

11 466275
200412257
CIPROVA 01

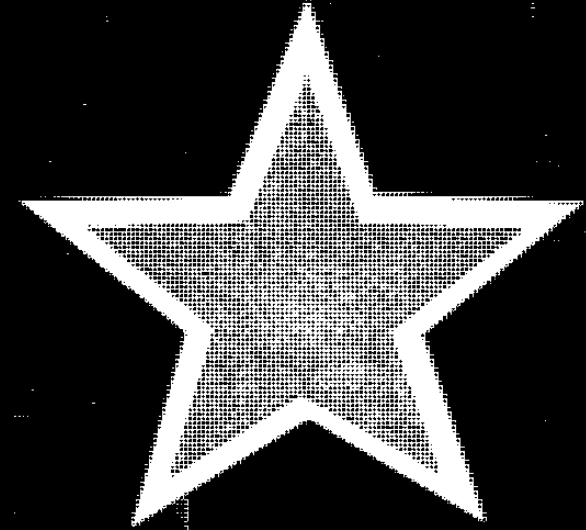

SAVA
MAST

Milovan Đilas

Magazin Biblioteka
Epitaf
466275

MAST

b. 09530-100

-I
43300

Milovan Đilas

VLAST

Copyright © by Milovan Djilas.

Sva prava su zadržana. Nijedan deo ove publikacije ne sme biti preštampan bez prethodnog odobrenja nosioca izdavačkog prava.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright owner.

II 466275

S A D R Ž A J

Prvi deo	
Vlast	7
Drugi deo	
Sukob sa Sovjetskim Savezom	67
Treći deo	
Pobuna	233
Registar ličnih imena	313
Biografski podaci pisca	318
Objavljena dela Milovana Djilasa	320

Oprema knjige: Aleksa Djilas

Printed by Veritas Foundation Press, 4 Praed Mews, London W2 1QZ

n. 557/2004

Prvi deo:

V L A S T

1.

Bilo je to — ako me sećanje ne vara — u proleće 1946. godine. Na inicijativu Rankovića i njegovih pomoćnika iz bezbednosti, sazvan je sastanak posvećen podizanju novog zatvora u Beogradu. Nasledjeni zatvori su bili nepodobni u svakom pogledu. Razbacani po Beogradu i nedovoljni, ali ne zbog ratnih razaranja, jer je okupator adaptirao za zatvore neuporedivo krupnija zdanja od onih porušениh. Kad smo se iskupili i pogledali — svi do jednog bivši robijaši. — Kao takvi smo pozvani Pijade i ja, mada zatvori i hapšenja nisu bili naša zaduženja.

Neophodnost novog zatvora se sama od sebe nametala i niko je nije osporavao. Isticani su i higijenski i humanitarni razlozi. Ali glavna tema sastanka je bila — zatvor koji spolja neće ni u čemu ličiti na zatvor, ali koji neće imati ni svih onih nedostataka, odnosno pogodnosti koje su komunisti mogli da koriste i koristili u ilegalnom zatvorskom komuniciranju... Tako je predviđeno da se dupliranjem zidova onemogućiti sporazumevanje kucanjem, da se iskrivljavanjem kanalizacionih cevi onemogućiti proturanje ceduljica ili hrane, da podrumi budu duboki i izolovani, da u njihove ćelije ne prodire dnevna svetlost niti se iz njih glasak čuje, da prozori budu od zamućenog betoniranog stakla i da "gledaju" na hodnike, a ne u spoljni svet, pa ni u unutarinja, šetališna dvorišta. Zatvor je predviđen i kao higijeničan: voda, klozeti u svim prostorijama, ćebad i kuvana jela.

Na izgradnju novog, velikog zatvora u Beogradu gonio je i veliki broj raznoraznih političkih zatvorenika — četnika, ljotićevara, ustaša, balista, belogardejaca, špijuna i saradnika nemačkih okupatora i zapadnih država, ratnih bogataša, špekulanata, ogovorača i pisaca anonimnih pisama. Svakako bi potreba za novim zatvorom uskrsla i kod svake druge vlade. Naša, komunistička specifičnost je u projektovanju zatvora koji obezbeđuje totalnu kontrolu i totalnu izolaciju zatvorenika.

Zatvor je morao biti prostran, sačinjen od više autonomnih korpusa, jer inače se puna izolacija i savršena istraga ne bi mogle ostvariti. Bilo je, pri tome, i "vragolastih" primedbi — da su se, najzad, našli istinski majstori za zatvore, umesto austrijske birokratije i primitivnih i brutalnih kraljevskih policajaca.

Na pitanje zbog čega zatvor treba da bude toliko obiman, drugovi iz bezbednosti su odgovorili da će to biti zatvor za političke krivce iz cele Jugoslavije, dok će obični i sitniji politički kriminal biti prepušten republičkim i lokalnim vlastima. Otuda je taj zatvor dobio naziv Centralni zatvor, Ce-Ze, iako to nije postao, jer su političke prilike uzele nepredviđen tok. A na primedbu, nečiju, da bi se broj

političkih krivaca mogao smanjiti, navodjeno je iskustvo Sovjetskog Saveza i, dakako, učenje druga Staljina o sve većem zaoštavanju klasne borbe sa izgradnjom socijalizma.

U tim obrazlaganjima, kako praktičnim, tako i teoretskim, isticao se Svetislav Stefanović-Ceća, Rankovićev prvi pomoćnik, koji je završio partijsku školu u Moskvi, a imao i izvesnog iskustva u radu NKVD-a.

Ubrzo je počela i izgradnja Ce-Ze-a. A da bi se radovi odvijali što brže i što uspješnije, na gradilište su upućeni nemački zarobljenici koji su se već bili toliko razglasili kao marljivi i savesni da su se o njih privrednici otimali širom Jugoslavije. Ali Nemci su samo gradili, izvršavali naše zamisli.

U gradovima, čak i onim najvećim, život je i za najviše funkcionere već tekao bezbedno, iako je još bilo prikrivenih fašista, saradnika okupatora i svakojakih kontrarevolucionera: i članovi Politbiroa i Savezne vlade kretali su se s jednim pratiocem i imali pred vilama do dva stražarska mesta, ukoliko to položaj nije nametao drukčije. Izuzetak je u tome, kao i u svemu, bio Tito. Za njega su, uz pomoć savetnika iz sovjetske bezbednosti, uvedene posebne i obimne mere, a i on sam je insistirao na tome i na impresivnoj i brojnoj pratnji.

Nije bilo nijednog atentata na nekog od vodja — sem na Miladina Popovića, sekretara Oblasnog komiteta, kojega je u Prištini ubio fanatični albanski omladinac. Svakako su tome najviše doprineli organizovanost, snalažljivost, i ukorenjenost u narodu partije i organa bezbednosti. Ali i ta svojstva partije i bezbednosti nisu "bogom dana" svojstva, nego su izrasla iz rata i revolucije — iz deoba koje je prisustvo okupatora usijalo i izopačilo. Zato se za svakog znalo i videlo na kojoj je strani bio, ako je bio.

Po malim gradovima je bezbednost nastajala takoreći s odlaskom okupatora i uspostavom nove vlasti. Tamo saveznici okupatora nisu ni imali gde da se sakriju, nego su se predavali, ukoliko nisu odstupili s okupatorom.

U Makedoniji nije ni bilo odmetnika, malo ih je bilo i u Sloveniji i Vojvodini. Ali su šume ipak bile pune odmetnika iz razbijenih profašističkih i kontrarevolucionarnih formacija. Računalo se, u vrhovima bezbednosti, da ih je 1945. godine bilo oko 40.000. Njihov broj se, istina, brzo smanjivao. Seljaci su u tim grupama činili većinu, pa su se vraćali kućama, ukoliko nisu bili ogrezli u zločinstvima, čim su im vlasti, putem amnestija i na druge načine, pružile izgleda na milost i čovečan postupak. Ali manjina, bilo zbog zlodela, bilo zbog ideološke mržnje, ostala je, u manjim grupama, u šumama. Te grupice su brzo uništavane i nabijane u jazbine. Godine 1945-1946. putevi u Crnoj Gori još su bili nesigurni, a već 1947. godine su se i visoki funkcioneri vozili uz minimalna obezbeđenja.

I te grupice odmetnika našle su se odmah u teškom, bezizlaznom položaju. Podrška naroda splešnivala je naglo, iluzije u intervenciju Zapada su brzo gasnule, pobjeda komunista i moć Sovjetskog Saveza bivali neosporni i dugoročni. Te grupice, povrh toga, nisu imale ni programa ni privlačnosti, a ni heroičnih i odvažnih vodja.

U Jugoslaviji je vlast otpočetak, već krajem rata, bila čvrsta i čvrsto u rukama komunista. Ta vlast je i izrasla odozdo, iz postupnog razvoja i ukorenjivanja u narodu partijskih i gerilskih formacija. A dve-tri godine posle rata je Jugoslavija — pogotovu ako se imaju u vidu ratne i revolucionarne perturbacije i omraze — postala bezbedna zemlja. Bezbedna, ali ne i sredjena. Brzo su se organizovali administracija i kulturni život. Ali sve u ideološkim i partijskim okvirima. Rat je još trajao kad su proradila stara i iznikla nova pozorišta, pojavili se mnogi časopisi i novine, ali s usmerenim, s kontrolisanim programima, stavovima i vestima. I mada s oduševljenom omladinom, s privrženom radničkom klasom i snažnom i samosvesnom partijom, Jugoslavija je istovremeno bila podeljena, ojadjena i materijalno i duhovo opustošena.

Jedinstveni dvojstven tok, svakako karakterističan za svaku revoluciju: oduševljenje i obračunavanje — oduševljenje u toliko zanosnije ukoliko je obračunavanje žešće, odnosno obračunavanje utoliko žešće ukoliko je oduševljenje zanosnije.

Nepomirljivo i nepopustljivo prema neprijatelju — prema ostacima kontrarevolucionarnih formacija i okupatorskih agentura — vodstvo je istovremeno intenzivno nastojalo da proširi svoj upliv i delatnost na novoj, narodnofrontovskoj osnovi. Jer s naglim oslobadjanjem gradova u Srbiji, u jesen 1944. godine, i naglim oslobadjanjem hrvatskih i slovenačkih gradova u maju 1945. godine, Komunistička partija je najednom zapala u nove teškoće — u probleme državnog, nacionalnog, društvenog i privrednog života za čije rešavanje nije imala ni dovoljno kadrova ni dovoljno iskustva. Vojnički i policijski mi smo bili dovoljno snažni i samopouzdanji, ali naša baza u narodu, naročito u srednjim slojevima, bila je preuska i neobdelana. Revolucija se nije mogla — niko to u partiji nije ni želeo — zaustaviti, ali je mogla da olakša i komunistima i nekomunistima, ili znatnom delu nekomunista, prelaz u novo stanje.

Najveći deo rada na tome pao je na Kardelja. Ali i ja sam bio zadužen da s pristalicama Narodnog fronta, republikancima i agrarcima izradim zajedničku platformu. Diskusije oko programskih nacrtu su bile dugotrajne, mahom noćne. Ali su se odvijale bez znatnih teškoća. "Najtvrdoglaviji" je bio Jaša Prodanović, vodj grupe republikanaca, i to ne toliko jer je bio već prošao osamdesetu, koliko zbog insistiranja na "formalnim" pitanjima. U jednoj od tih diskusija on je uputio komunistima, preko mene, izjavu koju ne mogu da zaboravim, mada mi je onda izgledala smešna, da ne kažem detinjasta: Mene ne interesuje sadržina nego forma. Vi možete sutra uvesti komunizam, samo neka to bude na demokratski način.

Dragoljub Jovanović, vodj levih zemljoradnika, bio je gipkiji, ali i uporniji na sadržinskim pitanjima. No u celini su se diskusije i iznalaženja formulacija odvijali s uvažavanjem, pa i s prijateljstvom. Jedini "incident" je izbio s predstavnikom jedne, ne baš značajne, grupe intelektualaca. Izazvan nečim, on je nervozno uzviknuo: Mi nismo ravnopravni! Mi tražimo ravnopravnost! — To je pak izazvalo mene, pa sam dobacio: Pa i niste ravnopravni! Ne možete ni biti. Iza nas

komunista stoji pedeset divizija i jedan strašni rat, a vi ste samo jedna grupa. Vi pogrešno shvatate ravnopravnost! Ne radi se o isterivanju ravnopravnosti, nego o sporazumevanju. — Svi su na to ćutali, čak i čika Jaša, jedino se Dragoljub Jovanović smeškao sa samosvesnom ironijom.

Sve su to, inače, bile grupe — ostaci bivših partija koje su se pridružile komunistima, većina iz patriotskih i socijalnih razloga, ali poneko i iz karijerizma i uživanja privilegija. Komunisti su bili vrlo pažljivi, vrlo korektni u odnosima s tim saveznicima. U ratu su funkcioneri i štabovi i u krajnjoj oskudici davali prednost nekomunistima, "rodoljubima". Ali nikome, nijednoj grupi nismo dozvoljavali da stvara i širi svoje samostalne organizacije. O tome se nije mnogo diskutovalo, nego se to podrazumevalo. Kadgod bi se dotaklo to pitanje, isticali smo da je Narodni front dovoljno širok za svakoga. I svi su na to pristajali, a većina takozvanih rodoljuba iz rata je primljena i u partiju.

Jedini izuzetak medju "frontovcima" u Srbiji bio je Dragoljub Jovanović, koji se nije odricao samostalnosti, a ni pokušaja da obnovi i raširi svoju stranku. Uz to je on bio i nekorumpivan, neprijemčiv za počasti i privilegije. Bilo je samo pitanje vremena kad će sukob s njim izbiti.

Takvi odnosi su ometali i Komunističku partiju da se potpuno, i formalno, legalizuje. Delovali su tu i drugi faktori. Vodilo se računa i o odnosima prema zapadnim zemljama, da ne bismo suviše štrčali u vreme nastojanja za međunarodno priznanje i za ekonomsku pomoć. Svak je inače znao da komunisti kontrolišu sve i da sve značajnije drže u svojim rukama, ali niko nije znao — sem ko je trebalo da zna — koja lica i na koji način obavljaju kontrolu u upravi. U Beogradskom hotelu "Maderi" je bilo sedište aparata CK, ali na zgradi nije bilo nikakvog napisa.

Ali za takvu poluilegalnost je postojao i "subjektivni" motiv. Titu, a i grupi oko njega, odgovarala je nevidljiva vlast — vlast koju ne kontrolišu nijedan izabrani forum. I u tom najužem krugu je bilo reči o održanju partijskog kongresa. Držim da je to najčešće spominjao Ranković. Ali i Tito i Kardelj su to odgadjali, delom zbog inercije i preopterećenosti tekućim poslovima, a delom i iz uživanja u apsolutnu vlast.

Ni Savezna vlada se nije sastajala zbog te iste apsolutističke komotnosti i Titovog autokratizma. Tito, iako predsednik vlade, nije održao nijednu sednicu — sem poneku svečanu. Sednice vlade je održavao Kardelj, pa i on retko. Ta praksa je nastavljena i posle 1948. godine. Pitanje potpune, otvorene legalnosti partije i partijskog legitimiteta zaoštriće i namenuti sukob sa Sovjetskim Savezom 1948. godine. A kao posledica tog naglog, bujnog i burnog, legalizovanja partije i snažnih iskonskih impulsa ka nezavisnosti države, javiće se i tendencija u frontovskim grupama ka samolikvidaciji. Partijsko vodstvo nije na to pristalo, jer za to nije bilo nikakvih potreba, a samo bi se stvorila štetna predstava o uskoći i monopolizmu komunista.

U partiji, odnosno u partijskom vrhu, nije bilo nikakvih bitnih razlika, pogotovu ne u pitanjima učvršćivanja vlasti, jačanja partije i proširivanja njene dominacije. Nije bilo razlika ni u progonima kontrarevolucionera i istrebljivanju kolaboranata. Pa ipak su se osećale, kao i uvek, razlike i u samom vrhu. One su poticale iz žešćeg ili slabijeg dogmatizma, odnosno idealizma, a delom i iz različitosti u zaduženjima, pa čak i temperamentima. Tako je Tito, zbog svoje centralne, opštenarodne i apsolutističke uloge, u nekim istupanjima ispadao umereniji a u nekim oštrij, nego neki drugi funkcioneri. Bilo je razlika, takodje nebitnih, i u ustanovama. Ministarstva, naročito privredna i prosvetna, hrvući se sa svakodnevnim teškoćama, s dezorganizacijom i nedostatkom kadrova, po pravilu su bila umerenija i nedogmatičnija. Nasuprot, Agitprop kojim sam upravljao spadao je u oštrije, radikalnije ustanove. Na to ga je navodila sama funkcija — propagiranje ideologije i agitacija protiv još živog i delatnog neprijatelja. A odredjenu, makar i sporednu, ulogu je igrao i vodeći sastav "agitpropovaca" — inteligentnih i "potkovanih", ideologizovanih intelektualaca. Zbog toga se i u javnim glasilima oseća žestina i tvrdoća u marksističko-lenjinističkom teoretisanju i popularisanju revolucije i revolucionarnih tekovina — tada se upotrebljavao isključivo naziv "narodnooslobodilačka borba". Inače je Agitprop revnosno pratio i popularisao zvanične stavove.

Time je Agitprop doprinosa ne samo oduševljenju, nego i progonima i osvetništvu. Agitprop, odnosno agitpropovci, bili su neizostavna, najintelektualnija komponenta revolucionarno-autokratske vlasti.

Ali Agitprop se mešao u poslove drugih ustanova samo ukoliko se radilo o "ispravljanju" linije ili "pogrešnih" stavova. On se, štaviše, nije uplitao ni u svakodnevni posao javnih glasila, sem u izuzetnim, nejasnim ili spornim pitanjima. S odgovornim drugovima iz tih glasila su održavane u Agitpropu konferencije, otprilike jednom nedeljno, gde su se pretresali aktuelni problemi i promene u "liniji". Najveća pažnja je posvećivana *Borbi* kao partijskom glasilu, i *Tanjugu* kao vezi sa spoljnim svetom. Jer Agitprop nije bio izvršna, nego savetodavna ustanova. Po svim važnim ili nejasnim pitanjima ja sam se konsultovao s Kardeljom i Rankovićem, a u izuzetnim slučajevima i s Titom, a svaki od njih — kao i drugi vodeći drugovi — sugerisao je i predlagao, a Tito i naredjivao.

Bilo je razlika i nesporazuma, ali nikada sporova i neslaganja od većeg, principijelnog značaja.

Agitprop nije imao nikakve — sem propagandne — veze s progonima i sudjenima. Štaviše, i u velikim sudjenjima — na primer Draži Mihailoviću i nadbiskupu Stepincu — Agitprop nije neposredno upravljao propagandom, nego se ona odvijala pod uplivom i po instrukcijama državne bezbednosti.

Ali to ne znači da vodeći članovi Agitpropa — budući su bili "stari", predratni komunisti, i imali veza i poznanstava u državnoj bezbednosti (tada se zvala OZNA) — nisu mogli uplivisati i intervenisati, čak i kod Rankovića. Naročito u prvim mesecima posle oslobođenja Beograda, dok su trajali ratni, vansudski progoni.

Sve političke, pogotovu smrtno, presude — posle oduzimanja državnoj bezbednosti prava da izriče smrtno presude, krajem 1945. godine — išle su saveznim Prezidijumu, koji ih je manje više automatski potvrđivao. U nekim slučajevima ih je i preinačavao posle konsultacija, mahom potpredsednika Pijade, s državnim bežbednošću ili Rankovićem. Spomenuću šta u vezi s tim piše Dedijer¹, ne navodeći nikakve dokumente sem svoje sećanje: "Intimno sam poznao Mošu, po prirodi je bio dobar, ali veoma nagao čovek. Posle rata, kad je bio potpredsednik... pokušavao je da izvlači ljude iz zatvora, ali je tu nailazio na strogu ruku Aleksandra Rankovića, kao i Milovana Djilasa." Dedijerov navod je, što se tiče mene, netačan, nedobronameran. Nikakvih veza ja nisam imao s bapšenjima, jer to i nije bio moj posao, pa niko nije ni mogao nailaziti na moju ni strogu ni blagu ruku. Držim da Dedijerova opaska nije tačna ni u pogledu Rankovića: on je obavljao svoju nezahvalnu dužnost po svom najboljem saznanju i u skladu sa stavovima Politbiroa, odnosno Tita, s kojim se čak i u sitnijim pitanjima savetovao. Rankovićeve ruka je bila produžena ruka Titova — prema proceui i potrebama nekad stroga, nekad blaga. To bi Dedijer morao da zna, kad bi danas hteo da zna, već i zbog toga što smo svakodnevno saradjivali na istom poslu u Agitpropu, pa su mu dobro poznate i nadležnosti Agitpropa.

Ja sam veoma skladno i blisko saradjivao s Rankovićem, budući da je on bio organizacioni sekretar partije. Ali ni Kardelj, a još manje ja, nismo se uplitali u poslove bezbednosti, sem izuzetno, ukoliko bi iskrsao neki problem koji se i nas ticao. Štaviše, mada nije bilo nikakvog ni usmenog ni pismenog pravila o tome, ustanovio se takav odnos da je čak bilo i nelagodno ukoliko bi se ma ko bliže uplitaio ili interesovao za te Rankovićeve nadležnosti. Iluzija je, ako ne i nešto gore, da je moguće "obeliti" Tita ocrnjujući njegove najbliže saradnike iz predratnog, ratnog i posleratnog (antisovjetskog) perioda: svi su oni, svi smo mi, od istog korena, dakako s ličnim svojstvima, složni i jedinstveni u obavljanju revolucionarnog zadatka... A u tvrdnji hrvatskih, pa i albanskih nacionalista, da je Ranković u Hrvatskoj, odnosno na Kosovu, sprovodio poseban, svoj režim, ne radi se samo o izvrtnanju činjenica, nego i o političkom, propagandnom iskorišćavanju činjenice da je Ranković Srbijanac. Nikakvog "Rankovićevo režima" nije bilo, bar ne dok sam ja bio u vlasti. Sve je to bio Titov režim, režim Tita i grupe koja se već pre rata učvrstila oko njega. Napose je to netačno kad se radi o Hrvatskoj. Unutrašnje prilike u Hrvatskoj je Tito kontrolisao neposredno, preko ministra unutrašnjih poslova Hrvatske Steve Krajačića. Krajačić je samo formalno, administrativno, bio pod Rankovićem, odnosno saveznim ministarstvom, a faktički neposredno pod Titom, kome je činio i svakojake luksuzne, "reprezentativne" usluge: vile, slike, skulpture i slično. Prilikom boravka u Zagrebu, prisustvovao sam mnogo puta neformalnim sastancima na kojima je Krajačić obaveštavao Tita, čak i u

prisustvu Rankovića, tako da je ta neposredna povezanost Krajačića i Tita bila očigledna i nesporna. A ja sam 1952. ili 1953. godine u Zagrebu imao nekog posla s Krajačićem. Tad mi se utvrdio, već ranije stečen, utisak o njegovoj nesposobnosti. To sam i rekao Rankoviću, po povratku u Beograd. Na to mi je on uzvratio: To je tako! — to jest: Ja tu ništa ne mogu...

Učvršćivanje i jačanje nove vlasti i novih svojinskih odnosa, odnosno nastavljanje revolucionarnog procesa u celini, izražavalo se više u isticanju Tita nego i same Komunističke partije. I to ne samo zbog toga što je Tito bio šef nove države, a partija još delovala polulegalno. Ne, "kult Tita" počeo je već u ratu — iz potreba za vodjom uzburjanih masa i "boljševizirane" partije. Te potrebe, te nužde, emotivne i praktične, postepeno su ugrađivane u vojnu i druge hijerarhije. Faktički je "kult Tita" ozvaničen, institucionalizovan na II zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, 29. novembra 1943. godine. Poverenik Kominterne iz 1937. godine, s pravom veta u CK, transformisao se — zahvaljujući boljševiziranoj partiji i svojoj snalažljivosti, a ponajviše revolucionarnom procesu — u autokratskog vodju. On se otpočetak, od 1937. godine, ponašao autokratski. Posle Jajca se on vlastitom voljom i voljom vodja revolucije ustoličuje kao autokrata.

Taj preobražaj je jasno uočljiv uskoro posle Jajca — bleštave uniforme, uvežbavanje uloge monarha, pompe, neobuzdani aplauzi i urnebesna klicanja. A s dolaskom u oslobođeni Beograd, oktobra 1944. godine, Tito je prešao poslednju, konačnu stepenicu lične, autokratske vlasti.

Dakako, nije to baš teklo tako jednostavno, kao što može danas izgledati, i iz ovog mog pisanja: okretan, pronicljiv "neznanac" iskoristio prilike i "izradio" svakoga, pa i svoje najbliže drugove. Tito nije samo tvorac, nego i predstavnik odredjenih težnji, odredjenih grupa, odredjenog sistema. Nisu samo drugovi oko njega bili njegovi poslušnici, nego su i oni imali udeo u njegovoj vladavini, u najboljem uverenju da su sistem i hijerarhija samo neizbežan, "prelazan" oblik budućeg idealnog stanja. Naprosto je veličanje Tita podgrevalo i snažilo i sam revolucionarni proces.

Već pre nego što se rat i završio, sekretar komunističke omladine Rato Dugonjić je predložio da se organizuje štafeta koja bi Titu bila predata za rođendan. U tome Tito nije imao nikakvog početnog udela, sem što je bio obavešten i što se saglasio. A saglasili smo se i mi, ostali članovi Politbiroa. Ko bi mogao — da ne kažem: ko bi se usudio — da se ne saglasi s izrazima ljubavi i pažnje prema vodji oslobodilačkog rata i budućeg preporoda? A izgledala je štafeta, na tom svom prvom koraku, ne samo poklonstveno nego i prostodušno i neusiljeno. Tito je nije ni primio u Beogradu, u Dvoru, nego u Zagrebu, gde se bio zatekao. A Pijade je napisao uvodnik za *Borbu*, koji još ne liči na kasnije litanije i izražava, u kontekstu, potajnu iluzionističku želju da tih litanija i ne bude: "Bez zvanične proslave koja bi vredjala skromnost velikog narodnog čoveka... čitava zemlja ispunjena je na dan njegovog rođendana osećanjima najvećeg priznanja i neograničene ljubavi, poverenja i odanosti za svog velikog rukovodioca". I

¹ Vladimir Dedijer: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, "Mladost", Zagreb, 1981, str. 722.

Arso Jovanović, načelnik Generalštaba, napisao je — po zaduženju — članak za Titov rodjendan. A već godinu dana kasnije, 1946. godine, štafeti se pridaje — i na Titovo insistiranje — svečan, "svenarodni" karakter, a vlada i članovi CK odlaze Titu na kolektivno čestitanje i na doček štafete u Belom dvoru.

Kraljevski dvorci na Dedinju bili su zapušteni i u neredu. Pod Titovim nadzorom su dovedeni u red pre nego se rat završio i Tito se u njih uselio, mada je, formalno, trebalo da pripadnu kraljevskom namesništvu kao šefu države. Ali namesništvo je bilo sastavljeno od bivših političara, sklonih komunistima a ne kralju, pa niko ni od njih nije od toga pravio pitanje. Tito je zaposeo i ostala kraljevska dobra, sem Topole. Topola je pripala srbijanskom vodjstvu, verovatno zbog toga što je zabačena, a možda i zbog toga što je Titu bilo nelagodno i drastično da se smešta baš uz nekropolu dinastije.

Novi vladar je seo na stari presto i uz oveštane običaje počeo da uvodi i svoje "revolucionarne" novotarije. I službenici iz vrha su tada upotrebljavali izraze "dvor", "na dvoru", "iz dvora" i slično kad se radilo o Titu i njegovom kabinetu. Tek kasnije su ti izrazi zamenjeni pogodnijim: "maršalat", "u maršalatu", "iz maršalata".

O tome sam podosta ispričao u svom *Druženju s Titom*, pa ovde — radi čitaoca koji tu knjigu nije čitao — ukratko ponavljam i dodajem ponešto.

U kraljevini je postojao običaj da vladar kumuje devetom sinu. Tog običaja se prihvatio i Tito, utoliko voljnije što je zahtev došao odozdo, iz naroda. Prosti ljudi su instinktom shvatili da se Titova funkcija bitno ne razlikuje od one bivših monarha — dok smo mi u partijskom vrhu uljuljkivali sebe iluzijama i teorijama — da se radi o "ljudskim" slabostima i o nužnostima, u periodu "prelaza u komunizam".

Ubrzo je to vladarsko kumovanje počelo dobijati i groteskne forme. Pošto su muškarci i žene ravnopravni, zašto ne kumovati i devetoj kćerki, i zašto baš devetom, a ne desetom ili jedanaestom detetu? Kumče je dobijalo i poklon, a i povoljnije životne izgleda. Bilo je prigovora, i u vrhu, na ta Titova kumovanja, ali su učutkana oportunističkim pozivanjem na tradiciju.

Sem kraljevskih dvoraca na Dedinju i kraljevskih imanja širom Jugoslavije, Tito je zaposeo za sebe i za vrh i najbolja lovišta. A i neka gazdinstva — ono veleposednika Mozera s izvesnim razlogom, zbog bezbednog snabdevanja, a neka kao nasledje od bivših vladara ili iz proizvoljnih, apsolutističkih koncepcija o potrebama državnog vrha... Seljaci iz okoline su Mozerov posed prozvali "Titov salaš". Smejao sam se, čuvši to u lovu, a smejaio se i Tito kad sam mu to pričao.

S ustanovljenjem garde, neposredno podređene Titu, pokrenuto je i naseljavanje porodica gardijskih oficira. Oni su većinom bili sa sela, iz ustaničkih krajeva. Rešeno je da se nasele u raseljenim nemačkim selima kraj Zenuna, uglavnom u bivšem Francstalu. Ne bi u tome bilo iščeg vrednog zabeležiti, sem Titovog rezonovanja, karakterističnog za mentalitet pobedničkih komunista: Pa da — govorio je

Tito — naseliti ih kraj Beograda. Imamo sigurno, svoje stanovništvo. Tako su i ruski carevi naseljavali Kozake na granicama... — Tako rezonovanje je ponekome, pa i meni, izgledalo čudno, ali niko mu se, pa ni ja, nije suprostavio: jednostušnost u učvršćivanju vlasti, centra vlasti, bila je potpuna, takoreći jasna sama po sebi.

Uživljavajući se u svoju karizmatičku, vladarsku ulogu, Tito je u to vreme, kad bi posećivao neko mesto, delio i novčane poklone — najčešće dečjim domovima. Žujović, kao štedljiv i energičan ministar finansija, gundjao je izdajući svežnjeve novcatih novčanica, a ni Ranković se intimno nije s tim slagao.

Obnovljene su, uz ostale sportove, i konjske trke. A s njima su se pojavili i trkački konji "iz štale maršala Tita". I novine su počele da spominju te štale, u vestima o konjskim trkama. A "štala maršala Tita" je u stvari bila vojna, gardijska ergela. Bilo je tu više nezgoda i nezgodnih komentara: šta ako ne pobeđe grla iz "maršalove štale", otkud komunističkom vidji štala i kud idu prihodi od te štale?... Požalio sam se Kardelju na tu neukusnu besmislenost. Ne sećam se kako je Kardelj to sredio s Titom, ali vesti u novinama o toj štali su prestale da izlaze.

Voz koji je Tito koristio bio je bivši dvorski voz, a smešten je bio u posebnu, takodje nekad dvorsku, stanicu u Topčideru. Tamo su najviši funkcioneri sačekivali Tita kad god bi se odnekud vraćao. Taj voz je kasnije luksuznije opremljen, a pridodate su i dve kompozicije obezbeđenja i pratnje. U Titovom vozu bilo je kupea i za najviše funkcionere, kad bi putovali s Titom.

Titu su svuda organizovani masovni i bučni dočeci. Čak i kad bi njegov voz kratko zastao na nekoj stanici, očekivale su ga obaveštene gomile. Cveće, pioniri, počasne čete. Organizovana spontanost, spontana organizovanost. Banketi, zdravice i — svaki korak i svaka rečca koju vodj izgovori objavljena na prvim stranama novina. Nekom prilikom, 1945. ili 1946. godine, gledali smo kod Tita, u Belom dvoru, ili u njegovoj vili u Užičkoj 15, Čaplinov film "Veliki diktator". Kad je naišla scena u kojoj mašinovodja iz nekoliko puta pokušava do podesi vrata vagona, iz kojeg izlazi diktator, s tepihom koji je u čast diktatora prostrt, svi smo osetili nelagodnost i uvukli se muklo u sebe. Scena iz filma je bila ista sa onom koja se događala prilikom Titovih izlazaka na stanice, s tem razlikom što je Titov mašinovodja bio uvežbaniji, pa bi vrata u dlaku došla prema tepihu. I Tito je, dakako, uočio tu sličnost, pa se obazreo k nama, levo i desno, i nasmejaio s vragolastom ironijom: To mu je tako — nema se sad kuda! — kao da je hteo reći.

Titov "kult" nije samo njegovo delo, nego organizovana politička akcija. On je produkt titovske frakcije koja se vremenom učvrstila i poklapala s vodjstvom. To je produkt i raspoloženja u narodu, narodu vodjenom jednom totalitarnom partijom, a uz to naviklom na karizmatičke monarhe.

Nije, dakako, samo Tito zaplivaio u luksuz, u privilegije i zatvorenost, iako se s njim nije mogao niko u svemu tome uporedjivati. I ostali vrhovi, savezni i republički, a prema svojim prilikama i sreski i opštinski, ponašali su se na sličan, na isti način. Sazdava se spontano

i organizovano jedan nov gospodujućí sloj, sa svim surevnjivostima i gramzivostima koje to neizbežno prate. Vrh ne samo da to nije suzbijao, nego, i sam greznućí u privilegije, samo korigovao ekscese i neodmerenosti.

Prvih godina su svi bolji hoteli, naročito u letnjoj sezoni u turističkim mestima, praktično bili zaposednuti od ustanova saveznog i republičkog ranga i nosilaca Spomenice, boraca od 1941. godine, odnosno od početka ustanka u Jugoslaviji, koji su imali pravo jedno-mesečnog besplatnog odmora u kom bilo hotelu. Vile i pansioni su naprosto razgrabljeni, a budući ih nije bilo dovoljno — to je pojačalo surevnjivosti, zavidljivosti i ogovaranja, u koja su se ubacivale i šire i uže porodice. Bilo je, doduše, i skromnih i nesebičnih glavara koji su zadovoljno prihvatili ono što bi im ponudio aparat koji se bavio smeštajem, pribavljanjem nameštaja, slika i drugog za ustanove i funkcionere. Ali ni oni se nisu mogli oteti — jer je bilo nezdgodno, demonstrativno, izdvojiti se iz svog kruga i svog nivoa.

Ne mislim da se sve to moglo zaustaviti ili da su Tito i Politburo najkrivlji za sve to. Totalna vlast se učvršćivala pomoću privilegija, u daleko većoj meri nego što je vrh toga bio svestan. Vrh se iscrpljivao u obnovi i izgradnji i u teoretisanju. Štaviše, da smo mi u vrhu i bili suzdržaniji i skromniji, sama priroda vlasti i sistema, a u tome smo se ugledali na sovjetski sistem, naterala bi nas na ustupke i dovela do sličnih formi.

Iz vrha je dakako, bilo kritike, ali samo "nepravilnosti" — javašluka, špekulacije, nebrige i nesavesnosti. Sistem je bio nesporan. I ja sam bio jedan od tadašnjih agilnih kritičara "nepravilnosti". U *Komunistu*, koji je počeo da izlazi 1946. godine i čiji sam urednik bio, objavio sam članak, iz kojega se pamtila i citirala poslovice — "Sa izvora bistra voda teče, ali je narod mutnu pije". A u *Borbi* sam — da li 1945. ili 1946. godine — napao sud zbog preblage osude nekog malverzanta s namirnicima. Istakao sam lenjinističku tezu da je naš sud klasni i ideološki. Članak je objavljen, držim, uoči Prvog maja, i kad sam se sreo s Titom kod prvomajske tribine on mi je čestitao na članku. Taj članak je bio povod, ako ne i podsticaj, za učvršćivanje partijsko-policijske kontrole nad sudstvom. Nesrećnog malverzanta su potom osudili na smrt. Srećom, čuo sam, nije pogubljen. Možda sam, i jesam, ja bio u pravu sa stanovišta ideologije i revolucionarnog morala, ali posledice su za red, za zakonitost, bile katastrofalne.

Ipak je u svom tom ršumu na privilegije i izuzetnosti, najdrašćićnija i najbezobzirnija bila ustanova takozvanih magacina — administrativnih ustanova za snabdevanje vodećeg partijskog i državnog aparata hranom, odećom i drugim potrebštinama. Magacini su, inače, organizovani po sovjetskom uzoru. Po tom uzoru su i oni bili hijerarhični — na najvišem nivou je bio takozvani diplomatski magacin, iz koga su snabdevani strani diplomati, članovi CK i najviši savezni funkcioneri, a zatim je sledio magacin generala ili viših oficira, magacin vodjstva republika, oficirski magacin itd. Cene u magacinima su bile simbolične. Odmah su se javile i zloupotrebe — jedan visoki zvaničnik je naručio četrdesetak jorgana za svoju rodbinu.

Na zloupotrebe je reagovano iz CK — Ranković i ja, ograničavajućim pritiscima. Ali sama ustanova je bila, otpočevka, nepopularna, i razlog ogovaranja i negodovanja. Ustanova magacina se širila, sa širenjem aparata. A s jačanjem tržišnih odnosa, magacini su postajali i izvor špekulacija, odnosno preprodavanja kvalitetne bagatelne robe... Kada smo Kidrić i ja — držim u leto 1951. godine — predložili ukidanje magacina, naišli smo u prvi mah na otpor na Brionima, kod Tita i Kardelja. Ali Kidrić je bio uporan. Magacini su odudarali od privrednog sistema, privrednog računa, koji je već uzimao maha. Najzad je s Briona došlo odobrenje, pa smo Kidrić i ja napisali u ime CK odluku kojom su magacini ukinuti. U jesen iste godine, prilikom nekog sastanka kod Tita, dotaknuto je u razgovoru i naše življenje na nov način — na osnovu plata. Sлагali smo se da i tako može da se sasvim pristojno živi. Ali smo držali da Tito ne može, a i ne treba da se strogo pridržava, s obzirom na njegov izuzetan i reprezentativni položaj. Ali on je živeo, tada, baš kao i ostali — od plate, i naglasio: Može da se sasvim dobro prolazi ovako. Prosto je nevjerojatno koliko se tu oko mene rasipalo. Već tada je Jovanka, uskoro potom i Titova supruga, uzela Titovo domaćinstvo u ruke i odvojila lične od reprezentativnih rashoda. Čak su i plate ministara još uvek bile relativno skromne. Najgore je, od vodja, prolazio Ranković koji je imao velikih porodičnih obaveza, a nije imao nikakvih honorara.

I posle ukidanja magacina, članovi Politburoa i manji broj najviših funkcionera uživao je povlastice, poglavito radi bezbednosti: ishranjivali su se s Titovih ekonomija i preko Titovog aparata — prvoklasnom robom, po pijačnim, ili bliskim pijačnim cenama.

2.

Iako se nisam zanimao ekonomijom, a ni mnogo razumevao u nju, jedna moja izjava može poslužiti kao primer nerealnih želja ne samo političkog vodjstva, nego i vodja zaduženih za vodjenje privrede. U toj svojoj izjavi — držim da je objavljena 1948. godine u glasilu Kominforma *Za trajni mir, za narodnu demokratiju* — rekao sam da će Jugoslavija za desetak godina stići Veliku Britaniju u proizvodnji po glavi stanovnika. Ali, makoliko to danas zvučalo kao naivno hvalisanje, u stvari nije bilo tako. Nije bilo tako, nego još gore. Ja sam uistinu izrazio samo ono što sam čuo i prihvatio od naših političkih "privrednih stručnjaka" — od Hebranga, Kidriča, Žujovića i drugih. Takva su bila njihova gledanja, takvi su bili naši planovi, petogodišnji i drugi. Ta "industrijska", "socijalistička" euforija će držati nas u vodjstvu i godinu-dve posle sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948. godine.

Prvi petogodišnji plan radio je Hebrang koji je uskoro po oslobodjenju Beograda zadužen bezmalo za čitavu privredu i faktički adoptiran u Politbiro. U pozadini dodeljivanja Hebrangu tolike odgovornosti bila je, besumnje, namera da se stiša njegovo nezadovoljstvo zbog smenjivanja s položaja sekretara partije Hrvatske. Ali ne samo to, nego i uverenje da Hebrang dobro poznaje ekonomiju. U tom uverenju bilo je istine, komunističke: Hebrang je doista bio sklon izučavanju ekonomije i veoma dobro poznao marksističku ekonomsku teoriju. Ukupno uzev, više nego dovoljno za ideološke i praktične potrebe.

Hebrang se — koliko sam ja mogao zapaziti — i zalagao na svom poslu. Ukoliko su i izbijale razlike, poticale su iz trenutnih razlika u gledanju. Tek kasnije, kad su se s Hebrangom zaoštrili politički odnosi, ove "ekonomske" razlike će biti shvatane i tretirane kao "neslučajne"; to jest i kao političke. Problem našeg, pa i Hebrangovog nerealizma je — tako ja danas vidim — mnogo dublji: marksistička ekonomska teorija, makoliko istorijski i ideološki značajna, ne samo što je neupotrebljiva u stvarnom, ekonomskom životu, nego njeno primenjivanje može da izazove samo zbrku i nepredvidive teškoće. A uz to je i najuže vodjstvo, na čelu s Titom, imalo preveć ambiciozne i neekonomske, političke planove u ekonomiji: preobraziti Jugoslaviju u moćnu i nezavisnu industrijsku silu. Otuda već od početka insistiranje na teškoj industriji i na drugim industrijama koje treba da daju moć i nezavisnost, otuda i zanemarivanje i ideološko tretiranje poljoprivrede.

Hebrang je podneo petogodišnji plan na razmatranje Politbirou negde u zimu, krajem 1946. ili početkom 1947. godine. Ja sam o tome već ponešto drugde rekao. Svi smo bili oduševljeni visokim ciframa

budućih postignuća i budućeg rascvata. Nikakve produbljene, sadržajne diskusije nije bilo. A nije ni moglo biti. Ranković, Pijade, ja, nismo se razumevali a ni mnogo interesovali, budući su za poslove vlade, pa i ekonomije, bili zaduženi Tito i Kardelj. Svak se bio zabio u svoj sektor.

Hebrang je, besumnje, imao za uzor sovjetskim stručnjacima. Tada mu to niko nije zamerao, pogotovu što je vladalo uverenje da su "Rusi" već otkrili osnovne zakone i efikasne forme. Zamerke Hebrangu "kopiranje Rusa" doći će kasnije, pošto se zaoštri sukob sa Sovjetskim Savezom i Hebrangom kao "sovjetskim čovekom".

Jugoslavija je bila zaostala i postradala zemlja, pa je i to podsticalo novu vlast na prenapregnuti i nerealni, radikalni plan.

Ali i u procenama zaostalosti i razorenosti zemlje bilo je emotivnog i propagandnog preterivanja.

Istina je da je u kraljevskoj Jugoslaviji 75% stanovništva živelo na selu, da se školovalo 44,6% dece i da je industrijska proizvodnja činila 26,8% nacionalnog dohotka. Ali je istina i to da severni delovi Jugoslavije (Slovenija, severna Hrvatska i Vojvodina) nisu bili mnogo ispod evropskih proseka i da su bili već prošli industrijsku revoluciju. Jugoslavija je već imala tehničku i kadrovsku osnovu za dalji, ravnomeran industrijski razvoj. Ali revolucionarni pokret i revolucionarna svest su ne samo žudeli, nego se i osećali dovoljno snažni, za ubranu, silovitu i nezavisnu industrijalizaciju. Ubrzo će se pokazati da za to nema sredstava sem vlastitih — iz poljoprivrede i po cenu niskog standarda.

A što se tiče razorenosti — najrazoreniji, teško razoreni, bili su najzaostali krajevi: Crna Gora, Bosna, južni delovi Hrvatske i Južne i Zapadne Srbije. Od većih gradova teško je bio nastradao Beograd, a od privrednih grana železnički saobraćaj. Iako su čitavi krajevi bili opustošeni, milioni obeskućeni, industrijska i kulturna osnova bila je sačuvana. Zemlja se besumnje morala industrijalizovati i obnavljati. Ali naglosti i neskladi u ekonomskom razvoju ne mogu se, držim, objasniti drukčije, nego ideologijom, staljinskom mitološkom opsednutošću teškom industrijom i težnjom nove, revolucionarne, socijalne snage za brzom izgradnjom srećnog, "savršenog" društva.

A što se tiče mog, agitpropovskog zaduženja oko ekonomije, ono je bilo, bezmalo, mehaničko: popularisanje uspeha i vladinih mera, kritikovanje javašluka i neorganizovanosti.

Razrušenost i obnova su nametali izuzetne mere, pa su se skoro spontano javile i dobrovoljne radne akcije. Ali ponikle u nuždi, u ratu, one su ubrzo postale važne i neizostavne i na grubim, nemehanizovanim poslovima. "Obnova i izgradnja" nisu tekli iz svojih, ekonomskih i ljudskih uslova, nego, sve intenzivnije, i iz glava i potreba aparata i njegovih šefova. Nedostatak radne snage će se pojaviti, s industrijalizacijom, kao najkritičniji problem. U propagandi, u zvaničnoj svesti, rad na "obnovi i izgradnji" se javlja kao sveta, patriotska i socijalistička dužnost. A s tim i mobilisanje u "dobrovoljne radne brigade" — mobilisanje sve prinudnije. S tim i prinudni, policijski organi počinju da igraju ulogu i u privredi — privrednici traže od njih

radnu snagu. U "dobrovoljne radne brigade" upućuju se najvećma seljaci, ali i osudjenici svake vrste, kojih je tada bilo na desetine hiljada. I sve se to umnožavalo i ko zna kud bi odvelo da nije postalo skuplje nego što vredi, što proizvodi, odnosno da se nismo obreli u čorsokaku neefikasnosti i sovjetskih manipulacija... Pomoći niotkud. Sem od Unre (UNRRA).

Bilo je natezanja s Amerikancima oko kontrole raspodele; mi smo se opirali širokoj, lokalnoj kontroli, ali je nadjen kompromis u imenovanju sovjetskog državljanina Mihaila Sergejčuka za šefa, pa je saradnja s njegovim aparatom, u kom je bilo i Amerikanaca, obavljena bez teškoća. Tu pomoć su naši privredni i politički vodji razumno i ravnomerno iskoristili, za stanovništvo i za pokretanje industrije, u prvom redu saobraćaja. Pomoć Unre je deljena i pravedno, bez obzira na politička i druga uverenja. Sećam se, kad se u Crnoj Gori postavilo pitanje da li i četničkim porodicama deliti pomoć Unre, zauzet je kategoričan pozitivan stav, iako tamošnji drugovi nisu ni bili obavješteni da se na nediskriminatorsku raspodelu već obavezala savezna vlada, i mogli su izigravati tu obavezu. To je bio prvi, dosledan, korak u stišavanju omraza iz gradjanskog rata.

Otkup (prinudni otkup poljoprivrednih proizvoda po niskim odnosno ništavnim cenama) je od početka teško padao seljacima, mada su oni imali razumevanja za tu prinudnu meru u ratnim, pa i prvim poratnim godinama. Ali s vremenom, već posle dve godine, otpor seljaka se naglo pojačao, a s tim i prinudne mere — pretresi, maltretiranja, masovna hapšenja. Svakako je otporu i prinudi doprinosila prenapla, neekonomska industrijalizacija, koju su pratila skućavanja tržišta i nedostatak roba, a kasnije i kolektivizacija. Otkup su neizbežno pratile i surovosti vlasti i partijskih organizacija prema seljacima, a takodje i seljačke dovrtljivosti i podvale. Ne sećam se da je igde bilo ozbiljnijeg, masovnog seljačkog otpora, kakvi su se pojavljivali u Sovjetskom Savezu. Nova vlast je u Jugoslaviji izrastala i učvršćivala se u selima i gradićima, ali nije bila toliko totalna i bezobzirna da bi očaj zamenio nadu.

Uporedo s ideološkim monopolizmom, s kažnjavanjem i prinudama, brzo se obnavljao i razvijao kulturni život, a školstvo širilo i reformisalo.

Tako su se uporedo s prinudnim dobrovoljnim brigadama stvarale i doista dobrovoljne, oduševljene omladinske brigade za radove na ključnim saobraćajnim objektima. Najveća omladinska akcija je bila, već u 1945. godini, izgradnja pruge Brčko-Banovići, a inicijativa za to je došla iz Centralnog komiteta omladine. Krajem septembra je Tito posetio tu omladinsku prugu, a išli smo i Ranković i ja. Hiljade momaka i devojaka su napuštale posao i jatile se da dočekaju Tita. Spontano, nesuzdržano oduševljenje i neugasivi žar mladosti: zanos se preneo i na nas, zanos snažan kao u ratu, bezazlen kao u dece. Nisam odoleo da posle nekoliko dana ne napišem članak u *Borbi* o herojstvu omladine — članak prožet samouverenjem i negodovanjima protivu Zapada, čija se štampa baš u to vreme okomljivala na nas u žestokoj kampanji zbog obaranja američkih aviona i hapšenja Stepinca.

3.

Obrazovanje zajedničke vlade, početkom marta 1945. godine, od predstavnika partizanske skupštine AVNOJ-a i izbeglica iz kraljevskih vlada bilo je na liniji sporazuma Saveznika na Jalti. Ali tu liniju je partijsko i avnojevske vodjstvo — ponajvećma inicijativom i aktivnošću Tita i Kardelja — tumačilo i u znatnoj meri ostvarivalo na svoj način. Mi nismo prihvatili kralja, uprkos nastojanjima Britanaca, nego kraljevsko namesništvo, sastavljeno od ljudi nama naklonjenih. Nije bilo nikog u partijskom vodjstvu, ni oko vodjstva, ko ne bi shvatao da je time zapečaćena sudbina monarhije, iako je bilo podosta onih koji samom formom nisu bili najzadovoljniji.

Najistaknutiji predstavnici iz emigracije koji su ušli u tu vladu bili su Milan Grol, vodj srpske Demokratske stranke, i Ivan Šubašić, predstavnik Hrvatske seljačke stranke. Ali oni nisu ušli u vladu na isti način. Šubašić je već pre toga bio predsednik kraljevske vlade i, kao takav, mandator krune, mada nije mnogo hajao ni za kralja ni za krunu. Iza njega je, besumnje, stajala britanska vlada, a posredno i u manjoj meri i američka vlada. Mi smo Šubašića morali prihvatiti zajedno sa jaltskim i drugim odlukama Trojice velikih, SSSR-a, SAD i Velike Britanije. Ali na Grola smo pristali mi sami, iz širine naših shvatanja, da bi Srbija bila šire zastupljena. Niko nas na to nije prisiljavao — sovjetski predstavnici su, štaviše, i negodovali. Besumnje smo smatrali da će učešće Grola u vladi biti dobro primljeno na Zapadu, ali — koliko je meni poznato — niko sa Zapada nije u tome imao nikakvog udela, a niti je Grol bio direktni eksponent Britanije, što se za Šubašića ne bi moglo reći.

Nisam dobro upoznao Grola ni kao ličnost, ni kao političara. Nisam za to imao ni prilike, obzirom da se vlada takoreći nije ni sastajala. Besumnje je između njega i mene vladala netrpeljivost — zbog mojih predstava o njemu kao o "buržoaskom reacioneru", a njegovih o meni kao "revolucionernom doktrineru". Moj napad na njega — zbog jedne izjave u kojoj je dovodio u pitanje način rešenja makedonskog pitanja — samo je mogao pojačati tu uzajamnu odbojnost. Nisam ni bio angažovan neposredno — kao Tito i Kardelj — u sporazumevanjima i taktiziranjima s Grolom, Šubašićem i drugim predstavnicima starog poretka.

Ipak su se, posredno, već tada uobličavali kod mene neki utisci o Grolu. Navodim te, tadašnje utiske, a ne one koje sam o Grolu stekao iz prijateljskih odnosa s njegovim sinom Vojislavom, posle mog pada s vlasti.

Milan Grol je bio intelektualac visokog evropskog nivoa i, kao takav, ne manje, ako ne i više, sklon literarnoj i političkoj publicistici, nego čistoj politici. Škrt i odmeren na rečima, nepodložan korupciji i "ljudskim slabostima". Na čelo Demokratske stranke je došao uoči rata, posle smrti Ljube Davidovića, koji je u dekadenciji i korupciji predratnog političkog života uživao retku slavu poštenjaka i nastavljajući srpskog liberalizma.

Razlike i mimoilaženja s Grolom počeli su uskoro po obrazovanju vlade, dok je on još bio u vladi. Grol je postavljao uslove za učešće u Narodnom frontu, insistirajući na svojoj samostalnosti i na obnovi svoje partije. Ta partija je formalno i bila odobrena, ali joj nije dopuštena nikakva organizovana delatnost, sem izdavanja, u prvo vreme, nedeljnika *Demokratija*. Oko Grola su se počeli okupljati ne samo pristaše iz njegove stranke, nego i zagriženi antikomunisti i nacionalisti. Podzemna kampanja protivu njega kao "predstavnik reakcije", pa čak i četništva, razbuktavala se iz dana u dan — sa svakim brojem *Demokratije*, a i bez *Demokratije*, koja je zabranjena na taj način što su komunistički omladinci, sa znanjem partijskog vodjstva, izvršili javno paljenje. Grol je negodovao, pa i intervenisao, protivu hapšenja i streljanja, koja su u 1945. godini organi bezbednosti najčešće vršili bez suda. Organi bezbednosti su pratili Grolovu aktivnost, verovatno i dok je bio u vladi. Raščulo se bilo, u našim vrhovima, da je on nekom prilikom rekao: Ovo nije država nego kasapnica!

Odnosi s Grolom su se zaoštrili zbog terora, koji je pogadjao i njegove stvarne i potencijalne pristaše, i zbog načina izbora za Konstituantu i prava Konstituante. Naime, zakon je tako smišljen — Kardelj, u Politbirou — da onemogućiti učešće opozicije; okružne i republičke liste su se vezivale za saveznu, a budući su sve političke grupe, sem komunisti, bile nacionalne a ne jugoslovenske, zavisile su i od toga da li će ih izborne komisije, koje su kontrolisali komunisti i pristaše Narodnog fronta, pripustiti na izbore. Sem toga je zakon preudicirao da odluke AVNOJ-a ne mogu biti menjane u Konstituantu. I Konstituantu u stare Jugoslavije, kraljevine SHS, je preudicirala prihvatanje dinastije Karadjordjevića, a time i dominantnu ulogu srpskih, monarhističkih partija.

AVNOJ, koji je proširen — na osnovu odluka velike trojice u Jalti — i na istaknute i "nekompromitovane" političare iz predratnih struktura — pretvorio se, početkom avgusta 1945, u privremenu Narodnu skupštinu. I kada je u toj skupštini pretresan zakon o izboru za Konstituantu, Tripko Žugić, bliski Grolov saradnik i stari član vodjstva Demokratske stranke, korektno ali odlučno, izrazio je rezerve. Bio je to znak da će Grol napustiti vladu i preći u otvorenu opoziciju. Tako je i bilo: Grol je podneo ostavku 18. avgusta 1945. godine. Počinje serija napada, kampanja protiv Grola; najpre Pijade, zatim Kardelj. Malo potom je i Kardelj napao Grola — da se oko njega kupi reakcija iz Jugoslovenske radikalne zajednice, predratnih reakcionarnih i režimskih partija. Grola je napao i Dragoljub Jovanović, levi zemljoradnik, sa svojih i frontovskih pozicija, ali solidarišući se s komunistima. Demokrata Dukanac je pokušao da obrazlaže da oni, demokrati, nisu protiv fede-

racije, ali da se Konstituantu ne može unapred propisivati da bude dvodomna — to jest, da u njoj budu zastupljene i federalne republike. Grol i demokrati su bili besumnje voljni da priznaju za federalne jedinice Hrvatsku i Sloveniju, ali ne — bar ne u istoj meri — Makedoniju i Crnu Goru, a svakako su imali rezervu i prema stvaranju pokrajina i federalne jedinice Bosne i Hercegovine.

Ostavka Grola nas je u vrhu iznenadila samo u jednom smislu: dostojanstvenost i ozbiljna, čak ublažena, analiza političkih prilika.

Ostavka Grola je prošla skoro nezapaženo. Vlada se nije sastajala niti formalno obavestena, iako je Grol bio njen potpredsednik. Mene je s Grolom ostavkom upoznao Kardelj koji je bio impresioniran odmerenošću i ozbiljnošću njenog teksta. Takav utisak o Grolovoj ostavci imao je i Tito.

Grol je očevidno i izričito bio spreman na lojalnu i "fer" opoziciju, ali ne i na gubljenje ličnog i stranačkog integriteta. Vodjstvo Komunističke partije ga je do kraja respektovalo, kao protivnika.

To se ne bi moglo reći za dr Ivana Šubašića. Šubašić — po našim saznanjima i našoj oceni — nije podneo ostavku iz razloga istovetnih s Grolom. On je bio pristupio Narodnom frontu, ali nije u njemu ispoljio veću aktivnost. Njegov položaj je bio osoben: ostaci zvanične, Mačekove Hrvatske seljačke stranke, u kojoj je on do rata bio jedan od vodja, nisu bili u Frontu, a bivši pristaše Hrvatske seljačke stranke koji su bili u Frontu — medju njima je bilo istaknutih seljačkih prvaka: Gaži, Lakuš, Krce — nisu voleli ni podržavali Šubašića. Podržavale su ga zapadne vlade, naročito Britanci. Najpre se on nakratko "razboleo", da bi uskoro potom dao ostavku, takodje u vezi s raspisivanjem izbora, odnosno onemogućavanjem vanfrontovskim grupama da izidju na izbore. Neki političari — na primer Savica Kosanović — koji su iz emigracije sa Šubašićem pristupili 1944. godine saradnji s Titom, odnosno s Nacionalnim komitetom, pokušali su da odvrte Šubašića od ostavke, ali u tome nisu uspeeli. Po našem sudu i saznanju, iza Šubašića su stajali Britanci, koji su precenjivali značaj njegove ostavke, obzirom da je on u vladi predstavljao kontinuitet stare Jugoslavije, a time i Zapad u sporazumima sa Sovjetskim Savezom. Ali, već se gasila i forma stare Jugoslavije, a počelo je i izigravanje sporazuma izmedju Sovjetskog Saveza i zapadnih velesila.

A Šubašić ne samo što nije imao jasnih i čvrstih koncepcija, nego je i sam bio preveć savitljiv i nepostojan. Ali nije bio glup i neprijatan. Naprotiv. Živahan, ali plićeg i promenljivog uma, dovitljiv i prilagodljiv. Intelektualac, s manirima i odnegovanošću viših klasa. Ničeg od vodje, pogotovu ničeg od narodskih tribuna, kakvih je izobilno bilo u Hrvatskoj seljačkoj stranci. Besumnje veoma vešta i pogodna ličnost za sporazume i pregovaranja. Ali revolucija, sada već kao ozakonjena vlast, bila je u zamahu, pa su se gasili i uslovi za delatnost i darove Šubašića.

Šubašićeva vila je bila blokirana, u vreme njegovog pripremanja za ostavku. Ali on nije hapšen, a posle ostavke se preselio u Hrvatsku. Tamo nije ispoljio nikakvu aktivnost i nije se rado sastajao ni s bližim prijateljima.

Protivu Šubašića, za razliku od Grola, nisu vodjene kampanje. Njegova ostavka, kao i ona Grolova, jedva ako je zabeležena u našoj štampi.

Izbori za Konstituantu su nametali kakvo-takvo zakonodavno sredjivanje političkih prilika, manje zbog Grolove i Šubašićeve opozicije, nego zbog taktiziranja prema Zapadu, čija nas je štampa napadala zbog zavodjenja diktature i već, kao isturenu poziciju Sovjetskog Saveza. Tako su doneti u privremenoj Skupštini zakon o štampi i zakon o udruživanju, koje je u Skupštini branio Kardelj.

Zakon o štampi je bio neodredjen. Štampa je bila slobodna u okviru datog zakona, cenzure nije bilo, ali sve je moglo biti zabranjeno. Kardelj je, u vezi s tim zakonom, napao skupštinsku "manjinu", a povodom zakona o udruživanju i direktno Grola, tvrdeći da on ne shvata suštinu promena i da ne veruje u snagu narodnih masa. Povodom zakona o krivičnim delima protiv naroda i države istupao sam i ja. I napao Grola, relativno blago: ne shvata promene.

Pripreme za izbore su tekle u napetosti i polemikama, ali bez ozbiljnijih teškoća. Jedino je Jaša Prodanović, vodj republikanaca, predložio "kutiju bez liste", koju je narod prozvao "čorava kutija". U nju su mogli spustiti kuglicu oni koji su protiv. Tako je i formalna demokracija bila zadovoljena.

Uoči izbora je na Slaviji govorio Ranković. I ja, nepredvidjen i "na opšti zahtev masa", kao što je objavila *Borba*. Moj "glavni govor", je, dakako, bio u Crnoj Gori.

Na dan izbora odveo sam se, s nekim drugovima, do Topole i Kragujevca, da bih video kako teku izbori. U Kragujevcu sam se sreo i sa stranim novinarima, medju kojima je bilo, držim, i Amerikanaca. Nisu imali primedbi na izbornu radnju, ali su same izbore smatrali, neskriveno, farsom, jer se unapred zna da će svi kandidati, čim nema opozicije, biti izabrani. Britanski predsednik Kliment Atli je u to vreme tu vrstu izbora u Istočnoj Evropi nazvao "trkom s jednim konjem".

Izbori za Konstituantu su prošli u manifestacijama, s povorkama i zastavama. Tek su se sticala iskustva u izborima bez opozicije, ali sve je išlo bez teškoća, bez uobičajenih, balkanskih presipanja glasova.

U eseju *Druženje s Titom* spomenuo sam da je vodjstvo Komunističke partije procenjivalo da će Front, odnosno KP Jugoslavije, dobiti apsolutnu većinu glasova na izborima. KP nije, dakle, bila ugrožena izbornim porazom, nego, jednostavno, nije htela opoziciju, pribojavala se institucionisanja opozicije. U Politbirou su diskutovani i izborni izgledi i načini da se, putem izbornog zakona, onemogući istupanje opozicije. Ovde to isto ponavljam radi celine izlaganja.

Kao potvrdu i našeg manevrisanja i naših namera navodim izjavu koju je Tito dao britanskim parlamentarcima i britanskim novinarima, objavljenu u *Borbi* 13. novembra 1945. godine: "U Frontu, kao što vam je poznato, ima više partija (u stvari je bilo grupa, ostataka partija — M.Dj.), pa će se u parlamentu unutar Fronta, verovatno iskristalisati jedna opozicija. Ja sam uvjeren da će biti opozicije, i to

dosta jake opozicije, a ne ovakve kakva je bila" (misli se na Grola i Šubašića — M.Dj.).

Za sazivanje Konstituante izabran je 29. novembar, radi poveziivanja s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a, 29. novembra 1943. godine u Jajcu. Tog dana je Konstituenta proglasila i republiku. Istog dana je — u zgradi Skupštine, pre nego što je zasjedanje počelo — Vladimir Velebit preneo vodjstvu intervenciju britanskog ambasadora. Ambasador je izražavao uverenje da nećemo učiniti takvu nerazumnost i proglasiti republiku. Ta intervencija je shvaćena kao zakasneli pucanj u prazno i pojačala našu rešenost, iako nije ni bilo kolebanja.

A i novi ustav je već bio gotov, pa je tih dana dat na "javnu diskusiju". I nacrt i "javna diskusija" bili su po ugledu na sovjetski, "staljinski" ustav i na sovjetsku "javnu diskusiju" povodom njega. Za izradu tog — kao i kasnijih — ustava bio je zadužen Kardelj, a pomagao mu je profesor prava Jovan Djordjević, a i drugi. Sovjetski predstavnici nisu učestvovali u radu, ali je ambasador Sadčikov bio konsultovan o nacrtu. Sećam se da je on dao primedbu da je prerano uvesti zdravstveno osiguranje seljaka, jer da ni Sovjetski Savez to nema; ta primedba, kao i neke sporednije, bila je usvojena.

Kardelj je morao da putuje u London, pa sam ga u radu oko ustava zamenio ja. Ja sam i obrazlagao ustav u Skupštini. U toku usvajanja nacrta u vladi, Tito se nije složio s formulacijom o pravu naroda Jugoslavije na samoopredeljenje do otcepljenja. Bio je energično protiv, rekavši mi: Drukčije je to kod nas nego kod Rusa. Ne možemo mi to. Promeni se nešto u nekoj republici, recimo u Makedoniji, i zatraže otcepljenje: pa šta ćemo onda? — Posle dužeg mozganja i dovijanja s Djordjevićem, našli smo formulaciju da je FNR Jugoslavija "zajednica ravnopravnih naroda koji su na osnovu prava na samoopredeljenje, uključujući pravo na otcepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj zajednici".

Ponovo sam pošao kod Tita i on je tu formulaciju prihvatio, posle mog argumentisanja da princip samoopredeljenja ne možemo izostaviti, budući da ga sadrže svi socijalistički pokreti.

Iz propagande, iz govora i napisa funkcionera — posle Jajca 1943. godine, a naročito posle oslobodjenja Beograda 1944. godine — bio se raširio naziv "Demokratska Federativna Jugoslavija". "Demokratski" Vijetnam i "demokratska" Istočna Nemačka su mnogo kasnije izmišljeni, bez ikakvog našeg udela, iako smo im u tome bili ideološka preteča. Tito nije bio sklon menjanju nečeg što bi se uhodalo kao forma ili već bilo prihvaćeno, pa je bio i za zadržavanje tog naziva u novom ustavu. Ali Kardelj ga je, uz moju pomoć, uspeo razuveriti. — Ne može programska oznaka — argumentovao je Kardelj — biti oznaka za zemlju, za državu. — Tito je u trenu to shvatio i složio se, pa je država nazvana "narodnom", što samo označava prelazni oblik, iz lenjinizma, ka "socijalističkoj".

Sa usvajanjem ustava, 1. februara 1946. godine, reorganizovana je i vlada. Najznačajnija je, držim, bila promena u tome što je mesto dotadašnjeg ministra unutrašnjih dela, popa Vlade Zečevića, došao Ranković, koji je dotada bio formalno šef Odeljenja za zaštitu naroda

(OZNA) u Ministarstvu vojske, koje je faktički bilo tajna policija, neposredno podređena Titu kao vrhovnom komandantu i ministru vojske. Nešto više od meseca potom, došlo je i do reorganizacije Ozne i njenog preimenovanja u Udbu (Uprava državne bezbednosti).

Možda bez veze, a možda baš u vezi, s našim razlazom s opozicijom, s Grolom i Šubašićem, tek sovjetska vlada je ponovo obasula jugoslovensko vodjstvo ordenima. Titu je početkom septembra dodeljen orden pobeđe, a krajem oktobra nekolicini najviših funkcionera ordeni Suvorova i Kutuzova. Peku Dapčeviću su dodelili Kutuzova, a generalima njegovog ranga, Koči Popoviću i Arsu Jovanoviću, orden Suvorova, koji je važio kao viši. Sovjetske službe nisu bile zadovoljne Dapčevićem, već iz saradnje s njim na Sremskom frontu. Ranković i ja primetili smo to sovjetsko potcenjivanje i izdvajanje Dapčevića, i predložili Titu da ga odmah odlikuje našim najvišim ordenom, Narodnim herojem. To je i prihvaćeno. A ja sam se postarao da Dapčevićovo odlikovanje, koje bi on i inače kasnije dobio, izidje u *Borbi* na vidnijem mestu nego sovjetska odlikovanja. Odnosi sa sovjetskom ambasadam i sovjetskom vladom bili su tada bez većih trvenja, ali mi smo bili osetljivi i na takva omalovažavanja. Sovjetski službenici nisu od toga pravili pitanje, mada su to morali zapaziti.

4.

U Jugoslaviji je u prvim posleratnim godinama bilo mnogo političkih procesa. Nije bilo ni moguće upoznavati javnost s tolikim brojem procesa, naročito s onima u unutrašnjosti. Ali mi nismo ni želeli da se tim procesima pridaje veći značaj, a želeli smo i da se ublaži utisak o progonima. Zbog toga je javnost upoznavana s najvažnijim procesima — procesima vodjama određenih grupacija ili istaknutim predstavnicima okupacionog terora.

Moj udeo u tim procesima bio je — kao što sam spomenuo — sporedan, budući je skoro sav posao oko njih spadao u nadležnost aparata bezbednosti. Moj zadatak se svodio na uopšteno usmeravanje sredstava informisanja. Državna bezbednost je imala i neposrednih veza sa novinama i radiom, a do konsultovanja sa mnom je dolazilo ako bi se javila neslaganja. Ali u procesima je smer u velikoj meri određivala bezbednost, odnosno način na koji je sud vodio proces, bitnosti na kojima je tužilac insistirao i iznosio ih na videlo. Po mom mišljenju, i tadašnjem i sadanjem, bezbednost i sud su često preterivali, najčešće naduvavajući sporedne i senzacionalne i skandalozne pojedinosti, kakvih je politički život sam po sebi prepun, pogotovu u ratnim i revolucionarnim uslovima.

Time nisam hteo reći da nisam imao mogućnosti da utičem na smer procesa. Naprotiv. Najčešće su moje primedbe i prihvatane. Ali se dešavalo i da su unapred bile uzaludne. Smer je bio utvrđen s Titom ili u Politbirou, pa sam disciplinovano sprovodio ono što je utvrđeno.

Osvrnuću se ovde samo na velike, najspektakularnije procese. I to ne toliko na same procese — oni su javnosti poznati — a ni na moj udeo u njima — taj udeo sam već objasnio — koliko na one pojedinosti koje nisu poznate ili su krivo interpretirane.

Već je poznato kako je uhvaćen Draža Mihailović. Jedan od Mihailovićevih "najodanijih" komandanata, Kalabić, domamljen je u Beograd, tu je uhapšen i stavio se u službu bezbednosti, pa s grupom oznaša (agenti bezbednosti) prodro do Mihailovićevog skloništa i uvukao Mihailovića u klopku. Priča o hvatanju Mihailovića je zanimljiva ne samo zbog dramatičnosti, nego i kao ilustracija superiornosti, domišljatosti revolucije nad naivnošću i obezglavljenošću kontrarevolucije.

Čim je Mihailović uhvaćen, sredinom marta 1946. godine, počele su pripreme za njegovo sudjenje. A s tim su se nametnuli značenje i smer sudjenja. To utoliko pre što se najveći deo štampe na Zapadu svrstao u odbranu Mihailovića. Doduše, već su bile poodavno splasle slavopojke Mihailoviću kao heroju i začetniku otpora protiv okupatora,

ali sad je utoliko revnije veličano njegovo ratovanje protiv komunista. Vlada SAD nam je, štaviše, već početkom aprila 1946. godine predala notu u kojoj se dokazuje da Mihailović nije izdajnik i zahteva učešće američkih avijatičara, koje je on spasao, kao svedoke na sudjenju. A i unutra, naročito u Srbiji, sudjenje Mihailoviću je iz sličnih, ako ne i istih, razloga bilo važno: ne samo u podzemnoj propagandi nacionalista, nego i u svesti znatnog dela seljaštva, Mihailović je važio za pregaoca kojemu su samo razmah komunističkog ustanka i zlokovarnost komunista onemogućili borbu protivu okupatora i ozdravljenje države i srpskog naroda.

Te tvrdnje sa Zapada i ta izopačavanja unutra, medju Srbima, trebalo je razvejati i pobiti. To je nametalo, kao nešto što se samo po sebi razume, javno sudjenje i korektnu proceduru. A i da sudije i tužilac budu ne samo pravnici, nego i Srbi iz Srbije. Rešeno je da proces opširno prati štampa i da bude prenošen preko radia.

Trebalo je dokazati da je Mihailović saradnjivao s okupatorom protivu komunista. Ali ne samo to, nego da se u toj saradnji ne samo nije razlikovao od drugih, nedićevskih kolaboranata i srpskih ljotićevskih fašista, nego da je s njima bio u sprezi. Zbog toga su u proces uključeni i fašistički i policijski pomagači nemačkih okupatora. A budući da su Mihailovićeve jedinice, naročito one iz mešanih krajeva, istrebljivale muslimane i Hrvate, a Mihailović bio ministar vojske emigrantskih kraljevskih vlada, samo se od sebe nametalo i izlaganje javnosti te, šovinističke, velikosrpske, delatnosti Mihailovića.

Baš u vreme priprema sudjenja Mihailoviću, Ranković se našao u Titovoj pratnji za vreme boravka u Moskvi. Ja sam imenovan, kao ministar, za njegovog zastupnika. Zbog toga se i desilo da me poseti Miloš Minić na kojega je, kao tužioca, pao najveći deo posla oko sudjenja Mihailoviću, pa nije mogao odlagati konsultovanja do povratka Rankovića iz Moskve. Minić je čitav problem dobro osmislio i bio završio najveći deo posla — držim da je već radio na optužnici. Dobio sam utisak, u toku diskusije, da je Minić suviše naglasio Mihailovićevu borbu protiv Narodnooslobodilačkog pokreta, umesto saradnje Mihailovićevih komandanata sa okupatorom. Objasnjavao sam Miniću da spolja, na Zapadu, Mihailovićeva borba protiv komunista ne samo što neće biti po njega loše shvaćena, nego će mu, štaviše, u datom trenutku ići u prilog. Miniću nije trebalo mnogo ni napora ni vremena da to i sam shvati. Složili smo se potpuno i u drugim, sporednim pitanjima, kojih se više i ne sećam.

Uskoro se iz Moskve vratio Ranković, s delegacijom koju je Tito predvodio, i preuzeo svoje ministarstvo, a s njim i poslove oko Dražinog procesa.

Šefovi bezbednosti su bili dobro izučili Mihailovića već pre nego je uhvaćen. Sad, kad su ga se dograbili, znali su i kako da mu pridju... Prema onom što sam čuo, a kasnije i čitao o Draži Mihailoviću, on je bio hrabar, ali dozlaboga kolebljiv u odlučivanju i gledanjima. Nije imao nikakvog dara, sem kao obaveštajac. Tradicionalista, nekadar da shvati burna vremena, a nekmoli da krmani u njima. Za Dražu je narod, pogotovu srpski, bio neizmenjivo religiozan i rodoljubiv, dobro-

ćudno odan kralju i malom posedu. Mada su se kod njega, a još više oko njega, javljale tendencije ka vojnom autoritarizmu, on je više bio sklon "buržoaskom" liberalizmu nego diktaturi. Njegova odanost kralju i monarhiji je više poticala iz njegove vernosti zakletvi i tradiciji, nego iz izgradjene političke i filozofske doktrine. Ni inače on nije imao čvrstih i jasnih ideja. Čak je i njegovo jugoslovenstvo nedosledno i promenljivo, ali ne samo zbog njegovog velikosrpsstva, nego i zbog njegove kolebljivosti. Mada su njegove jedinice, katkada i po njegovom naredjenju, vršile masovna zločinstva nad nesrpskim življem i neodmereno i nepromišljeno istrebljivali komuniste i njihove simpatizere, Draža nije važio ni za surovog ni za fanatičnog.

Šefovi bezbednosti su se poduhvatili da navedu Mihailovića da prizna saradnju s okupatorom. Time su hteli da potkopaju njegov prestiž, makar naduvan, i potvrde tezu komunista o njemu kao slugi okupatora, koji se bitno nije razlikovao od ostalih kolaboranata.

Draža se pokazao, od početka istrage, mek i prijemčiv — izgleda utoliko više što se s njim korektno postupalo. Zadužen za staranje o njemu bio je Josif Malović, viši oficir bezbednosti, strpljiv, blago prodoran i poduzimljiv. Draža je pozeleo da obrije bradu, ali su mu Malović i šefovi bezbednosti to uskratili s "blagonoklonom" motivacijom: Draža i brada — to je nerazdvojno! — A besumnje s proračunom na autentičniji, efektniji utisak, ukoliko Draža zadrži bradu i na sudjenju.

Ništa ne znam o tome, a verujem i da nije tačno, da je Draža drogiran. Ali mu je dozvoljena rakija koja je inače zabranjena zatvorenicima. Nisam čuo da se i opijao. Malović je, besumnje u dogovoru s Rankovićem i njegovim pomoćnicima, sugerisao Mihailoviću da bi mu život mogao biti pošteđen ako bude uvidjavan i prizna saradnju s okupatorom. Draža je to i prihvatio — ne znam da li prećutno ili izričito — pa je saradnju s okupatorom priznao, kad ga je Minić pritesnio dokumentima. Taj trenutak je bio preloman za sudjenje. Zapadni uovinari su pojurili sa sudjenja na telefone da jave Dražino priznanje i zainteresovanost za njega naglo opala.

Mihailoviću su bili ponudjeni branioci iz inostranstva (Moris Ernst iz SAD). Mi verovatno ne bismo dozvolili njihovo učešće, ali nas je sam Mihailović poštedeo neugodnosti da ih odbijemo. On sam je odbio tu odbranu, izjavivši poverenje u sud i zvaničnu odbranu.

I odista je imao razloga za poverenje u braniocima, iako su mu bili zvanično odredjeni. Oba branioca su branili Mihailovića savesno i revnosno. Nikola Djonović je bio ugledan advokat i član vodjstva Demokratske stranke, a advokat Dragić Joksimović je na sudu toliko revnosno vršio svoju dužnost da ga je naša štampa napadala zato što ne pomaže sudu. Djonovića sam poznavao pre rata, pa sam obnovio s njim odnose posle mojih izlazaka iz zatvora 1961. i 1966. godine. On mi je pričao da je ubedjivao Mihailovića da se brani kao vodj druge strane u građanskom ratu, a da se ne upliće u dokazivanje da li je ili nije — saradnjivao s okupatorom. Jer svakog — govorio mu je Djonović — ko izgubi građanski rat suprotna strana optužuje kao izdajnika, što ne bi trebalo, naročito pred istorijom da ima nikakvog značaja.

Ali Djonovićeva ubedjivanja nisu imala dejstva na Dražu. On se lakovno predao sudbini koja ga je zadesila. A organi bezbednosti su kasnije, kivni zbog Joksimovićevog držanja na Dražinom procesu, ovome "našli" neku krivicu, što onda nije bilo teško, i poslali ga na robiju, s koje se — kako sam čuo — nije doma vratio.

Na sastanku kod Tita, Ranković je obavestio o sudjenju i o dogovaranju Malovića s Dražom, to jest o dogovaranju o spomenutom priznanju koje bi Draži moglo spasiti glavu. Tito je s vragolastim, dvosmislenim smeškom primetio: Pa to nije isključeno, to je političko sudjenje. — Ali sn svi — ne sećam se ko je sve bio prisutan, ali "vodeća trojka" jeste — graknuli ua Tita. To ne bi razumeli ne samo borci, nego bi to izazvalo i revolt rodbina bezbrojnih žrtava. Tito se ćutke priklonio argumentima ostalih, utoliko voljnije što ni sam nije intimno bio protiv.

Mihailović je, kao što se zna, osudjen na smrt i ubrzo zatim pogubljen. Čuo sam da je jedan visoki funkcioner bezbednosti nadgledao njegovo pogubljenje, ali mi pojedinosti nisu poznate.

Sa sudjenjem nadbiskupu Alojzu Stepincu ja nisam imao ni onoliko veze koliko sa sudjenjem Mihailoviću. Ali su mi poznate neke pojedinosti, koje su bile predigra tom sudjenju.

Uskoro po oslobodjenju, početkom juna 1945. godine, Tito je u Zagrebu primio delegaciju katoličkih sveštenika na čelu sa biskupom Salis-Sevisom. Tom prilikom je Tito izjavio da nije zadovoljan držanjem u ratu "jednog dela katoličkog sveštenstva". Tom prilikom se Titu omakla fraza "ja kao katolik". Tito je u to vreme bio zanet pobedom koja ga je instalirala kao apsolutnog vladaoca, pa su mu se omicale i neodmerenije izjave. Kada je tekst Titove izjave stigao u Beograd, mene su alarmirali neki drugovi, medju njima i Zogović, u nedoumici šta da se radi s tim katolicizmom "genseka" (generalnog sekretara) partije. Nisam imao mogućnosti da se konsultujem s Titom, pa sam telefonirao Kardelju, a on se složio: Izbaciti, koješta: generalni sekretar partije — katolik! Tako ta Titova omaška nije objavljena. U vreme sukoba sa Sovjetskim Savezom, posle 1948. godine, prisetio sam se nekom prilikom te zgrade, pa smo se Kardelj i ja smejali pri pomisli kako bi Molotov i Staljin obilato koristili "Titov katolicizam" da ga nismo onda izbacili iz Titove izjave.

Tito je kasnije primio i Stepinca, ako se dobro sećam u dva maha. Ne znam šta su razgovarali. Ali se sećam da je vrhove zahvatila ideja o razvoju i jačanju "nacionalne katoličke crkve", to jest crkve koja bi bila odvojena od Vatikana. Štaviše, pominjana je neka struja i neki sveštenici skloni takvom smeru, mada u samoj crkvi nije bilo takvih, značajnijih težnji. Ako je Tito i u tom pravcu razgovarao sa Stepincem, ovoga je to samo moglo upozoriti i ogorčiti. Stepinac je, po mom sudu, uvek bio i ostao odani pastir Vatikana.

Stepinac besumnje ne bi bio sudjen za svoje držanje u ratu i saradnju s Pavelićem, da nije nastavio s opozicionom aktivnošću protiv nove, komunističke vlasti. Nisam se posebno bavio Stepincem i njegovim sudjenjem, ali nema sumnje da je Stepinac saradjivao s Pavelićem, podupirao ga i podsticao prinudno pokrštavanje Srba. Ali

se i ogradjivao od Pavelića — nezavisan i privržen politici Vatikana. To ne znači da nije bilo osnova za optužbu protiv Stepinca, da je odmah po oslobodjenju pokrenuto isledjivanje. Bilo je podosta i drugih visokih sveštenika, ne samo iz katoličke crkve, kojima se što-šta moglo zameriti, čak i po kriterijumima blažim nego što su komunistički i revolucionarni.

Ali slavodobitno vodjstvo, ustvari Tito, imalo je u vidn korisnost i učvršćivanje, pa je najpre pokušalo da se sporazume s katoličkom crkvom i Stepincem, što su ovi sa svoje strane mogli shvatati i kao slabost. Već u jesen 1945. godine katolički biskupi, predvođeni Stepincem, istupili su protiv nove vlasti s pastirskim pismom. Naša štampa je reagovala oštro, razgrčnći još žive rane i zlođela proustaških i ustaških sveštenika iz logora Širokog Brijega. Čak je i Tito napisao članak, kao odgovor na pastirsko pismo, u kome je isticao:

"Iz izjava gosp. nadbiskupa Stepinca i nekih drugih crkvenih velikodostojnika o tome da su oni spremni ustrajati u borbi po cijenu ličnih žrtava — ja mogu izvući samo jedan zaključak, a taj je: da su se svi oni mirili sa stanjem pod Pavelićem ne iz straha već iz ideoloških razloga, da su sada oni stupili u borbu protiv nove demokratske federativne Jugoslavije po jednom odredjenom planu u zajednici sa ostalom reakcijom Jugoslavije..."

"Ne bih želio da se to smatra kao prijetnja, ali dužan sam upozoriti da postoje zakoni koji zabranjuju sijanje šovinizma i razdora i ugrožavanje tekovina ove velike oslobodilačke borbe. Te zakone mora svaki poštivati koji želi dobra svojoj zemlji..."¹

U to vreme, a možda neki mesec kasnije, Tito je — kad se kod njega poveo razgovor o Stepincu — uporno uzvikivao: Ne može crkva biti starija od države — država mora biti starija!

Taj Titov članak i to što je Tito govorio u zatvorenom krugu bili su nagoveštaj čvrstog stava. Ali ne jedini. I Bakarić je, u decembru 1945. godine, dao izjavu o posetama Eriha Lisaka, ustaškog emisara, nadbiskupskom dvoru, i hapšenja svećenika iz nadbiskupskog dvora. A hrvatska štampa je u januaru 1946. godine počela da objavljuje dokumente o Stepinčevoj saradnji s Pavelićem.

Ali sukob sa Stepincem se nakratko povukao u drugi plan, u vrebavanje i merkanje — da bi buknuo krajem 1946. godine. U isto vreme dolazi do sukoba u Frontu s Dragoljubom Jovanovićem, vodjom levih zemljoradnika. I, neslučajno, do povećanog, najžešćeg zaoštavanja sa SAD, povodom obaranja dva američka aviona nad Jugoslavijom (9. i 19. avgusta). *Dejli njus* je tada zahtevao, za odmazdu, bacanje atomske bombe na Beograd, a američki državni sekretar Berns je pozvao Kardelja, koji je tada bio u Parizu na mirovnoj konferenciji, preteći mu najoštrijim rečima. Septembra 19, 1946. godine, tužilac Jakov Blažević podnosi predlog da se povede postupak protivu Stepinca, pa je on tih dana i uhapšen.

Ne znam koliki i kakav je udeo, u svemu tome, američke vlade, ali je nesumnjivo — prema onome što sam upamtio i prema samom

¹ *Borba*, 25. oktobar 1945. godine.

toku događaja — da su američke službe bile veoma angažovane u zaoštavanju odnosa s nama. Američke vojne komande se naprosto nisu obazirale na našu državnu teritoriju, nego su je — uprkos mnogim našim notama, u kojima smo protestovali i upozoravali američku vladu — preletali kao ničiju zemlju iz svojih baza u Italiji i Austriji. To je najzad postalo nepodnošljivo — sem ako bismo bili spremni da javno priznamo svoju nemoć i sramotu. Tito je naredio da se američki avioni pozovu na spuštanje na neki od naših aerodroma, a ukoliko to odbiju, da se otvori vatra. Bilo je kolebanja u početku, kod naše vazduhoplovne komande — avioni su bili transportni i nenaoružani, ali Tito je bio jetko energičan, pa se desilo što se moralo desiti. Prvi avion je pristao na spuštanje tek pošto je bio izrešetan mitraljezom. Tom prilikom je ranjen turski vojni diplomata, kome su prilikom prenosa u bolnicu pokradene i neke lične stvari, a drugi avion, sa četiri pilota, bio je oboren. Istovremeno su američke vlasti uporno odbijale da predaju neke naše rečne brodove koje su nacisti bili odvučili u Austriju.

Pošto je američki državni sekretar Berns oštro razgovarao s Kardeljom u Parizu, povodom obaranja američkih aviona, Kardelj je obavestio Tita o tom razgovoru, pa je usledila Titova pomirljiva izjava da avioni neće ubuduće biti obarani, nego da će biti zabeležen njihov broj. Po povratku nam je Kardelj pričao da su članovi sovjetske delegacije bili oduševljeni što smo oborili američke avione, ali su i savetovali: Nemojte oboriti i treći avion... — Amerikanci su obustavili neprijavljeno preletanje naše teritorije, mada se odnosi nisu bitno popravili.

Američka ambasada u Beogradu je takodje igrala znatnu ulogu u svemu tome. Njeni službenici su se držali arogantno i provokativno, pa čak i podsticali pojedince, naše protivnike i neke vodje bivših partija, obećanjima da će padobrancima zauzeti Beograd, a flotom jadransku obalu. Sećam se kako su Amerikanci — bilo je to u junu 1946. godine — nipodaštavali učešće naših zvaničnika na osvećenju groblja američkih avijatičara u Košutnjaku, a istovremeno su iskupili 200–300 naših zadržanih protivnika. Tada je američka ambasada izdala letak protivu nas, pozivajući građane da dodju na osvećenje i daju "oduška protiv ugnjetača". Štaviše, jedan američki oficir, Ričard Kums, je uzvikivao: Tito — hajl Hitler!... — Dakako, bilo je i zaoštavanja s naše strane, ali su Amerikanci, besumnje, bili u tome inicijativniji već i zbog toga što su previdjali i zanemarivali i dubinu i značaj promena u Jugoslaviji i naše vodjstvo tretirali kao "satelita br. 1".

Sudjenje Stepincu je počelo uskoro po njegovom hapšenju, jer je protiv njega manje-više optužni materijal bio pripremljen. I samo sudjenje je proteklo prema zamisli. Objavljeno je podosta uverljivog materijala i saslušano podosta verodostojnih svedoka koji su potvrdjivali Stepinčevu saradnju s ustaškim režimom. Ali sama zamisao, sam razvoj sudjenja Stepincu bio je pogrešan i bremenit neuspehom. Naime, Stepinac je pretežno optuživan za svoje držanje u ratu, a stvarni povod sudjenju je bilo njegovo opozicionerstvo posle rata. Ta istina se nije mogla sakriti samim tim što je uhapšen 15 meseci pošto se rat završio

i pošto su Tito i Bakarić vodili s njim razgovore. Da, to se nije moglo sakriti — bez obzira na to kakvo je bilo Stepinčevo držanje u ratu, bez obzira na sve naše dokaze i dokumente protivu Stepinca. Zapadna štampa je, razume se, otkrila tu pukotinu, to "insceniranje" u sudjenju.

Promašenosti sudjenja Stepincu je doprineo i sam Stepinac svojim čvrstim i dostojanstvenim držanjem. Osuđen je na 16 godina zatvora.

Već tada, u toku samog sudjenja, moglo bi se uočiti — da je bilo u vrhu diskusije — da sudjenje Stepincu nije bilo ni na vreme, ni valjano osmišljeno. Ali niko nije napravio ni primedbicu, pa se sve odvijalo kako je "vrhovna volja" smislila i naredila. Zbog te neblagovremenosti i neosmišljenosti, pitanje Stepinca nije silazilo s dnevnog reda na Zapadu. Za nas će ono postati ozbiljan, neizostavan problem posle sukoba sa Sovjetskim Savezom, tačnije — posle početka dobijanja pomoći sa Zapada.

Stepinac je u zatvoru imao poseban, privilegovan tretman. Posle nekoliko godina je nadjen i izlaz, koji je koliko-toliko smirio Zapad, a zadovoljio i naš prestiž i praktične potrebe — da se on ne vrati na nadbiskupsku stolicu: Stepinac je interniran u rodno selo, s tim što mu kazna nije ukinuta.

Ne sećam se kada je uhapšen vodj levih zemljoradnika Dragoljub Jovanović. Držim da je to bilo u jesen 1946. godine, a sudjen je početkom oktobra 1947. godine. Naša štampa ga je počela žestoko, bezobzirno napadati već u avgustu. Ali sam upamtio neke pojedinosti iz tog hapšenja i sudjenja.

Hapšenje i sudjenje Dragoljubu Jovanoviću ne može se izdvojiti iz zaoštavanja naših odnosa sa Zapadom, naročito sa SAD, a ni iz kursa istočnoevropskih Sovjetima podređenih vlada protivu vodja seljačkih partija.

Time nisam hteo reći da je do zaoštavanja odnosa s Dragoljubom Jovanovićem došlo zbog upliva zapadnih službi na njega. Smatram da je on, Dragoljub Jovanović, postupao po svom uverenju, iz svoje volje, mada je mogao računati, a verovatno i računao, na podršku sa Zapada. Situacija, odnosi sa Zapadom, činili su takvu podršku verovatnom i logičnom. Dragoljub je, ustvari, morao doći u konflikt s nama komunistima. Odnosi u Frontu, pa i u samoj Narodnoj seljačkoj stranci, koju su komunisti postupno iznutra osvajali, razvijali su se tako da je on morao ili doći u sukob sa nama ili se odreći svake svoje samostalne uloge. A to on nije mogao — samim tim što je bio tvorac te stranke i njenog programa — a da ne prihvati s političkom smrću i sramotu malodušnosti i potkupljivosti. U tome je sudbina Dragoljuba Jovanovića slična onoj "esera" (socijalista revolucionara) u Rusiji, s tim što on nije bio revolucioner kao oni, a mi jugoslovenski komunisti smo bili, možda, boljševičkiji boljševici.

Sovjetski predstavnici nisu imali — koliko je meni poznato — neposrednog udela u hapšenju Dragoljuba Jovanovića. Ali nije slučajno da se ono dogodilo u vreme kampanja i progona vodja agrarnih partija u istočnoevropskim zemljama — Nikole Petkova-Gemeta u Bugarskoj, Stanislava Mikołajčika u Poljskoj. U početku, krajem rata i prvih posleratnih meseci, sovjetski predstavnici su nam, u nezvaničnim razgo-

vorima, čak zamerali uskoću prema Dragoljubu. A i odnosi između Dragoljuba i sovjetskih predstavnika su bili dobri, ako ne i prijateljski — dakako bez one zavereničke srdačnosti kao između sovjetskih predstavnika i nas — komunista. A onda su sovjetski predstavnici — s jačanjem tendencija ka monopolskoj vlasti komunista i sa zaoštavanjem odnosa sa Zapadom — najednom počeli da otrcavaju Dragoljuba Jovanovića i čak da nam, dakako u nezvaničnim kontaktima, zameraju nepoduzimljivost protivu njega. Svakako je to doprinosilo trovanju atmosfere između komunista i Dragoljuba. Ali odluku o hapšenju — kao i većinu drugih odluka — samostalno je donelo naše vodjstvo.

Neposredni povod je bilo istupanje Dragoljubovo u Skupštini, 17. jula 1946. godine, povodom zakona o zadrugarstvu.

Bilo je to na popodnevnom zasjedanju. Dragoljub je zatražio reč — očekivalo se njegovo istupanje — i napao pomenuti zakon zbog toga što on zadrugama oduzima autonomiju. Čim je on počeo da govori, ministri, a s njima i poslanici, počeli su da napuštaju salu. Dragoljub je održao govor pred praznom salom — prisustvovalo je samo 4-5 njegovih pristalica. Ja sam takodje ostao, na vlastitu inicijativu, da eventualno odgovorim Dragoljubu u ime vlade. I odgovorio sam mu sa samouverenom patetičnošću. A čim sam počeo da govorim, salu su poslanici počeli brzo puniti.

Ne sećam se da li sam dobio poruku dok sam bio u Skupštini ili sam se po povratku u stan sam javio Titu — tek u vreme večere našao sam se kod njega. Tamo je bio i Ranković. Počeo sam da izveštavam o sukobu s Dragoljubom Jovanovićem. Tito i Ranković su već bili unekoliko obavješteni i bili su očito zadovoljni mojim snalaženjem. Ali ja nisam čestito ni završio, a Tito, koji je nerado remetio životni red, pozvao nas je na večeru, gde se razgovor nastavio. Tito je rekao pomalo jetko, ali nepokolebljivo: Dragoljuba treba uhapsiti! — Ranković je primetio: Teško mu je naći krivicu. — Tito: Krivicu mu treba stvoriti, ako je nema. — Ja sam na to ćutao. To je za mene, a držim i za Rankovića, bio nov momenat, novost u metodima progonjenja. I dotada smo mi naduvali krivice, ali — krivica, makar po našim ideološko-revolucionarnim kriterijumima, uvek je postojala. Sada je krivicu trebalo stvoriti.

I doista, krivice Dragoljuba Jovanovića ne bi ni bilo da on nije zauzeo čvrst, mada ne i beskompromisan, stav u odbranu svog i stranačkog političkog integriteta. Dokazi protivu njega su na sudu bili slabi: nasedanje u povezivanju s Mačekom, vodjom Hrvatske seljačke stranke u emigraciji, izjave stranom novinaru kao obavještenja stranoj službi, povezivanje sa slovenačkim opozicionarima Nagodom i Sircem i slično. Advokat Veljko Kovačević, koji je branio Dragoljuba Jovanovića, a kasnije tri puta i mene, pričao mi je da mu je Dragoljub, kad ga je ovaj posetio, ozaren tom posetom posle višemesečne izolacije, rekao: Ali da znaš: nisam izdao zemlju i narod... — Dragoljub je osuđen na devet godina... Godine 1952, Entoni Idn je intervenisao za njega, prilikom posete Jugoslaviji, pa je i to imalo udela, nevelikog, u njegovom oslobadjanju nekoliko meseci pre roka. Kad je izlagao predlog

o Dragoljubovom puštanju, Ranković je spomenuo da će uskoro biti devet godina od njegovog hapšenja, a Tito je primetio sa samosvesnim cinizmom: Ali vrijeme brzo prolazi! — Rankovića je tištalo način obračuna s Dragoljubom Jovanovićem. To sudjenje je bilo dosta nategnuto — znao je reći. A ja sam o tome sudjenju počeo angažovanije i kritičnije da mislim tek u vreme i posle svog pada s vlasti.

Kazne iz najvažnijih sudjenja Ranković je predlagao Politbirom, odnosno vodećoj četvorki: Tito, Kardelj, Ranković i ja. Nikada nije bilo veće diskusije. Predlozi su najčešće primani na znanje, ali svak je mogao napraviti primedbu. Najveći, ogroman broj presuda je na sličan način tretiran u republičkim i lokalnim vodjstvima. Nad njima je savezna bezbednost imala uvid i kontrolu, ali nije neposredno odlučivala. Taj način, taj mehanizam, veoma je ličio na onaj u staroj kraljevskoj Jugoslaviji. Sud za zaštitu države odnosio je predlog kazni u dvor na odobrenje. Sama procedura u Sudu za zaštitu države je bila korektna, bez podmetanja. Ali bilo je i razlike: u kraljevskoj državi je po pravilu samo jedan sud — Sud za zaštitu države — izricao političke presude, dok je na to u novoj državi bio obavezan svaki okružni sud. Zbog toga u kraljevskoj Jugoslaviji sudstvo, sem pomenutog suda, nije bilo pod kontrolom političkih faktora — bilo je nezavisnije, nasuprot stanju u novoj državi. Povrh toga, većina sudija su danas i članovi partije, pa kao takvi podložni političkom uticaju. Ja sam držao da je posle 1950. godine prestalo mešanje bezbednosti i partijskih komiteta u presude po kriminalnim deliktima. Ali sam se, boraveći u zatvoru, uverio iz razgovora i čitanja presuda, da je tog mešanja i dalje bilo izobilno: nepoćudni i poćudni su dobijali veoma različite kazne za ista dela.

Politički procesi su ne samo neodvojivi od političkih prilika, nego i od uspostavljanja i prirode revolucionarne, apsolutne vlasti. I način izricanja kazni, kao i čitava kaznena politika, u sastavu su mehanizma i prirode te vlasti. Dakako, nema ni u tome mehaničkog podudaranja — uplitanje političkih faktora se nastavlja, često s nesmanjenom drastičnošću, i kad za tu samu vlast jedva ima potrebe. Vremenom vlast postaje ne samo sila za sebe nego i svet za sebe.

5.

U svom radu, u uskoj vezi s funkcijom koju sam vršio u partiji, pružala mi se prilika da se upoznavam, pa i zbližavam, sa značajnim umetnicima i naučnicima.

Miroslav Krleža je među njima, besumnje, najznačajniji i najzanimljiviji. A neću preterati ako istaknem i da smo se bili zhližili, naročito posle 1948. godine.

Krleža je u prvoj dekadi posle Prvog svetskog rata bio najistaknutija figura intelektualne levice. Krleža je svojim poetsko-polemickim darom i svojom titanskom aktivnošću odmah natkrillio ne samo literarne epigone komunizma, nego i pisce drukčijib, suprotnih ideologija. Uz to je on bio i partijski aktivan; član partije do 1929. godine, posle čega se — delom zbog razbijanja i raspadanja partije, a delom zbog svog povlačenja — njegovo članstvo praktično ugasilo, mada nikada nije bio isključen iz partije. I posle 1929. godine, u godinama diktature, kod Krleže su povremeno navraćali partijski funkcioneri koji su ilegalno dolazili u zemlju, mada Krleža faktički nije učestvovao u ilegalnom radu. Ali njegova literarna i legalna aktivnost su se baš u tim godinama pojačale — to su i godine njegovih značajnih dela i časopisa kojima je on stajao na čelu. Njegov upliv na nove generacije i na javno mnjenje je neuporediv, neprocenjiv i neprocenjen.

Ali Krleža, premda neprestano u struji, pa i na čelu intelektualne levice, u tim godinama je ostao izvan previranja u partiji. Tako je on dočekao moskovske procese i boljševizaciju, odnosno staljinizaciju jugoslovenske partije, ne samo "nespremno", nego i s odbojnošću. Krleža je u stvari pripadao prvim poratnim, posle-oktobarskim generacijama, za koje je Lenjin više bio vizionar nego tvorac određene vlasti, a Rusija samo početak svetskog poretka bez ratova i eksploatacije. Uz to je Krleža i fašizam — naročito pobedu nacizma u Nemačkoj — doživeo kao dugotrajno, nezaustavljivo razigravanje mračnih, antiljudskih, anticivilizacijskih, evropskih sila. Krleža nikada nije bio čvrsti, doktrinarni marksist, mada marksizam nije ni odbacivao. Krleža je smatrao da deluju i drugi faktori, naročito biološki, a ne samo ekonomski, pogotovu u umetnosti i ljudskom ponašanju. Skepticizam i pesimizam su kod njega jačali s mrakom koji se nadnosio nad Evropom iz Nemačke i Rusije, a borbeni temperament mu nije slabio. Postupno se udavljavao, da bi u jednom trenutku, s ratom, došao u sukob s partijskim vodstvom za koje su Sovjetski Savez i Staljin bili neosporni, neporecivi ideali, a pobeda nad fašizmom ne samo neizbežnost, nego i šansa vlastitog ustoličenja. Krleža mi je pričao da ga je supruga Bela — dok su šetali oko Zagreba — ubedjivala

da se ne upušta u polemiku s partijom i partijskom linijom, ali da je on nije hteo, a verovatno ni mogao, poslušati.

Obračun partije s Krležom — u tom obračunu sam i ja bio jedan od učesnika — imao je ogroman značaj za obe strane. Uticaj Krležin na levici, a pogotovu u partiji, bezmalo je dokrajčen, a partija je time dovršila svoju boljševizaciju, odnosno svoju unutarnju, duhovnu pripremu za buduću revolucionarnu ulogu. Razlaz s Krležom je — kako ga ja vidim — razlaz na pitanju revolucije. Sve drugo je sporedno i nevažno.

Ali partiji, partijskom vodstvu, Krleža je i dalje bio na pameti, kad je došlo do rata i revolucije. Krleža je bio potreban partiji kao veliko ime. Ali on se nije odazvao pozivu da napusti Zagreb i predje na slobodnu partizansku teritoriju. Kada je Krleža, negde krajem leta 1945. godine, došao u Beograd da se susretne s Titom i da se izmiri s partijom, najpre je svratio u Centralni komitet kod mene. Trebalo je da ga ja pratim kod Tita — Tito nije želeo da u prvom susretu budu na samo. U toku razgovora, dok smo čekali poziv od Tita, upitao sam Krležu zbog čega nije došao u partizane. On mi je odgovorio: U početku sam se bojao, da ne budem ubijen zbog sukoba s partijom, a posle, kad je pobeda već bila očita, bilo me i stid da dolazim na gotovo. — Slavko Goldštajn, Krležin prijatelj i direktor zagrebačkog izdavačkog preduzeća, pričao mi je, pre neku godinu, da i Krleža u svojim memoarima spominje taj susret, napominjući da sam bio u čizmama — svi smo mi još bili u čizmama! — i da sam mu odgovorio da mu se moglo dogoditi da bude streljan. I Goldštajn dodaje da Krleža piše u memoarima: A poznato je da je ruka Agitpropa bila dugačka. — Prepričavam pričano, ali se ne sećam takvog mog odgovora Krleži. A ako sam mu nešto slično rekao, to se moglo odnositi na neku neobaveštenu partizansku jedinicu. Nije postojala "dugačka ruka Agitpropa", jer u ratu nije postojao nikakav Agitprop pri CK nego tek od početka 1944. godine Propagandno odeljenje pri Vrhovnom štabu a povrh toga niko nikada u vodjstvu nije pomišljao na streljanje Krleže, nego da ga je vodjstvo priželjkivalo na slobodnoj teritoriji kao ozeblo sunce.

A kad smo već kod nedolaska Krležinog u partizane, ja sam, iz druženja s njim, stekao utisak da se kod njega radilo o mnogo složenijim i mnogo dubljim otporima.

Nasuprot nama komunistima, koji idealizujemo revolucije — a pogotovu onu koju sami izvodimo — Krleža ne smatra revolucije nikakvim idealnim i usrećiteljskim činovima. To ne znači da ne uočava njihoj značaj za život i razvoj naroda. Revolucije učine život i razvoj drukčijim, ali ne obavezno i boljim. Uz to se Krleža nagoniski, čitavom svojom intelektualnom i političkom strukturom, užasava rata, nasilja i ubijanja.

Sa svojom osetljivošću, i svojim relativističkim i skeptičkim pogledima, Krleža bi veoma teško podnosio strahotna i brutalna zbivanja. Krleža je bio veoma osećajno, iskompleksirano biće, koje pazi na odeću, hranu, spavanje, a nadasve na svoj unutarnji mir.

Krleža se već u Prvom svetskom ratu zgrozio nad klanicom koju su izazvali imperijalisti i militaristi, a najzad su ga izneverile i nade

u Oktobarsku revoluciju. Tragično, skeptičko i relativističko doživljavanje sveta našlo je surovu potvrdu u istoriji.

Ratovi i revolucije su za Krležu ljudske kataklizme, koje često nije moguće izbeći, ali je moguće koliko-toliko ukloniti se od njihovog vrtloga i užasa.

Ali Krleži je i u Zagrebu pretela smrtna opasnost od ustaša. U početku ustaške vlade bio je uhapšen. Posle nekoliko dana, ponajvećma na zauzimanje Mila Budaka, književnika i Pavelićevog zamenika, Krleža je oslobođen. U tome je, svakako, igralo ulogu i to što je Krleža javno protestovao, u vreme kraljevske diktature, zbog fizičkog napada policijskih najamnika na Budaka.

Svadja Krležina s partijom verovatno je doprinela što su ustaške vlasti pošteđele Krleži život. Ali smatram da je u tome bilo presudno veliko Krležino ime i veze s Budakom i drugim nacionalističkim intelektualcima. Krleža mi je pričao da se nije toliko plašio ustaškog vrha, nego da neka samovoljna grupa ustaških primitivaca, Ličana ili Bosanaca, koja je nešto načula o njemu kao komunističkom piscu, ne upadne u njegov stan i naprosto ga prekolje. Ta strahovanja nisu bila bez osnova — na sličan, "divlji" način je bio umoren, na primer, glasoviti slikar Sava Šumanović, samim tim što je bio Srbin.

Krleža nije ništa objavio niti javno istupao za vreme ustaškog režima. Sklonio se na neko vreme u sanatorijum dr Vranešića, ideološki angažovanog za ustaški režim. U Zagrebu je proveo čitav rat, pišući dnevnik i obimnu studiju o neurozama. Kad sam ga upitao, kako mu je kao piscu pala na um baš takva tema, odgovorio mi je — da je umetnički čin neka vrsta neuroze, pa da ga je to navelo da se pozabavi istorijom i svojstvima neuroza. Doktor Vranešić je streljan, uskoro po završetku rata. Ne znam koliko je bio kriv, ali u njegovom pogubljenju je imalo udela, makar i nepresudnog, naglašavanje negodovanja hrvatskih komunista prema Krleži zbog načina na koji je on izbegao učešće u ratu na strani komunista. Krležini odnosi s partijom u vreme streljanja dr Vranešića još nisu bili sasvim regulisani. Ipak je on smogao odvažnosti — kako sam čuo — da interveniše za svog protektora, ali prekasno. Intervencija nije dospela do Tita i Politbira. No kad se, kasnije, o čitavom slučaju povelala reč kod Tita i kad je neko primetio da dr Vranešić ne bi možda ni bio streljan da se time nije htelo i podvući Krležino nedolično držanje, Kardelj je primetio: Baš zbog toga što je čuvao Krležu, trebalo je njemu, Vranešiću, oprostiti život. — Nikada nisam s Krležom razgovarao o slučaju dr Vranešića. Ali držim da je njega čitav slučaj tištao i da je na njega gledao kao na čin neodmerenog i malicioznog nasilja.

Krleža je sam pokrenuo sredjivanje svog odnosa s partijom, i to već prvih dana posle svršetka rata. Ali i to se vuklo i razvlačilo, kao da je bilo, a i bilo je, prečih poslova. Najpre se sastao sa Zogovićem. a potom su, u leto 1945. godine, počele pristizati poruke iz Centralnog komiteta Hrvatske o Krležinim nastojanjima da sredi odnose s partijom i da ga primi Tito ili neko iz Politbira. Najzad je, početkom jeseni, prihvaćeno da Krleža dodje u Beograd i da ga primi Tito.

Krleža je kasnije — držim 1947. godine — primljen u partiju, odnosno obnovljeno je njegovo članstvo. Krleža se već dotada bio odomaćio, čestim dolascima u Beograd, s partijskim vodjima, mada Kardelja i Rankovića nije do tada ni poznao. Ne sećam se da li je Krleža tražio povratak u partiju. Verovatno jeste, jer je pitanje pretresano u Politbiro, kod Tita. Rešeno je da ja saopštim Krleži učlanjivanje. Ja sam se nećkao: Nema smisla — ja sam polemisao s njim. — Ne, ne, baš ti, baš zbog toga! — graknuli su ostali s blagom, šaljivom zloćom.

Krleža je često dolazio u Beograd — uvek nekim poslom i uvek s nekom idejom. I uvek jutarnjim vozom. Odsedao je u "Mažestiku", gde ga je čekala soba. Pošto bi se tamo raskomotio, Krleža se javljao meni u CK. Zakazivao sam mu sastanak po mogućstvu već istog jutra. Često sam Krležu odvezio na ručak ili večeru kod mene, naročito poslednjih godina. Inače smo Krleža i ja bili na "Vi", da 1949. ili 1950. godine na njegov predlog predjemo na "ti". To nije bila samo drugarska, komunistička neformalnost, već i znak i korak bliskosti. Prilikom dolazaka u Beograd Krleža je mahom posećivao Tita, katkada i Kardelja. Zanimljiv je bio odnos Krleže i Rankovića. Ranković se prema Krleži odnosio s pažljivošću u kojoj je bilo idolatrije i opreznosti, a Krleža prema Rankoviću takodje s pažljivošću, ali u kojoj je bilo bojažljivog sažaljenja: Eto tako dobar i savestan drug, a mora da obavlja tako surov i nezahvalan posao. Inače Krleža i Ranković nisu imali dodira, sem na nekoj večeri ili prijemu na koji bi bili obojica pozvani.

Krleža je uživao veliki ugled i poštovanje u partijskom vrhu. Na stare svadje i neslaganja se zaboravilo. No to ne bi išlo ni tako brzo ni tako lako da Krleža nije bio ličnost izuzetna ne samo po svojoj živov i živopisnoj umnosti, nego i duhovitosti i prijatnosti. S Krležom nikad nije bilo dosadno; s njim ni najposlovniji razgovor nije bio banalan i suvoparan. Na prvi pogled on — opun, ćelav, onizak, s umorom i poslovnošću u izrazu — nije privlačio ni navešćivao ništa ugodno i neobično. Ali čim bi razgovor s njim otpočeo, iz njega bi pokuljala ona neobuzdana, specifično krležijanska, poetična, misaona i asocijativna retoričnost, a bucmasto, već mlohavo lice bi mu oživelo čas divljim čas nežnim smeškom, dok bi mu zamamno svetlucale oči ispod okraćih i nastrešenih vedja. Obično se misli da je Krleža briljirao medju umetnicima i političkim vodjima, dok za niže redove nije imao osećanja niti ih privlačio. To nije tačno. Moja sekretarica Dragica Vajnberger, kao i drugi službenici u CK, uvek bi se ozarili — sa srdačnošću koju su usvojili s dužnostima na tako odgovornom mestu — kad god bi došao Krleža. Za svakog bi on imao poneku lepu, brižnu reč. I s mojom majkom, bistro, ali koja je naučila da čita tek u ratu, Krleža je uspostavio neusiljen, neponošljiv odnos. Ona je govorila: Ne znam šta ste se to s Krležom svadjali, ama nikad nijesam vidjela tako finog čoeka...

Na Krležu mnogi danas gledaju kao na poltrona i konformistu. Takvo gledanje je uprošćeno, pa i netačno. Krleža je prihvatio novi poredak kao nešto za šta se i sam borio, iako je bio svestan i njegovog

karaktera i njegovih manjkavosti. On je veoma retko, protokolarno, govorio o socijalizmu i komunizmu. Čitava njegova delatnost je bila usmerena ka oplemenjivanju kulturom, ka kulturnom uzdizanju i preobražaju Južnih Slovena, koje je smatrao još divljim i provincijalnim. Smatrao je da pobeđa revolucije, koju u početku nije shvatio niti se za nju zalagao, pruža veće preobražajne kulturne mogućnosti. Njegov odnos s partijskim vodjima bio je pošten, otvoren, mada odmeren i donekle suzdržan. S Krležom se moglo našaliti, pa i on se znao našaliti, ali je uvek zadržavao svoj spisateljski i intelektualni integritet... Jednom prilikom, na večeri kod Kardelja, dok se s Bojanom Stupicom — tu je bila i Bojanova supruga Mira — diskutovalo o Bojanovom scenariju filma, ja sam dobacio: Krleža stalno nastoji da se ugura među političare! — a on mi je uzvatio: To manje treba da zabrinjava, nego tvoje nastojanje da se uguraš među pisce... — Krleža je nerado diskutovao o marksizmu, a pogotovu o boljševizmu i sovjetskom poretku, ali, pritešnjen, nije skrivao svoje "jeretičke" i "revizionističke" sumnje.

Kada u svom sećanju prebiram znamenite ličnosti koje sam sreo, ne mogu da nadjem nikog ko bi bio čestitiji, umniji i duhovitiji od Mirolava Krleže. Bio sam ga, doista, iskreno zavoleo, kad sam ga dublje upoznao. Ali to, ta ljubav i poštovanje prema njemu, nisu razlog zbog kojega ne verujem u tvrdnju Dedijera u *Novim prilogima za biografiju druga Tita* da je Krleža rekao drugu, koji ga je pozivao u partizane, da će ga prijaviti ustaškoj policiji ukoliko ga bude s tim uznemiravao. Dedijer, istina, ne navodi Krležino ime, ali time njegova priča nije neprozirna. Krleža se, držim, nije odlikovao velikom hrabrošću. Smatram da je on pršenje pisca i kulturnog radnika pred tamnicama i bajonetima smatrao jalovošću i hysterijom, a ne junaštvom. Ali je Krleža i preveć moralna, integralna ličnost, da bi mogao takvo što i pomisliti, ma i pod bezumnim ustaškim terorom.

Krleža je već 1945. ili 1946. godine doneo meni jedan opširan elaborat — valjda se on nalazi negde u arhivama Centralnog komiteta — u kome je obrazlagao kulturne reforme i kulturne poduhvate. Upoznao sam glavne članove Polibiroa s tim elaboratom, ali svi smo smatrali Krležine planove nereálnim, a u najmanju ruku preuranjenim. Ne sećam se kako sam izvrdao kod Krleže s odbijanjem tog elaborata, ali to nije odnose poremetilo, valjda i zbog toga što su prihvatani mnogi Krležini predlozi o organizovanju kulture i nauke. Krležina je ideja, pa i organizacija, u 1950. godini, stvaranje Leksikografskog zavoda i izdavanje Enciklopedije Jugoslavije. Krležina je ideja, pa i organizacija, Izložba srednjovekovne umetnosti Jugoslavije 1950. godine u Parizu: bila je preskupa, ali je — to je Krleža i zamislio — promenila sliku o Južnim Slovenima kao primitivcima izvan evropske kulture.

Dakako, o tim, a i drugim poduhvatima, Krleža se konsultovao s članovima Politburoa CK Jugoslavije ili s članovima CK Hrvatske, posebno s Bakarićem. To je i prirodno! Jedino se preko vrhova vlasti i moglo nešto postići u kulturi i kulturnom uzdizanju.

Tu vlast je Krleža smatrao svojom, samim tim što je bila jedino moguća i što je i on doprineo, na svoj način, njenom ustoličenju. Toj

vlasti — bolje reći: vrhovima te vlasti — on se pridružio bez patetike i lažnog oduševljenja, kao istorijskoj neminovnosti, i početku nove, možda čovekoljubivije epohe. Ali on nije o toj vlasti imao iluzija. Imao je o njoj veoma nisko mišljenje, iako je izbegavao da ga iskaže. Jednom prilikom mi je rekao: Doista nije ugodno biti podanik sreskog komiteta. — A povodom ukidanja magazina za snabdevanje funkcionera i političkog aparata — kad sam ga upitao šta o tome misli — uzvratio je: Biti Pompadurka zbog kilograma slanine, stideti se što ti drugi vire u čanak, nije to nimalo prijatno. — U vreme "debirokratizacije", odnosno ideološkog previranja u partijskim i intelektualnim vrhovima — držim da je to bilo u leto 1953. godine — Krleža mi je u dva-tri maha samoinicijativno primetio: Šta sam ja? Pesnik na dvoru vajmarskom — ništa drugo...

Mnogo je pisano o Krležinom enciklopedijskom znanju. I doista, obim Krležinog znanja i pamćenja je zapanjujuć, iz razgovora s njim kao i iz njegovih dela. Kako je moguće tako lako baratati s takvim obiljem podataka? Krleža se komotno snalazio bukvalno u svakoj oblasti koje bi se neko dotakao. On kao da nije bio kađar da zaboravi išta što je pročitao, čuo ili video, kao da je imao neki um mimo, iznad drugih ljudi, kao da se osećalo da je opterećen tim neistrošivim, u svakom trenu živim pamćenjem.

Bila je upadljiva Krležina sklonost ka pamćenju i ka radoj upotrebi bizarnosti — pikantnih detalja iz života istorijskih ličnosti, neobičnih zgodovština i surovih ponašanja. Od njega sam čuo, na primer, da su Banovci i Kordunaši iz jedinica bana Jelačića, kad su 1848. godine ušli u Beč, izbacivali po muzejima fetuse iz alkohola, jer u gradu nisu mogli naći drugog pića. A na obema stranama Une — na austrijskoj i na turskoj — bio je običaj kod naših ljudi da ližu krv kad prekolju protivnika. Krleža je upamtio, ili odnekud dokučio, da se nadbiskup Štepinac u mladosti odlikovao kao vežbač na vratilu...

U prvim godinama posle rata Krleža je bio pokoleban u gledanju na svoj sukob s partijom, bar što se tiče političke strane tog sukoba, mada se ništa nije bilo promenilo u njegovim estetskim i filozofskim shvatanjima. Mada su drugovi iz vrha izbegavali, iz delikatnosti, razgovor o tome, Krleža je bio sklon priznanju da je njegova svadja s partijom bila pogrešna. U to vreme, 1946. godine, povodom godišnjice Crvene armije, on piše ditirambičan članak "Staljinska pobjeda pod Moskvom". Ali kad je, posle sukoba s Moskvom, početkom pedesetih godina, otpočela iz vrha kritika sovjetskog sistema i obelodanjivanje staljinskog terora i sovjetskih pretenzija, sudionici iz krležijanskog sukoba s partijom su počeli, u razgovorima, da ističu sebe kao vizionare i protagoniste. U tome se isticao Marko Ristić, mada je on u tom sukobu bio sporedan. Krleža je nenametljivo ćutao i izbegavao raspru o tome. Jednom prilikom, u salonskom vagonu — bilo je to, držim, u jesen 1952. godine — započeo sam s Krležom razgovor o tome, odnosno o njegovim tadašnjim antistaljinskim sumnjama. Ou jednostavno nije verovao — tako je rekao — moskovskim procesima, pogotovu kad je saznao o pogubljenjima jugoslovenskih partijskih vodja u Sovjetskom Savezu, kao izdajnika i špijuna, koje je on lično poznavao

kao čestite i predane komuniste. Krleža je ustvari bio moralno pogodjen, pa su se sumnje potom produbljivale. Pobjeda Sovjetskog Saveza i jugoslovenskih komunista potisnula je i obezvređila te sumnje, sve dok se nije razbuktao sukob sovjetske i jugoslovenske vlade.

Krleža je bio izuzetno odnegovana, samoodnegovana ličnost. Izuzetno učitiv i pažljiv. S prigušenim divljinama i žestinama — pri odbrani svog integriteta i svojih osnovnih vrednosnih verovanja. Uživao je u dobrom jelu i piću — ne toliko umeren u jelu koliko u piću. Imao je običaj, pri jelu, da kaže: Dobri ljudi — dobro jeđu. — Uživao je naročito u večerinkama s prijateljima i istaknutim ličnostima.

Krleža je imao veoma visoko mišljenje o sebi kao piscu. Tome je doprinosila i okolina, često laskavačka. A i sam Krleža se osećao ugodno u "kamarili" koja se kupila oko njega, kao oko svakog slavnog i velikog čoveka. No on sam se nikad nije hvalisao, čak je i izbegavao razgovore o svojim delima.

Jednom sam prilikom hvalio njegov *Povratak Filipa Latinovića*, a on je primetio suzdržano: To sam ja napisao u toku mesec i po, dva meseca. — A na pitanje, koje svoje delo najviše ceni, odgovorio je: Pa šta ja znam? Možda *Banket u Blitvi*... — To delo ja nisam mnogo cenio i uzeo sam da ga ponovo čitam. Nisam promenio svoj prvobitni utisak... Hvalio sam i *U agoniji*, a Krleža je napomenuo da je dopisao treći čin koji je očito nedostajao... Pri kasnijem gledanju u pozorištu, moj prvobitni utisak o *U agoniji* je postao nepovoljniji. Ne cenim kod Krleže najviše drame i poeziju — mada smatram da ima dobrih pesama, i to ne samo *Balade Petrice Kerempuha* — nego njegove ratne pripovetke, *Latinovića* i eseje, odnosno odlomka iz eseja o našoj istoriji, o tragičnoj sudbini Južnih Slovena.

Verovatno zbog osobenosti svog talenta, svog stila i svojih gledanja, Krleža nije cenio mnoge pisce, prihvaćene kao velike, pa i najveće. Na primer Tolstoja: Zapravo dosadan pisac — rekao je Krleža. — Balovi i sedeljke su i kod Tolstoja vešto opisivani. — I o Dostojevskom je imao nisko mišljenje — nije ga ni smatrao piscem. O Gorkom nešto sadržajnije, zbog komunističke idolatrije Gorkog: To je kao velika reka, u kojoj ima svašta. — Od ruskih pisaca Krleža je veoma cenio Ljeskova. To njegovo mišljenje je navelo mene da se bliže upoznam s Ljeskovim — zaista veliki pisac, ali ne kao Tolstoj. Cenio je Prusta, ali ne i Džojlsa. Voleo je Strindberga i Ibzena, i smatrao Šopenhauera velikim misliocem. Držim da nije dovoljno ni poznavao savremenu literaturu. Kada je u 1954. godini, posle mog smenjivanja i u vreme kampanje protiv "dekadencije", verovatno na podsticaj Tita, napao "dekadentne" i "negativne" uticaje sa Zapada, spomenuo je trećerazredne, nepoznate pisce i naveo citate koji su mu bili nadohvat ruke iz nekog časopisa.

Kad sam pisao *Legendu o Njegošu*, poveo sam s njim razgovor o Isidori Sekulić. — Punjena ptica! — uzviknuo je Krleža. — Ništa drugo do punjena ptica — to je Isidora! — I neizostavni kuriozitet iz njegovog sećanja: Ona se poslije Prvog svjetskog rata užasavala što u Hrvatskoj nema u seljačkim kućama slike "našeg kralja Petra"! — Tom prilikom je Krleža, čitajući odlomak iz mog teksta, citirao na

nemačkom stih Rilkea — meni se taj stih svideo i uneo sam ga u knjigu, kao opovrgavanje Isidorine originalnosti. Krleža nije mnogo mario ni Iva Andrića, mada ga nije ni napadao. Bio je to podsmešljiv ali blagonaklon stav: A, šjor Ivo, fra Ivo, Gospodjica... — Smatrao ga je dobrim, ali ne "svojim" piscem.

Krleža je više voleo nego cenio Oskara Daviča. Jednom sam ga priterao da se izjasni o Daviču, o Davičovoj poeziji: To je originalno, ali — bez duše.

Krleža je smatrao da je Njegoš preuveličan pesnik. I mada mi je rekao o Njegošu — baš u vezi moje *Legende o Njegošu* — da se u Njegošu zgusnulo četiri stotine godina naših stradanja i otpora, smatrao je da u Njegošu ima suviše folkloru i nedoradjenosti, a oko Njegoša suviše nacionalističkog i rasnog mistificiranja.

Krleža je pisao brzo i lako — kad bi započeo s pisanjem. I uvek oštrim romb perom. Pitao sam ga — što ne uzme nalivpero. Krleža je objasnio: Navikao sam na pero. Umakanje u mastionicu je za mene deo pisanja — mali predah, pauza između reči.

Dok pišem ove redove čitam i čujem da je Krleža prenet nepokretan u bolnicu. I čujem na radiu da je umro priseban i čak svež. Ovi redovi su zbog toga, za mene, i oproštaj s Krležom — s ličnošću ispaćenom i iskidanom nasiljem, ali čiji duh, čija umetnost se nasilju nisu podali. Pisac je u Krleži bio kadar da preodoli svoje ljudske slabosti.

Nedavno je objavljena knjiga Nikole Miloševića *Andrić i Krleža kao antipodi*. Knjigu nisam čitao, ali sâm naslov je toliko istinit da mi je zazvučao kao nesporna, najobičnija istina. Andrić i Krleža nisu antipodi samo kao pisci, nego i kao ličnosti.

Krleža je i kao ličnost bujan, neobuzdan i neodoljiv, a Andrić sustegnut, odmeren i nenametljiv. Čak se i fizički razlikuju: zbijeni, pogojazni Krleža prema protegljastom, okoštom Andriću.

I Krleža i Andrić stiču slavu već kao mladi, bezmalo kao početnici, u prvim godinama posle Prvog svetskog rata. Ali, kako su različiti kao pisci, različiti su im životni tokovi: Krleža revolucioner, slobodni pisac, a Andrić diplomata od karijere, sputan konvencijama i obzirima.

Kao i većina intelektualaca, bio sam već čitao Andrićeve pripovetke, pa čak i pisao o jednoj njegovoj zbirci, kao mladić, 1932. godine u cetinjskim *Zapisima*. Andrić je to iščeprkao, pa mi je jednom prilikom rekao: Interesantno, da ste vi kao mladi čovek tada konstatovali da moje pripovetke naginju ka romanu.

Andrića sam inače upoznao početkom 1945. godine, na ručku kod književnika Radovana Zogovića. Radovan i Vjera, i Mića i ja, tada smo stanovali zajedno u vili Rošovih, u Lackovićevom sokačetu — oni u parteru, mi na spratu. Već smo Zogović i ja pričali o Andriću i o njegovom postojanom odbijanju istupanja i saradnje s nedićevskim, kvislinškim vlastima, o dva ili tri romana koja je napisao pod okupacijom i koje treba što pre štampati.

Andrića je na ručak dovezao Zogović, nekim polovnim automobilom, kojim je sam upravljao. Andrić je bio u lepom civilnom, a mi

u vojničkim odelima. Ručak je protekao bez ičeg što bi vredelo upamtiti, sem Andrićeve suzdržanosti i odmerenosti i njegovog stasa, višeg od mog kad smo se našli naporedo.

Držim da je Andrićeva *Na Drini ćuprija* već tada, ili uskoro potom data u štampu. Andrić je još jednom bio na ručku kod Zogovića. Zogović je nedavno podsetio da je Andrić tada doneo dve brošurice — jednu od mene, drugu od Zogovića, da mu ih potpišemo: Zogović je odbio, a ja potpisao.

S Andrićem sam imao manje kontakata nego s Krležom. Andrić nije bio inicijativan u predlaganju kulturnih poduhvata i kulturnih reformi. Andrić je, po mom saznanju, želeo da živi i radi na miru, a njegovo političko angažovanje u bosanskoj i saveznoj skupštini, kao i na raznim prigodnim svetkovinama, dolazilo je uvek na inicijativu drugih, partijskih funkcionera. On je jednostavno bio oportunist, ali ne jednostavan oportunist. Sa slomom stare Jugoslavije slomila se u njemu i vera u nju i njenu obnovu, a budući da je smatrao da sve vlasti u biti imaju nešto istovetno, izlazio je u susret funkcionerima kad god su zahtevali od njega neko angažovanje. U stvari, on je bio potreban politici, a ne politika njemu. Razočaranje u jednu politiku mu je najzad pružilo mogućnost da se sav posveti pisanju. On ne bi ni prstom mrduo da učestvuje u drugoj politici, da ga na to nisu prisiljavali vlastiti oportunizam i revnost političara. Ili je to bila želja da obezbedi mir i bezbednost? Uz to su se o Andrića rado kačili "negovatelji" kulture i kulturnih veličina. Andrić je držao neuporedivo laskavije pozdrave i zdravice nego Krleža, baš zbog toga što se prilagodio novom stanju kao tuđinac, dok se Krleža — uz svu kritičnost — upinjao da to stanje popravlja kao svoje.

Andrić je svega nekoliko puta tražio prijem kod mene, i to skoro uvek po privatnim, nepolitičkim pitanjima. Jednom prilikom, na primer, da vlasti u stan neke njegove poznanice ne usele i nekog drugog. Retko sam imao posla s Andrićem, pa smo se mahom susretali na prijemima ili u kuloarima. Nisam ni postao s njim blizak kao s Krležom. Andrić je, držim, bio toliko povučen i zatvoren, da nije bio blizak ni s kim, a bio je korektan i predusretljiv sa svakim.

Andrićevo znanje je bilo takodje ogromno; ne toliko raznovrsno, enciklopedijsko, kao Krležino, ali u svojim sferama preciznije i pouzdanije. Andrić je pretežno poznao literaturu, istoriju i filozofiju i — za razliku od Krleže — pratio je savremene evropske književnosti, naročito francusku književnost. Iz Andrića je to znanje trebalo takoreći čupati. Ono je bilo zapretano u njemu i izbijalo je tek ako bi ga neko, u toku razgovora, podstakao i upitao. Nasuprot, Krleža je spontano rasipao i prštao svojim znanjem kao vatrometom.

Andrić je memorirao detalje, manje bizarne nego karakteristične za vreme i ljude. Najčešće bi izranjale iz njegovog sećanja tragične i surove, ali sintetizujuće pojedinosti. Našli smo se o Novoj godini — držim 1951-1952 — na sedeljki u Jugoslovenskom dramskom pozorištu. Poveo se razgovor o narodnoj poeziji, pa sam i ja citirao neke izražajne stihove. A Andrić je naveo — beležim ih po sećanju —

stihove is neke narodne pesme, u kojoj hajdučki harambaša uzvraća turskom poglavici:

*Ja sam tvojoj kuli dolazio
i tvoju sam kulu zapalio.
Zarobih ti i oca i majku,
pa oboje prodah na pazaru:
majku prodah za oku duvana,
a oca ti prodah za opanke —
— popuših ti majku na čibuke,
podrijev ti oca na opanke.*

Andrića su ogovorali da je bio tvrdica. Bar tako se ponašao. Pitam se nije li Andrićev "tvrdičluk" bio načiu povlačenja u sebe i izbegavanja intimizovanja i poistovećivanja?

Andrić je bio zahvalan za najmanju uslugu, za poklončić koji bi mu neko učinio. I to zahvalan ne samo "diplomatski", nego iz urodjene učtivosti i ganutosti. Ma koliko suzdržan u svemu, Andrić nije umeo svoju zahvalnost da sakrije. Jednom prilikom sam primetio kod Tita kutiju cigara koje mu je neki stranac poklonio. Tito tada nije pušio cigare, pa sam mu ih zatražio za Andrića, za kojega sam znao da voli cigare, kojih kod nas nije bilo u prodaji. Tito mi je dao kutiju, s napomenom: Ali da kažeš Andriću da su od mene. — Sutra dan sam poslao Andriću cigare. On je tada stanovao u Prizrenskoj ulici kao podstanar. Telefonirao sam mu da su cigare od Tita, a on je svesrdno zahvaljivao, očito više ganut time što smo ga se setili, nego samim poklonom.

Andrić je bio do te mere povučen i nenametljiv da nikom nije — koliko ja znam — učinio nikakvu pakost, ali se ne mogu mnogi pohvaliti da im je učinio neko dobro izvan i iznad konvencionalnih ljubaznosti. Živeo je za sebe, za literaturu, veoma malo hajući za svoje mesto u životu, pa i u istoriji. Život je za Andrića bio bolno i tragično trajanje, s jedinim svetlim trenucima umetničkog stvaranja. A istorija? Verujem da je smatrao da ona i ne postoji, sem kao lanac zala i zabluda koje kultura samo ublažava. Krležin tragizam istorije, a Andrićev — tragizam života kao takvog.

Andrić se grozio, u sebi, svakog nasilja. Ali je istovremeno tragao za zlom i nasiljem, za drastičnim formama zla i nasilja, mada kao za krajnostima koje najpotpunije odslikavaju ljude i poretke. Besumnje je ispoljavanje nasilja i zla smatrao osobenostima balkanskog podneblja i balkanske istorije, a time i Balkanaca. Jednom sam Andriću obrazlagao nastojanja partijskog vodjstva da se izbegavaju grozoviti prizori, neizbežni u ratu i revoluciji. Tom prilikom sam mu ispričao sledeći događaj. U planini, u Istočnoj Bosni, prvih godina posle rata, organi bezbednosti su ubili čuvenog odmetnika, četnika. Ali bilo im je daleko da ga nose do grada, a hteli su da ga pokažu narodn, pa su mu odsekli glavu i izložili je na trgu u Tuzli. Čim je centar u Beogradu o tome obavešten, naredio je — ja sam se trevio s Rankovićem u njegovom kabinetu u Centralnom komitetu, kad je on, zgražavajući se, primio obaveštenje telefonom o tome — da se glava ukloni sa javnog mesta

i prestane sa sličnim slavljinama. Andrić je na tu priču uzvratilo, sa svojom mudračkom resignacijom: Vi ste to previše uzeli k srcu — u Bosni je to sasvim normalno...

Andrić je bio nevidjeno, nepojmljivo bojažljiv, čak prestrašen. Nisu mi ni sad jasni njegovi strahovi. Čudno bi bilo i kad bi mi to i bili, jer je on baš njih najviše skrivao u sebi. Možda je to bio i strah za svoj život. Ali sam uveren da se Andrićev strah ne može svesti na to — na strah za život. Andrić se rodio kao preosetljivo biće — preosetljivo na zlo, na život, na realnost. Takvom biću ne bi bilo lako u životu i da nije moralo proživeti svoj vek u zlim vremenima, u ljudskom pomamama. A nesumnjivo je, za mene, da je za njega delo — literatura koju je opažao u sebi — bila važnija i neodoljivija od svih ustupaka životu i politici.

Andrić se nije interesovao za Zogovića, pošto se ovaj razišao sa CK 1948. godine, iako su dotada bili u dobrim odnosima. I u tome se on razlikovao od Krleže koji se kolebao da ne prekida veze sa Zogovićem — ipak ih je prekinuo, dok za Andrića Zogović, kada je vlast udarila žig na njega — kao da nikad nije ni postojao, bar tako je izgledalo po držanju Andrićevom.

U opreznoj i tihoj Andrićevoj povučeniosti, u andrićevskoj bojažljivosti, bilo je nečeg tvrdog i postojanog, čak i jetkog, ako bi neko ili nešto poremetilo to i takvo njegovo životno stanje.

Godine 1951. Armija je priredila na platou Kalemegdana izložbu o ustanku iz 1941. godine — sa maketama, skicama ofanziva i uvećanim fotografijama. Na jednoj od tih ogromnih fotografija bilo je i potpisivanje pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Cvetković i Ribentrop potpisuju, a Andrić, koji je u to vreme bio kraljevski izvanredni poslanik i opunomoćeni ministar u Berlinu, uduberio se u fraku u svoj svojoj veličini. Nekoliko dana po otvaranju te izložbe — da li početkom leta? — telefonirao mi je Andrić da ga primim. Bilo je izjutra, pre nego navale poslovi, pa sam mu rekao da može odmah doći. Čim je ušao, Andrić je, očito uznemiren — jedino tada sam ga video uzbudjenog, usplahirenog — počeo: Znao, ta izložba na Kalemagdanu, na jednoj slici sam i ja — ljudi me prepoznaju, isčudjavaju se, ne shvataju... — Zamolio sam ga da sedne i naručio kave. Nešto smireniji, ali još s gorkim, čak divljim grčem u usnama, Andrić je nastavio sa zahtevom da se njegov lik iseče. Telefonirao sam, tu pred njim, u Političku upravu Armije i izložio im Andrićev zahtev, kao svoj. Otuda je general Kreačić odvratio: Skinućemo celu sliku. — Andrić se smirio, razgovor smo promenili, Andrić je posedeo dvadesetak minuta, a iz njegovog izraza i reči — dok se opraštao — izbijala je nesuzdržana, topla zahvalnost.

Bio je Andrić izuzetno delikatan. Nikad ga nisam čuo da je o nekom ružno govorio. O piscima je govorio lepo ili uvijeno. Jednom prilikom je rekao: Nema potpuno loših knjiga. Čim se pisac nakanio na toliki trud — uvek se tu nešto nadje... Nikada nije ništa ružno govorio o svojim bivšim šefovima, kraljevskim ministrima i političarima, premda se priklonio novoj vlasti, pa postao i član partije. Ako

bi ga razgovor na to naterao, izjašnjavao se neodređeno ili skretao razgovor.

Nikakvog interesa nije ispoljavao za marksizam — čitava njegova duhovna konstitucija je bila nemarksistička, nerevolucionarna. I njegovo učešće, u mladosti, u antiaustrijskom pokretu "Mlada Bosna", bilo je kulturno i idejno, a ne aktivističko, revolucionarno. No tada je još bio mlad, a Jugoslavija je bila država koju je želeo. Jednom prilikom sam ga pitao: Šta se Vi osećate, Hrvat ili Srbin? — Pa znate — odgovorio je — to ni sâm ne bih umeo da Vam kažem. Ja sam se uvek osećao Jugoslovenom.

Najsvesnijim i najtvoračkim svojim silama Andrić je nastojao da bude izvan konkretnog vremena, prilagodjavajući se prilikama u kojima živi, okrenut prošlim zbivanjima kao izvorima saznanja i nadahuća. Na ovaj ili onaj način, tek svak mora platiti svom vremenu, a mudar čovek čini i misli svoje.

Desanku Maksimović sam upoznao kao mladić, u redakciji časopisa *Misao*. Ona je već tada bila slavna poetesa, a ja pisac-početnik, pa je ona to tadašnje poznanstvo i zaboravila. Ali pamtila me je njena sestra Mara, s kojom sam bio kolega na studijama.

Streljanje Marinog muža je bilo povod da me Desanka potraži uskoro po oslobodjenju Beograda, početkom 1945. godine. Desanka mi je ispričala šta se desilo s Marinim mužem. On je bio kraljevski oficir, Srbin iz Hrvatske, i u vremu okupacije se sklonio u Beograd i uključio u Nedićevu "Državnu stražu" na neku administrativnu funkciju. Čim je Beograd oslobodjen, neki komšija ga je prijavio partizanima koji su ga odvucli i streljali bez ispitivanja — prema šemi da se streljaju svi oficiri i policajci kolaborantskog režima. Desanka nije ni stigla da se zauzme za zeta kod nekog od funkcionera, svojih poznanika. Desanka me zamolila da se nadjem s Marom — da je koliko-toliko umirim u pogledu budućnosti njene dece, jer se ova bojala i za decu. To sam i učinio. Deca nisu ni bila ugrožena, ali mi je žao bilo Mare.

Otada se prijateljstvo s Desankom nije prekidalo, uprkos dugim periodima nevidjanja i razlika u gledanjima i sudbinama. Desanka je i potom dolazila kod mene, uvek zbog neke sitne potrebe. Jednom je došla i sa Smiljom Djaković, bivšom vlasnicom *Misli*, koja je u *Misao* uložila svoje nasledje, da joj sredim nešto oko stana ili penzije.

Kao i u svojim poetskim inspiracijama, Desanka ličnošću, pa i svakodnevnim životom, sintetizuje visoku intelektualnost i narodsku, seljačku jednostavnost. Kadgod sam bio s njom, osećao sam se na selu, u svom detinjstvu, i istovremeno u pročišćenoj, odnegovanoj sredini filozofa i pesnika. S Desankom mi je uvek bilo lako naći zajedničke teme, pa i zajednički jezik, uprkos razlikama u svemu — u ideologiji, u politici, u mentalitetu. Desanka sve brzo shvata, koliko razunom, još više intuicijom: ta žena, koja nikad nije bila mnogo lepa, ima najumnije, uvek mlade i uvek budne oči i tople, obujamne, a istovremeno čvrste i samopouzdanе reči.

To je ličnost čudnih, nedokučivih raspona. U sebi je našla smeštaja za najraznovrsnije, najkontroverznije ličnosti: za svakojake

otpadnike — za njih napose, za ljude iz vlasti i za onu neizbrojnu množinu neutralaca i konformista. Pri tome je ona uvek ostajala svoja. Nikad je nisam čuo da hvali komunizam, ali bezbroj puta je iskazivala simpatije za pojedine komuniste. Naklonjena, sapatnički, sirotim i obespravljenim, ali bez mržnje na bogataše. Veoma nacionalna, čak nacionalistična, prijateljevala je, gradila mostove, s kulturnim radnicima drugih naroda, čak i s onima koji su se bacili kamenom i mržnjom na njen srpski narod dok je stenjao i krvario pod okupacijom. Nikad nije odobravala nasilja i uvek ju je spopadao gnev na nasilnike.

Množina, možda i većina, ima o Desanki predstavu kao o nežnoj, bolećivoj ličnosti — svakako prema mladenačkoj, ljubavnoj strani njene poezije. Ta predstava je nepotpuna, pa i pogrešna. Mada Desanka ima i ta svojstva, u biti, u korenu je ona tvrda, neprobojna i "svojehlava". Jer mada je u odnosu prema vlastima pravila protokolarne ustupke — naročito smrtima "velikih" i velikim svetkovinama — nikad se nije nikom nudila, a u svojoj poeziji ostajala je dosledno čista, pa i nepomirljiva. Štaviše, ostajala je ona takva, verna, nekom svom unutarnjem načelu i u politici: sa Zogovićem, prognanim i prinudjenim da živi u malom stanu gde mu je sustanar bio doušnik policije, nije prekidala odnose, mene je posetila uskoro po mom padu s vlasti, a nije prestala da se druži s ruskim piscima i da voli Rusiju ni u vreme žestokih sporova naše i sovjetske vlade.

Mada nežna, gipka i prilagodljiva, Desanka i u svakodnevnom životu zadržava neodstupnom, nerazorivom, svoju bitnost. Nije imala srećan lični život, mada se na njoj to nije primećivalo. Sa suprugom Sergejem, Rusom, dobro se slagala. On je prerano oboleo, a ona se odnosila prema njemu s brižnom strogošću majke. Smrti u porodici su je teško pogadjale — naročito smrt sestre Mare, s kojom je zajedno živela i koja joj je bila drug, neizostavni čuvar i nerazdvojna sestra. Neočekivana smrt Marina, pre neku godinu, bacila je Desanku u bezmerni jad i očaj. Kod Desanke, uz njenu rodbinu i prijatelje, našli smo se najpre Radovan Zogović i ja, pa potom Matija Bećković i ja. Izgledalo je da će nesreća utopiti sobom i Desanku. Ali ja sam — valjda i zbog toga što sam je poznavao i voleo — verovao da će se ona istrgnuti iz nesreće svojim nerazorivim, nedokučivim životnim jezgrom. Sreo sam je jesenas, ove 1981. godine, na sahrani zajedničkog prijatelja Veljka Kovačevića. Okupili smo se oko nje Matija Bećković, Borislav Mihajlović-Mihiz i ja, pod njen kišobrančić, da na trećinu sklonjeni od kiše nadjemo skloništa u njenoj neugasivoj umnosti i životnosti. I Mihiz se setio stihova iz njene pesme: na sahrani, seljaci razgovaraju o smrti kao o prirodnosti i o Bogu kao najvišem kmetu. I ti stihovi u tom trenutku — to je takodje bilo iz Desankinih neprolaznih, neizmenjivih korena koji su, držim, njeni koliko i njenog naroda.

Uskoro po oslobodjenju Beograda — možda nisu bile protekle ni dve nedelje, primio sam u hotelu "Mažestiku", gde sam se bio smestio, kao i ostali visoki funkcioneri, pismo književnika Marka Ristića. U tom pismu Ristić je — u pomirljivom i dostojanstvenom tonu —

ukazivao da su rat i presudna uloga partije u njemu obesmislili svako razilaženje na levlci, pa i njegova neslaganja s komunistima. Ristić je naime, mada nije bio član partije, bio medju najaktivnijima u "revizionističkom" časopisu *Pečat* Miroslava Krleža. Držao sam da je on pismo napisao na podsticaj Aleksandra Vuča ili nekog drugog prijatelja — tome nisam pridavao značaj, pa ga nikad nisam ni pitao. Pismo sam shvatio kao Ristićevu želju za sredjivanjem odnosa s partijom, pa sam ga — smatrajući dopisivanje zvaničnijom, hladnijom formom — zamolio da me poseti u "Mažestiku". Ali nisam tako postupio samo zbog toga što je to bilo u skladu s nastojanjima partije na okupljanju intelektualaca na širokoj, nedoktrinarnoj osnovi, nego i iz vlastite želje da se stare svadje zaborave.

S Ristićem se, takoreći, sve dotada nisam ni poznavao. Samo smo se jedared pre rata rukovali u stanu Aleksandra Vuča. Ali sam o Ristiću znao podosta — iz razgovora s njegovim nadrealističkim prijateljima, iz njegove književne delatnosti, a ponešto i iz frakcionaških preterivanja. Svakako je i Ristić o meni znao podosta, iz sličnih i zajedničkih izvora.

Nešto ta saznanja, a nešto uzajamna želja za razumevanjem, tek Ristić i ja smo se već na tom prvom susretu ne samo izrazgovarali nego i sprijateljili. Kad se, uskoro potom, u proleće 1945. godine, postavio izbor ambasadora za Pariz, predložio sam Ristića. Ranković i Kardelj su to prihvatili. Ristić doduše nije imao političkog iskustva, ali je bio veoma pogodan zbog savršenog poznavanja jezika i francuske kulture, i zbog veza u intelektualnim krugovima Pariza. Verujem da nisam pogrešio. Mada je Ristić na dužnosti bio "svojehlav" i neprilagodljiv službenicima, on je dužnost obavljao savesno i uspešno. I mada je, najzad, došlo do neizgladivih neslaganja izmedju njega i odgovornijih službenika ambasade, što je dovelo i do njegovog povlačenja, niko mu nije zamerao nesavesnost ili nerevnost. Kad je Ristić — 1952. ili 1953. godine — povučen, predloženo je njegovo penzionisanje. Ali on se požalio meni, medju ostalima: Još nisam star, još mogu da poslužim. — U to vreme je došlo do formiranja Komiteta za kulturne veze s inostranstvom. Prisetio sam se Ristića i njegove "žalopojke" i predložio ga za predsednika Komiteta, što je on s olakšanjem prihvatio.

Marko Ristić potiče iz najviših slojeva stare, predkumanovske Srbije. On je unuk znamenitog državnika Jovana Ristića: više neka "birokratska aristokratija" nego buržoazija. Nešto od tog aristokratizma je u Ristiću pretrajalo, ponajvećma u njegovom intelektualizmu i u odvojenosti od nacionalnih pojmova i inspiracija. Štaviše, Ristić je po svemu — po kulturi i manirima — više Parizlija nego Beogradjanin, i nije nimalo slučajno što je on bio začetnik i duhovni vodj beogradskog nadrealizma.

Ristić je u svojoj poeziji — imao sam prilike da čitam neke njegove pesme u rukopisu, dok je bio ambasador u Parizu — ostao dosledan nadrealističkim formama. Dosledan je sebi i u eseju — po mom sudu njegovom najznačajnijem dostignuću: struktura i osnova su mu marksističke, ali uz "obogaćivanje" marksizma psihoanalizom,

teorijom relativiteta i drugim. Uzgred rečeno, u ta obogaćivanja nisam verovao, pa ni sada ne verujem. Jedini Ristićev ustupak aktuelnoj politici i ideologiji bio je u aktualizovanju i u povezivanju njegovih pogleda i tema s glavnim parolama, glavnim pravcima partije i revolucije. U tome je Ristić bio iskren. On je pred funkcionerima otvoreno izlagao svoja mišljenja, dakako u prilagodjenoj i ugladjenijoj formi nego što bi to činio dok nije bio ambasador i član partije. Jer malo ko je tako mrzeo i prezirao svoju klasu i sve što je ma na koji način mirisalo na nju. Ristić je izazvao gnev partijskog i patriotskog Beograda napisom u kome se zgražavao nad samozadovoljnim zabavljanjem Beograda, malogradjanskog i kolaborantskog, pod okupacijom. U biti dogmatik i čistunac, intelektualni moralist, Ristić je buržoaziju, pogotovu beogradsku, osećao i nenavideo s nagonskom žestinom, kao grešni i nepopravljivi deo vlastite prošlosti i vlastitog bića. Kad je Zogović spremao prvu Titovu knjigu — članke i govore iz rata — na korice je stavio "J. B. Tito". Odnokud je naišao Ristić i skrenuo nam pažnju da nikako ne stavimo samo početna slova Titovog imena, jer će to Čaršija čitati po svome, nego da stavimo čitavo ime i prezime, pa smo tako i postupili.

Za razliku od Koče Popovića, takodje buržoaskog deteta i u mladosti nadrealiste, koji se prema svom poreklu i bivšoj sredini odnosio s ironijom, Marko Ristić se prema svojoj klasi odnosio s gadjenjem i bespoštednošću. Ta klasa i sve što je ona sazdala bili su za njega prostakluk, pljačka i krvoločstvo.

U tom gadljivom poricanju buržoazije Ristić je išao toliko daleko da nije štedeo ni samog sebe. On se i prema sebi — čak i svom izgledu i svom telu — odnosio kao prema dekadentnom, ali negatorskom izdanku bivših, odživelih slojeva. Ali to nije tačno, makar što su njegov izgled i njegova gradja davali za to razloga: plavuškast, svilaste proredjene kose, pokvarenih zuba, sitnih kostiju i uskih, ulupljenih grudí, poluslep i glavovajast, ali i snažnih, seljačkih šaka, žilav i nepodložan bolestima. Ličnost besumnje nervozna i preosetljiva i krutih načela. Jer da on nije bio ideolog nadrealizma u primitivnoj, malogradjanskoj i dogmatičnoj sredini, i da sam nije za to davao povoda, niko u njemu ne bi video ni dekadenta ni nedonošće. Ristićeva dekadencija je bila i deo njegove samokritične — u stvari samoljubive i doktrinarske — koketerije. Ristić je bio ne samo odani prijatelj nego i nekritični obožavalac Krleže. Sve što bi Krleža objavio ili rekao za Ristića je bilo otkrovenje. U tom odnosu bilo je i nečeg laskavačkog s Ristićeve strane, inada Ristić nije po svom karakteru laskavac. Verovatno je na Ristića, u zauzimanju takvog podređenog i udvorljivog držanja, uticalo i to što je Krleži očito to godilo.

Moji odnosi s Ristićem — kao i s mnogima, sa svima, s kojima sam bio neuporedivo bliskiji — prekinuli su se s mojim odstranjivanjem iz partijskog vodjstva, januara 1954. godine. Ali se desilo — možda desetak dana po mom odstranjivanju — da sam pred "Mažestikom" sreo Marka Ristića koji je tu stajao s Čolakovićem. Ristić me pogledao s ironičnom radoznalošću, karakterističnom za njega, ali mi se — kao ni ostali partijski prijatelji — nije javio. Mene je to

zapeklo, pa kad sam se nekoliko meseci kasnije slučajno susreo kod glavne pošte s Ristićevom ženom Ševom, osobom izuzetno predušretljivom, nenametljivom i odnegovanom, koja me je ljubazno oslobila, okrenuo sam se na drugu stranu i projurio. I danas mi je žao zbog toga, iako je u tom mom gestu bilo, više nego ičeg drugog, nagonskog nastojanja da se odsečem od svog dotadašnjeg života.

Zogović ne samo što nije podnosio nadrealizam, nego ni nadrealiste. Pre neku godinu ih je preda mnom nazvao — zbog njihovog konformističkog i koristoljubivog držanja — "jaslarima". To je suviše uproščeno, jetko i čistunsko gledanje. Nadrealisti su prihvatili novi, komunistički poredak svesredno — kao negaciju primitivne i brutalne, balkanske čorbadžijske i skorojevičke buržoazije.

Nadrealisti su uklapanje u režim i ulaženje u partiju ponajpre shvatili kao uklapanje u partijsku disciplinu, pa su u tome išli i dalje od starih komunista, za koje je disciplina bila više sastavina akcije i ideologije, pa samim tim i deo njihove ličnosti. U tome je medju nadrealistima bilo, dakako, individualnih razlika: Ristić je i u "partijnosti" ponajviše ostao svoj, kao što je Aleksandar Vučo bio najpredaniji i najdisciplinovaniji — da ne kažem najposlušniji.

Vuču sam veoma dobro poznavao već pre rata, čak sam se i sakrivao u njegovom stanu. I njegova supruga Lula je činila značajne usluge, s ležernošću i nenametljivošću. Bila je jedno vreme i kurirka sa Parizom, dok se Centralni komitet tamo nalazio. Mada nije bio član partije, Vučo je činio značajne usluge partiji, i njegov stan i on su bili jedno od neugasivih levih žarišta.

Ni Vučo nije došao u partizane. To ga je tištalo i svoj nedolazak je objašnjavao zbrkom na javkama, mada ga niko — koliko znam — nije o tome ni pitao. Ne znam šta je, ako je, bilo s tim Vučovim javkama, ali držim da Vučo nije odbega u šumu, u partizane, jer nije hteo da se izlaže riziku. A i bio je u teškoj situaciji: hapšen, držan u logoru i preslušavan, pod stalnom kontrolom policije. I stariji sin mu je stradao. Zaklali su ga četnici u Valjevu, gde su ga roditelji sklonili, iako nije bio politički angažovan.

Ali su se Vučovi, i žena i muž, utoliko revnije prihvatili poverenih zadataka posle oslobodjenja Beograda, oktobra 1944. godine: Lula je organizovala i vodila knjižaru "Kulturu", a Aleksandar je preuzeo proizvodnju filma i izgradnju filmskog grada "Košutnjak". Bio je to, doista, u posleratnoj oskudici i pionirstvu, mučan, naporan i odgovoran posao. Počinjalo se takoreći ni iz čega i sem zalaganja potrebna je bila i ljubav i inteligencija. Vučo je raspolagao svim tim sredstvima, nije se doista štedeo i saradnja s njim je tekla bez ikakvih teškoća. Sve dok, posle četiri-pet godina, nisu kontrolori počeli da čeprkaju po knjigovodstvima — kao da je urednog knjigovodstva moglo biti u nečemu što je nastajalo iz haosa. Intervenisa sam da se okanu tih naknadnih pedantnih istraživanja, a i Vučo se bio zasitio birokratskog formalizma koji se sve više naturao radu i inicijativi, pa je zatražio da bude oslobođen filmskog zaduženja, da bi se posvetio svom književnom pozivu.

Vučo je — u saradnji i kontaktima — izuzetno prijatna, dobroćudna i prilagodljiva ličnost. To ima i loših strana, kad se treba odupreti. Vučo je, kao sekretar Društva književnika Jugoslavije, donosio rezolucije protivu mene kad sam odstranjen iz Centralnog komiteta. A nedavno, u jednom intervjuu, hvaleći se — ne bez osnova — predratnim uslugama partiji, naveo je kako sam ja sa "svitom" — s Radovanom Zogovićem i Stefanom Mitrovićem, koristio njegov stan. Istina je — korišten je često njegov stan. A kad bi partijski forum skolila oskudica, Vučo je pozajmljivao i novac, samo da pomogne. Ali Mitrović nije pre rata mogao biti u mojoj "sviti", jer je u to vreme bio u zatvoru. A i ja bih bio prvi ilegalac koji bi mogao imati "svitu", čak da sam svitama i sklon bio. No neka sve i ne bi bilo tako — gordi i svoje glavi Zogović je za "svitu", za "dvorjanina", najnepogodnija, najnetrpeljivija ličnost.

Kritičara Milana Bogdanovića sam pre rata površno poznavao: jednom sam, kao student 1932. godine, iskoristio za letak, tobože bez njegovog znanja, pisaću mašinu *Srpskog književnog glasnika*, u kome je on bio urednik.

Bogdanović je i pre rata bio na levljici, mada nije pripadao komunističkom pokretu, nego maloj i beznačajnoj Republikanskoj stranci. Rat ga je zatekao kao adjutanta vojvode Bojovića. Bio je zarobljen i poslan u zarobljeništvo. Prilikom zarobljavanja u Daniilovgradu — pričao je — italijanski oficiri su napravili špalir u čast starog vojvode. U Nemačkoj, u zarobljeništvu saradjivao je s komunistima i bio predstavnik oficira u pregovorima s nemačkom komandom: Uvek bih se — pričao je — pojavio pred komandantom u ispeglanoj uniformi, obrijan i doteran, a kako sam dobro znao i nemački, to je ovome imponiralo.

U Prvom svetskom ratu bio je teško ranjen, kao konjički oficir. Sa zanosom je pripovedao o lepoti konjičkih juriša i sudara. Bio je u tom ratu zaradio i najviše odlikovanje, Karadjordjevu zvezdu, ali ga se odrekao — tako je pričao — u korist nekog vojnika, a i zbog toga što je već tada bio antimonarhistički orijentisan. Posle povlačenja 1915. godine, upućen je na lečenje i doškoloavanje u Francusku. Učestvovao je i u ratu s Bugarskom 1913. godine, ali na sporednom, severnom bojištu: Mi smo — pričao je — prešli granicu uz prepucavanje, u Bugarskoj smo se mahom zabavljali s devojkama. Narod je tamo isti kao i naš u Istočnoj Srbiji, pa nas lepo primio.

Posle rata se Bogdanović nije vratio Republikanskoj stranci, nego je ušao u komunističku. I začudo, ovaj pisac, već oko šezdesete, koji ni temperamentom ni mišljenjem nije imao ničeg zajedničkog s komunizmom, saradjivao je — kao i većina onih koji su došli iz drugih pokreta — revno, da ne kažem: disciplinovano. Bogdanović je kao i komunisti bio nezadovoljan starim poretkom. To nezadovoljstvo je kulminiralo u danima konfuzne i sramne kapitulacije. Sem toga, Bogdanoviću je imponiralo držanje komunista, onih u logoru, a još više podizanje ustanka, koji je za njega značio nastavljanje ratničkih i buntovničkih tradicija balkanskih naroda, pogotovu Srba.

Bogdanović je voleo da živi komotno, bonvivanski. Takav način je pristajao njegovoj leporekoj i živahnoj prirodi, pa i njegovom zdepastom i krepkom telu. Aljkav u novčanim pitanjima, uvek u dugovima i nestašicama, iako je imao lepe prihode: takav je bio i pre i posle rata, to je bio njegov način življenja. Jednom prilikom mi se u Parizu, gde je boravio kao delegat na UNESKO-u, obratio za franke — izgovarajući se lekovima za sina Bogdana, ranjavanog na Sremskom frontu, danas poznatog arhitektu, majstora memorijalnih kompleksa. Milan je, dakako, obećavao da vrati franke u dinarima, u Beogradu. Dosećao sam se da je on potrošio dnevnice koje su bile više nego dovoljne za normalan život. U ambasadi su već imali iskustva sa takvim "pozajmicama" Bogdanovića, pa su se opirali mojim intervencijama, utoliko više što je ministarstvo bilo protiv takvih transakcija, već i zbog toga što je kurs dinara prema franku bio prinudan, nestvaran. Ali ja sam insistirao: Nećemo, valjda, svog delegata ostaviti u dugu u Parizu! — pa je nadjeno neko rešenje.

Bogdanović je bio slobodnog, nekonvencionalnog i nesputanog ponašanja i gledanja. Nimalo nije bio religiozan, već štaviše — anti-religiozan. Pričalo se da je pre rata prelazio na islam da bi time legalizovao neku sentimentalnu vezu. Zanet, iznad svega, radostima i lepota života kao takvog.

Kadgod pomislim na reč "gurman", setim se Bogdanovića. On je bio gurman u najboljem smislu te reči. Probirač, ali ne oblaporan: nikad ne bi pojeo jelo, a da ga ne začini čime bilo: ako nema bibera — papron, ako nema ni jednog ni drugog — ljutom paprikom ili senfom. Sreli smo se na Durmitoru, u leto 1952. godine, a moja supruga Štefica ga je zapitala, za vreme ručka, da li voli mleko. — Pa znate — odvratio je Bogdanović — otkad me majka prinudno dojila — ja i ne znam šta je to! — Ali je pio, pijuckao, umereno. Pitala ga je Štefica, prostodušno, i da li je ženjen. A Bogdanović: Ne znam kako da Vam objasnim — zvanično nisam...

Bogdanović je bio strastan i izvrstan lovac. Lov je za njega bio radosno spajanje s prirodom, vraćanje u praiskonsku, neprolaznu ljudsku egzistenciju. Nekoliko puta smo išli zajedno u lov, jedared i na jarebice-kamenjarke, kod Prilepa. Kada bi promašio — što se retko događalo — Bogdanović bi planuo, ljut na sebe, ali ubrzo se vraćao u svoj nepokolebivi optimizam: u životu mora da bude i nezgoda, ali život je neiscrpan u radostima.

Bogdanović je najbolji govornik koga pamtim, za zatvorenu i probranu sredinu. Na odru Jovana Popovića, u Klubu književnika, Bogdanović je govorio iz glave, zapanjujuće tačno i probrano. U povorci sam mu rekao: Pa Vi govorite isto kao kad pišete. — Pa da — odgovorio mi je — skoro bez ikakve razlike. U govorima ništa ne popravljam: kad mi stenografi daju govor — eventualno označim nov red... — A Borislav Mihajlović-Mihiz, takodje darovit govornik u zatvorenom krugu, pričao mi je kako mu je Bogdanović "otkrivao" tajne govorništva: Najvažnije je da ne smišljate unapred šta ćete govoriti, jer Vas to smete — stalno mislite da nešto ne propustite. Pošto se obratite s uobičajenim: Gospodje i gospodo, ili, drugarice i

drugovi, već prema prilici, nastavite otprilike ovako: Ja sam uveren... i ne samo da sam uveren nego i čvrsto znam... a uveren sam i da vi takodje znate i da ste, kao i ja, uvereni... Ako Vam do tada nije palo na pamet šta ćete govoriti — bolje da niste ni počinjali, jer niste za govornika...

Bogdanović se pouzdavao, i previše, u svoje lako poimanje i brzo shvatanje, u inspiraciju i improvizatorski dar. Malo zbog toga, a malo zbog obuzetosti životnim radostima i zanimljivostima, tek Milanu Bogdanoviću se dešavalo da prikazuje knjige koje je na preskok čitao. To, kao i olak život, doprinosilo je nepouzdanju u Bogdanovića, ali mu nije bitno škodilo ni kao kritičaru, ni kao šarmeru. Čuo sam o Bogdanoviću sledeću anegdotu. Povodom nekog romana Mihaila Lalića, skupila se grupa kritičara, među kojima i Bogdanović. Pošto su svi izložili svoja gledišta, uzme reč Bogdanović: Mada nisam čitao relevantni roman, iz onog što su drugi o njemu rekli mogao bih da zaključim... — I kažu, da je o Lalićevom romanu govorio ne samo najoštroumnije nego i najtačnije.

Jer bio je — kada bi ga čovek izbliza upoznao i zbližio se s njim — ličnost izuzetnog šarma. Neumoran i neiscrpan u dosetljivosti i duhovitosti. Supruga vodje laburističke levice Anjurina Bevana i sama poslanik u Parlamentu, Dženi Li, našla se u leto 1952. godine u Kolašinu, radi kupovine namirnica, dok smo je suprng i ja čekali na Biogradskom jezeru. Tamo se sretala s Bogdanovićem koji joj se odmah stavio na uslugu. Vratila se na jezero oduševljena njegovom šarmantnošću: Znae šta mi je rekao? — pričala je ona. — Ja sam nešto rekla protiv dekadencije, a on: Pomalo dekadencije je dobro — život je tako zanimljiviji i sladji.

S Oskarom Davičom sam se retko sretao sve do razgaranja sukoba sa Sovjetskim Savezom, kad smo, u zajedničkoj kritici "staljinizma", obnovili svoju davnašnju robijašku bliskost. Davičo se u prvim posleratnim godinama češće sretao sa Zogovićem — najčešće u oštrim, ali drugarskim diskusijama oko Davičove poezije, odnosno oko formi te poezije. Jedino se usput diskutovalo o nadrealizmu, jer se i Davičo prema tom umetničkom pravcu odnosio, tada, kao prema prevaziđenom, kao nečem i njemu davnom i dalekom.

Davičo se, u to vreme, odnosio prema Zogoviću ne samo kao cenjenom pesniku i uglednom funkcioneru, nego i kao meritornom u procenjivanju vrednosti. Odnosi među njima su bili korektni, pa i drugarski, mada ne i srdačni. Kadkada je Zogović i mene uvlačio u te diskusije. Kolebao sam se između popustljivosti prema modernom izrazu i privrženosti shvatljivosti i jednostavnosti.

Te diskusije Zogović-Davičo su se mahom završavale tako što bi Davičo neodvažno prihvatio Zogovićeve argumente, da se uskoro potom vrati i on i diskusija tamo gde su i bili... Najzad sam shvatio da takav način poetskog izražavanja odgovora Davičovoj inspiraciji i Davičovim gledanjima — ali pre toga su se dogodili lomovi ne samo u mojim saznanjima nego, kroz sukob sa Sovjetskim Savezom, i u partijskoj, mojoj ideologiji.

Već 1946, ako ne i 1945. godine, u Beogradu se pojavio poznati zagrebački arhitekta Drago Ibler. On se odmah povezao s Titom — ne znam preko koga i kako, možda preko Krleže — i preuzeo planiranje izgradnje veličanstvene opere u Beogradu. Pojavila se i ideja o izgradnji velelepno dvorca na Dedinju, na prostoru oko glavne kapije.

U tim prvim posleratnim mesecima, nama u vrhu je izgledalo sve moguće. Nismo imali jasne predstave koliko nešto košta, a još manje šta je u datom trenutku najvažnije. Ideologija, "sveznajuća" i "sve-moćna", imala je u tome znatan, opsenjujući udeo, ali nije bila presudna. Presudna je bila vlast pobjednička prema neprijateljima, naročito onim unutaršnjim, vlast bez institucija i ikakve stvarno nezavisne kontrole. Ta i takva vlast, mada smo je mi doživljavali kao narodnu — ona je doista predstavljala najdelatnije, revolucionarne snage naroda — samoobmanjivala se i zanosila svojom moći.

Sanjali smo zajedno s arhitektima o Beogradu i planirali Beograd kao prekrasnu modernu prestonicu na stavama moćnih reka. Bili smo, štaviše, uvereni u laku, brzu ostvarivost osnovnih zamisli i ubrzo otpočeli s gradnjom Palate federacije i hotela "Jugoslavija", čiji će skeleti potom godinama izazivati radoznalost i zaprepašćenje. U tom sklopu, u toj atmosferi — pomenuti dvorac i opera su samo pojedinosti, verovatno najkarakterističnije, ali samo pojedinosti opštijeg mišljenja i ponašanja.

Ne znam čija je ideja bila izgradnja pomenutog dvorca. Ona je mogla poteći i od Iblera, ali ju je Tito oberučke prihvatio. Sećam se da sam se u jednom razgovoru toj ideji opirao — intimno zbog otpora "monarhističkoj" megalomaniji i luksuzu, a otvoreno zbog toga što bi to kvarilo već oblikovani prostor. Ali Tito je u svom stavu bio čvrst, kao i u svemu što se ticalo njegovog prestiža i njegove istorijske uloge. Koliko se sećam, s tim dvorcem se nije otišlo dalje od početne ideje, pa je i ona napuštena s realnijim sagledavanjem mogućnosti, naročito posle sukoba sa Sovjetskim Savezom i sovjetskih blokada posle 1948. godine.

Ali Iblerov rad na skiciranju opere je daleko odmakao. Upamtio sam i da je uglavnom dovršen.

Nadgledavanje izgradnje Beograda bilo je u Politbiru povereno meni — svakako ne zbog toga što bih znao više no drugi, nego kao šefu Agitpropa i manje zauzetom državnim poslovima. Tako je i izgradnja opere, odnosno praćenje rada na tome, palo na mene. Na važnim, odlučujućim sastancima — na primer urbanističkog plana Beograda pod upravom arhitekta Nikole Dobrovića, usvajanje plana Palate federacije, odbacivanje plana zgrade Centralnog komiteta — bio je prisutan Tito i drugovi članovi vodjstva. Sastanci oko planiranja Beograda bili su retki i moja uloga se skoro svodila na saslušavanje informacija ili intervenisanje kod nadležnih organa na uklanjanju smetnji i nesporazuma.

Takav je, manje-više, bio u početku i moj rad s Iblerom na operi.

Iblera je angažovao Tito i poverio mu skiciranje opere. A predao ga je meni, da mu Ibler ne bi oduzimao vreme, u toku rada na skici.

Zaduženje s Iblerom i operom sam zamišljao jednostavnije i lakše. Ali Ibler je bio pedantan i neodstupan. Svaka dva-tri meseca je dolazio iz Švajcarske da primi nagradu u devizama, koju je ugovorio s Titom, i da meni pokaže svoje skice. Takav rad je trajao nekoliko godina — uprkos gundjanju u saveznoj administraciji zbog plaćanja Iblera, dugotrajnog i navodno previsokog, u devizama.

U saradnji s Iblerom osećao sam se nelagodno, a možda sam se i kruto držao, mada sam od njega svaki put ponešto naučio. Naime, nisam smatrao sebe kompetentnim u poslu u kome je trebalo da budem čak i nadzornik, a nisam bio ni siguran da ne služim Ibleru samo kao pokriće, da bi on razvlačio rad i tako osiguravao na neograničeni rok visoke honorare. Ali Ibler nije za takve sumnje davao povoda, mada je mogao, verujem, raditi i brže, a možda i za manje para.

Ibler je bio uglađen, intelektualan i šireg obrazovanja. Njegove teorije o operi u socijalizmu — izložene u uvodu njegovog prvobitnog, pisanog, projekta — delovale su kao olake i proizvoljne intelektualne konstrukcije, ali nisu umanjivale ni širinu njegovog stručnog znanja ni dubinu njegovog dara. On je bio u gledanjima gibak, ali uporan i samopouzdan.

Saradnja s njim trajala je sve dok — posle 1948. godine — rad na operi nije postao bezizgledan kao preskup i potisnut prioritetnijim gradnjama. A dotada je Ibler dovršio svoj projekt. Trebalo je još da ga pregleda stručna komisija i usvoji partijsko-državno vodjstvo.

Gradnja opere je predviđjana na prostoru sadašnje železničke stanice, a u varijanti i na levoj obali Save. Stekao sam mišljenje, a i do danas ga se nisam oslobodio, da je Ibler uspeo da skicira jedno vrhunsko umetničko delo, koje bi ne samo postalo centar muzičkog života, nego pružalo posetiocu utisak fantastičnog dvorca i izuzetnog muzeja. Beograd bi, smatram, bio prepoznatljiv po Iblerovoj operi, kao što su Beč i Sidnej po svojim operama. Ali bio u pravu ili ne bio, kada sam u zatvoru pročitao da je Ibler poginuo u automobilskoj nesreći, s tugom sam se setio saradnje s njim i zažalio što njegovo delo, opera u Beogradu, nije ostvareno. Bilo bi to obesmrćivanje njegovog života i uma, na radost novim generacijama Beograda.

Sa skulptorom Antunom Augustinčićem sam se upoznao za vreme rata, 1943. godine u Jajcu. Zbližili smo se najvećma u Moskvi, jer je on bio u vojnoj misiji koja je u martu 1944. godine upućena u SSSR. Na čelu smo joj bili general Velimir Terzić i ja. Tamo je Augustinčić ironizirao, preda mnom, sovjetsku skulpturu: sećam se konkretnog slučaja ironiziranja gipsanog Staljina s detetom u naručju, u jednom dečjem pozorištu. Skrenuo sam mu pažnju da to ne radi, jer to tu, u Moskvi, može biti opasno, što je i on sam uvidjao. To potvrđuje da je sovjetska atmosfera ulivala zaziranje i opreznosti i novajlijama koji nisu dovoljno poznavali i imali razloga da se plaše.

Augustinčić je bio živahan, govornik, blago sarkastičan i veoma poduzimljiv u svom zanatu. Najpoznatije su mu skulpture prema narudžbi — kraljevima i diktatorima koje nije mario. Već pre rata je simpatisao s komunistima, mada nije ispoljavao nikakvu aktivnost izvan eventualnih intelektualskih diskusija. U okupaciji, napravio je

bistu ustaškog poglavnika Pavelića, a kad je došao na slobodnu teritoriju — Tita i članova Politbiroa. Taj prelazak s Pavelića na komunističke vođe nije tada, pogotovu njemu, izgledao tako drastičan. Prvo se moralo, drugo od volje, a i zamerke se u ratu ublažuju — iz praktičnih, životnih razloga — onima koji se opredele za "našu stvar".

Ni kasnije, po dolasku na slobodnu teritoriju, Augustinčić nije ispoljavao želju za političkom aktivnošću, iako je bio izabran, zbog partijske neangažovanosti i umetničkog ugleda, za potpredsednika partizanske skupštine AVNOJ-a, u Jajcu 29. novembra 1943. godine. Bio je privržen Titu, možda više kao centru moći nego kao ličnosti, ukoliko je to dvoje razdvajao jedno od drugog. Isto tako i Titovim saradnicima — dok su bili u moći, dok su odražavali Titovu moć i blesak.

Augustinčićeva ideja su "majstorske radionice", ateljei oko poznatih umetnika, u kojima bi se školovali talenti i koje bi izvršavale najveće i najznačajnije državne narudžbe. Augustinčić je u ideju "majstorskih radionica" ubedio koga je trebalo — Tita, Kardelja i mene. I, svakako, Krležu. Ideja je bila sasvim u skladu s Augustinčićevim poimanjem vlasti i odnosa vlasti i umetnika. On je smatrao da je za umetnike, osobito za slikare i skulptore, najpogodnija renesansna forma radionica oko velikih majstora, s tim što bi sada prinčeve i pape zamenila država, odnosno partijski vodji i partijski forumi. To uprošćeno, primitivno shvatanje nije bilo daleko od naše političke i socijalne strukture i stvarnosti u prvim posleratnim godinama. No to ne znači da je Augustinčić bio protiv socijalizma, ili da nije cenio socijalizam. Ne, za njega je baš to bio socijalizam: radnici treba da imaju "svoja" prava i da budu "pravedno" nagradjeni, ali upravo treba da imaju "najsposobniji". Neslučajno, mada u šali, on je zaključivao da Tito — i on ga je zvao "Stari" — ne može biti seljačkog porekla: Umešao se u to, ko zna kad, neki plemić, neki grof.

Majstorske radionice se nisu opravdale, a odmah su naišle na pritajen otpor umetnika i drugih intelektualnih stvaralaca. Taj otpor se javno razbuktao posle sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948. godine: Zar država treba da bira majstore, a majstori učenike? Koji su to kriterijumi za dar i pamet? I šta bi se sve za tolike pare moglo učiniti za ostale umetnike?

Radionice su obezbedile komotan i bezbrižan rad, jer je država snosila troškove nekolicine "majstora" i nekolicine "učenika". U prvom redu samom Augustinčiću, koji je postao — preko svog imena i svojih veza — u neku ruku glavnim državnim skulptorom.

I od takvih, diskriminatorskih i privilegisanih radionica bilo je neke vajde, zavisno od ličnosti "majstora" i "učenika". Iz njih je izišlo nekoliko darovitih umetnika koji bi uspeli možda i bez toga, ali s većim teškoćama. Ali iz njih su, istini za volju, izišli i nedaroviti — režimske udvorice, pa i policijski douškivači.

Slikar Petar Lubarda se — čim se vratio iz zarobljeništva 1945. godine — bez buke, svesrdno pridružio novom, revolucionarnom porretku. Ušao je i u partiju, iako pre rata — s njim sam se površno poznavao već od 1932. godine — mada nije bio oduševljen stanjem

i kraljevini, nije bio poznat ni kao levičar. Ali on, smatram, ni po čemu nije bio komunista. Komunizam je za njega u početku bio pravičnost i rad na kulturnom i drugom procvatu, a na kraju konformistička povučenost u sebe, razočaranog bolesnika.

Već 1946. godine, ako ne i 1945, Lubarda se privoleo da ode iz Beograda u crnogorsku zabit i da tamo pomogne osnivanje slikarske akademije. Pripomogao sam tu inicijativu crnogorske vlade i odlazak Lubardin. S njim je pošao i Milo Milunović. Sam Lubarda je insistirao da mu se Milunović pridruži, mada je ovaj u to vreme bio — ako dobro pamtim — pod kaznom "gubitka časnih prava" zbog javne delatnosti za vreme okupacije, pod vladom generala Nedića. Milunović je inače bio izuzetnih moralnih i intelektualnih kvaliteta; duhovit, nezloban i nesujetan. Jednom je u razgovoru sa mnom rekao o Lubardi, kad sam ja hvalio Lubardu kao slikara: Niko od nas slikara ne umije da bojom oživi ono što zamisli kao Lubarda.

Lubarda je bio skroman, jednostavan u svemu, nemaran u odevanju i svakodnevnom životu. Malo šta ga je zanimalo sem slikarstva. Zараđivao je veoma dobro, ali se to nije primećivalo na njemu ni u njegovom načinu života: naprosto mu se novac rasipao iz ruku.

A kad je objašnjavao svoje slikarstvo, činio je to začudo — čest slučaj kod slikara, uostalom — na način komplikovan, ne baš razumljiv, ili na način preveć uprošćen.

Govor mu je ostao onaj koji je poneo iz rodnog kraja, iz Ljubotina u Crnoj Gori. I inspiracije su mu u najvećej meri iz zavičaja. Jednom prilikom mi je rekao: "Ljut jatagan u pojasu reži" — e ja bi stio da naslikam baš to "reži". — A drugom prilikom, povodom njegove znamenite — znamenite po rušenju socrealističkih kanona — slike "Bitka na Vučjem dolu", objašnjavao je zbog čega je Crnogorcu koji juriša stopala napravio kruta i zadebljana: To su oni kalupi na kojima se čine crnogorski opanci. — I poklonio mi je skicu tog Crnogorca jurišnika.

Po povratku iz Crne Gore — držim da je to bilo 1950. godine — došao je Lubarda kod mene u CK da traži neki veći slikarski posao, jer da nema para, a treba mu i da se sredi u Beogradu: Znaš, mene i struja strašno košta — radim noću pod reflektorima. — Tada je već bilo ograničeno državnim ustanovama da kupuju slike, a nije bilo ni neke državne zgrade koju je trebalo dekorisati. Lubardu prodaja dve-tri slike ne bi zadovoljila, jer je bio dužan veće sume. Setio sam se da u dvorani Predsedništva Srbije, bivšem dvoru princa Pavla, koji je već bio renoviran, treba Andrejević-Kun da naslika "Bitku na Kosovu". Kun je bio spor, pipav slikar, a po opštem, pa i mom, sudu, slabiji od Lubarde. Sem toga, i tema je više odgovarala Lubardi. Intervenisa sam u Centralni komitet Srbije. Bilo je otpora i negodovanja, naročito kod Mitre, jer je Kun već bio prihvatio narudžbu. Bilo je i nezgodno zameriti se Kunu, predratnom veoma zaslužnom komunisti. No Kun se velikodušno složio da se narudžba preda Lubardi, možda utoliko predusretljivije što je bio zauzet radom na nekoj slici i u svojoj majstorskoj radionici.

I Lubarda je "Boj na Kosovu" slikao poduže — ne sećam se koliko dugo, ali ne manje od tri meseca. Kad je slika bila gotova, pozvao me da je vidim. Meni se veoma svidela. A u razgovoru je spomenuo da su mu zastave, srpske i turske, veoma važne, jer se i one na slici bore. Posle nekoliko dana Lubarda je banuo u moju kancelariju i doneo mi na poklon jednu od svojih slika Skadarskog jezera.

Jednom je, opet, došao kod mene izjavljujući da želi da napravi moj portret. Lubarda inače nije poznat kao portretista. Pravio ga je nekoliko dana, kod mene u kući. A kad je crtež bio gotov, on je rekao: Gotovi smo — posle ću ja to da obojim bojom koja mi se svidja... — Kad sam 1968. godine bio kod Lubarde da mi proda jednu omanju sliku za mog njujorškog izdavača Jovanovića, on se prisetio i iz ovećeg denjka izvukao pomenuti crtež, već obojen braon bojom, i poklonio mi ga. Na crtežu je datum "1948", ali ja sam siguran da je Lubarda pogrešio — portret je radjen 1950. godine. Portret ne liči mnogo na mene, ali je Lubarda uhvatio i izrazio nešto mnogo važnije — crnogorsku nabrušenost, a i asketizam i uverenost.

Čuo sam bio da je Lubardi teško palo isterivanje mene iz CK, januara 1954. godine. Ali ga nisam video sve do poslednjeg mog izlaska iz zatvora. Sreli smo se na njegovoj izložbi u Akademiji nauka. To je bio susret u kome je očigledna međusobna naklonost suzdržavana s tugom. On je bio član partije, a ja prokaženik. Ipak smo razgovarali kao da se ništa nije dogodilo, kao da nisu protekle godine i godine od zadnjeg susreta. Upitao me, najzad: Kako ti se svidja izložba? — Bio je to novi Lubarda, s kosmičkim temama, ali i stari, prepoznatljiv bojom i pojednostavljenim spajanjem forme i ideje: A što me pitaš kad znaš da se meni tvoje slike mnogo svidjaju? — odgovorio sam.

Sreli smo se još jednom, prilikom kupovine pomenute slike za izdavača. Kućica na Dedinju, u kojoj se smestio, izgledala je pusta. Trebalo je čekati pozadugo dok nije otvorio. Po kući su se smucale mačke i mačji miris se bio uvukao u prašnjave fotelje. Lubarda se žalio na srce. Spomenuo je: Jedne noći sam osetio da gubim težinu i pomislio — to je kraj. Ali srce je proradilo, samo od sebe... — Bio je bezvoljan. Razgovor se vukao, nezanimljiv i sputan. U jednom trenutku je rekao: Možda si ti pogriješio. Bolje bi bilo da se nijesi istrčavao. A kad si pao, meni je bilo teško. Pomislio sam: Eto, ni kod nas nije bolje no kod drugih. Vodji zavide jedni drugima, otimlju se o vlast.

6.

Osvrćući se unazad i sumirajući svoj život, zaključujem da bih došao do današnjih saznanja, kritičkih prema komunizmu, i da nije bilo sukoba Jugoslavija-SSSR i mog kasnijeg razilaženja s Titom. Na takvo zaključivanje me navodi, ponajpre, sagledavanje vlastite ličnosti. Moja gledanja i postupanja, moje ideje, menjali su se, ali sam u biti ostajao isti. Već sam pre našeg sukoba sa Sovjetskim Savezom — čim smo došli u dodir sa sovjetskim zvaničnicima i Crvenom armijom, 1944. godine — počeo da sumnjam u "idealnost", u podudarnost principa i delanja, i Staljina i sovjetskog poretka. Trebalo je učiniti samo korak — trebalo je samo postati veran svojim pomislama — pa da slične neverice prokuljaju i protiv jugoslovenskog poretka, utoliko pre što Tito, kojeg sam znao izbliza, nije za mene predstavljao nepogrešivog vodju, a nekmoli otelotvorenje ideologije.

Na drukčiji način nego u odnosu na Sovjetski Savez, neprilagodjavanje novom, poratnom poretku u Jugoslaviji ispoljavalo se kod mene takoreći sa završetkom rata: bezvoljnost i otudjivanje, neki nemir iz sanjarija i misli, iz postojanja, iz čitavog bića.

Otudjivao sam se od svog posla, svojih zaduženja. I to ne što ih ne bih obavljao — starao sam se sa svom pedantnošću i savesnošću da mi ništa ne promakne. Nisam se otudjivao od drugova. Naprotiv, žudeo sam za bliskošću s njima — bliskošću ratnom i ilegalskom, revolucionarnom. Ali vrsta mog posla i mojih dužnosti nije mi se više svidjela, a drugovi su tonuli svaki u svoj posao, u svoju radnu i funkcionersku svakidašnjicu. Smetali su me, nervirali me banalni poslovi i još banalnije diskusije, koje su sve neodoljivije poplavljivale i moju ličnost i moje inspiracije. No još su bili aktivni "klasni neprijatelji" i "imperijalisti". Napuštanje borbe protivu njih se u mojoj svesti javljalo kao slabost, bezmalo kao izdaja. Odlučnost, nepomirljivost protivu njih je zamučivala i sputavala moju misao i moje stupanje na svoj vlastiti kritički put.

To mutno unutarnje negodovanje se uobličavalo u bolnoj i neugasivoj žudnji za literarnim, za beletrističkim stvaralaštvom. Smatram da to nije bilo samo bekstvo od politike i političke stvarnosti, nego i stvarno htenje — bez obzira koliki je moj talenat stvarno bio — ka iskazivanju samog sebe. Ali da je u tome bilo i mutnih, nedozrelih i nesvesnih nastojanja za odvajanjem i "osamostaljivanjem", u to ni malo ne sumnjam.

Zamišljao sam i kako bi to odvajanje izgledalo, kakvu bi konkretnu formu trebalo da ima. Dakako, nije mi padalo ni na kraj pameti da se povučem iz partije, pa ni iz partijskog rada. Zamišljao sam da

ne budem u forumu, a niti na dužnosti koja bi mi oduzimala previše vremena. Prihvatio bih se neke sporedne "intelektualne" dužnosti. To "svoje" pitanje sam postavio i Titu, ali on se usprotivio, s razumevanjem. Istakao je da je to prerano, da sam još potreban, da udesim tako da imam vremena i za rad u Politbirou i za svoju literaturu.

I da se tako dogodilo — da sam stigao i uspeo da se rasteretim poslova u partiji i povučem iz Politbiroa, odnosno da se pretežno posvetim literaturi — nesumnjivo bih 1948. godine uleteo sa svim svojim žarom i svim svojim intelektualnim moćima, u sukob sa Sovjetskim Savezom. A to bi, u daljem razvitku, čak i da nije bilo ničeg drugog u meni i oko mene, uzdrmalo temelj moje prihvaćene vere i uzrelo u kritička saznanja, do kojih sam postupno došao posle 1948. i posle razilaženja sa svojim Centralnim komitetom.

Bio sam već nezadovoljan. Čime, kako?

Nisam bio nezadovoljan svojom funkcijom, a pre sam se libio počasti i privilegije koje su me zapale, nego što sam u njima uživao... Uzgred dodajem da se iz tih počasti i privilegija nije moglo izvući, dogod se pripada određenoj privilegisanoj sredini i određenoj hijerarhiji. Odmah okolo nastanu negodovanja: Pa to će izazvati komentare, pa to znači odvajanje od drugova, pa to strči, to komplikuje obezbeđenje, to upozorava da smo se mi ostali odnarodili i da je način života nas ostalih nepravilan i skorojevički... Takve sam zamerke iskusio 1949. godine, kad sam se — pod izgovorom da je vila u kojoj živim razdrmana bombardovanjima i nepodobna — preselio u stan u gradu. Vila je preradjena i morao sam se u nju povratiti — da ne bih, provociranjem svakojakih komentara, dovodio u neugodnosti partijske vrhove.

Shvatao sam da naša vlast ne može — "još ne može" — biti drukčija nego što jeste: diktatura partije, odnosno "diktatura proletarijata" u lenjinskoj varijanti. Jer vlast nije nastala najedared, niti iz nečije glave, nego iz samih tokova revolucije, iz odnosa kakvi su se stvorili u građanskom ratu. Ali mi se nije svidjao način funkcionisanja te vlasti, a još manje njeno otudjivanje od naroda i preobražavanje u hijerarbijsku silu iznad naroda, što je bilo drastično upadljivo već posle oslobodjenja Beograda, oktobra 1944. godine. Privilegija i hijerarhičnosti je bilo i dotad: bez njih ne može ni biti politike, političke delatnosti, a ponajmanje u ratnim uslovima. Ali ja sam zamišljao da bi to — sad posle rata — trebalo da se pojednostavljuje, pa i smanji i da bude na neki način podvrgnuto nadgledanju i odlučivanju naroda. Dešavalo se suprotno. Povrh toga, naglo je nestajalo ono unutarnje bratstvo, karakteristično za ideološke revolucionarne pokrete, za koje sam držao da je posebno, nezamenljivo svojstvo komunista. Funkcioneri su se bez stešnjavanja i bez izgovora otimali o vile i automobile, i zatvarali u svoj način života.

Uistinu mi se nije svidjela banalnost, vulgarnost te nove vlasti. Sve je ličilo na vlast kao bilo koja druga, a još očitijim i odurnijim samovoljama i besavesnostima. I mada sam sve to video, u sebi i usputno na to negodovao, sve sam pravdao privremenošću i idealom budućeg, besklasnog društva. Cepao sam se tako na emotivnog ne-

zadovoljnika i na utoliko upornijeg, žešćeg zatočnika idealne, idealizovane budućnosti.

U mom odnosu prema Titu, prema njegovoj ličnosti, prema njegovom delanju i ponašanju, kristalizuje se moja zdvojnost, intimna i javna. Mada sam prihvatao Tita kao vodju i voleo ga kao čoveka, negodovao sam — iz svog revolucionarnog čistunstva i spontanog narodnjaštva — prema njegovom preobražaju u samodrška, koji ne samo uživa u neodmerenom sjaju i luksuzu, nego taj sjaj i luksuz koristi za pretvaranje partije u idolatrijski instrument, a vodjstva, pa i članove Politbiroa, u poslušne i obezličene pomoćnike.

Ali — uvek se nadje neko "ali" kad čovek nije načisto sa stvarnošću i s idejama! — te Titove "slabosti" prihvatao sam kao sporednosti i privremenosti u kretanju k idealu koji su najveći duhovi u prošlosti naslućivali, a sada je taj ideal već naša praksa, naše delo, makar u povojima.

Neću se ovde zadržavati opširnije na Titu, na mom odnosu prema njemu, jer sam o tome već pisao — najopširnije u *Druženju s Titom*. Hteo bih samo da istaknem da se to, ta moja zdvojnost u odnosu na Tita i na političku stvarnost, iskazivala i u ličnom, intimnom preživljavanju i mojoj javnoj delatnosti. Intimno — nemir i hladjenje odnosa s prvom ženom Mitrom, a javno — moralističko kritikovanje konkretnih sporednih i nasledjenih negativnosti i strasno zalaganje za poredak.

I makar nikad nisam bio "seljački političar", pa ni naklonjen "seoskoj idili", tištalo me je naglo, neočekivano odvajanje komunista od sela, a pogotovu ekonomski i policijski pritisak na selo. Shvatao sam da otkupa mora biti — gradovi su se morali prehraniti i sirovine obezbedjivati. Ali sve je to obavljeno ne samo grubim pritiskom, nego i kao da je reč o tuđem narodu. Možda je to bio u meni zaostatak mog seljačkog detinjstva i mojih mladićkih, crnogorskih seljačkih inspiracija. Ali bilo je to i u mojoj svesti sastavina moje revolucionarnosti i mog saznanja. Zaboravilo se, prekonoc, da smo svi mi vodji sa sela — ako ne u prvoj, ono u drugoj generaciji — i da bez seljaka u prvom redu, sa svom njegovom bedom i zaostalošću, ali sa stradanjem i žrtvovanjem, ne bi bilo ni rušenja starog poretka, ni naše, komunističke vlasti. Interes i odnos prema selu i seljaku sveo se najedared na skupljanje seljaka na mitinge, na pritiske za otkup i "dobrovoljni rad" — u najboljem slučaju — na "razumevanje" pojedinačnih slučajeva i praznična časkanja sa seljačkim rođacima i bivšim seljačkim komšijama.

Uskoro, malo kasnije, uvideo sam da je i naš odnos prema radnicima samo naizgled drukčiji — drukčiji po formi, u propagandi i svakidašnjoj aktivnosti medju radnicima. Nije se, doista, u siromašnoj, zaostaloj i postradaloj zemlji ni moglo učiniti mnogo. Ali se moglo raditi i uraditi drukčije: nisam bio svestan, tada, da to naglo, životno otudjivanje vlasti od "običnih ljudi", od seljaka i radnika nije prozrukovano toliko ni nemarom ni prezauzetošću, koliko preobražajem samih komunista u sloj za sebe, u otudjeni i privilegisani sloj.

Poseđanje lovišta i lovovi su takodje bili jedna od neizostavnih privilegija vrhova. Bio sam jedan od prvih koji se odao lovu, mada time nisam doprineo "lovačkoj zarazi": ta zaraza je nastala iz nastajanja "nove klase". Ali mada sam učestvovao, kadkada, u reprezentativnim lovovima i lovovima vrhuške, mene su u lov povukli nemiri i prigušena negodovanja — onaj sukob u meni izmedju stvarne i željene stvarnosti. Ili je to bila i čežnja ka duhovnosti, ka doživljavanju i gradjenju svog sveta ideja i literature? Ne znam, u ovom mom pričanju to nije ni bitno.

Najčešće sam u lov išao sâm na divlje patke u baruštine oko Save ili, kad god bih usput stigao, na pastrmke. Te baruštine su bile bez čuvara, bez putovodja. Kadkada sam ih sâm otkrivao i istraživao. To je bio nov, zagonetan doživljaj, u koji sam upadao posle kraćih, jednosatnih vožnji, u popodnevu ili nedeljnom prepodnevu bez obaveza. A pastrmke — vraćanje u detinjstvo, u sanjarenja i strepnje.

Ne znam kako čovek dolazi do ideja i do umetničkih motiva. To se slaže iz sećanja, iz zapažanja, razgovora i sanjarija. Meni se to, uveren sam, najčešće događalo u lovu — najspontanije i najplodnije u lovu na pastrmke — iz one napregnute pažnje i polusvesnog sanjarenja. Jer mene je više privlačilo sanjarenje i vraćanje u neko praiskonsko stanje, koje se zbivalo sa mnom u lovu, nego sam lov, lovački uspeh. Ne, nije se baš tada, u toku lova, ništa konačno uobličilo, ali se slagalo, spajalo, iščišćavalo, da se nezadugo potom konkretizuje kao saznanje, kao motiv i ideja. Događalo bi se to, svakako, i bez lova — u šetnji ili putovanju ili budjenju. Ali meni se ponudio, kroz lov, najpogodniji, naviknuti i neprinudni način.

Lov, pećanje pastrunki, nije moja neizbežna strast, a pogotovu nije moja sudbina. Ali u mojoj sudbini je to igralo ulogu sudbine, ulogu nepredvidjenu i nepredvidljivu. Usamljujući se u sebe, otudjivao sam se i nehoteći od drugova i od realnosti koju sam stvarao s njima.

Drugi deo:

SUKOB SA SOVJETSKIM SAVEZOM

1.

Kraj rata je bio dogledan, pogotovu iz Beograda, gde se — i uz znatnu pomoć sovjetske vojske — smestila i najzad stabilizovala nova vlast. Ispaćeni, svega željni, politički vrhovi su se neobuzdano umeštali u blagodeti beogradskih vila. No, u većem delu Jugoslavije kao da se utoliko srčanije i bespoštednije lila krv Jugoslovena — i protiv zavojevača i u međusobnom obračunavanju. Tada, početkom 1945. godine, sovjetski vrh je rešio da se snimi film o borbi “patriota Jugoslavije”, pa je u Beograd upućena i odgovarajuća ekipa: u sovjetskom nastupanju bilo je siline i neobuzdanosti mongolskih najezda.

U pothvat je bio upućen najpre Tito — već i zbog toga što je bio naznačen za glavnog junaka filma. A sve ispomoci oko scenarija i pomoćnog osoblja, smeštaja i ishrane, pale su na Zogovića i ostale drugove iz odeljenja Centralnog komiteta za agitaciju i propagandu (Agitpropa). Organizacione i materijalne teškoće su savladavane, uprkos tome što su nas sovjetski “filmadžije” iznenadjivali sve vreme novim trebovanjima. Ali na političku i umetničku sadržinu filma nismo uspeli uplvisati, uprkos ideološkom poistovećivanju i bratskoj srodnosti, naročito svesrdno iskazivanim na gošćenjima, za koja su sovjetsko-ruski predstavnici imali neuporedivog smisla i revnosti. Nismo uspeli ni da se naslov filma “U planinama Jugoslavije” (“U gorah Jugoslavii”) zameni za sadržaniji i istorijski odredjeniji: sovjetski umetničko-politički bunker bi odškrinuo kapke jedino na naše folklorne primedbe. Banalna, frazerska i pirotehnička seljačka buntarija. I uloga Tita je ispala bedna — ilustrativna i neinicijativna. Štaviše, budući su se sovjetski autori, režiser Rom i scenarista Mdivani, našli na mucj kako da “umetnički” realizuju direktivu o spasonosnoj ulozi Rusa u jugoslovenskom ustanku — jer Rusa nije ni bilo, pošto su sve do pred kraj rata bili toliko daleko da ni avionom nisu mogli spustiti obaveštajce — oni su Rusa odbeglog iz nemačkog zarobljeništva pretvorili u mudrog, spasiteljskog Titovog savetnika. Istina, to je više bila “kreativna” dosetka Mdivanija nego Roma — Rom je inače bio otužno, malaksalo povučen, dok je Mdivani, mada nam je prikazan kao “izvjestnij pisatelj” (“poznati pisac”), bio banalni i pripiti brbljivac koji je u tren oka iznalazio zahtevana umetnička rešenja.

Uočavao sam plitkoću i potcenjivačku usmerenost filma i na to skrenuo pažnju Titu i drugovima. Ali su sovjetski i drugi “majstori” podišli, naznačivši Tita glavnim junakom: glumac, slavan dakako, koji je igrao Tita, poduže je boravio kod njega da izuči njegove pokrete i izražajnosti. No i Titu je sve to bilo dojadilo, a planuo je postidjenošću kad je video film i svoju, sadržinski i istorijski podredjenu,

ulogu. I Zogović je film smatrao promašajem, naročito umetničkim. Vodeći drugovi su mahom film prihvatili pragmatički: najzad naša borba na filmu, bolje je to nego ništa. Film nije uspeo kod publike, a ni naše kritičare nije oduševio, uprkos njihovom iskrenom ideološkom i političkom poistovećivanju sa Sovjetima.

No to je tek početak prave priče o prvom sovjetskom filmu o jugoslovenskoj revoluciji.

Na filmu je radjeno nekoliko meseci. Ekipe se muvala tamo-amo po Jugoslaviji, pretežno o našem trošku. Za sporedne uloge i tehničke poslove angažovani su naši ljudi. Gozbe, koje je svukud priredjivala, pretvarale su se često u orgije. Sve smo mi to znali, ali smo zavarali svoju pamet — pa to su umetnici, sovjetski drugovi — iako se naši umetnici, a da drugove i ne spominjem, o takvom nečem nisu usudjivali ni da sanjaju. I ja sam učestvovao na jednoj takvoj gozbi, u vili na Dedinju, dodeljenoj ekipi, i samo su moja suzdržanost i Zogovićeva čistunstvo omeli orgiju.

I orgijanje i krstarenje ekipe po Jugoslaviji, kao i sâm film, bili su — kao što je naša tajna policija razotkrila pošto je "pukla tikva" 1948. godine — smišljeni radi vrbovanja Jugoslovena za sovjetsku obaveštajnu službu i infiltriranja u umetničke sredine. Revolucija je još buktala, pa se i doktrinarni asketski moralni "skelet" još držao. Upadanje u orgijanje je dovodilo u sukob s vladajućim "partijskim" moralom, pa i s partijskom vlašću, i time stvaralo podlogu za vrbovanje. Množina nas se u sebi i svom krugu bunila protiv "nemoralna" i "rasipništva", ali niko — ama baš niko! — nije prozirao kovarnost filma i filmovanja, ni pravu svrhu orgijanja.

Ideološka istovremenost i "slavensko bratstvo" su i nas, vodje, činili poverljivim i dobrodušnim — uprkos svom, životima probijanom putu i svojoj, iz krvi i ognja izrasloj, vlasti. Imali smo razumevanja i za one "slabosti" koje smo kod sebe gušili, pravdali smo i ona sovjetska "skretanja" koja smo kod sebe iskorenjivali.

S takvima poput nas, Staljin je već bio sveo račune kod kuće: ako se i nije divio dovitljivosti svojih obaveštajaca, mora da se smejao našoj lakovernoj revolucionarnosti. Pod izgovorom vernog prikazivanja Titove ličnosti, sovjetski "filmađije" su se domislili da u filmu igra i Titov pas Tigar. Doduše, to nije bio pas iz rata — taj se obestrivio u bombardovanju njegovog gazde i gazdinog štaba u razgaru Pete ofanzive. Ali je bio pas iste sorte — nemački ovčar — a kao i prvi zaplenjen od Nemaca. Psa na snimanju širom Jugoslavije nije naravno mogao pratiti gazda — tako ugledan i zauzet takvim odgovornostima. Odabran je, kao najpogodniji, Titov lični pratilac, na kojega je Tigar bio obiknut možda i više no na svog zvaničnog gazdu, obzirom da su veći deo dana provodili zajedno pred Titovim odajama. B. i Tigar su se pridružili ekipi — B. i kao neka vrsta konsultanta. Tigar je na svoju sreću bio samo pas, pa nije ni mogao zapasti u ljudske i ideološke dileme: B-a, dojučerašnjeg ratnika koji je kusnuo od pobeđničkih naslada, ali su ga partijski puritanizam i odgovorna služba još suzdržavali da se obesepameti u nasladama, "filmađije" su najpre uvukli u orgijanje, pa onda zavrbovali za obaveštajnu službu. Potuljen, neraz-

govetan seljak, kakvi su se tada sretali — a verovatno se i sad sreću — po Srbiji, B. se prilježnošću i uslužnošću naturio za Titovog pratioca. Istina, u tome je, tada, imala udela i Titova gražnja i sapatnja zbog stradanja Valjevskog odreda, čijem je ostatku, prebeglom u Bosnu, i B. pripadao. B-a nisu preveć hvalili kao borca, ali ga niko nije ni kudilo: revnosniji nego preduzimljiviji. No istina je i da su se za Tita lepili — makar tada manje nego kasnije — ulizice i laktaši. B. nije bio, bar ne naizgled, ni jedno ni drugo. Odnosio se prema Titu sa strahopoštovanjem, svojstvenom primitivcu koji je dospeo do žreca svoje nove vere. Strahopoštovanjem nemim i utoliko većim što mu je ono podizalo značaj i bezbednost. Tito je nerado menjao navike i životinje, pa i osoblje. Tako je B. i posle rata nastavio seizovanje u Titovim predsoobljima, vešt u kuvanju kafe i bespogovorano u svemu.

B. je stručno zaostajao iza svojih drugova, sem u činovima — prekonoc, takoreći, doskočio je do majora. Ali nije hajao zbog toga, polako se gojeći i uživljujući u svojoj izuzetnosti. Ostao je na službi, neposredno i neprestano uz Tita — ako se dobro sećam — oko dve godine posle izbijanja sukoba sa Sovjetima. Kada je otkriven i uhapšen, primećeno je da je bio potišten u navednom vremenu. Sredina oko Tita bila je zapanjena opasnostima kojima je Tito bio izložen. A Tito i ozlojedjen — na Sovjete, na svoju nebudnost, na neverstvo suborca kojega je sam uzdigao. A zašto sovjetska služba nije preko B. preduzela nešto protiv Titovog života, može se samo nagadjati. Ali bih rekao da ih je suzdržavala kolebljivost B-a, njegovo lebdjenje između realne vlastite prošlosti i prosovjetske, dogmatske realnosti.

Potpisivanje obaveza sovjetskoj tajnoj službi sovjetski obaveštajci su množini, pa svakako i B-u, motivisali očuvanjem komunizma u Jugoslaviji, to jest potrebom i svoje, iskusnije kontrole. Time je, besumnje, otpočinjalo moralno razaranje ličnosti. Ali svest, naročito kod učesnika rata, ostajala je u dilemi: jugoslovenski komunizam je doduše "mladji" i "neizgradjeniji", ali istovetan sa sovjetskim. Svest B-ova, kao i ogromne većine — većine, ali ne svih! — partizana koji su se izjasnili za Staljina, nije bila, bar ne u početku, do te mere otudjena od vodjstva i obuzeta mržnjom, da bi sovjetska služba mogla da na nju pouzdano računa i u eventualnim ubilačkim poduhvatima.

Sovjetski "filmađije", dakako, nisu "uslikali" jednoga B-a. Kao njihova prethodnica je iz SSSR-a prispeo jugoslovenski emigrant S., koji se nametnuo kao "stručnjak" za šefa tek osnovanog filmskog preduzeća. Bio je nametljiv, aljkav i rasipan, pa je potisnut pre nego što je i izbio sukob sa Sovjetskim Savezom — tada se izjasnio za Staljina, a kasnije je raskriven kao špijun. S. je mahom i posredovao između Sovjeta i nas u filmskim pitanjima. On je podneo 1946. godine, ako ne i ranije, Vladislavu Ribnikaru, koji je u Saveznoj vladi vodio poslove kulture, projekt sovjetsko-jugoslovenskog ugovora o filmskoj saradnji. Mada blag i prilagodljiv, Ribnikar je uočio nepodobnost ugovora, a, budući da se to ticalo ideologije, posavetovao se sa mnom, u Agitpropu CK. A ugovor je onemogućavao jugoslovensku kinematografiju, premda su se filmski entuzijasti već okupljali da je razviju takoreći iz ničega. Sovjetski film je, po tom ugovoru, trebalo da mono-

poliše jugoslovensko tržište pod najnepovoljnijim, ponižavajućim uslovima. Posavetao sam se s Kardeljem i upoznao Tita; i jedan i drugi su se slagali u proceni ugovora, ali i u stavu da treba izbeći raskid i tražiti kompromisna rešenja. Ta rešenja sam i nametnuo, u pregovorima sa službenicima sovjetske ambasade i sa S.-om, koji se brzo, ali i sa očitim negodovanjem, povlačio sa "svojih" pozicija. No i u revidiranom ugovoru, koji su Tito i Kardelj odobrili, a Sovjeti prihvatili, ostalo je dovoljno naše potčinjenosti da nas zbog nje bude stid sve dok je novi, odsudniji i samosvesniji otpori nisu obezvređili.

2.

Veoma je teško — po mom mišljenju i nemoguće — utvrditi vreme i nabrojati uzroke sukoba Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom. Razlikovanja su počela u ratu — značajnija i ja navodim u svojim već objavljenim sećanjima. Ali je i tada, a još poletnije i smišljenije posle rata, bilo i sijublivanja i poistovećivanja sa Sovjetima: razlike su se javljale, gomilale se i opadale, ali bitnost se nije menjala — sve do početka 1948. godine. Jugoslovenska Komunistička partija se već uoči rata osećala "boljševiziranom", a time i jednom od najvernijih Kominterni, odnosno "glavnoj snazi socijalizma", Sovjetskom Savezu. U ratu je zajedništvo sa Sovjetskim Savezom bilo neugašena tradicija i živo saznanje. Prestanak rata je izmenio uslove i načine, ali ne i vodje i orijentacije: jugoslovenska partija je ostala "najborbenija", najdoktrinarnija i "najprosovjetskija". Zapadna štampa nas je nazivala "satelitom broj 1". Ja sam se gadio, u polemici, nad takvim tretiranjem: doista, nismo se takvima osećali niti to bili. To je potvrda naših iluzija, ali i da Sovjetski Savez nije imao kontrolu nad našom vlašću, pa ni bio kadar da nam nametne vazalne odnose. Zaključio bih, najkraće: uzroci sukoba su u nezavisnoj, izrasloj u revoluciji, vlasti i samosvesti. S učvršćivanjem te vlasti i s uobličavanjem te samosvesti, odnosno sa saznanjem svojih mogućnosti, do sukoba je moralo doći s tiranskom hegemonijom ondašnjeg Sovjetskog Saveza.

No makar to moje zaključivanje bilo sporno — nepotpuno svakako jeste — nepobitno je da nijedan partijski vodja nije bio anti-sovjetski raspoložen. Ni pre rata ni u ratu, ni posle rata! Svakako je u saznanjima Tita i Kardelja, budući da su iskusi!i sovjetski sistem, bilo i opreznosti i realizma, a ne samo zanosa i idealizacije — kao kod Rankovića i mene i drugova koji nisu bili na partijskom "školoivanju" u Sovjetskom Savezu. Zato su se javljale nijanse, uočljivije sada nego onda: ako su drugovi poput Rankovića i mene bivali nezadržani, oni poput Tita i Kardelja bili su tvrdi i razboriti u vezanosti za SSSR. Dakle, nikakvih razlika ni u gledanju ni u odanosti nije bilo. Vodje, a s njima i članstvo, ne bi mogli biti onako jedinstveni, ideologizovani, kakvi su bili, da nisu bili bezrezervno odani "vođeoju snazi socijalizma". Staljin i Sovjetski Savez su bili ne samo naše uporište, duhovno izvorište, nego smo se mi osećali dclom njihovog političkog bića, sve dok nismo uobličili svoju vlast, sve dok nisu potekli različiti životni, politički tokovi.

Trvenja su najpre počela između tajnih i propagandnih službi. Sukobi među državama i bivaju oko vlasti i svesti, ali su u ovom slučaju — obzirom na nedemokratsnost i ideologizovanost obeju drža-

va — na početku bili bezmalo svedeni na te dve oblasti, pri čemu se ispoljavala nestrpljivost i nespretnost jače i inicijativne, sovjetske strane.

Čim su prispele na naše oslobodjene teritorije, sovjetske vojne misije su počele da se povezuju s drugovima iz naših aparata na način uobičajen kod država, naročito velikih — način neshvatljiv i neprihvatljiv za našu otvorenost prema njima i za našu istovremenost s njima u filozofiji i ciljevima. Natuknjivali su opasnost od Zapada, osobito od Engleza, i "živo brinuli" za jedinstvo naše partije, pozivajući se, pritom, na svoje bolno iskustvo sa trockistima i drugim "špijunskim" skretačima. Razgaljivale su ih panslavističke, proruske zdravice komunističkih "pratilaca" i "saputnika" iz građanskih partija. I bili su ljubazni i odmereni sa zapadnjačkim misijama. Ali su "obradjivali" bezmalo samo komuniste, ne žacajući se ako nečija prošlost baš nije bila najpartijnija.

S prodorom Crvene armije u severo-istočnu Jugoslaviju, kada su se sovjetske službe umnožile i narasle, vrbovanje Jugoslovena, naročito komunističkih, na osetljivim mestima, postalo je napadno i sistematično. Bilo je i hapšenja naših građana, u početku, ali su sovjetske službe odustale od takvih postupaka, posle naše intervencije. Jedino se nisu odrekli "prava" nad svojim sunarodnicima, "belim" emigrantima, makar što su ovi bili formalno jugoslovenski državljani, utoliko pre što smo ih mi, "crveni" kao i oni, u tome podržavali. Nas su zanimali naši, a njih i naši i njihovi. Početkom 1945. godine — Centralni komitet se tek bio smestio u beogradski hotel "Maderu" — a već su sa raznih strana priticale ispovesti komunističke koje su sovjetski službenici vrbovali u ime revolucije, bratstva i komunizma. U predratnom periodu nijedan dobar komunistički ne samo što ne bi bio u dilemi, nego bi smatrao za čast da radi za sovjetsku obaveštajnu službu. Ali sada, sa svojom komunističkom vlašću, izraslom iz revolucije, to je izgledalo suviše, čak apsurdno. I izazivalo je nedoumice: kao da naša partija i naše vodjstvo nisu provereni i pouzdani. Naime, revolucija je u usvojeno, lenjinističko učenje unela i nehotice, iskustvenu prinovu. Niko nije bio do kraja svestan snage i razmere tog dodatka, mada smo mi vodjstvo već neskriveno isticali da su rat i revolucija doneli mnogo novog, što bi trebalo teoretski obraditi. Sovjetski funkcioneri tu prinovu, to obogaćenje, nisu mogli ni smeli, da uoče: ukalupljeni, užtogljeni ideologijom, oni nisu mogli da uoče obogaćenja i osobenosti, a zbog Staljinove strahovlade nisu ni smeli da uočavaju.

Promenu, obogaćenje jugoslovenskog revolucionarnog saznanja Sovjeti nisu shvatili, pa su ga i zanemarili. Za to su i dileme jugoslovenskih komunističkih u služenju njihovim službama "tumačili" kao "svojevrsni nacionalizam" i "ideološku neizgradjenost". Iz te promene, iz tog obogaćenja je, međutim, izrastao i crpio kreativnost naš otpor, uprkos našoj doslednosti u lenjinizmu i našoj vernosti Sovjetskom Savezu.

Zato su sovjetske obaveštajce najčešće zadržavali promašaji i brukanje baš s komunistima.

Slučaj Dušice Perović dramatično i alarmantno obeležava početak tih trvenja. Mlada devojka, iz komunističke porodice — pet sestara

partijke-ratnici — dobila je, prilikom organizovanja aparata CK, zaduženje za šifru. Komunisti iz naših službi su se tada ne samo komotno nego i željno družili sa sovjetskim službenicima. I Dušica je zapala, nekom zgodom, na neku sovjetsko-jugoslovensku večerinku, iz koje se ispovertelo nastojanje jednog sovjetskog majora da je ne samo zavede, nego i zavrbuje. Kasnija prepričavanja, pogotovu golicava, nadahnjuju se koječim, a ne samo činjenicama: govorkalo se da je major u flertovanju imao početnog uspeha. Ali je nepobitno da je Dušica odmah ispričala Rankoviću o majorovom nastojanju da je zavrbuje za obaveštajnu službu. Bila je u nedoumici: čemu to, u ime čega, protiv koga?

Mada Dušičin slučaj nije bio jedini, Ranković je baš njega detaljno izložio na sastanku kod Tita. Rankovićeva izgladanja, naročito zbiivanja u kojima je bio angažovan, bivala su metodična i sa sadržajnim detaljima. Tada ili sličnim povodom Tito je sa žestokom odvažnošću odlučio: stvaranje obaveštajne mreže im apsolutno nećemo dopustiti! I to im treba odmah staviti na znanje. — Uzani krug oko Tita se slagao s takvim gledištem. I ja, besumnje odvažno, mada nisam proicao zbog čega je Sovjetima potrebno vrbovanje, kad je kod nas sve otvoreno i kada pripadamo istom pokretu, istom idealu i istom svetu. Ne znam kako je i šta je Tito, u vezi s tom aktivnošću sovjetskih obaveštajaca, govorio šefu vojne misije i ambasadoru Sadčikovu — niti se desilo, niti je bio red da neko drugi prisustvuje takvim razgovorima. Ipak mogu tome da se dosetim iz onoga što je Tito govorio medju najbližima i što smo mi najbliži medju sobom govorili: to izaziva nepoverenje prema vodjstvu, seje razdor u partiji, demoralizuje kadrove, čak radja sumnje u namere Sovjetskog Saveza. U politici najživotnije argumentacije se pokazuju kao najpravednije i najistinitije.

Ali sam se mnogo puta slučajno susreo sa predstavnikom sovjetske obaveštajne službe potpukovnikom Timofejevom — ako se dobro sećam njegovog prezimena — uvek u zgradi CK, u koju je on dolazio kod Rankovića, bilo zbog obaveštajne saradnje bilo da mu Ranković "stavi na znanje" vrbovanja koja "i nadalje" vrše sovjetski službenici.

Timofejev je izgledom više ličio na Kavkascu nego na Rusa, a nije ga spopadala ni nagla, ruska, srdačnost. Mada suzdržan i po prirodi i po dužnosti, zbližio se s Rankovićem. Ali je u tom odnosu ostao inferiorniji — manje zbog svog nižeg zvanja, nego zbog otvorenije i samostalnije uloge Rankovića. Kod Rankovića je dolazio s brižnom ozbiljnošću, a odlazio okrepljen ili ošuren — prema tome da li su se dogovarali o saradnji ili ga je Ranković mesio iscrpnim i nepobitnim podacima o sovjetskim vrbovanjima jugoslovenskih građana. Oni bi se uvek na kraju dogovorili — kao da im nije smetalo Rankovićeva oskudna znanje ruskog i Timofejevo još oskudnije znanje srpskog. Ako bi se opet otkrilo neko napadno vrbovanje, Ranković bi ponovo pritiskao Timofejeva, a ovaj se izvinjavao: to rade pojedinci, suprotno zvaničnom i njegovom stavu. A kad sam ja, nekom prilikom, polušaljivo primetio da to organizuje sam Timofejev, Ranković je uzvratilo uvereno da Timofejev to ne odobrava, pa i ne zna. Kao predstavnik kod naše tajne službe, Timofejev se nalazio u procepu izmedju zvaničnih poricanja i tajnih vrbovanja, izmedju naše komunističke otvo-

renosti prema Sovjetima i dvoiličnosti sovjetskog aparata. Timofejeva su povukli, valjda 1947. godine. A kad sam u martu 1948. godine doputovao u Budimpeštu, na čelu delegacije za proslavu stogodišnjice Madjarske revolucije, na dočeku je bio i Timofejev. Sovjetsko vodjstvo nam je već bilo uputilo prva optužna pisma i povuklo svoje stručnjake. Ipak sam se ja rukovao sa Timofejevim srdačno, kao sa starim znancem. No on je bio suzdržan, kao da se ne poznajemo. I naglašeno je kazao svoje prezime, drukčije od onog pod kojim sam ga znao u Beogradu. Odmah po pozdravljanju mi je prišao i tiho mi saopštio da je tek naznačen za sovjetskog ambasadora u Budimpešti, pa da se pravim nevešt i da ga ne pominjem pod "beogradskim" prezimenom.

I u agitaciji i propagandi počela su sa Sovjetima trvenja rano, takoreći kad i između tajnih službi, makar što nisu bila, bar ne u prvi mah, toliko iritantna.

Naša propaganda se razlikovala od sovjetske, mada se u mnogo čemu ugledala na sovjetsku i u svemu podržavala Sovjetski Savez. Intonacija je bila upadljivo drukčija, svežija i borbenija. Ta spoljna, naizgled ne bitna različitost, prikrivala je — a da mi, u početku, nismo toga bili ni svesni — drukčije, čak suprotne napore. Sovjeti su već odavno bili obikli na ideološke klišeje, na birokratska ograničenja i iščekivanja promena s vrha, dok je naš vrh, još u vatri, neposredno upravljao, a ograničenja poticala, pretežno, iz ideološke uverenosti. Najveća, najznačajnija revolucija epohe već se bila ukolotečila u svoje birokratske i kastinske strukture i time — nasuprot ranijim, "buržoaskim", revolucijama — postala netolerantnija i agresivnija. A druga, jugoslovenska revolucija, mala, malomoćna i ideološki neosamostaljena, otimala se za svoje životne forme i svoj tok.

Naša propaganda ni jednog trenutka nije gubila svoju samostalnost, ni organizaciju, ni političku. Mi smo dobrovoljno — jer smo se slagali, jer smo verovali da pripadamo istoj, sveljudskoj socijalističkoj zajednici — objavljivali sovjetske stavove i sovjetske materijale. Ali Sovjeti nam ništa nisu mogli naturiti. Naše redakcije i naš propagandni aparat bili su čvrsto, nasledno povezani sa CK, odnosno sa političkim propagandnim centrom, Agitpropom, kome sam ja bio na čelu. Dogovaralo se o svemu sovjetskom — bez antisovjetskih namera — što bi načinom ili razmerama moglo odudarati od našeg načina i tona.

Sovjetski predstavnici su bili svesni toga stanja. A jedini nasrtljivi pokušaj da se stanje izmeni, naišao je na takav otpor da su se oni povukli. Radilo se o nastojanjima predstavnika SIB-a, sovjetske informacione agencije, stvorene za vreme rata radi servisiranja reportaža i članaka, da preplavi našu štampu tekstovima o Sovjetskom Savezu. Bio je SIB revniji nego umniji, i nametljiviji nego snalažljiviji. Povezao se neposredno s redakcijama — s našim znanjem, svakako. I počeo odmah da zasipa redakcije člancima iz sviju grana sovjetskog života. Redakcije su to u početku prihvatale — malo zbog blagodušnosti prema SSSR-u, malo držeći da je to i stav vodjstva. Ali došlo je i do otpora i to ne samo iz Agitpropa, nego i iz redakcija. Naši novinari su dobijali opšta uputstva, "liniju", na sastancima u Agitpropu, držanim mahom jedanput nedeljno. Agitprop se nije uplitao ni u unutarnji

život redakcija, ni u uređivanje i pisanje, sem ako bi iz redakcija tražili pomoć, ili ako bi to nametala neka nagla promena.

Tako je svaka novina dobila svoj izgled, a time i lik, makar sputan i upravljao. *Politika* je, na primer, važila za informativniji i nedirektivniji list nego *Borba*, a to, možda i više, važi za štampu u Zagrebu. Takve, tako usmerene i usmeravane novine nisu imale svoj *raison d'être* ako bi se povinovale poplavi SIB-a. To bi bile, pretežno, sovjetske novine na jugoslovenskim jezicima. Odnos se zaoštavao i time što su sibovski materijali bili niskog kvaliteta — masovna i rutinska produkcija, a da i ne spominjem da je predstavnik SIBa bio neugodan, ružan i nespretn.

Najpre sam — to je moglo biti 1946. godine — problem izneo Titu i drugovima iz Politbiroa. Tito je bio protiv konflikta, ali i protiv "sovjeticizacije" štampe. Prihvaćeno je da se SIB-u sugeriše dogovaranje sa redakcijama oko izbora tekstova. Ali iz toga je izišla zbrka; ono što je bilo važno SIB-u, redakcije su smatrale za nas nevažnim, a da i ne govorim da su one na tome počele zasnivati pravo na smanjivanje i odbacivanje sibovskih materijala. Odnosi su se zamrsili i zategli. Intervenirala je i ambasada, preko atašea za kulturu Saharova. Saharov je bio službenik u prvom predratnom poslanstvu, a u prvoj vojnoj misiji major, pa je dobro znao srpskohrvatski i dobro poznao vodje i prilike. Povrh toga bio je ljubazan, prilagodljiv i inteligentan. Posetio me je u CK: shvatao je naše razloge, ali je insisitirao na svojim. Dokonali smo da SIB i redakcije u budućnosti bolje saradjuju. I opet zbrka, zatezanja, intervencije. Najzad sam ja na sastanku s urednicima — dakako uz odobrenje Politbiroa — presekao natezanje: objavljivati ono što se i ukoliko sa uklapa u uređivanje i gledanje naših redakcija.

SIB je još neko vreme zasipao redakcije, redakcije su sve više redigovale njegove materijale, pa su i SIB i ambasada na kraju digli ruke od svega toga. Ostalo je zlopamćenje, premda je naša štampa i dalje na udarnim mestima objavljivala sva značajnija istupanja sovjetskog vodjstva i naširoko donosila vesti iz Sovjetskog Saveza. A predusretljiviji i umui Saharov je posle 1948. godine raskriven kao obaveštajac, a u Moskvi je u listu jugoslovenskih emigranata igrao glavnu kontrolnu ulogu; sovjetski sistem ne dopušta ulogu zavidniju od one prilježnog činovnika.

3.

Oko Tita se od početka kristališe sukob sa Sovjetskim Savezom. I to ne samo zbog Titove vodeće i središnje uloge, nego i zbog autoritarnih liderskih svojstava jugoslovenskog komunizma, koja su u biti istovetna sa sovjetskim komunizmom.

I mada u biti istovetna, ta "jugoslovenska" svojstva nisu mehanički preuzeta iz "lenjinizma" i sovjetske partije: saznanja i sovjetska iskustva bila su najdostupnija i najpogodnija za duhovno uobličavanje svojstava imanentnih jugoslovenskom komunističkom pokretu. Iz ideologije, odnosno is spoja pogleda na svet sa političkim pokretom, neminovno izrastaju despoti i oligarhije. Sovjeti su već u ratu prigušeno negodovali zbog veličanja Tita naporedo sa Staljinom. Ali nisu imali kud iz vlastite zamke: i Tito je komunist, i Sovjetima je pogodovalo jačanje komunističke vlasti u Jugoslaviji kroz veličanje Tita. Staljinu je priznavan svetski i istorijski primat, ali je u Jugoslaviji Tito veličan skupa, naporedo s njim.

U prvom ozvaničenom napadu na Tita, sovjetska surevnjivost je bila potisnuta ili je mi, ponajbliži Titu, nismo uočavali, svakako i zbog toga što je Staljin u našoj svesti, makar i nije bio jedini, nije bio upoređivan i uporediv ni sa kim sem s Lenjinom.

Povod tom napadu je bio Titov govor u Ljubljani od 27. maja 1945. godine. Zanev pobedom, a ogorčen na Zapadne saveznike zbog potiskivanja naše vojske iz Trsta, kome su se i Sovjeti iz svojih računa priklonili, Tito je iskazao ono što se u partijskom vrhu, s čudjenjem u odnosu na SSSR, zuckalo, a u građanskim vrhovima primalo kao prirodno, neizbežno, u politici velikih sila: "Govorilo se da je ovo pravedan rat i mi smo ga takvim i smatrali. Ali mi tražimo i pravedan završetak, mi tražimo da svako bude gospodar na svome, mi nećemo da plaćamo tuđe račune, mi nećemo da budemo moneta za podkursorivanje, mi nećemo da nas mešaju u neku politiku interesnih sfera. Zašto da se našim narodima uzima u zlo što hoće da budu u svakom pogledu nezavisni i zašto da im se ta nezavisnost ograničava ili osporava? Mi nećemo više biti ni od koga zavisni, bez obzira šta se pisalo i šta se pričalo — a piše se mnogo, piše se ne lijepo, piše se nepravedno, piše se uvredljivo, nedostojno onih koji žive u našim savezničkim zemljama. (Misli se na pisanje zapadne štampe — da Jugoslavija spada u sovjetsku sferu, da je satelit SSSR — M.Dj.) S ovom Jugoslavijom nema mešetarenja, nema trgovine."¹

Svakako je taj Titov govor, mada ne samo on, poslužio sovjetskoj vladi kao povod za protestnu izjavu našoj vladi: u stvari, vlada s tom

izjavom nije ni upoznavana, vlada je zaobidjena, s njom se upoznavao najuži krug članova CK. Poznato je da se Staljin nije zatrčavao, ali nije ni kasnio. Pismo je stiglo već početkom juna 1945. godine u formi zvanične izjave sovjetskog ambasadora Sadčikova Kardelju, pre nego su se uobličila razmišljanja i šuškanja o sovjetskom šurovanju s "imperijalistima" na naš račun i o sličnosti sovjetskog velikodržavlja sa "zapadnim imperijalizmima". Ne znam gde je ta izjava. Verovatno ju je čuvao Tito u svojoj ličnoj arhivi, u kojoj ima i drugih značajnih dokumenata. Ali se sećam da se u njoj sovjetska vlada žalila na trpanje Sovjetskog Saveza u isti koš sa zapadnim, imperijalističkim silama. A svoje otkazivanje podrške Jugoslaviji pravdala je besmislenošću da posle tako strašnog rata stupi zbog Trsta u novi. Izjava je sadržavala i pretnju javnog "dezavuisanja": "Govor druga Tita" — kaže se u izjavi sovjetske vlade — "mi smatramo neprijateljskim ispadom protiv Sovjetskog Saveza, a objašnjenja druga Kardelja — nezadovoljavajućim. Tako naši čitaoci shvataju govor druga Tita i drukčije ga nije moguće ni shvatiti. Kažite drugu Titu da ćemo mi, ako on još jednom učini ovakav ispad protiv Sovjetskog Saveza, biti prinudjeni da mu odgovorimo u štampi i da ga dezavuišemo".¹

Možda je taj pritisak sovjetske vlade bio uskladjen s potajnom prosovjetskom opozicijom u našem CK od strane Andrije Hebranga i Sretena Žujovića i našom prevelikom lojalnošću sovjetskom CK i lenjinizmu. No najbliži Titu nisu to tada uočili, premda nam je bilo poznato da je Hebrang, dok je boravio u Moskvi početkom 1945. godine, pisao izveštaje sovjetskom vrhu o stanju u KP Jugoslavije. Tada je takvo nešto pre shvatano kao ružan i nedrugarski postupak, nego kao frakcionašenje i izdaja: onima, koji su se školovali ili boravili u Moskvi, takvi načini nisu bili tuđji, a preko njih su bili poznati i funkcionerima izraslim u zemlji. Sovjetska partija je priznavana za vodeću i uzornu. Pa i više — nije smatrana tuđjom. Razlike su se javljale, ukoliko su uvidjane, u međudržavnim odnosima: ideologija, način mišljenja, ako i ne jedni, bili su jedinstveni.

Sovjetska izjava je ipak izazvala uzrujanost u najužem vrhu, kome je jedino i bila poznata: nismo mogli ni zamisliti razilaženje sa Sovjetskim Savezom, ali nismo bili voljni ni da napustimo Tita. Bili smo rascepljeni izmedju teorije i života, ideje i vlastitih postignuća.

Ako je i bila Kardeljeva inicijativa da utičemo na Tita — jer on je iznenada došao u CK, u koji je veoma retko navraćao, budući da su poslovi Savezne vlade pretežno ležali na njemu — Ranković i ja smo je željno dočekali. Kardelj se u to vreme često sretao i konsultovao s ambasadorom Sadčikovim. No ni po čemu se nije moglo naslutiti da njegova inicijativa ima veze s tim susretima, iako se on tada, usput, i kritički izražavao o Titu, kao o samovoljnom i bez šireg horizonta. Sastali smo se u Rankovićevoj kancelariji, pre podne oko deset časova. Složili smo se, bez mnogo diskusije, da razgovaramo s Titom o besmislenosti sukoba s SSSR i o nužnosti da i on nastoji na zagladjivanju iskrskog spora. Zatražili smo telefonom sastanak s Titom i on nam je odgovorio da možemo odmah doći.

¹ Citirano prema *Informbiro* — šta je to od S. Kržavca i D. Markovića, Beograd, 1976, str. 95.

¹ *Borba*, 28. maj 1945.

Mahom samouverenog i energičnog izraza, Tito u tim trenucima nije mogao da potisne nelagodnost i potištenost. I doista, već u hodu ka kabinetu — čim je Kardelj počeo o sovjetskoj izjavi i nerazboritosti spora, u perspektivi možda i javnog, sa Sovjetskim Savezom — Tito je presekao: Koješta! To se uopšte ne postavlja niti može postaviti! Sredićemo mi to s njima.

Bili smo obradovani — Ranković i ja, bezmalo kao deca. I Titu se ubrzo vratilo samopouzdanje. Porazgovarali smo još malo o tome, pa prešli na druga pitanja. Zadržali smo se oko jedan sat — Tito je imao nekih obaveza pa nas nije zaustavio na ručku. Vraćajući se u istom automobilu, Ranković i ja smo se oduševljavali — svaki na svoj način — Titovom smelošću kad treba nešto "prelomiti", a Kardelj Titovom uvidjavošću. Mada je iz Tita već tada sevnula pomisao o različitostima pa i suprotnostima sa SSSR — ni u njegovoj najbližoj okolini, pa ni u njemu samom, nije se još bilo uobličilo saznanje o neizbežnosti razlikovanja sa Sovjetskim Savezom ni o mogućnosti suprotstavljanja Sovjetskom Savezu.

O svemu tome nikada nismo razgovarali ni mi iz najužeg vrha. Sve to kao da nije ni imalo značaja za zemlju i partiju. Ali time je, držim, počeo prelom u najužem vrhu; odnosi između Tita i nas trojice postali su bliskiji: sada smo nas četvorica nesustezano razgovarali među sobom o sovjetskim postupcima, iako nijedan od nas — ni Tito, premda je otad postao itekako oprezan u izjavama koje bi u SSSR-u mogli "krivo" da shvate — nije prozirao sovjetske težnje, a kamoli prirodu sovjetskog poretka strukturiranog pod Staljinom.

To nije bila zavera: svoju vlast smo smatrali svojim, jugoslovenskim delom. Ali kritičnost prema SSSR-u, a s njim i intelektualna i emotivna nezavisnost, su se širili. Socijalne lavine se i pokreću duhovnim varnicama.

A kad smo već kod Titovog ljubljanskog govora, neizbrisane su mi i dve pojedinosti, mada one nisu u neposrednoj vezi sa Sovjetskim Savezom. Titu se u tom govoru "omaklo" i priznanje da su pobijene zarobljene kontrarevolucionarne skupine. "Kvislinge je" — kako se on izrazio — "stigla ruka pravde". Tada su ta streljanja manje skrivana — bila su "prirodnija" i "logičnija". A svakako je s njima u vezi i Staljinova pohvala, koju je izrekao koreći Poljake: Tito je junačina (molodjets)! On nema problema s neprijateljima — sve ih je pomlatio (porebil). To mi je prepričao diplomata iz poljske delegacije, u vožnji od Bleda za Ljubljanu, u leto 1946. godine. Ponos i odvažnost, razjareni time u meni, razgonili su pomisli i grižnje o "nenužnoj" žestui i "preterivanju".

Posle tog govora, na povratku iz Ljubljane, Tito je u Zagrebu, 2. juna, primio delegaciju katoličkih sveštenika, na čelu sa biskupom Salis Sevisom. Zaleći se na držanje u ratu "jednog dijela katoličkog svećenstva", Tito je, radi jačeg efekta, upotrebio reči "ja kao katolik". Zogović i ja smo se nalazili u redakciji *Borbe* kad su me drugovi iz redakcije *Tanjug*a na to upozorili. Posavetovao sam se s Kardeljom. On je uzviknuo: Sekretar partije — katolik! — Odmah smo se odvažili da to izbacimo i zamenimo "katolika" "Hrvatom". Kasnije, pošto je

izbio sukob sa SSSR-om 1948. godine, Kardelj i ja smo se prisećali s kakvom bi zlobnom nasladom Staljin i Molotov u svojim pismima i propagandi tu Titovu omašku iskorišćavali i naduvavali. Inače, inicijativa za taj sastanak je bila hrvatskog vodjstva i Tita. Ali nije imala šireg odziva. U katoličkoj crkvi ništa što ne potiče zvanično iz nje nema ni značajnijeg upliva na njene redove i njenu hijerarhiju.

Taj "incident" sa sovjetskim vodjstvom smirio se nekako Titovim "objašnjenjima" ambasadoru Sadčikovu, sovjetskim taktičkim povlačenjem ili izbijanjem značajnijih, zajedničkih problema. Unutarnja situacija u Jugoslaviji — prelaženje građanskih demokratskih vodja Grola i Šubašića u opoziciju — nije išla na ruku Sovjetima da eventualnim javnim napadima na Tita razjedinjuju komuniste i otkrivaju svoje hegemonističke namere. No besumnje je to bio, u našem, najužem vrhu, i ozbiljniji podsticaj za još organizovanje popularisanja Tita kao našeg vodje.

Natezanja i trvenja sa Sovjetima prenela su se u druge, naročito ekonomske oblasti. Najoštrije zbog razlikovanja i neslaganja o mešovitim društvima. Ta društva su Sovjeti osnivali naširoko po Istočnoj Evropi.

U našem vrhu se na ta društva gledalo s podeljenom svešću. Uočavali smo da sovjetska vlada time, kao i svi pobednici pre nje, ovekovečuje i političku prevlast, ali smo to opravdavali slabošću socijalizma, odnosno opasnošću restauracije u tim zemljama. Kod sebe nismo videli takvih slabosti i opasnosti. Zbog toga je u pregovorima sa sovjetskim predstavnicima odmah došlo do cenjkanja, natezanja i neslaganja. A to je pokrenulo i razmišljanje — upoređivanje sovjetskih pretenzija sa eksploatacijom zapadnih firmi pre rata, eksploatacijom blažom, uprkos nepravdičnosti i besramnosti. I slabost socijalizma je postajala nedovoljna, neuverljiva za opravdanje tributarnog položaja istočnoevropskih zemalja, među kojima su neke bile savezničke, a sve odreda sa snažnom, neiskorenjivom nacionalnom i državnom svešću. Susrećući se s predstavnicima tih zemalja i posećujući te zemlje, opažali smo i u vrhovima negodovanja zbog mešovitih društava, kao što je i tim vrhovima moralo upasti u oči naše nezavisno, katkada i preveć samouvereno držanje.

Ako smo se suzdržavali od otvorenih zamerki eksploataciju istočnoevropskih zemalja kroz mešovita društva, nismo krili, a ni mogli sakriti, svoja natezanja sa sovjetskim predstavnicima oko takvih društava kod nas. Tako su razlike oko mešovitih društava narastale i širile se, preobražavajući se u doktrinarne sumnje i doktrinarna domišljanja: indoktrinirani duhovi bivaju kreativni i moćni jedino kroz čuvanje i razvijanje doktrine.

Nedomišljenost, dvojnost našeg stava ispoljavala se u tome što niko nije bio protiv mešovitih društava, ali niko u vodjstvu nije bio sklon da se zbog toga i kroz to odriče suverenih prava i uzajamne, pravične korisnosti — niko, sem Hebranga i Žujovića za koje su suverenitet i nezavisnost u odnosima među socijalističkim državama bili "čisto buržoaske predrasude". Tu dvojnost je u nama podržavalo i odbojno, bojkotaško i omalovažavajuće držanje Zapada, naročito Sje-

dinjenih Američkih Država. Istina, ideološka mržnja zatvarala nas je prema Zapadu. Ali i Zapad ne samo što se nije ekonomski otvarao prema nama, nego nam nije vraćao ni dobra koja je rat prebacio u njegove šape. Ja sam se jednom zadesio, po svom poslu, kod Tita kad je Vladimir Velebit, tada pomoćnik ministra spoljnih poslova, upozorio Tita da je dogovor sa sovjetskom vladom o mešovitom avionsko-transportnom društvu suprotan državnom suverenitetu, jer se u njemu predviđa sovjetska komanda na našim aerodromima. Tito je planuo: Ne može to! Suverenitet mora biti sačuvan! — Ali je i njegov zaključak ostao nedouman: Rusima to treba objasniti! Ugovor treba prihvatiti, ali suverenitet mora ostati naš.

Povrh svega, mi smo bili žrtva propagande — više nego i sovjetski predstavnici, jer smo izgradili i vlastitu idilu o sovjetskom poretku — o razvijenosti i ekonomskoj moći Sovjetskog Saveza. Industrijalizacija je za nas bila ne samo životna nužda i opravdanje žrtava i razaranja, nego i uslov budućeg, besklasnog društva. Socijalizam je za nas bio ne samo bolji život, nego i bratstvo i jednakost ljudi i naroda.

I uajprirodnije i najlogičnije je izgledalo da nam u industrijalizaciji pomogne Sovjetski Savez, zemlja istih ideala i već visoko, u mnogo čemu najviše, industrijska. Iz tih obmana i samoobmana su se često radjali i naši preterani zahtevi prema SSSR-u. A sovjetski predstavnici ne samo što nisu mogli da zadovolje naše nerealne, u mnogo čemu megalomanske "planske" potrebe, nego nisu isporučivali ni opremu za mešovita društva. Boris Kidrič mi je jednom 1947. godine, u holu ispred njegove kancelarije u Planskoj komisiji, pokazao pedantno urađenu maketu električne centrale, poklon nekog sovjetskog kolege, primetivši s vragolastim cinizmom: Bolje bi bilo da mi je dao pravu centralu... — A drugom prilikom mi je ispričao da su naša preduzeća neuredna u isporučivanju ugovorene robe, i to kako Sovjetskom Savezu, tako i drugim istočnoevropskim zemljama. Ali to je među socijalističkim zemljama i uredjuje se drugarski, sporazumno.

Pa ako je u tim prigovorima bilo s naše strane nestrpljenja i nerealnosti, sa sovjetske je bilo grotesknog i uvredljivog. Sovjetski predstavnici su nam u pregovorima o mešovitom društvu za bakar — konkretnije: o već razvijenoj proizvodnji bakra u Boru — dokazivali kako ruda ne može biti vrednosni ulog, jer po Marksu ne predstavlja vrednost sve dok nije u nju uloženi rad, budući da je jedino on tvorac vrednosti. Sovjetska argumentacija je i kod nekog u vrhu izazvala zabunu. Niko nije mogao poricati Marksa, mada se znalo da kapitalisti — baš u slučaju Bora koji je do rata bio francusko vlasništvo — plaćaju rudu napose, a rad napose. Uzgred budi rečeno, sovjetsko argumentisanje — tome su se "antisovjetski" teoretičari poput Kidriča odmah dosetili — nije bilo ispravno ni po Marksu, budući da je bilo suprotno ne samo njegovoj teoriji o diferencijalnoj renti, nego i samoj teoriji vrednosti, po kojoj će cena istovetnog proizvoda biti za prodavca utoliko povoljnija ukoliko je manji prosečni društveni rad uloženi u taj proizvod. Ni po Marksu prerada rude siromašnog sastava ne donosi isti prihod kao prerada bogate. Tada smo mi kupovali i oružje od Sovjetskog Saveza. Ali se tek 1948. godine — pošto je izbio sukob

— otkrilo da su nam Sovjeti prodavali za dolarsku vrednost upotrebljavane, prefarbane topove. Naše komisije su to uočile pri prijemu, ali nisu alarmirale. Smatralo se da to tako treba, jer je od Sovjeta; malo ko je hajao za koštanje. Slično je bilo i sa slanjem studenata u SSSR. Olako se slalo, a počelo je da nas tišti tek kad je počelo sa plaćanjem po zvaničnom, sasvim nerealnom, kursu rublje prema dolaru.

Dogovaranje oko mešovitih društava nije napredovalo, ili je napredovalo neznatno u sporednim granama. Ali zbog toga nije dolazilo do vidnijih zatezanja, a nije ni moglo doći. Unutarnje zaoštavanje s "buržoaskom" opozicijom i Katoličkom crkvom i spoljne sa Zapadom, naročito sa SAD, ometali su nas, a Sovjete je usporavala žurba oko stabilizacije u Istočnoj Evropi i opreznost u odnosima sa SAD. Štaviše, prilikom Kardeljeve posete Staljinu, u martu 1947. godine, u vezi sa sastankom ministara spoljnih poslova "velike četvorke" u Moskvi zbog ugovora za Austriju, Staljin je "rezonovao": "A kako bi bilo da mi uopšte ne formiramo mešovita društva... Jasno je da nije dobra forma saradnje preko mešovitih društava sa savezničkom i prijateljskom zemljom kao što je Jugoslavija. Uvek bi tu dolazilo do neslaganja, do razmimoilaženja, u neku ruku bi trpela i nezavisnost same zemlje i kvarili bi se prijateljski odnosi. Takva društva su podesna za satelitske zemlje..." Staljinov način "rezonovanja" — raspoređivanje socijalističkih zemalja u "satelite" i nezavisne bio je nama čudan, u prvi mah. Staljin je i inače iznenadivao nesovjetske komuniste svojim "neidealističnim", državnim i autokratskim, reagovanjima i mislima. Ali smo se s tim mirili, pa to i prihvatili. To kao da se nije odnosilo na nas. Sami smo bili kusunuli vlasti i već "državno" rezonovali, a još nismo bili prozreli da nas je Staljin zamamljivao baš time što je "rezonovao" našim "državnim" načinom i što je znao da nam je vlast već oslaćala.

Nije bilo ni napada na Tita, bar ne vidljivih. Sovjetsko vodjstvo, ako se nije bilo povuklo, pritajilo se, a Tito se primirio u nepouzdanim, otvrdlim realnostima. Štaviše, prilikom pomenute Kardeljeve posete Staljinu, Staljin se živo interesovao za Titove zdravlje, budući da je ovaj nedavno bio operisan od kile. Tita su operisali sovjetski lekari, što takodje ukazuje da su odnosi tada još bili bliski, poverljivi. Tito je pričao da je sovjetski lekar, pijan, hteo da zarija ruke u njegovu već zavijenu ranu. Ali to je pričao tek posle 1948. godine, kad su se "ruske" zlomisli prividjale gde ih nije bilo i kad im vreme bilo nije...

Ni sukob s Hebrangom, koji je izbio u aprilu 1946. godine, nije vidljivo poremetio odnose sa sovjetskim vrhom. Štaviše, sovjetska naklonost prema Titu kao da je buknula obnovljenom silinom.

Sukob s Hebrangom je tinjao već od njegovog smenjivanja sa dužnosti sekretara KP Hrvatske, u jesen 1944. godine. Pažljiv, napadno drugarski odnos članova Politbiroa prema njemu i njegova presavesnost i prerevnost na poslu pre su zatezali nego ublažavali sudar, koji je, možda, bio isto toliko uzročen ambicijama koliko i različitim gledanjima. Uporan i tvrdokoran, Hebrang se otpočetak

¹ V. Dedijer: *J. B. Tito, prilozi za biografiju*, Kultura, Beograd, 1953, str. 465.

zatvorio u sebe. Ali se i Politbiro, odnosno članovi Politbiroa koji su s Titom uoči rata izbili na čelo partije, zatvorio prema njemu. Bez malo sve što bi Politbiro, ili neki njegov član, poduzeo, Hebrang je, pogotovu ako u tome ne bi učestvovao, primao kao podrivanje njegove uloge, kao što su i članovi Politbiroa svako njegovo različito mišljenje već primali kao nastavljanje opozicione, frakcionaške delatnosti. Moja zaduženja me nisu upućivala na Hebranga. Ali kadgod sam mu se za nešto obratio, naišao sam na predusretljivost koja je baš svojom naglašenošću otkrivala neprirodnost, neiskrenost između Hebranga i Politbiroa.

Politbiro, u koji je Hebrang s drugima bio kooptiran, sastajao se retko, sve redje. Tito je sve rešavao sâm ili sa zaduženim drugom, eventualno sa predratnim, "svojim" članovima Politbiroa u kome smo bili Kardelj, Ranković i ja. Time se obnavljao, "neprimetno", neprobojni krug oko Tita i aparat podređen samo njemu, što je kod Hebranga jedino moglo da pobudjuje ogorčenje i mračne sumnje.

A kad se takav odnos stvori u političkom telu, on počinje da deluje sam sobom. Važna postaju ne samo delanja i gledanja, nego i naglasci u govoru i izrazi lica, čak i načini odevanja ili razonode. Takav odnos ne može da traje i neizbežno se razvija u otvoreni sudar ili u kapitulaciju jedne strane. Hebrang se povukao, učaurio u svoj posao. Ponajčešće, svakodnevno se susretao s Mihailom Sergejčukom, sovjetskim službenikom i šefom Unre za Jugoslaviju, i sa Sretenom Žujovićem: u drukčijim, "drugarskim" odnosima to ne bi pobudjivalo nikakve sumnje, jer su se i ostali drugovi iz vodjstva susretali sa sovjetskim predstavnicima, a pogotovu Žujović.

A Hebrang se povremeno nije suzdržavao ni od otvorenog neslaganja i kritizma koji bi izazivali podozrenje čak i da nije bio zapao u takav položaj. Rat se takoreći nije bio ni završio, a Hebrang je u svojoj sredini, premda uskoj, počeo da se zalaže za granice Hrvatske prema Srbiji kakve je imala Austro-Ugarska do 1918. godine. Suzdržavao se i umeravao utoliko što nije tražio "granice na Drini". Svakako zbog toga što su Bosna i Hercegovina već bile proglašene federalnom republikom, pa se time ustavno izjednačile sa Srbijom i Hrvatskom. Ali na severu, u Vojvodini, razgraničenje između Srbije i Hrvatske je postalo aktuelno sa svršetkom rata i s "argumentima" neocedjenim od mržnje i krvi. Hebrang je istutnjavao svoju nasrtljivost i nepomirljivost: Zna se granica Hrvatske — do Zemuna! Savom do ušća u Dunav! — To je uzbunilo Vojvodjane, pogotovo Srbe iz Srema, utoliko žešće što su oni u toku čitavog rata jednodušno, ustankom i žrtvovanjem, vezali svoju sudbinu s komunistima, odnosno s uništenjem fašizma i "hrvatske" fašističke "države".

I u vodjstvu Srbije bilo je negodovanja. Politbiro je na Titov predlog — ne sećam se ko je bio na tom sastanku, ali sam pouzdan da Hebrang nije — odredio komisiju za razgraničenje, koju je Skupština formalno potvrdila. Na čelu komisije bio sam ja, valjda i zbog toga što sam smatran, prečutno, za druga koji se i zanima i ima osećanja za nacionalne probleme. U komisiji je bilo i Srba i Hrvata i drugih. Držali smo se etničkog principa — da što manje ostane "tudjeg"

stanovništva u Srbiji ili Hrvatskoj — odnosno, da zadiremo što pliće, što malobrojnije u nacionalno tkivo. Sporni su bili jedino Ilok i Bunjevci. Prvi je — na moj predlog — pripao Hrvatskoj, jer je u njemu bila hrvatska većina, premda se uvlači kao slepo crevo u vojvodjanski srpski prostor. A Bunjevci — značajna hrvatska skupina — ostali su u Vojvodini, odlukom Politbiroa, na predlog komisije, jer bi njihovo priključenje Hrvatskoj povlačilo pripajanje znatnije srpske skupine i remećenje etničkog sastava u korist mađarske manjine. To razgraničenje je bilo prihvaćeno: srpski i hrvatski nacionalizam su bili tada nepriylačniji i učutkaniji.

Hebrang se izjašnjavao i protiv izgradnje modernog autoputa Beograd-Zagreb. Taj i takav put se u svesti vodja nametno kao prodor kroz omraze i kasapljenja između Srba i Hrvata, a opravdavao je i uverenost i samouverenost vodja da je i nešto najdžinovskije, najneverovatnije, ostvarivo ako je "u interesu naroda". Verovali smo da poznamo taj interes, samim tim što smo se izborili da jedini predstavljamo narod. Niko nije bio protiv, niko se nije ni odvažao da bude protiv autoputa, a Tito se zalagao za njega žarče i upornije no iko, već i zbog toga što se radilo o njegovoj težnji i njegovom prestižu. Zbog toga se Hebrang u protivljenju autoputu zaklanjao iza ekonomskih razloga: autoput će biti nerentabilan, obzirom na mali broj motornih vozila. Hebrangovi razlozi su samo podjarivali sumnjičenja i netrpeljivost, premda nisu bili sasvim neosnovani: nekoliko godina pošto je izgradjen, autoput je zvrjao bez automobila. Medjutim, već petnaestak poslednjih godina je "usko grlo".

Aktori sukoba, Tito i Hebrang, bili su kao ličnosti toliko samostojne, ambiciozne i vlastoljubive, da su "idejne razlike" — Titovo "jugoslovenstvo" i Hebrangovo "hrvatstvo" — izbijale povremene ako ne i kao sporadične. Hebrang je nastojao na posebnom, autonomnijem položaju Hrvatske, dakako i kao formi svoje lične afirmacije i lične vlasti. Ali to bi povuklo slične zahteve i u drugim jugoslovenskim republikama, pa samim tim i slabljenje federacije kakvu su iskovale revolucionarne snage, a samim tim i slabljenje Titove centralne, dominirajuće uloge. Tito je već bio zadobio tu ulogu nad celom Jugoslavijom i prepuštanje slične uloge Hebrangu nad Hrvatskom neminovno bi potkopalo i njegovu ideju "bratstva i jedinstva" i njegov prestiž. Svi u vrhu znali su iz partijskog iskustva da se politička neslaganja takvih ličnosti završavaju ideološkim i ličnim razračunavanjem. Oni koji su priželjkivali obračun — kao Kardelj i Ranković, a s "nečistom savešću" delimično i ja — nisu morali ništa poduzeti. Svojim ćutanjem produbljivali su, zamračivali su odnose i uskoravali okršaj. Teže je bilo negdašnjim Hebrangovim suborcima i sumišljenicima, kao Moši Pijadu. On bi se pričutao kad bi se spomenulo Hebrangovo držanje, ili — kad ne bi imao kud — primetio: Ne znam šta je Andriji? Šta on hoće?

Slutio se, čekao se povod. I povod se javio, u proleće 1946. godine. Vladina delegacija trebalo je da otputuje u Moskvu radi značajnih — smatralo se, veoma značajnih ako ne i odlučujućih — ekonomskih pregovora. Radilo se, u biti, o industrijalizaciji Jugoslavije, predvi-

djenoj Petogodišnjim planom, koja je trebalo poglavito da se oslanja na Sovjetski Savez. A budući da je i plan i delegaciju pripremao Hebrang, bilo je logično da on delegaciju i predvodi. Ali u politici je logika prividnost i prolaznost. Za šefa delegacije nije imenovan Hebrang, nego nepozvaniji, pouzdaniji ministar. To je i izazvalo Hebrangov protest Centralnom komitetu u pismu Kardelju, u kome se žalio na zapostavljanje i Titovu netrpeljivost.

Već sam način — pismo — premda se Kardelj, kao i Hebrang, nalazio u Beogradu, bio je indikativan i izazovan za Politbiro. Dva dana kasnije, 19. aprila 1946. godine, sastao se Politbiro, proširen drugovima iz važnijih sektora u čije se držanje nije sumnjalo. Politbiro je izbegao širu raspravu, predavši Hebrangovu "žalbu" komisiji kojoj je na čelu — ne slučajno najbliži Titu, a odranije nesklon Hebrangu — bio Ranković. Hebrang se pred komisijom branio tvrdoglavo, "nezdavno", a Žujović se na sednici CK iskazao kolebljiv i naklonjen Hebrangu, mada tada nije bilo očito da on to čini iz posebne naklonosti Sovjetima. Predloge komisije — ukor i isključenje iz Politbiroa za Hebranga, kritika Žujovića zbog pomirljivosti i podrške Hebrangu — Politbiro je usvojio.

Uskoro potom, sredinom maja, Kardelj i ja smo boravili u Parizu, gde smo doputovali zbog mirovnog ugovora s Italijom, o kome su raspravljala "velika četvorica". Već u Beogradu smo znali da će Sovjetski Savez predstavljati Molotov. S Titom je dogovoreno i da Molotovu saopštimo o uklanjanju Hebranga iz Politbiroa zbog "frakcionaške delatnosti". Znali smo, i govorili medju sobom, da će sovjetsko vodjstvo o tome i tako i tako biti obavješteno, ako ni od kog, a ono od samog Hebranga, pa da će biti pametnije ako mi to sami učinimo.

Kardelj i ja smo bili kod Molotova zbog mirovnog ugovora s Italijom i zbog drugih međusobnih pitanja. Pitanje Hebranga bilo je sporedno, kao usputno. Razgovor je bio živahan i ravnomeran, kao što je mahom bivao sa Molotovom. A kad je Kardelj to saopštio Molotovu, dodavši da ima sumnji i u Hebrangovo držanje na ustaškoj policiji, Molotov nije uzvratilo ni rečom, niti se išta promenilo u njegovom izrazu. No ta nema, ledena beizraznost je govorila sama za sebe. Mada suzdržan kad mu treba, Molotov je padao u vatru kad bi ga zakačili "laž" i "nepravda", a frakcionaštvo je, samo po sebi, nosilo sobom i gora zla. Molotov se nije izjasnio i ničim nije odao svoje mišljenje: iz toga se moglo zaključiti i da je on već bio obavješten o "slučaju Hebrang". Tom prilikom je Kardelj zaopštio Molotovu — valjda da bi stvorio kod njega utisak veće, potpune poverljivosti — da je Vladimir Velebit sumnjiv kao engleski špijun. To je Molotov uzgred, ali bezizrazno prokomentarisao: Aha, Velebit engleski špijun. — Sumnja u Velebita je poticala od Rankovića i njegove službe i držana je u najužem krugu kao upozorenje.

Ranković je po prirodi bio sumnjičav i sklon istraživanjima i privatnog života. Sa šefstvom nad tajnom službom i organizacionim partijskim poslovima, ta njegova svojstva su postala izuzetnim i službenim vrlinama. Nekakva Engleskinja je krajem ili posle rata dojurila u Beograd, a Ozna, naša tajna služba, prefotografisala je njeno pismo

Velebitu. Fotografiju tog pisma sam i ja video: jedna, dve rečenice, u kojima se jedino mogla videti sentimentalna naklonost. No to je bilo dovoljno našoj tajnoj službi, prerevnoj kao što su i sve tajne službe, čak i da nije imala za uzor sovjetsku tajnu službu.

"Slučaj Velebit", odnosno Kardeljevo poveravanje Molotovu, sovjetsko vodjstvo će kasnije revno i obilato koristiti u pismu CK-u Jugoslavije od 27. marta 1948. godine i u kasnijoj propagandi. Tito nije sumnjao u Velebita. Štaviše, u jednom razgovoru je suzbijao Rankovića: Koješta! — Ni ja nisam sumnjao u Velebita. Štaviše, pred Velebitom sam se uvek nelagodno osećao, zbog moje pasivnosti prema pomenutom Kardeljevom saopštenju Molotovu i prema Udbinim sumnjičenjima Velebita. To tištanje me i navelo da mu, posle izbijanja sukoba sa SSSR-om, ispričam o pismu Engleskinje kao razlogu sumnji. Velebit je na to reagovao potištenošću, ali i razumevanjem za sredinu i uslove kojima je i sam pripadao.

Verovatno je Molotov na Kardeljevo saopštenje o Hebrangu odabrao onemelost i zbog toga što su odnosi s Jugoslavijom bivali "drugarskiji" i razgranatiji, a Tito omiljeniji i cenjeniji. Jer uskoro po mom povratku iz Pariza, Tito je 27. maja 1946. godine otputovao u Moskvu na čelu delegacije u kojoj su bili, bezmalo, svi najodgovorniji drugovi, ni manje ni više nego radi industrijalizacije i naoružanja uz pomoć Sovjetskog Saveza.

Titova poseta Moskvi je trajala duže nego što je uobičajeno za državnu delegaciju. Možda je tome doprinela Kalinjinova smrt koja se dogodila baš u to vreme. Kalinjin nije bio uticajna ličnost, ali sovjetski vrh ga je morao protokolarno ožaliti kao predsednika Vrhovnog sovjeta. No sovjetski vrh se prema državnim delegacijama socijalističkih zemalja nije strogo pridržavao protokola. Pri ugovaranju poseta protokol je poštovan, ali za boravka u Moskvi što-šta je menjan, prema zauzetosti i naknadnim procenama sovjetskog vrha. Ana Pauker mi je pri osnivanju Informbiroa nekih komunističkih partija (Kominform-a) prenela uzrečicu komunističkih vrhova iz predratnog perioda: U Moskvu kad hoćeš, a iz Moskve kad te puste. Ana Pauker je tu uzrečicu izrekla s blaženom pomirenošću. Verovatno nije ni znala da se radi o srednjovekovnoj poslovići primenjenoj na savremenu Moskvu: u grad kad hoćeš, a iz grada kad te puste. Mnogošta od predratnog stila Kremlja prema komunistima stranih partija — a kako li su tek prolazili oni domaći, iz "okraina" — preneto je i na odnos prema vladama komunističkih država. "Svetski revolucionarni centar" je, jednostavno, prisvojio ulogu vodeće autokratske države, a dojučerašnjim tribunima i herojima je dodeljena uloga manje ili više poslušnih vazala.

U našim novinama je preneto da je Staljin dao ručak Titu i delegaciji 9. juna. Ništa o radu i susretima. Uzvratnog ručka, koliko se sećam, nije bilo, a i taj Staljinov nije bio sasvim protokolaran, jer su prisustvovali Radovan Zogović, koji se kao književnik našao u Moskvi, i Titov sin Žarko, koji se iz radoznalosti pridružio ocu.

Ali delegacija se vratila prezadovoljna obećanjima i opijena neprotokolarnom večerom kod Staljina i Staljinovom duhovitošću i ličnošću.

Staljin je bio suzdržan po pitanju mešovitih društava. Ali, pošto se Tito izjasnio za njih, kao na način pomoći jugoslovenskom ekonomskom razvoju, Staljin i Molotov su se takodje s tim složili na principu uzajamne korisnosti. Ta društva — kao što sam spomenuo — ukoliko su i dogovarana, nisu dovela ni do čega sem do prepirki i sumnjičenja. A nije bolje bilo ni sa drugim ekonomskim dogovorima sa Sovjetima, mada se ni mi ne bismo mogli pohvaliti izvršavanjem obaveza.

Već tada je Staljin ispoljio živo interesovanje za Albaniju. Videlo se da je informisan možda i bolje od našeg vodjstva, uprkos našeg susedstva i naših razgranatih veza sa Albanijom. On se detaljno interesovao za ličnosti i struje u albanskom vrhu. I dok je pričao o želji albanskog vodjstva da poseti Moskvu, napomenuo je da albanski CK neće da pusti Envera Hodžu da putuje sam nego nastoji da s njim ide i Koči Džodže, kao neka kontrola. — Šta vi mislite o tome? — upitao je Tita posle kraće šutnje. Tito mu je odgovori da ne zna za veće nesuglasice u albanskom CK. A Staljin je uzvratilo: Šta vi mislite, da li treba da ih primimo ovde, u Moskvi? Nama izgleda da za to nema potrebe. Bolje da ih pomogneme preko Jugoslavije. — Staljin nije tu stao, čakao je dalje: Ali, ipak, nije sve u redu s Politbirom Albanije. — I tu se ubacio s objašnjenjem partijni i suzdržani Ranković: Krupnijih razilaženja nema, sem što drugovi iz albanskog Politbiroa ne smatraju Hodžu dovoljno čvrstim partijcem, pa zbog toga nastoje da s njim podje Koči Džodže, kao najstariji član partije u Politbirou. — Ranković je dodao i da su na zadnjem albanskom plenumu CK konstatovane izvesne greške, pa da je i nosilac tih grešaka Sejfula Mašelova, isključen iz Politbiroa. Tito je dodao: Mi možemo ta pitanja rešiti s albanskim drugovima. — A Staljin se jednostavno složio: Dobro.

Taj razgovor o Albaniji nije bio slučajna, a ja bih rekao da se u Staljinovom umu već tada uobličavala ideja o potčinjavanju Jugoslavije. Baš će Albanija i trvenja Jugoslovena oko nje sa Sovjetima poslužiti Staljinu, početkom 1948. godine, kao najpogodniji i najubedljiviji povod za nasrtaj na Jugoslaviju. Nutkanje Albanije Jugoslaviji je bila Staljinova zamka, ali koju je on pleo iz realnih odnosa i iz nesumnjivih pretenzija jugoslovenskog vodjstva, odnosno vodećih članova vodjstva, prema Albaniji, kao i iz naših već sve neidealističnijih, sve vlastoljubivijih ambicija. U usponu Staljina, i ne samo Staljina, čini mi se da je bilo presudno iskorišćavanje revolucionarnog idealizma i sazdanje privilegovanog sloja.

A mi smo još robovali ideološkim shemama i revolucionarnom idealizmu, premda već neobuzdani, neodmereni u vlastoljublju i velikodržavljstvu. Staljin je to znao bolje no iko, iz toka Ruske revolucije i svojih saznanja. Pitanje Albanije je bilo samo jedno, najosetljivije, u zavodjenju i podjarivanju.

Na večeri u svojoj vili, Staljin je davao mišljenja, pretežno negativna, o vodjima evropskih partija: Terez — ne ume da ugrize; Pasionarija — ne ume da se sabere, pa ni da vodi; Toljati — profesor koji ume da napiše dobar teoretski članak, ali ne i da povede ljude k

određenom cilju; Pik — izlapeli tatica koji još jedino ume da tapše po ramenu...

Ali, nasuprot, nije propustio da poduhvati Tita i podigne ga istripit, pošto je prethodno izjavio: Tito treba da se čuva. Jer ja neću dugo živeti, a on je potreban Evropi... Da, Tito je potreban Evropi! — Nikad, pa ni tada, nije mi bila razumljiva ta staljinska evropska misija Tita. Vezivao sam je, mutno i neuvereno, za zanošenje sovjetskih vodja, na toj večeri, da Nemačka, čitava Nemačka, "mora biti naša", u čemu bi Titu, Titu lično, bila namenjena uloga sovjetskog, odnosno svekomunističkog namesnika. Jer u ulogu Jugoslavije, odnosno jugoslovenske revolucije izvan jugoslovenskih i balkanskih odnosa — uprkos našoj popularnosti u zemljama "narodne demokratije", koja je Sovjetima zapala za oko pre nego što smo mi i počeli da tu popularnost iskrorišćavamo — nikad nisam temeljnije verovao. No vodeće drugove, pri prepričavanju tih scena s večere kod Staljina, obuzimala je zanetost, zanetost bez razbora, sa sjajem u očima i zabludelim osmesima. Pa i Tito je sijao od gordosti, "skromno" ćutljiv i suzdržan. Tu zanetost ponajbolje, možda, odslikava Rankovićevo uzvraćanje, na izazov Staljina, ispijanjem do dna "percovki", iako nije mario ljuta pića: Ispio bih otrov, kad mi je ponudio Staljin.

Druga večera, na kojoj su bili i bugarski vodji Dimitrov, Kolarov i Kostov, dobrodošla je Staljinu i njegovim saučesnicima, da otvaraju nezalečene rane i raspiruju novozačete hugarско-jugoslovenske surevnjivosti. Staljin je upadljivo pokazivao da više ceni Tita od Dimitrova, Berija je dovoljno glasno dobacivao da je Kolarov izgubio moć shvatanja pre četrdeset godina, a kada je otvarano bugarsko vino, Staljin je dobacio: To je jugoslovensko vino. Bugari su ga opljačkali za vreme rata u Jugoslaviji.

Izuzetna pažnja jugoslovenskoj delegaciji ukazana je i time što je držala počasnu stražu kod Kalinjinovog odra. A Titu, napose, i time što ga je Staljin za vreme ceremonije sahrane prizvao da zauzme mesto među članovima sovjetskog Politbiroa.

Šta je Staljin hteo, zašto je sve to poduzimao? Držim da jasnog, jednog odgovora na to nema, niti može biti. Besumnje se i sam oduševljavao Titom i Jugoslovenima, ali ih je istovremeno i zavodio. Njegov um je delovao u više pravaca, sve dok u realnosti ne bi našao svoj put, svoj interes, jačanje svoje moći. U Titu je video ne samo vodju i gospodara nove Jugoslavije, nego i samostalnog darovitog političara, izuzetnog saradnika ili neuporedivog protivnika. A možda istovremeno i jedno i drugo, za različite periode i različite forme.

Staljinovoj tadašnjoj nedomišljenosti i nedorečenosti prema Titu svakako je doprinosila i Titova biografija i Titova boravljenja i učenja u Sovjetskom Savezu i posebne veze sa sovjetskim službama. Domet i priroda tih veza, a ni ostalim članovima Politbiroa, sem možda Kardelju, nisu nikad bili poznati i jasni. Možda sledeći detalji unekoliko potvrđuju moja naslućivanja. Sem radio veze s Kominternom u ratu uz Titovu saradnju je održavana sa sovjetskom obaveštajnom službom i radio veza iz Zagreba. Obaveštajac "Vazduh", Josip Kopinič, koji se početkom rata nametnuo CK-u Hrvatske, tako da je Tito smenio

Biro CK Hrvatske, održavao je tu vezu. Tito je zabranio Pavlu Saviću, fizičaru i u ratu šifrantu Vrhovnog štaba, da pokazuje depeše iz Moskve članovima Politbiroa pre nego on to odobri. Zašto? Zbog svojih posebnih odnosa s Moskvom ili zbog skrivanja zamerki koje bi Moskva uputila na njegov rad? Takvih zamerki je bilo i Tito ih nije krio od drugova iz Politbiroa, a nisam primetio da je išta drugo, značajnije, skrivao. Ipak, za svaki slučaj, zabranio je davanje depeša pre nego ih on pročita. Sovjetske službe su posebnu pažnju i brigu ukazivale Titu krajem rata. Napominjem — da čitalac ne bi bio u zabludi u pogledu mojih namera s iznošenjem ovih detalja — povezanost sa sovjetskim službama za partiju, pogotovu ilegalnu, bila je nužna i iz organizacionih razloga, a povezanost pojedinih članova u partiji sa sovjetskim službama smatrana je priznanjem, pa i čašću, i znatno je pojačavala prestiž. Tito nije postao rob takve povezanosti a ni počasti kojima ga je sovjetsko vodjstvo obasipalo, makoliko mu one godile.

4.

Uporedo i neodvojivo od sovjetskog pritiska i podjarivanja, sukob između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza začet je i razjarivan i oko upliiva i prestiža u istočnoevropskim zemljama "narodne demokratije". Bilo je to, bar u početku, nepodudaranje i trvenje između mlade, pretenciozne i još nebirokratizovane revolucije jedne male i nerazvijene zemlje i velesile stabilizovane i svesne svoje "istorijske", imperijalne uloge. Pa ako su i naše najidealnije početne težnje prema tim zemljama nosile u sebi i porive ka nekakvoj, bar ideološkoj, hegemoniji — a ne sadrži li svaka politika, sama po sebi, takve, makar i nesvesne klice — sovjetske težnje su bile svesno, planski hegemonističke, prikrivane, jedino i površno već kodifikovanom, okoštalom ideologijom.

U uskoj, najužoj grupi oko Tita nije bilo neslaganja ni prema "narodnim demokratijama" ni prema Sovjetskom Savezu. Ukoliko je i bilo razlika, nebitnih, poticale su iz ličnog stila ili manje ili više idealizovanih gledanja.

No to ne znači da su odnosi vodjstva prema svim zemljama "narodne demokratije" bili istovetni ili shematizovani. Svi smo se slagali da ti odnosi treba da budu srdačni i otvoreni. Ali razlike u tim zemljama i njihovoj strukturi i u prigušenim težnjama nametale su i nama različite pristupe. Naročito u odnosu na dva naša suseda, Albaniju i Bugarsku, s kojima su nas povezivali mnogi prošli sukobi i zajedničke borbe, a još više nasledjene etničke nerazmršenosti i državne surevnjivosti.

Već sam u maju 1945. godine, prilikom posete Albaniji, posle obilaska Crne Gore, primetio i nijanse u našem vrhu i tretiranju Albanije.

Moja poseta je bila poluzvanična, a tada još ništa medju novim režimima nije bilo striktno protokolarno. Albanci su me primili srdačno i s pažnjom naglašenijom zbog toga što su znali da dolazim po odluci Politbiroa i da sam bliski Titov saradnik već iz predratnog perioda.

Otputovao sam iz Ulcinja po lošoj vojnoj cesti i u prigušenom, radoznom uzbudjenju. Strana zemlja, ali, delom, i vlastita istorija! Biće zbog toga, mada već u društvu s albanskim domaćinima, nisam odoleo da se ne zadržim na improvizovanom mostu na Bojani. Tom rekam je ozvučena i osrebrena naša narodna poezija, a nisam odoleo da ne osmatram goletna brda oko Skadra i raspitujem se za Bardanjolt i Brdiću, gde je nekoliko hiljada Crnogoraca izginulo u poslednjim, bezumnim i uzaludnim, bitkama protiv turske carevine 1912. i 1913. godine. No Skadar, mada očuvane balkanske, živopisne, naizgled haotične životnosti, ipak je za mene bio razočarenje baš zbog toga što nije bio onaj najdivotniji, začarani grad iz naše narodne poezije.

Istog dana, posle svečanog ručka u najboljoj sali u kafani koja se zbog prostranosti činila toliko niskom da sam osećao nelagodnost pri uspravljanju, produžio sam za Tiranu. I već na tom kratkom putovanju sam uočio — Albanci iz partije su to preko volje potvrđivali — da je kratkotrajna italijanska okupacija od 1939. godine bila jedna od onih suludih avantura koja je skupo koštala same okupatore: cesta Skadar-Tirana je bila asfaltirana. Da bi "rimskom kulturom" "nadmazio" i potisnuo "primitivnu", patrijarhalnu svest i da bi osposobio Albaniju za eksploataciju i kolonizaciju, Duče je morao da gradi i investira. Budućnost ga je obmanula utoliko neočekivanije što je on smatrao sebe njenim tumačem i tvorcem. U Tirani se moj utisak o izvesnoj "korisnosti" italijanske okupacije upotpunio. Centar je bio izgrađen iznova i sa suptilnošću svojstvenoj italijanskoj arhitekturi. U Albaniji je bilo još nekoliko hiljada italijanskih radnika koje albanska vlada — uprkos ideološko-nacionalnoj doslednosti — još nije mogla, zbog proizvodnje, da istera. Rekao bih da su Albanci ustali na oružje, pod vođstvom komunista, više iz ponosa i nepatriotizma viših slojeva, begova i trgovaca, nego zbog tudjinske pljačke i ugnjetavanja.

Teško se prilagodjavam novim ljudima i predelima. Zauzetost sastancima i obilascima trebalo bi da me izmori i smiri, ali kod mene samo povećava napetost i nesanicu. Tako i u Tirani, tada, gde sam imao i previše poslova.

Morao sam se upoznati s većinom vođa, prisustvovati obedima, učestvovati na radnim sastancima. Albanci su se tada u svemu pretežno orijentisali na Jugoslovene. Bilo je, čak, i nezvaničnih razgovora o tome da se Albanija, kao jedinica buduće balkanske federacije, ujedini s Jugoslavijom, pa da joj se tada prisajedini i Kosovo.

Revolucije bude neodmerene prohteve, pa su Albanci hteli da se naprećac domognu i kulturnih postignuća. Pozorište i stadion u Tirani Italijani su bili bezmalo sagradili — trebalo ih je dovršiti, a i razviti pozorišni život. Dogovorili smo se da im iz Beograda uputimo iskusnog pozorišnog radnika. Upućen im je poznati glumac koji se razumevao i u režiju. Takva pomoć je dogovorena i za ostale oblasti umetničkog i kulturnog života.

To su mahom bila složena, mada ne i osetljiva pitanja. Jezik je bio smetnja, mada ne nepremostiva. Albanski intelektualci su odreda govorili francuski, a upliv francuske kulture bio je tradicionalan u Srbiji, pa nije bilo teško naći stručnjake za poslove u Albaniji sa znanjem francuskog jezika. I ja — mada sam razumevao, a za nuždu se i služio francuskim — imao sam kao neku vrstu sekretara, neslučajno, mladića s dovoljnim znanjem francuskog. Bio je to Nijaz Dizdarević koji je obavljao dužnost utoliko uspešnije što je ispoljavao i širu radoznalost.

Enver Hodža je već bio priznati vođa, mada se u njemu nije naslućivao kasniji snalažljivi i bezobzirni vlastodržac. Imao je 35 godina, sklon gojenju, izgledao je mlađi i zbog svog suzdržanog, naizgled skromnog držanja. Govorio je tečno francuski. Ponašao se kao da je mlađi, kao da uči. Ali iza nenametljive, evropeizirane forme opažala se ličnost zatvorena u sebe, nedokučiva i usmerena. Moj utisak je bio

već tada da Hodžu nadahnjuju ponajvećma domaći problemi koji se u njegovoj svesti prepliću, ako ne i identifikuju, s vlastitom ulogom. Na momente se kod njega javljao nagao, bezrazložno surov osmeh. Imao je mladu, lepu ženu, za koju bi se zbog njene tamnoputosti, krupnih očiju i dugih trepavica moglo pomisliti da mu je sestra. Živeo je u vili, ali je kraljevski dvor na brdašcu u Draču već pripreman za njega. Hodža je kasnije, čujem, postao skroman, sem u pitanjima vlasti, odnosno ideologije. Ali onda je bilo drugo vreme: mi smo imitirali Ruse u upravljanju, a Albanci nas i u upravljanju i u samodržačkom luksuzu. Omer Nišani je bio predsednik Prezidijuma. Uživao je ugled obrazovanog, kulturnog poslenika. Patriota, ali lišen nacionalnih predrasuda. S nadama u novu Albaniju i izmirenja na Balkanu. I mada poštovan od svih i veoma prijatan u kontaktima, nije imao ni vlasti ni političkog uticaja.

Naku Spiro je bio u najužem vođstvu partije, mada ne i medju najistaknutijim vođjima. Odlikovao se finom inteligencijom i otvorenošću. Krbke gradje, sličušan i nervozan. Šireg, nerazmetljivog obrazovanja. Opažalo se na njemu nesretno detinjstvo ili duga, neutješna izgaranja. Tada su jugoslovensko-albanski odnosi bili na početku, idiličnom, pa je i Spiro kipteo idejama o ekonomskoj saradnji. I mada sam ja bio neupućeniji, pa i nezainteresovaniji, u ekonomskim problemima, "planirao" sam s njim bratstvo i progres. Kada se on, ostavši usamljen u otporu Jugoslaviji, 1947. godine ubio, sa žalošću sam osećao da se radi o nečem mutnom, nerazjašnjenom, uprkos naturenom verovanju da je on zalutao u nacionalističke vode.

Koči Dzodze je bio druga, u ponečem i prva ličnost u albanskom vođstvu. Bio je, kao Ranković kod nas, šef unutrašnjih poslova i organizacioni sekretar CK. Temeljit fizički, a i u postupcima i gledanjima. Grubih crta, podgojen, onizak, čvrste gradje i oskudnog obrazovanja, ali hrabar i metodičan. Skroman, bez sklonosti ka raskoši i lagodnostima, spor i postojan u odlukama. Neko vreme je boravio na teritoriji Makedonije, pa je kroz makedonski prilično razumeo i srpski, mada je izbegavao da ga govori.

Već tada su Ranković i Tito ocenjivali Dzodzu kao najstameniju, proletersku figuru u CK. Enver, intelektualac, važio je za inteligentnog i zaslužnog, ali opterećenog malogradjanštinom i intelektualizmom. Moj susret sa Dzodzeom u Tirani bio je bez značaja, i uglavnom protokolaran. Bili smo na različitim sektorima. Kasnije sam ga upoznao поблиže, jer on je počeo dolaziti u Beograd, po poslovima svoje vlade i partije, najčešće se vidjajući sa Rankovićem u zgradi CK, gde sam i ja radio.

Procenjivanje i razvrstavanje albanskih vođa u jugoslovenskom vođstvu ponajvećma je izviralo iz izveštaja jugoslovenskih predstavnika. U ratnom vremenu nisu se ni mogli javljati sumnje i kombinovanja. Albanci su se borili odvojeno, a jugoslovenski komunisti Miladin Popović i Dušan Mugoša, koji su se našli u Albaniji posle bekstva iz logora, više su iskusni revolucioneri uklopljeni u još mlad, nerazvijen pokret susednog naroda, nego predstavnici jugoslovenske partije. Njihova pomoć albanskim drugovima besumnje je bila znatna.

Ali je u jugoslovenskoj historiografiji — dakako posle 1948. godine, kad se Albanija uključila u sovjetsku kampanju protiv Jugoslavije — uloga Popovića i Mugoše precenjena. Bez njih dvojica kao da ne bi bilo ni revolucije ni partije u Albaniji.

S prenošenjem svojih iskustava, svojih formi i svojih gledanja na tuđe zemlje, počinju neslaganja i otpori, dominacije i podređivanja. I tada sam to znao, ali nisam ni naslućivao da to važi i za odnose medju komunističkim partijama, odnosno socijalističkim državama. Prvi put sam uočio nepodobnost, neprirodnost prenošenja, odnosno nametanja, svojih iskustava dok sam boravio u Albaniji. Držim da sam ponešto o tome govorio i Albancima, a dobro pamtim da sam imao česte raspre s našim partijskim delegatom Velimirom Stojnićem.

Istaknuti ustanik iz drvarske okoline i predan zadataku, Stojnić, učitelj, bio bi i dovoljno intelektualan da je znao bilo albanski bilo francuski. Ali upornost i preduzimljivost se mogu pretvoriti u nedostatke ako idu protiv živih i kreativnih tokova. To se, u albanskim uslovima, dešavalo i sa Stojnićem. On je insistirao tvrdoglavo na jugoslovenskim iskustvima, na "usvajanju" jugoslovenskih oblika i gledanja. I to do te mere da se zbog mojih upozorenja osećao nelagodno, neubedjeno. Ja sam na to upozorio — po povratku u Beograd — drugove iz vodjstva, a s Rankovićem razgovarao i opširnije. Tito je smatrao da u tim odnosima treba biti oprezan i pažljiv. A Ranković je pažljivo ćutao — znak da uvidja da način, ali ne i orijentaciju, treba promeniti. Stojnić je potom bio zamenjen, dobivši u aparatu CK Jugoslavije osetljiv i visok položaj. U vreme Rankovićevog pada, 1966. godine, Stojnić je zamerio Rankoviću kadrovsku politiku iz poslednjih godina, mada je on sam bio njen neposredni rukovodilac. Ljudi se spasavaju s broda koji tone i u nadi da će se popeti na lepši i veći brod.

Pred odlazak iz Albanije dao sam nekonvencionalan, drugarski intervju *Baškiniu*. A leteći preko Prokletija bio sam ispunjen osećanjem da prelećem svoje planine, stravično čudesne, i kao da se najzad spajam s narodom s kojim nas vezuju i krvljenja i nade, ali i razdvajaju neumitne samobitnosti.

Iduće godine, 23. juna, Enver Hodža je zvanično posetio Jugoslaviju. Hodža nije krio da je polaskan što ga je na aerodromu dočekala taka slavna ličnost kao što je Tito. A Tito je izrazom lica i držanjem podvlačio ravnopravnost u odnosima, umesto da se ova sama po sebi razume. No sve u svemu, sve je bilo veoma srdačno i drugarski. Sa Hodžom je došlo nekoliko članova vlade i drugih viših funkcionera, pa su ih odgovarajući jugoslovenski funkcioneri "razgrabili" radi dogovora o saradnji i ugošćavanju. I meni su zapala trojica — četvorica Albanaca, a kao prevodilac je poslužila moja sestra Milka, dođuše s većim znanjem "kosovskog" nego "toskog" književnog dijalekta, budući da se za vreme rata družila s našim kosovskim Albancima. Albanci su to primili kao posebnu pažnju.

Odnosi izmedju albanskog i jugoslovenskog vodjstva bili su u tim prvim posleratnim mesecima takvi da niko nije pomišljao da bi mogli odvesti ikud drugde sem ka ekonomskoj i političkoj zajednici, uz

poštovanje državnih i nacionalnih posebnosti. Sličnih sanjarija n, a bilo, niti je moglo biti, u odnosima sa ostalim "narodnim demokratijama", sem unekoliko i povremeno s Bugarskom. Te države nisu bile izvršile revoluciju, vlade su u njima bile koalicione i manje opterećene "internacionalizmom", odnosno pazile su više na formalnu nezavisnost. Odnosi s tim državama su bili — baš zbog toga što su bili manje opterećeni emotivnim i ideološkim faktorima nego s Bugarskom i Albanijom — stabilniji i otvoreniji.

A budući da su to bili novi, podmladjeni režimi, svi su — kao i naš, jugoslovenski — uživali u državnim paradama i ispoljavanju državnosti.

Zaredjale su uzajamne posete s pompama — kao da su novi vlastodršci bili baš pompi najžudniji, i s narodnim, masovnim manifestacijama — kao da je narod jedino manifestovanja gladan bio.

Učestvovao sam u svim jugoslovenskim delegacijama, sem onoj u poseti Rumuniji. Izneću samo pojedinosti koje se ne mogu naći u ondašnjoj štampi, a koje su mi se uvrežile u sećanje.

Tito je najpre posetio Poljsku, 14. marta 1946. godine. Putovali smo vozom. Do te posete — i jedino do te, rekao bih — bilo je stalo i sovjetskoj vladi, a ne samo poljskoj. Doznali smo — držim od naše pratnje — da su obezbedjenje, čim smo stupili na poljsko tlo, vršile sovjetske policijske jedinice — čitava enkavedeovska divizija, presvučena u uniforme poljske vojske. Imao sam utisak da svi članovi poljske vlade nisu oduševljeni posetom. Jedino je bilo vodećoj komunističkoj frakciji itekako stalo do posete zbog popularnosti Jugoslavije i Tita, naročito u poljskom pokretu otpora.

Držanje Mikolajčika, šefa seljačke partije, bilo je upadljivo korektno i suzdržano. Kod socijaliste Osupke-Moravskog naišli smo na nenametljivu srdačnost, ali i na neskrivene razlike u uzgrednim opaskama o budućem društvu.

Sve tadašnje istočnoevropske "narodne demokratije" bile su ne samo prosovjetske nego, svaka na svoj način, i odane i poslušne sovjetskoj vladi. Jugoslavija, mada tradicionalno samostalna, upinjala se da dokaže svoju lenjinističko-staljinističku pravovernost. Čehoslovačka vlada, koaliciona, podvlačila je svoju slavensku i državnu solidarnost s "velikim ruskim narodom", dok su Rumunija i Mađarska pazile da nijedan njihov korak ne bude protumačen kao antisovjetski, a Bugari su se hvalisali da ih je Rusija dva put oslobodila.

Poljska je pak bila svet za sebe — a možda Poljaci i jesu najsamosvojnija slavenska nacija. Tamo je slavenstvo i panslavenstvo, koje je Moskva još forsirala iz ratne i imperijalne inercije, imalo odjeka jedino u vrhovima. Istina ni u Beogradu, zanetom revolucionarnim podvizima, nije "slavenska ideja" imala dubljeg odziva. Ali jugoslovenski vrh — možda baš ja ponajviše — bar se starao da novo, Staljinovo slavenstvo motiviše odbranom od germanskih i drugih najezda i još živim tragovima nacističkog istrebljivanja "niže" slavenske rase. Ali u Poljskoj slavenstvo je bilo nametnuti, nazdravičarski dug prema Moskvi, bez ikakvog žara i uverenosti, pogotovu u širim slojevima.

Spolja, u Poljskoj, sve je izgledalo veoma poljsko: zastave, četvorouglaste oficirske kape, krstasti ordeni, pa i sam predsednik Bjerut koji je izražavao, ne bez potištenosti, poljsku državnost. Tada je još skrivao da je član partije, a istovremeno se "savetovao" sa sovjetskim ambasadorom o najmanjim sitnicama. Bjerut je boravio u lepom omanjem dvorcu, jedinoj reprezentativnijoj zgradi, očuvanoj, jer je u njoj boravio Gestapo ili neka nemačka komanda za uništavanje grada. Oko Bjeruta se, inače, motala neka ružna starija dama, čiji protokolarni status nije bio jasan, ali joj je i Tito morao da ukazuje pažnju.

I poljski maršal Rola-Žimjerski, nezadovoljnik iz predratnih oficirskih klika, krio je svoje članstvo u partiji. On se revno starao da se približi i svidi Titu, a i Tito je ispoljavao naklonost prema njemu. Na jednom, kao slučajnom, polutajnom sastanku s Titom, Rola-Žimjerski je poverio da je i on član partije. Doista se to nije moglo ni po čemu zaključiti. Rola-Žimjerski ni po gledanjima, ni po manirima nije imao ničeg komunističkog i dobijao se utisak da se on komunistima i Sovjetskom Savezu priključio iz ličnog nezadovoljstva i ambicija. Njegova supruga, maršalka poljska, kao da je simbolizovala ličnost i uverenja ovog — rekao bih — površnog i samozadovoljnog oficira: bela, gojazna, uvek blagonaklona i nasmešena. No i Rola-Žimjerski se žalio na potcenjivanje u sovjetskim publikacijama uloge i gubitaka poljske vojske, u završnim operacijama u Nemačkoj.

Gomulka je stajao po strani, premda se govorilo da je on, kao vodj partije, temeljita i najvažnija ličnost. Pojavio se samo u jednoj ili dvema prilikama, upadljivo skromno odeven i upadljivo povučen. Gomulkina skromnost je bila — u to me konačno uverio susret s njim prilikom osnivanja Kominforma 1947. godine — stil koji je on odabrao kao najpogodniji za svoju ulogu. Besumnje je takvo njegovo držanje bilo simpatičnije, nego nadodoljenost poljskog i jugoslovenskog maršala. Ali se iz nje pomaljalo oporo i sitničavo vlastoljublje. Gomulkina "skromnost" je bila preskromna, preveć smišljena i izveštačena, da bi delovala uverljivo i bez zadnjih namera.

Na ručku s poljskim oficirima, izvan Varšave na poziv maršala Role-Žimjerskog — do mene je sedeo pukovnik u poljskoj uniformi, ali pripadnik sovjetske armije. U početku je govorio poljski, ali tako loše da sam to primetio, iako nisam znao nimalo poljski. Ali je ubrzo otkrio svoju pripadnost, s napomenom da je "poreklom" Poljak. Takvih, sovjetskih, "instruktora" bilo je više na tom ručku, a i zvaničnih predstavnika Sovjetske armije. Ali se snažno opažao i prigrušen nacionalni, poljski duh. Kadgod bi se u zdravicama pomenula Poljska i borba Poljaka zatreštali bi aplauzi, dočim je pominjanje Sovjetskog Saveza i Crvene armije prihvatano mlako, neuporedivo mlače, nego pominjanje Tita i jugoslovenskih partizana.

Ali sasvim drukčiji, mučan, bio je susret s građanima Varšave. Poljsko vodjstvo — svakako u prvom redu komunisti — rešilo je da priredi paradu vojske i naroda. Vojska je učestvovala u malom broju, pa i to bez živosti i siline. Ali tek nam je narod — svega pet-šest hiljada, većinom malogradjana i službenika — otkrio, unekoliko, istin-

sko raspoloženje izmučene i iskrvavele, potlačene Poljske. Poljski vodji su, po svemu sudeći, držali da će popularnost Tita i jugoslovenskih partizana privući i one Varšavljanke koji ne vole Sovjete i Ruse. Ali su se prevarili. Činjenica da s prosovjetskim parolama i u dekoru sličnom sovjetskom, posećujemo Varšavu kojom dominiraju Sovjeti, takodje krivi za njenu tragediju, nadvladala je i potisla sve eventualne simpatije. Kroz hladno, oblačno i sumorno jutro, u dotrajalim odelima, očito loše ishranjeni, Varšavljanke su prolazili ne samo čutke, nego smrknuti, pa i s izrazima negodovanja. Poneko bi uzviknuo neku od klišetiranih parola, ali bi je prihvatio toliko mali broj da je to delovalo više kao potvrda nezadovoljstva, nego kao oduševljenje. I na tribini su svi bili nezadovoljni, mada su to krili jedni od drugih, jedva čekajući da se ta sumorna, kao pogrebna, povorka što pre završi, pa da se predje na iduću tačku posete.

I Varšava je ostavljala neslućen i nevidjen, zapanjujući utisak. Već smo znali — o tome se u Jugoslaviji dosta pisalo — da je prestonica Poljske potpuno uništena po Hitlerovoj naredbi, za vreme pobune, u leto 1944. godine. Ali je to, kao i svaka doživljena realnost, izgledalo drukčije nego u opisima. Kad bi se pogledalo niz neki od bulevara, izgledalo je kao da grad nije stradao koliko se piše i priča. Uistinu je Varšava bila razorenija i stravičnija. Jer kada smo se provezli kroz grad — Poljaci su nas na to nagovorili — kroz ogorele šupljine vrata i prozora otkrivala se prazna, razorena utroba domova — kako u bulevarima tako i u uličicama. Bez kraja i bez izuzetka — čak i kućerci po predgradskim poljanama. Lik grada očuvan, a grad mrtav: skelet bez tela, bez duše. Čudom ili greškom, ili kulturnim predrasudama nemačkog komandanta, ostao je očuvan spomenik Koperniku na trgu sa spaljenim i prurušenim domovima.

Nemci nisu imali vremena, a verovatno ni sredstava, da grad miniraju ili razore bombardovanjima, mada je bilo podosta i miniranja i bombardovanja. Oni su grad spalili, kvart za kvartom, ulicu za ulicom, kuću za kućom. Varšavu je, u toku dva meseca borbe s nacionalističkim ustanicima Bora-Komarovskog, proždrala ognjena stihija. Za to vreme su s desne obale Visle, poljske jedinice formirane u Sovjetskom Savezu i na oslobođenim teritorijama Poljske, muklo posmatrale uništavanje svoje prestonice i njenih žitelja — uništavanje drevnosti i mladosti nacije.

Pričao mi je tadašnji poljski ambasador u Jugoslaviji — i on je bio oficir u poljskoj armiji pod sovjetskom komandom — da su ih izjedali bol i nemoć dok je prema njima, kao na džinovskoj pozorišnoj sceni, Varšava nestajala u ognju i dimu, u kanonadama i paljbi. Sovjetske trupe su se zaustavile pred Varšavom, na Visli, a hitlerovske trupe su dan za danom uništavale grad i ugušivale nacionalnu pobunu. Ipak su Sovjeti — prema suzdržanom, opreznom pričajuju ambasadorovom — dopustili da jedna poljska divizija forsira Vislu. Ali ta divizija, nedovoljna, ne samo to nije pomogla Varšavi, nego se i samia, desetkovana, morala povući natrag.

Predgradje Varšave zvano Praga, u kome su nacisti koncentrisali Jevreje, pružalo je izgled klasične ruševine. U malogradjansko i rad-

ničko naselje nacisti su nabili nekoliko stotina hiljada Jevreja. Ali Jevreji su se oduprli i nacisti su morali da se bore, kuću po kuću, za svaku jevrejsku smrt. I dok su nam varšavski arhitekti prikazivali svetle i harmonične širine budućih bulevara — kao da je džinovsko razaranje omogućilo razmah njihove mašte i njihovih znanja — prevladavalo je mišljenje da se Praga ne obnavlja, da ostane baš takva kakvu su je ostavili jevrejski očaj i nacističko bezumlje.

Ugovor o savezu između Jugoslavije i Poljske je dogovoren utoliko lakše što je bio uperen, formalno, protiv skršenog i bezizglednog nemačkog imperijalizma. Ali Poljaci nisu hteli da ga potpišu dok ne dobiju sovjetsku saglasnost. Tekst je već bio dostavljen Moskvi, a odobrenje je trebalo tražiti od Staljina.

Između Varšave i Moskve, odnosno između predsednika Bjeruta i Staljina, postojala je specijalna telefonska veza, kakva je uvedena između Moskve i Beograda tek krajem 1947. ili početkom 1948. godine, u vezi sa smeštanjem u Beogradu redakcije organa Informbiroa komunističkih partija *Za čvrsti mir, za narodnu demokratiju*. Staljin je mogao direktno da zove Bjeruta, u njegovom dvorcu, a Bjerut je morao da zakazuje razgovor i dobija potvrdu o času razgovora. Ali nešto nije funkcionisalo na vezi Bjerut-Staljin, pa smo se preselili kod sovjetskog ambasadora, kod kojega je takodje bila instalirana specijalna veza sa Kremljom. Iz Kremlja, od Staljina nije bilo primedbi na ugovor, bar ne značajnijih.

Posle razgovora s Bjerutom i Titom, Staljin je pozvao i mene na telefon. On je započeo banalnostima o zdravlju i slično, a ja sam bio smeten, u nedoumici šta da ga pitam. U to vreme je zapadna štampa raspredala o Staljinovom lošem zdravlju, pa ga pripitah: Kako Vaše zdravlje? — Staljin reče da mu je zdravlje dobro, ali sam u njegovom odgovoru osetio čudjenje zbog takvog pitanja. Objasnih mu da o tome mnogo pišu na Zapadu. — Lažu oni, — rekao je Staljin — oni samo lažu. Imaju svoj račun, pa lažu.

Mi smo bili stigli u sovjetsku ambasadu pre Poljaka, pa kako je sovjetski ambasador ispoljio želju da porazgovara s Titom, zadržali smo se kod njega i posle razgovora sa Staljinom, odnosno pošto su Poljaci napustili ambasadu. Sovjetski ambasador je bio baš onakav kakvim obični, neiskusni ljudi zamišljaju diplomatu: okretan, prilagodljiv, obrazovan i bez načela. Udario je — ne baš mnogo suzdržano, ali u učtivoj, prijateljskoj formi — u žalbe na Poljake: nema dovoljno odlučnosti, poljske jedinice neće da se bore protiv pobunjenika, kojih još ima podosta, čak i s minobacačima i topovima, pa tri sovjetske divizije, presvučene u poljske uniforme, moraju da krvare.

Sasvim drukčije utiske dobili smo u Čehoslovačkoj, u Pragu, koji je Tito posetio na povratku iz Poljske.

Baš tako sam zamišljao Čehe i doček u Pragu: razdragan, dobroćudan i dobro odeven narod, zanet demokratijom i slavenstvom i naklonjen Južnim Slovenima više nego ijednom drugom narodu. Ali trgovci su se preobrazili u ljudske cvetnjake, a ulice u ljudska žitna polja i ljudske cvetne livade. Ljudi svih doba, svečano odeveni, talašanja, poplave devojaka i momaka u narodnim nošnjama. Sedeo sam

do Tita i mada sam brinuo za njegovu bezbednost — u Čehoslovačkoj, naročito u Slovačkoj, bilo je odbeglih Ustaša — opijalo me je oduševljeno, srdačno ljudsko šarenilo. Tita još više: smešio se, mahao rukom, pridizao se sa sedišta, jedva očuvavajući dostojanstvenost. I mada smo imali pratnju, našu i čehoslovačku, dešavalo se da se mladi ljudski talas oko nas sklapa, pa je Tito morao stiskati pružene ruke, a policajci moliti i upozorovati da nam se oslobodi prolaz.

I kao što je u Varšavi sve bilo opustošeno i razoreno, u Pragu ništa, skoro ništa nije bilo taknuto. Bilo je tek nešto tragova neznatnih rušenja iz borbi u zadnjim danima rata, koje su Česi s ponosom pokazivali. I ne samo što je Prag, povrh svega prelep, bio očuvan i život u njemu tekao kao da rata nigde nije ni bilo, nego su i trgovine bile krcate robom, a kafane i restorani blistali i mirisali djakonijama. U Hradčanima ne samo što se ništa nije promenilo, nego su se predsednik Beneš i vlada, nasuprot Poljacima, strogo pridržavali protokola, čak i u odevanju: frakovi, smokinzi... Ja sam bio dobro, ali "nepropisno" odeven, tako da mi je Tito, za neku priliku, pozajmio svoje štraftaste pantalone koje su mi bile prekratke, a pogotovo preširoke. No nekako smo i tome udovoljili, a dobili smo i visoke, veoma dekorativne ordene — baš onakve kakve je Republika delila pre rata jugoslovenskim državicima.

Čehoslovaci nisu imali nevolja s našim smeštajem. Dobili smo dvorac, na bregu nad Vltavom, s pogledom na uredna sela i brežuljke s jednačitim šumicama koje su podsećale na slike naivnih slikara.

Komunisti su bili najjača partija, više zbog svoje organizovanosti i ključnih položaja u vlasti (unistar unutrašnjih poslova Nosek bio je komunist), nego zbog podrške glasača. Potpredsednik vlade bio je vodj komunističke partije Gotvald, a i predsednik vlade Firlinger, socijalista, bio je za jedinstvo s komunistima. Ne manje značajan, ako ne i odlučan doprinos snazi komunističke poticao je iz upliva Sovjetskog Saveza, odnosno iz promena odnosa snaga u ratu, u kome je Sovjetski Savez dao najveći doprinos i zadobio premoć u Istočnoj Evropi.

Beneš, kao predsednik republike, uživao je ugled veći nego što smo mi Jugosloveni pretpostavljali. Naime, mi smo držali da je Beneš više formalni, radi Zapada, nego stvarni šef. Ali za Čehoslovake, za njihov poredak i način mišljenja, za njihovu strukturu vlasti, formalno je bilo stvarno, neodvojivo od stvarnog. Mi smo držali da Beneš, iako nije isto što i naši "rodoljubi" (pristalice demokratskih partija koji su se pridružili komunistima), i ne znači mnogo više. Povrh toga, bili smo ubedjeni da je njegov ugled podriven njegovim neodvažnim "kapitulantskim" držanjem u 1938. godini. Beneš je bio stvarni šef države, ali ne i vlastodržac. A što se tiče njegovog držanja u 1938. godini, u Čehoslovačkoj mu to skoro niko nije zamerao, čak ni komunisti. Šta je Beneš mogao, sem da baci vlastiti narod u bezizgledno krvavljenje, pošto su ga ostavili na cedilu Francuska i Britanija, uprkos obavezama koje su imale prema Čehoslovačkoj. Jugoslovenski komunisti su mislili drukčije. Trebalo se tući, jer i nije sve bilo tako bezizgledno, jer i u bezizglednim uslovima — a ima li uopšte trajno takvih uslova u našoj

epohi — treba braniti svoju državu, svoj način života. Možda smo u pravu i mi i Čehoslovaci, svak iz svojih gledanja i tradicija.

No bez obzira na takva naša gledanja, nismo se ni mogli oteti uplivi Benešove ličnosti. Beneš je delovao blago, mudro, u svemu odmereno i promišljeno. Iz Beneša, iz njegovog najmanjeg gesta ili uzgredne primedbe, zračila je odnegovana, kulturna demokratičnost, baš ono za šta se on zalagao, što je stvarao i čiji je proizvod bio. Govorio je tečno nekoliko svetske jezike. Primetio sam da je njegov ruski izvrstan, neuporedivo bolji od Titovog ili mog. Imao je i razvijeno muzičko obrazovanje. Na predstavi Smetanine "Prodane neveste" našalio se da mu je ona dojadila, jer uvek nju daju u svečanim prilikama, pa je sluša već po stoti put i zapaža ako je i nota ispuštena ili pogrešno reprodukovana.

Ali na njemu se ipak opažala resigniranost, koju je on iskazivao kroz blagi cinizam, naročito kad bi se dotakle teme o politici, o politici kao delatnosti, a ne o konkretnim političkim pitanjima. Primetio je, kad ga je neko ponudio cigaretom: Dosta je jedan otrov — politika. — Nije pio ni pušio. Čak i šampanjcem, prilikom zdravice Titu, samo je ovlažio usne. Povučeni u sebe, u nostalgичno razmišljanje o neiscrpnosti nasilja, i u sumornu brižnost, ali ne za svoje mesto u istoriji, nego za fizičko i duhovno pretrajavanje svoga naroda. Ja sam s Benešom izmenio svega nekoliko rečenica, na prijemima i u pozorištu. Ipak beležim, kao zanimljivost, njegovo zapažanje o meni, koje je tadašnji čehoslovački ambasador u Jugoslaviji Korbel zabeležio u emigraciji, posle osude Centralnog komiteta KPJ nada mnom zbog "revizionizma". Ja sam dosta dobro poznavao srdačnog i poduzimljivog Korbela i držim da mu se može verovati. Beneš je — beležim po sećanju — rekao: Taj čovek će u komunizmu završiti kao jeretik...

Najživopisnija, najprivlačnija ličnost u tadašnjem čehoslovačkom političkom vrhu bio je Jan Masarik, ministar spoljnih poslova, sin osnivača Republike Tomaša Masarika. O njemu su kolale anegdote, on je bio miljenik sviju, čak i komunista. I to više zbog njegovog ličnog šarma, nego zbog njegovog slavnog oca. Jan je bio povisok, čelav, bledunjav i ispijen, kao noćobdije koji mnogo uživaju. A bio je umeren u svemu, sem — kako se govorkalo — u ljubavi: neženja, iako već oko pedesete, ni sam nije krio da voli žene. Vrlo fine, žive inteligencije, široke kulture, a nadasve duhoviti i izvrstan pamtilac i kazivač anegdota. Nikad nisam čuo nikog ko bi s tako lakom i nena-metljivom, ueuvredljivom raskalašnošću pričao lascivne anegdote i to u prilikama i sredini gde takvo šta nikome ne bi ni palo na um, na banketima, pred najvišim i najdostojanstvenijim osobama. Pričalo se da je britanski kralj zakasnio na prijem — držim da je to bilo povodom zasedanja Ujedinjenih nacija u Londonu — i da je neko primetio da se kralju to dogodilo možda zbog toga što mu je Jan Masarik pričao anegdote. Tako je stvarno i bilo. Odevao se elegantno, ali neprotokolarno i na prijeme je dolazio u svetlom odelu.

Prilikom te Titove posete Pragu, o Janu Masariku sam uglavnom čuo — od komunista, čehoslovačkih i naših — o njegovim "ekscen-tričnostima". Ali sam kasnije, prilikom uzvratne čehoslovačke

posete Beogradu, stupao s njim u razgovore, nažalost kraće, i upoznao ga nešto bliže i saznao o njemu nešto više. U njemu sam, dakako, video "buržoaskog demokratu" u tradiciji njegovog oca. Besumnje je u toj tradiciji bio, mada se nije angažovao u masarikovskoj stranci narodnih socijalista, niti se pozivao na svog oca. Štaviše, izbegavao je da govori o svom ocu: hteo je da bude svoj, i bio je svoj. U jednoj prilici ga je neko od naših pripitao zbog čega je napustio Čehoslovačku u vreme predsednikovanja svoga oca. On je šaljivo odvratio: Moj otac — filozof, predsednik, živi spomenik — pa on me vidjao samo kad treba da mi da novaca ili kad sam se ja ljutio na njega. Zaželeo sam da se oslobodim njegove veličanstvenosti.

Jan se otisnuo u svet, u Ameriku, gde se bavio svim i svačim. Ali otac je otac, pa makar bio i Tomaš Masarik, pa je brinuo i raspitiivao se o sinu, a majka ga je i pomagala, iako je on zaradjivao za sebe. Kada je sazeo i smirio se, vratio se u domovinu, a već u vreme rata, posle očeve smrti, Beneš ga je postavio za ambasadora u Vašingtonu.

Moje usko, komunističko gledanje na Jana Masarika nije me omelo da uočim da on nije od onih prilagodljivaca iz socijal-demokratskih i demokratskih partija koji se samo prividno — radi zadržavanja pristaša i svojih ambicija i lagodnosti — pridržavaju svojih načela, a već su se priklonili komunistima. On je bio za saradnju s komunistima, a pogotovu sa stranim komunističkim vladama. Ali je bio i za očuvanje i svog i ličnog čehoslovačkog integriteta. U jednoj zdravici je primetio: Na Zapadu Čehoslovačku prikazuju kao most između Istoka i Zapada. Mi nećemo da budemo most — po mostu konji vrše neprilicnosti. — I u Beogradu, takodje u zdravici: Senatori u Sjedinjenim Državama retko su upućeni u spoljne probleme, pa im je geografija slaba strana: brkali su Čehoslovakiju i Jugoslovakiju, Čehoslaviju i Jugoslaviju. To je loše za senatore i za SAD, ali doista bi trebalo da se združimo tako i toliko da i kad nas brkaju, zbrke ne bude.

Jan Masarik je bio pobornik saradnje i zbližavanja sa Sovjetskim Savezom, a pogotovu s Jugoslavijom: ne krije li se u naklonostima između Čehoslovaka i Jugoslovena i neka spontana težnja za međusobnim dopunjavanjem između njihove kultivisane trpeljivosti i naše borbenosti?

U Pragu je potpisan još jedan ugovor o uzajamnoj pomoći protiv poražene i okupirane Nemačke. I taj, kao i ostali slični ugovori, imao je — činilo mi se i tada — samo manifestacioni, deklarativni značaj. Držali smo da se u njima krije otpor, neizrečen, američkoj hegemoniji. Jer, Amerikanci neće ratovati dok ne podignu Nemce na noge. Ali, mada nam je padalo na um da taj ugovor, kao i ostali slični njemu, okuplja istočnoevropske zemlje oko Sovjetskog Saveza, nismo videli i da time počinjemo da se uključujemo u sovjetsku imperiju.

Možda je to Masarik naslućivao — u njegovom držanju je bilo iskrene zagrejanosti za Jugoslaviju, dočim je ugovoru o savezu pridavao formalni značaj. Beneš je imao, štaviše, blagih, nasledjenih rezervi prema ugovoru s Jugoslavijom. Gotvald nam je, smejući se, ispričao da je Beneš primetio: Nisam protiv ugovora, ali znate kakav

su oni narod, lako zakuvaju rat — uzmete samo devetsto četrnaestu! — pa nas to može angažovati.

Jan Masarik je poginuo pod misterioznim okolnostima, u vreme komunističkog prevrata, februara 1948. godine. Da li je ubijen ili se ubio — o tome ne mogu da nagadjam. U sebi sam siguran da diktaturu i sovjetsku dominaciju on nije mogao prihvatiti niti politički preživeti — veran sebi, veran delu i idejama svoga oca.

Ostao sam u Pragu i posle završetka Titove posete, kao predstavnik jugoslovenske partije na kongresu KP Čehoslovačke. Stanovao sam u stanu našeg ambasadora Černeja, a za pratioca su mi čehoslovački drugovi dodelili studentkinju koja je dobro znala ruski. U slobodnom vremenu sam se mahom družio s našim vojnim atašeuom Miladinom Ivanovićem, kao skrojenim, izgledom i držanjem, da reprezentuje našu ratničku samouverenost.

Kao i svi kongresi legalnih partija, pogotovo onih na vlasti, i taj kongres KP Čehoslovačke imao je veliki publicitet. Istoričaru ne bi koristilo, a i čitaoca bi zamaralo, ako bih prepričavao, iz svog sećanja, rad kongresa. Zadržaću se samo na nepoznatim, zanimljivijim detaljima.

Negde u blizini stanovao je i Gotvald, pa sam jednog jutra, na putu za kongres, svratio kod njega — ne sećam se već zbog čega. Plav, pogojan, crvenog pijaničkog nosa, sporih kretnji, Gotvald me izgledom podsećao na trgovčice i krčmare iz severne Hrvatske i Slovenije. Možda je tom mom utisku doprinelo i to što je imao nemačko prezime. Njegov stan i život su potvrđivali te spoljne, površne utiske o njemu. Jer u razgovoru, kao i javnom istupanju, Gotvald je bio živahan i oštrouman.

Nameštaj u salonu i trpezariji kod Gotvaldovih bio je bogatiji ali običan. Jedino je po vitrinama i policima blistao raskošni kristal. Na zidovima su bile banalne slike u stilu socijalističkog realizma. Neću reći da je moje saznanje već tada bilo prevazišlo socijalistički realizam kao "teoriju", ali sam se besumnje opirao šablonima i banalnostima sovjetskog slikarstva i njegovih podražavalaca. Kod nas ih je srećom bilo veoma malo. Zapitao sam Gotvalda zbog čega ne postavi umetnički vrednije i modernije slike. On mi je odgovorio da voli takve jednostavne, jasne i prijatne slike, i dodao: Meni se ne dopadaju ovi modernistički šašavluci, ali sam protiv i da se partija u to meša. Pogotovu sam protiv zabranjivanja.

Razgovor je skrenuo i na korišćenje sovjetskih iskustava. Mada sam se ja — kao i ostali drugovi iz najužeg kruga oko Tita — već tada opirao, možda više nagoniski nego svesno, sovjetskom komandovanju i špijuniranju, još uvek sam smatrao dragocenim i nezamenjivim sovjetsko iskustvo i sovjetske forme u "izgradnji socijalizma". Gotvald je bio drukčijeg mišljenja: Sovjetski Savez je još uvek nerazvijena zemlja. Mi smo razvijena zemlja, sa jakim demokratskim tradicijama i kod nas će socijalizam biti drukčiji, razvijeniji. — To su otprilike bila mišljenja Gotvaldova.

Iz ovoga, kao i iz mnogo čega drugog, može se zaključiti da tada Gotvald, kao verovatno i većina partijskog vodjstva, nije bio sklon

kopiranju sovjetskih formi, odnosno bezuslovnoj poslušnosti sovjetskom vodjstvu. Ali Čehoslovačka, za razliku od Jugoslavije, nije bila prošla kroz revoluciju, pa ni njeno partijsko vodjstvo nije bilo odlučno, a niti je to moglo biti, obzirom da se nije upiralo na samostalnu, svoju, revolucionarnu vlast.

Na kongresu su bile — kao i na ostalim kongresima i javnim skupovima po Istočnoj Evropi — upadljivo istaknute slike Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina. Ali na tom kongresu KP Čehoslovačke je bila isto tako vidna i slika Tomaša Masarika. Komunističkim funkcionerima je bilo znano da je Masarik, delujući kod sila Antante na stvaranju nezavisne čehoslovačke države, podržavao intervenciju protiv boljševika, preko Čehoslovačkog korpusa, sastavljenog u Rusiji od prebega i zarobljenika čehoslovačke narodnosti. Sovjeti i sovjetski predstavnici očitito nisu pravili pitanje oko Masarikove slike na kongresu KP Čehoslovačke. Masarikova slika je tada isticana u svim manifestacijama i, pored Benešove, u ustanovama. Ali za mene je isticanje Masarikove slike na partijskom kongresu bilo ne samo ustupanje "buržoaskim" demokratijama, nego i odstupanje od ideološke čistote. Upitao sam Gotvalda za objašnjenje, a on mi je, kao da se pomalo izvinjava, objasnio: Znaete, Masarikova slika je tamo zbog toga što on u svesti masa simbolizuje stvaranje Republike.

Kao i u ostalim istočnoevropskim zemljama koje je oslobodila Crvena armija, i u Čehoslovačkoj je ministarstvo unutrašnjih poslova bilo u rukama komuniste, člana politburoa Noseka. Ali Nosek još nije bio izgradio svoj, komunistički policijski aparat, a ni sam nije bio od onog kova od kakvog su bili tadašnji balkanski ministri unutrašnjih poslova, kaljeni kroz tamnice i ilegalnu borbu, predani učvršćivanju nove, diktatorske vlasti. Oslanjajući se još uvek na stari policijski aparat, čehoslovačke vlasti su u obezbeđivanju Tita postupile "starijski", na uhodani način. Pohapsili su sve građane jugoslovenskog porekla. Istina, bilo je dobeglica iz rata, naročito iz "ustaške" Hrvatske u Slovačku, nad kojima vlasti nisu imale dovoljnu kontrolu.

Već prvih dana boravka naše delegacije Titu su počela da pristižu pisma s molbama za intervenciju zbog pohapšenih muževa i očeva, najčešće staraca koji su se još u vreme Austro-Ugarske doselili u Čehoslovačku. I Tito je intervenisao kod čehoslovačkih vrhova, koji su nam objasnili da se radi o preventivnim hapšenjima, koja će trajati dok i Titova poseta. A kad sam ja u razgovoru s Gotvaldom, više u šali, spomenuo i to, njegova supruga je ispričala zgodu koja se njima desila. U Gotvaldovu vilu su došli policajci, interesujući se za neku Jugoslovenku. Gotvaldova supruga je bila u nedoumici, dok nije shvatila da se radi o njenoj dvogodišnjoj unuci. Naime, Gotvaldova kći je, za vreme emigrantstva Gotvaldovih u Moskvi, bila udata za jugoslovenskog emigranta Djurdjeva, s kojim se bila već razišla, pa je njihova kćerčica, upisana kao Jugoslovenka, rasla kod Gotvaldovih.

Inače je kongres KP Čehoslovačke protekao u jačem naglašavanju nacionalnih nego internacionalnih opredeljenja, odnosno u insistiranju na demokratiji a ne na diktaturi proletarijata. To sam shvatao kao taktiku, uslovljenu unutarnjim i spoljnim odnosima. Zbog

toga nisam bio protivu, ali ni oduševljen sbvatanjima i stavovima koji su preovladjivali na kongresu. Jugoslovenska stvarnost je bila drukčija, već je to bila "diktatura proletarijata", a i sâm sam bio opsednut "savršenstvom" ideologije.

Predstavljao sam jugoslovensku partiju i na kongresu KP Francuske juna 1947. godine u Strasburu. U vozu za Strasbur, stariji Francuz, doznajući da smo Jugosloveni, zasuo nas je srdžbama zbog nacionalizacije rudnika bakra Bor, koji je bio vlasništvo francuskog kapitala, a u kome je očigledno i on bio akcionar. S mirnom ironičnošću objasnio sam mu da nismo nacionalizovali francuski nego nemački kapital. Naime, Francuzi su za vreme rata prodali Bor Nemcima, i tako nas oslobodili neugodnosti i obaveza prema Francuzima kao Saveznicima, a kriviti Nemce za sva zla sveta bilo je u modi i u samoj Nemačkoj, a nekmoli u Francuskoj. Moj francuski buržuj je ogorčeno kriknuo: Taj idiot Peten!

Na kongresu sam, inače, bio u bližem dodiru sa Etjenom Fažonom, članom Politbira, funkcionerom uskih ali čvrstih pogleda. Torez je dominirao kongresom svojim izgledom i kondenzovanom i ekspresivnom frazom. Ali nije shvatao promenu koja je nastala zaoštravanjem sovjetsko-američkih odnosa. Baš tada je pala francuska vlada i komunisti, dotada u vladi, ispali su iz nove vlade. Kad sam u pauzi prišao Torezu i preneo mu Titove pozdrave, s pozivom da poseti Jugoslaviju, on mi je odgovorio: — Da, da, na jesen, ako ne budem u vladi, ali sigurno ću biti u vladi. Nije mi se sviđjalo toliko "taktiziranje" kad treba posetiti jednu zemlju koja se najherojskije borila protiv fašizma, a nisam ni verovao da će Torez ponovo ući u vladu. Iz Torezovog držanja — ja sam ga drugom prilikom posetio i u njegovom stanu u Parizu — osećala se nadmenost prema Jugoslovenima. Francuski komunisti kao da su u odnosu prema nama preuzeli od francuskih zvaničnika nešto od nadmenosti i nipodništavanja.

Na kongres u Strasburu je jako — po mom tadašnjem mišljenju prejako — podvučeno da KP Francuske vodi nacionalnu politiku. Evropske, kao i istočnoevropske partije, težile su diferenciranju a ne suprotstavljanju Sovjetskom Savezu. Francuska partija je u tome, ako i nije bila najpostojanija, bila je — rekao bih — najglasnija.

I ja sam se, kao i jugoslovensko partijsko vodjstvo — delom iz nerazumevanja, a delom iz "revolucionarne" uobraženosti — kritički odnosio prema francuskoj KP. Ali na tome kongresu promenio sam mišljenje, bar što se tiče srednjih kadrova, odnosno funkcionerskog sloja: prekaljeni u okršajima, nvereni u ideologiju i spremni na žrtvovanje, oni se ni po čemu bitnom nisu razlikovali od jugoslovenskih komunista koji su izveli revoluciju. Imao sam utisak da prisustvujem nekome našem jednodušnom, vodjom i vodjstvom oduševljenom, skupu. I isto jugoslovensko oduševljenje Staljinom i Sovjetskim Savezom.

Nešto kasnije u Parizu boravio je Molotov, na sastanku sa zapadnim ministrima o obnovi Evrope, poznatom kasnije kao Maršalov plan. Još sam bio u Parizu, pa je naša ambasada izvestila sovjetsku ambasadu o mom prisustvu, te me Molotov pozvao da ga posetim. Bio sam i na ručku. Razgovor se delom vodio u salonu, a delom —

posle ručka — u šetnji parkićem ambasade. U salonu su Sovjeti otvarali radio da bi omeli prislušivanje, a napomenuli su da je efikasnija moderna džez muzika koju nisu voleli — od klasične muzike.

Molotov se najpre interesovao za moje utiske s kongresa francuske KP. Ja sam mu izložio svoje kritičke primedbe koje su se svodile na to da francuski drugovi žive u iluziji da američki imperijalizam nije kadar da im onemogući povratak u vladu. Ali kad sam rekao da oni suviše insistiraju na "nacionalnoj politici", Molotov me ispravio: Dobro je što vode nacionalnu politiku, ali ta politika nije uskladjena sa zemljama narodne demokratije i Sovjetskim Savezom. — Ja sam dodao da sam baš na to mislio, zamerajući drugovima "nacionalnu politiku". Razgovarajući dalje o toj neusklađenosti između komunističkih partija na Istoku i na Zapadu Evrope, Molotov je primetio da bi trebalo imati zajednički ideološki časopis. Ja sam napomenuo da u Parizu izlazi *Nova demokratija* (*La démocratie nouvelle*), koju uredjuju francuski drugovi (formalno sam i ja bio član redakcije). — Ali to nije to! — uzvratilo je Molotov. Tamo nema zajedničke linije, nego svak izlaže svoje. Potreban je ideološki časopis s jedinstvenom redakcijom i jedinstvenim stavovima. — S time sam se složio.

Molotov se nije mnogo interesovao za prilike u Jugoslaviji, mada nije ostavljao utisak neobaveštenog. Zanimalo ga je moje mišljenje o Maršalovom planu, odnosno o pristupanju istočnoevropskih zemalja tom planu. U Beogradu o tome nije bio zauzet stav, ali iz atmosfere i razgovora mogao sam zaključiti da će naše vodjstvo biti protiv. To sam i rekao Molotovu. Štaviše, bio sam protivu odlaska na sastanak o Maršalovom planu. Molotov mi je ispričao da je on, u početku, bio sklon učešću na takvom skupu, ali ga je Politburo dezavuisao i naložio mu da zauzme potpuno odbojan stav. Po povratku u Beograd trebalo je da putujem kao predstavnik vlade u Moskvu, radi "ubedjivanja" Čehoslovaka, koji su bili pristali na učešće u Maršalovom planu. Već je bio spreman i sovjetski avion. Ali u zadnjem momentu je moj odlazak otkazan, jer su u međjuvremenu Čehoslovaci popustili i odustali od svog stava.

Molotov i Višinski su išli na neki koktel ili večeru, pa su i mene uzeli u kola, valjda da me vrata u našu ambasadu. Vozeći se kroz raskoš pariskih bulevara, Molotov je primetio, povodom vesti o zajmu koji su Francuzi tek bili zaključili sa SAD: Potrošiće to na bordele i luksuznu robu, pa opet kao što je bilo.

Tih godina, naročito 1947. godine, zaredjale su se uzajemne posete zemalja narodne demokratije. U tome je Jugoslavija bila medju najinicijativnijim. U opisivanju tih susreta zadržaću se samo na onom što čitalac ne može naći u ondašnjim novinama, odnosno onom što sam zapazio kao značajno ili u čemu sam imao posebnog udela.

U vezama s našim Centralnim komitetom najinicijativniji su, rekao bih, bili članovi mađarskog CK. Oni su više puta nezvanično boravili u Beogradu. S Titom, s našim CK, savetovali su se i o svojim unutarnjim pitanjima. Tim sastancima su prisustvovali članovi Politbira, a kadkada i drugovi iz odgovarajućih sektora. Mahom bi se sastanak

održao u Belom dvoru, a završio bi se ručkom ili večerom. Madjarima je bila potrebna podrška i afirmacija, pa je Beograd — sve do 1948. godine — bio za mađjarsko partijsko vodstvo poput "druge Moskve"

Te mađjarske nezvanične delegacije je predvodio, skoro bez izuzetka, šef partije Mačas Rakoši. S njim je najčešće bio i Gere. Delegaciju je obično sačinjavala grupa od 3-4 člana CK. Rakoši je bio, začudo, udvorljiv prema Titu, premda je i sam bio glasita figura u komunističkom pokretu. Ali u celini su odnosi s Madjarima bili veoma dobri, čak srdačni.

Uz Tita, Rankovića i Kidriča, i ja sam bio u državnoj delegaciji koja je 8. decembra 1947. godine posetila Budimpeštu. Primetio sam prilično hladan prijem Rakošijevog govora na inače masovnom mitingu.

U vladi su tada još bili socijalisti. Ali mada su se Madjari pridržavali protokola, nije se mogla prikriti posebna bliskost između mađjarskih vodja i nas. Bio je i jedan nezvaničan susret između mađjarskog i našeg partijskog vrha. Pamtim ga posebno po tome što su na njemu bili i Laslo Rajk i Janoš Kadar. Već tada smo mi Jugosloveni, između sebe, izdvajali njih dvojicu kao "domaće" kadrove, to jest kao one koji nisu, kao emigranti, došli iz Moskve. Kadar je bio povučen i ćutljiv. Isticano je, kao prednost, njegovo radničko poreklo. Ostavljao je utisak — a za takvog je i važio — skromnog i postojanog i još nedovoljno "ideološki" izgrađenog, utoliko više što su ostali članovi vodjstva bili teorijski spremni po svakom pitanju koje bi iskrslo u razgovoru.

Rajk je važio za inteligentnog, osetljivog i savesnog funkcionera. Ni on nije bio govornik — kao da je negovornost bila osobina, pre urođena nego stečena, svih tadašnjih ministara unutrašnjih poslova u Istočnoj Evropi. Rajk i Ranković imali su posebne razgovore kao ministri unutrašnjih poslova. Ta veza se unekoliko ustalila i Rajk je zvanično posetio Beograd. Kakva je bila ta veza? Nesumnjivo je u njoj bilo nečeg posebnog, nečeg većeg od izmene iskustava. Ali daleko od toga da su se Ranković i Rajk dogovarali kako da "podvale" Sovjetskom Savezu i odvoje Mađjarsku od njega. Proces protiv Rajka je zasnovan na konstrukcijama i izmišljotinama. Ali i na realnom odnosu, jer je Rajk, besumnje, u sebi negodovao protiv sovjetskog komandovanja, a mi smo to osećali. Možda bi Ranković o ovome mogao da kaže nešto preciznije. Ali ja držim da je suština u tome da su se u Mađjarskoj, kao i u drugim istočnoevropskim zemljama, radjala negodovanja protiv sovjetskog držanja i postupanja. Ta su se negodovanja, malo pomalo, okupljala i vezivala za nas. Jedan od takvih pritajenih, prigušenih nezadovoljnika je bio i Rajk, i prirodno je osećao oslonac u nama. Moj je utisak da je Tito — u prvom redu preko Rankovića — nastojao na kanalisanju tog negodovanja ka nama, što je za njega bilo samo jedan od načina jačanja svoje uloge i uloge Jugoslavije. Sukob koji će 1948. godine izbiti između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza začinjao se, postupno, na raznim stranama — u svim centrima istočnoevropskih zemalja. Sovjetski vrh nije hteo ni bio kadar da se odrekne hegemonije i obračun je za njega bio jedini izbor.

Naši odnosi s Bugarskom nikad nisu bili prirodni. Hladna pozdrivost se smenjivala s romantičnim detinjastim zanosima. Težinu pečata tim odnosima su davali Makedonci i Srbi na našoj strani. Hrvati i Slovenci su manje osećali čitav problem, pa su se u njemu manje i angažovali. U tome je izuzetak bio Tito koji je uvidjao značaj odnosa s Bugarima i za Jugoslaviju i za odnose na Balkanu, a povrh toga bio i emotivno vezan za Dimitrova, budući da je ovaj, postavljanjem Tita na čelo partije, opredelio Titovu sudbinu, ulogu i uspon. Pri tome su Makedonci, odnosno makedonski komunisti, bivali manje oduševljeni i više nepoverljivi od Srba. Svakako je tome doprinosilo i bolno, ponižavajuće iskustvo iz revolucije s bugarskom partijom koja je svojatanjem makedonske organizacije faktički zakočila ustanak u Makedoniji.

Te odnose je opterećivalo i istorijsko breme četiri rata u toku pola stoleća: 1885, 1913, 1915 i 1941. godine. Odnos srpskih komunista — pa i šire: srpskog naroda — bio je dvojstven. Bilo je uvidjanja vlastitih grehova, ali i ogorčenosti zbog bugarskog neverstva i zverstava u okupacijama. Tako su Srbi smatrali — a verovatno i sad smatraju — da su sami krivi za rat 1885. godine (bitka na Slivnici), da su podjednako krivi za rat 1913, ali da su ih Bugari — uprkos obavezama i "večnim prijateljstvima" — napali u najtragičnijim, naj-sudbinskijim trenucima srpske istorije, 1915. i 1941. godine. Takvo uvidjanje, takva iskrenost, mogla je da se oseti kod Bugara samo izuzetno, i to češće kod predstavnika bugarske seljačke partije nego kod komunista.

S povratkom Dimitrova iz Moskve, odnosi su naglo krenuli na bolje. Plima bratstva je obećavala da će zauvek sprati omraze i nerazumevanja. Prijemi kod bugarskog poslanika, koji nije bio komunist, više su ličili na sedeljke kod "rodoljuba" iz vrhova našeg Narodnog fronta, nego kod stranog diplomate.

Bugarska državna delegacija je stigla u Beograd 26. jula 1947. godine. No značajnije je bilo što ju je predvodio Dimitrov, koji je u Jugoslaviji uživao znatnu popularnost, a bio i omiljen u našim partijskim vrhovima.

Nisam prisustvovao dočeku. Koristio sam svoj godišnji odmor za pisanje romana u Sloveniji. Ali kada je bugarska delegacija doputovala na Bled, gde je i potpisano više ugovora o saradnji, i ja sam se pridružio našem vodjstvu. Tada je Dimitrov pričao da su ga naročito uzbudili dočeci srpskih seljaka, po stanicama na putu ka Beogradu, koji su se ganuto radovali što je najzad učinjen kraj omrazama i krvoprolivima između dva susedna, dva srodna naroda. Ganutost je, doista, izbijala i iz reči i iz izraza Dimitrovljevog.

U razgovorima na Bledu, i nezvaničnim i zvaničnim, osećala se težnja ka posebnom, nezavisnom zblizavanju, ka ujedinjenju. Niko, dakako, nije ni pomišljao, a nekmoli govorio, o odvajanju od Sovjetskog Saveza. Ali su udublivanje u međusobne probleme i živo nastojanje da se oni reše, sami sobom gurati i jednu i drugu stranu ka osamostavljanju. A budući da još nije bio sklopljen mirovni ugovor s Bugarskom, za bugarsku vladu su sporazumi i manifestacije s Jugo-

slavijom značili i korak ka sticanju punih državnih prava i ka izlasku iz diplomatske podređenosti. Ti sporazumi — uz ugovor o savezu, sklopljen kasnije u Evsinogradu — biće na sastanku jugoslovenskih i bugarskih predstavnika sa Staljinom, februara 1948. godine, jedan od razloga žestoke Staljinove kritike.

Bugari su bili iznenadjeni, oduševljeni i onim što su videli u Jugoslaviji. Čak i našim fabrikama, tako da je Tito u svom krugu primetio: Dobro je da to vide, da ne misle da mi ničeg nemamo.

Izbila je, u nezvaničnom razgovoru, jedina čarka između Dimitrova i Lazara Koliševskog. Podupro sam Koliševskog. Bilo je govora — i zvanično i nezvanično — o budućem ujedinjenju, o bugarsko-jugoslovenskoj federaciji. I makar nikad o tome nije zvanično raspravljano, samo se po sebi razumevalo da će se u toj budućoj zajednici Makedoniji priključiti deo Makedonije koji je ostao u Bugarskoj: Pirinski kraj. Djavo i ja podbodosmo Koliševskog da pripita Dimitrova zbog čega se na to priključenje mora čekati do ujedinjenja Bugarske i Jugoslavije, kad već svi priznajemo makedonski karakter Pirinskog kraja? Dodao sam da bi takvo priključenje bilo u duhu marksističkog gledanja na nacionalno pitanje, a i dobar, inspirativan početak ujedinjenja Bugarske i Jugoslavije.

Pritešnjen, zasut argumentima, Dimitrov je reagovao zbunjeno i nervozno: Ne možemo mi to sada, buržoazija bi to iskoristila. — “Buržoazija bi to iskoristila” — to je bilo za Koliševskog i mene mahanje crvenom maramom. Na buržoaziju su bili dužni da jurišaju bugarski komunisti. Baš kad se diskusija počela zaoštavati, ušao je Tito i presekao: Nije sad vreme da se o tome govori. — Dimitrov je u “makedonskom pitanju”, odnosno u priznavanju posebnosti Makedonaca, išao najdalje od svih Bugara, mada nije jasno koliko je to poticalo iz njegovog uverenja, a koliko iz želje za zbliženjem sa Srbima i s Jugoslavijom. Svakako nije u tome bez značaja ni to što mu je majka bila Makedonka, a prva žena Srbijanka, ali je presudnije nasledje iz balkanskih socijalističkih pokreta pre Prvog svetskog rata, koji su se zalagali za stvaranje balkanske konfederacije. Dimitrov je sanjario o ostvarenju ideala iz svoje mladosti. Četrdesetosma, odnosno nasrtaj Sovjetskog Saveza na Jugoslaviju, razvejaće i te ideale. A što je Dimitrov, u jesen četrdesetosme, na kongresu bugarske partije, oštrinu svoje kritike uperio protiv Koliševskog i mene, a ne protiv Tita, to će pre biti izraz njegovog kolebanja i nade u nekakvo kompromisno rešenje žrtvovanjem eksponiranih funkcionera iz našeg vodjstva, nego animoznošću zbog raspre na Bledu o priključenju Pirinskog kraja Makedoniji.

Jer kada smo 26. novembra uzvratili posetu Sofiji, to nije ličilo na susret vodja dveju država, nego na dugo željeno spajanje dvaju srodnih pobedničkih pokreta. I Bugari su hteli da se pohvale pred nama, pa su nas odvezli u Varnu i u kraljevski dvorac u Evsinogradu, na Crnom moru, gde je i potpisan ugovor o uzajamnoj pomoći. A usput su bugarski seljaci sa svesrdnom dobroćudnošću pozdravljali Tita, baš kao i srbijanski Dimitrova. Baš u taj ugovor o savezu — ako se dobro sećam — trebalo je, na predlog Bugara, da udje odredba

o “večnom prijateljstvu”. I mada je nas Jugoslovane ta odredba podsetila na “večno prijateljstvo” ugovoreno između Kraljevine Jugoslavije i Carevine Bugarske — prijateljstvo čija “večnost” nije dočekala ni da se osuši mastilo potpisnika — ta odredba bi se i provukla da nije došla primedba sovjetske vlade da se ona zameni sa 20 godina. Tako je ta odredba, u polušaljivom prisećanju na kraljevske “večnosti”, odbačena, bez bugarskog prigovora. Bugari su, uskoro po sukobu Jugoslavije s Moskvom otkazali i taj i druge ugovore. Komunistička “večnost” se nije pokazala većnijom od kraljevske.

I ministri unutrašnjih poslova, Jugov i Ranković, “menjali su iskustva” o borbi protiv klasnih i zajedničkih neprijatelja. Tito je na oproštajnom banketu bio popio više nego obično, pa je na stanici grljenje sa Dimitrovom i ostalima bilo srdačno do neobuzdanosti.

Nisam bio u delegaciji koje je posetila Bukurešt 18. decembra 1947. godine. Ali Ranković mi je pričao da sovjetski predstavnici nisu mogli sakriti zavidljivost, kad su stotine hiljada, po lapavici, klicale Titu na mitingu. Zavidljivost, potmulo negodovanje sovjetskih predstavnika se osećalo i za vreme naše posete Madjarskoj. Negodovanja u Istočnoj Evropi protivu sovjetske dominacije tražila su i nalazila oduške u Jugoslaviji.

5.

Ideja o izmeni iskustava i saglašavanja akcija komunističkih partija, javljala se češće, naročito u susretima istočnoevropskih vođa. To je više nametala međunarodna situacija — zaoštavanje odnosa između "kapitalizma" i "socijalizma", odnosno između SAD i SSSR — nego ideološka "identičnost" komunističkih vlada. Ali niko nije bio za obnavljanje Kominterne koju je Staljin raspustio 1943. godine radi jačanja državne i imperijalne pozicije Sovjetskog Saveza. O tome je razgovarano uopšteno, u susretu Staljina s Titom i Dimitrovom, kada je u junu 1946. godine jugoslovenska delegacija boravila u Moskvi. Prevladalo je mišljenje da buduća organizacija bude informativnog karaktera. I pokretanje *Nove demokratije* u Parizu bilo je na toj liniji, a razgovor Molotova sa mnom u Parizu korak dalje.

Konačnu odluku o sastanku za osnivanje Informacionog biroa komunističkih partija (Kominforma) doneo je sovjetski vrh bez neposrednih konsultovanja, ali uz nesumnjivu saglasnost sviju.

Kardelj i ja — kao predstavnici Komunističke partije Jugoslavije — poleteli smo posebnim avionom, krajem septembra 1947. godine, i spustili se na aerodromu u Vroclavu. Bilo je oblačno, ali nekišovito. Dočekao nas je predstavnik poljskog Centralnog komiteta Berman — zdepast, grubih crta i negovorljiv. Ipak smo oko dva sata čekali na ledini, jer konspiracija nije dopuštala da se smestimo u salonu aerodromske zgrade, a automobil nije pristizao. Bilo je i pošalica, tako da se i Berman izvinjavao da organizaciju drže u rukama sovjetski drugovi.

Sastanak je održan u banji Sklarska Poreba. Ime tog mesta sam saznao kasnije, jer nam ga nisu rekli, a niti smo se raspitivali — dostojanstveno smo poštovali konspiraciju. Do samog mesta smo se vozili oko tri časa kroz ušorena i uredna sela i mlade, povrstane četinare. Delegacije su smeštene u neveliki pansion — odmaralište državne bezbednosti, u čijem restoranu je i održano zasedanje — okolo je bilo manjih zgrada, ali ne znam ko je u njima bio smešten. Kraj pansiona je bila i livadica, pa su delegati u pauzama po njoj šetkali u nevezanom razgovoru.

Sovjetsku partiju su na većanju predstavljali Ždanov i Maljenkov, bugarsku — Červenkov i Peptomov, rumunsku — Pauker i Dež, mađarsku — Farkaš i Revaj, poljsku — Gomulka i Minc, čehoslovačku — Slanski i Baštovanski, italijansku — Longo i Reale, francusku — Diklo i Fažon, jugoslovensku — Kardelj i ja.

Većanje je trajalo sedam dana, a zasedalo se i pre i posle podne. Uvodni referat o međunarodnoj situaciji podneo je Ždanov. Svaka partija je preko jednog predstavnika — u ime jugoslovenske Kardelj

— podnela referat o svom radu i stanju. Maljenkov je podneo referat o stanju u sovjetskoj partiji. On je istakao da se pred sovjetskom partijom postavlja prelazak iz socijalizma u komunizam i da, u vezi s tim, postaje zanimljivo i važno izučavanje utopijskih socijalista. Svi delegati, sem Francuza, govorili su ruski. Nije bilo simultanog prevodjenja, a kako su se zbog Francuza izlaganja morala prevoditi, rad se otezao i komplikovao, utoliko pre što sovjetski prevodilac nije shvatao političku problematiku i terminologiju, pa smo mu upadali Ždanov i ja, sve dok Minc nije preuzeo prevodjenje.

Ni dnevni red nije bio unapred utvrđen. Referati su se morali pripremati prekonoc i izjutra, pa su delegacije — pogotovu naša, koja je pripremila i kritiku francuske i italijanske partije — radile naporno. I pre diskusije se znalo za neslaganja, naročito s Francuzima i Italijanima. Ustvari, francuska i italijanska partija bile su na nišanu zbog "parlamentarnih iluzija", zbog potcenjivanja "agresivnosti" SAD i zbog slabe podrške Sovjetskom Savezu i "narodnim demokratijama". Već u Ždanovljevom referatu — premda on nije izričito spomenuo francusku i italijansku partiju — bila je naznačena ta kritika, samim tim što je on udario oštru granicu između "kapitalizma" i "socijalizma", Ali konkretna kritika francuske i italijanske partije pripala je nama, optužujući SAD za ucene i pritiske i za pripremanje agresivnog rata. — prve meni, druge Kardelju. U kuloarima, već pre referata Dikloa i Longa o njihovim partijama, Kardelj i ja smo spomenuli Ždanovu i Maljenkovu, a i oni su nam sugerisali, kritiku francuske i italijanske partije. Ždanov je to jedva dočekao: Treba ih kritikovati!

Inače smo mi najuže saradjivali sa sovjetskom delegacijom. Čak smo i sedeli do nje i dogovarali se šapatom ili ceduljicama. Ana Pauker nije mogla odoleti da tu posebnu bliskost Jugoslovena i boljševika ne protumači u ćaskanju na livadici: Sem sovjetske i jugoslovenske partije, ostale partije i nemaju ničim naročitim da se pohvale.

Kardeljeva kritika italijanske partije bila je konkretnija i dublja, od moje kritike francuske partije. Moje poznavanje prilika u francuskoj partiji, mada veće od Kardeljevog, bilo je površno i dovoljno jedino za uklapanje u šemu koju je formulisao Ždanov. Ali ta moja površnost, odnosno Kardeljeva "dubina", nije nimalo bila razlog što je Diklo ljutito odbio moju, a Longo prihvatio Kardeljevu kritiku. Nasuprot italijanskim, francuski komunisti su bili naduveni i samouvereni. Diklo nije bio ni prošao sovjetsku "školu": "kritika" i "samokritika". On je u Sovjetskom Savezu boravio tek povremeno. Diklo je odušio na meni nagomilano negodovanje protiv samog skupa, pa i protiv sovjetskih predstavnika. Ždanov i Maljenkov će pred kraj zasedanja ublažiti svoje stavove, kako ne bi odbili Francuze.

Longo je pak, bez uznemiravanja, diplomatskim jezikom prihvatio kritiku. I ne samo to, nego je u sobi, sa Realeom, posetio Kardelja i mene. Prihvatio je i Kardeljeve primedbe da njihova partijska štampa skoro ništa ne piše o Jugoslaviji. Rastali smo se s međusobnim razumevanjem, ali i bez srdačnosti, karakteristične za naše odnose iz ilegalnosti i rata. I potom su održavani živi odnosi s KP Italije. Toljati je i posle rata boravio tri-četiri puta u Beogradu. S njim je uvek —

u velikoj meri zahvaljujući njegovoj elastičnosti i Titovoj praktičnosti — iznadjen uzajamno prihvatljiv, razborit sporazum. I na početku 1948. godine, uoči izbora u Italiji, u Beogradu su boravila dva člana italijanskog CK. Sporazumeli smo se o svemu, ukoliko se ticalo međusobnih odnosa. Ali u vozu za Zagreb, u salon-vagonu, izbila su između njih i Kardelja i mene oštra razmimoilaženja u procenjivanju daljeg razvitka u Italiji. Oni su dokazivali da će na izborima dobiti većinu i da će se time stvoriti uslovi za poredak sličan jugoslovenskom. Mi smo izražavali sumnju u njihovu pobjedu. I dokazivali da je za poredak sličan jugoslovenskom nužno razbijanje starih odnosa i starih klasa u oružnoj borbi. Termin "revolucija" još nije u Jugoslaviji bio ozvaničen, mada smo Kardelj i ja smatrali da je u toku borbe protiv okupatora u stvari izvršena revolucija.

Ako smo Kardelj i ja unekoliko šematski primenjivali jugoslovensko iskustvo na Italiju, ne manje je očito da su se italijanski drugovi uljuljkivali iluzijom da će vlast zadobiti mirnim, parlamentarnim putem. Ova priča, ovo razmišljanje ne odnosi se na današnju, "evrokomunističku" KP Italije, jer su se i prilike u Evropi i svetu, pa i same KP Italije, otada bitno izmijenile.

Bilo je i upadica, ponajvećma Ždanovljevih, na izlaganja Francuza i Italijana — na njihove iluzije da mogu ostati u vladi, na iluzije o parlamentarizmu. A između mađarske i čehoslovačke delegacije izbio je spor: Mađari su potegli optužbu protiv Čehoslovaka zbog proganjanja i isterivanja mađarske manjine. Mađari su iznosili i takve drastične slučajeve kao što su isterivanje iz Čehoslovačke bivših boraca na strani republikanske Španije, članova partije i komunističke omladine. U tome su Mađari imali podršku ostalih delegacija. Na zasedanju je izbegnuta opširnija rasprava o tome, ali u kuloarima se razgovaralo bez stešnjavanja: pogotovu se mi Jugosloveni, Kardelj i ja, nismo sustezali da Čehoslovacima očitamo lekciju iz internacionalizma.

Jedino stvarno, ideološko razilaženje izbilo je u izlaganju Gomulke. On je naglašeno isticao "poljski put u socijalizam". Takva ideja Jugoslovenima nije padala na um ni u početku sukoba sa Sovjetskim Savezom, budući da smo pretežno osporavali sovjetsku dominaciju, pod vidom neistinitih optužbi, a ne samu sovjetsku formu socijalizma. Gomulka je izražavao i rezerve u pitanju kolektivizacije poljskog sela. Kardelj je, dok je Gomulka izlagao tu ideju, progundjao, ali dovoljno glasno da ga je Ždanov, kraj kojeg je sedeo, mogao čuti: Poljski put u socijalizam, a oslobodila ih Crvena armija! — Ali ni ta Gomulkina ideja nije na zasedanju opširnije i direktno pobijana, nego je to obavljeno u kuloarima. Ni u tome, razume se, nije izostala naša revnost.

Ždanov i Maljenkov su ne samo bili zadovoljeni držanjem jugoslovenskih delegata, nego su u nama imali bezrezervnu podršku, iako su između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza već tinjale razlike i razilaženja. Odluke tog osnivačkog zasedanja Informbiroa, držim, ne bi bile drukčije i da smo mi Jugosloveni imali samostalnije držanje. Odluke slovom ne osporavaju ravnopravnost partija. Ali bi atmosfera i odnosi besumnje bili drukčiji. Sovjetski predstavnici ne bi bili onoliko samo-

pouzdati, a drugi — naročito Poljaci, Francuzi i Italijani — bi imali podršku partije čiji je prestiž utvrdila revolucija koju je samostalno obavila.

Ali sovjetski predstavnici su posebnu pažnju ukazivali jugoslovenskoj delegaciji, mada nas u referatima nisu hvalili baš onoliko koliko je naša partija bila zaslužna. Odnosi na zasedanju su bili takvi da se Jugoslavija postavljala kao mlađji, najzaslužniji partner Sovjetskog Saveza. To je tada bilo dovoljno da ne povredi "jugoslovensku" sujetu i jugoslovenske pretenzije.

Kasnije, kada je izbio sukob, u jugoslovenskim vrhovima je osnivanje Informbiroa, a pogotovu njegovo smeštanje u Beograd, ocenivano kao dijabolična zamisao Staljina da pokori Istočnu Evropu, a u prvom redu Jugoslaviju.

Meni izgleda, danas, da takvo razmišljanje nije sasvim tačno. Nesumnjivo je Staljin organizovanjem Informbiroa hteo da zavede disciplinu, odnosno poslušnost u istočnoevropskim zemljama i onim komunističkim partijama, francuskoj i italijanskoj, koje su imale značajan uticaj na Zapadu. Bilo je reči, u kuloarima, da je trebalo pozvati i neke druge partije, na primer britansku i albansku, a i grčku, koja je tada vodila građanski rat. Ali sovjetski predstavnici su to otklonili bez opširnijih obrazlaganja. Doista mi nije ni danas jasno zbog čega nisu bili pozvani Albanci. Jugosloveni se nisu tome protivili. Sovjetska vlada nije Albaniju — kao ni komunističke partije, sem francuske i italijanske — smatrala značajnom, a možda ni konačno otrgnutom od kapitalizma. Prisustvo Grka je otpadalo zbog toga što bi to moglo da se protumači, na Zapadu, kao otvoreno i aktivnije uplitanje u građanski rat u Grčkoj. A kad je taj razlog prećutno uvažen, grčkoj partiji nije pridavan veći značaj nego ostalim izostavljenim. A britanska partija je ocenjivana kao preslaba da bi se mogla uporediti s francuskom i italijanskom, pa njeno prisustvo ne bi moglo opravdati odsustvovanje drugih partija. Delegati su, uza sve to, smatrali da će ostale partije podržavati odluke Informbiroa i pridržavati se stavova koje on bude usvajao. Ta se procena kasnije pokazala tačnom.

Sve u svemu, organizovanje Informbiroa i njegov sastav odgovarali su interesima i interesovanjima sovjetske države. Odredjivanje Beograda za sedište Informbiroa nije u tom trenutku — to je moj utisak — motivisano namerama i planovima o potčinjavanju Jugoslavije. To zaključujem ponajpre iz toga kako je do toga došlo. Ždanov je predložio za sedište Prag, kao najmanje ekspanzivan na zapadu, i kao "najslabiju kariku" na istoku. To je prihvaćeno bez raspre. Ali Slanski nije mogao da prihvati obavezu dok se ne konsultuje s Gotvaldom. A kako nije između Sklarske Porebe i Praga bilo direktne telefonske veze — takva veza bila je uspostavljena jedino s Moskvom — Slanski je oputovao automobilom u Prag. Putovao je čitavo popodne i čitavu noć, da se sutra oko podne pojavi s neodusevljenim pristankom Gotvaldovim. Ali u međuvremenu, pre-onoć, Ždanov je razgovarao specijalnim telefonom sa Staljinom i svakako mu preneo kolebanja Slanskog. Staljin je odlučio da sedište bude u Beogradu, što smo Kardelj i ja na licu mesta prihvatili, ne

krijući oduševljenje, iako smo znali da to Jugoslaviju izlaže dodatnim pritiscima sa Zapada i internacionalističkim obavezama. Beograd je priznat za novi — najvažniji posle Moskve — revolucionarni centar.

A i način Staljinovog odlučivanja ide u prilog mojoj pretpostavci da Beograd nije izabran za sedište Informbira radi toga da bi se kasnije na Jugoslaviju vršio efikasniji pritisak. Ždanov je došao na večanje s predlogom o Pragu kao sedištu. Staljin se — izvešten o kolebanjima Slanskog, a verovatno i o potpunoj podršci Jugoslavena sovjetskoj delegaciji — odlučio za Beograd. Mada oprezan, kadar za strpljiva, dugotrajnija vrebanja, Staljin je istovremeno znao i da odlučuje naglo, po inspiraciji. Tako je izabrao Beograd, koji je tada bio najistureniji, pa i najodvažniji u sukobljavanjima sa Zapadom. Kroz prkošenje je podvlačio odlučnost.

Na sastanku je zaključeno i izdavanje dvonedeljnika Informbira. Ali naziv lista, *Za trajni mir, za narodnu demokratiju*, odredjen je kasnije. Glavni urednik Judin je pričao da je taj uaziv izmislio Staljin, s objašnjenjem da će zapadnjaci, kad ga budu citirali, morati da upotrebe aktuelnu parolu Moskve i komunista. To se nije dogodilo, kao ni samo organizovanje Informbira. Zapadne informacije su, već i zbog toga što je naziv bio dug, mahom upotrebljavale izraz "organ Kominforma".

S nama se vratila i rumunska delegacija, pa je bez zadržavanja u Beogradu, našim avionom, produžila za Bukurešt. Kardelj i ja smo se već istog popodneva našli s Titom, a uveče se iskupilo u kuglani oko bilijara, desetak vodećih drugova — medju njima Koča Popović, Ivan Gošnjak, Blagoje Nešković — da saslušaju novosti i naše utiske. Svi su bili dečački razdragani i gordi, kao da se obnavlja "romantični" period u odnosima između komunističkih partija i naše i sovjetske partije, kao da su, najzad, krv i stradanja komunista i naroda Jugoslavije dobili priznanje. Ali su, uz to, detalji iz našeg pričanja — to nije bio formalni sastanak, nego sedeljka pre bilijara — o kritikama i samokritikama svih partija, sem dakako sovjetske i naše, izazivali kod svijih neskriveno samozadovoljstvo.

Uskoro, 5. oktobra, objavljena je i kod nas — prema dogovoru s ostalim partijama — deklaracija sa zasedanja Informbira. A ja sam 8. oktobra objavio, tim povodom, uvodnik u *Borbi*. Vredi navesti iz njega jedan citat, kao ilustraciju "jugoslovenske" neobuzdanosti i uobraženosti: "Narodi Jugoslavije mogu biti ponosni što je njihova prestonica postala mjesto u kome će, u budućnosti, komunističke partije vršiti svoja savjetovanja, sporazumijevajući se o borbi protiv potpaljivača novih ratova i njihovih pomagača. Narodi Jugoslavije samo mogu biti ponosni što će njihova zemlja i na taj način pomoći aktivnost najnaprednijih snaga savremenog društva na dobro radnog, miroljubivog čovječanstva i naroda koji se bore za oslobođenje od imperijalističkog jarma".

U Jugoslaviju je uskoro doputovao i predstavnik sovjetske partije Judin. Bile su blagovremeno poduzete mere za smeštanje Informbira i štampanje njegovih glasila. Taj posao je obavio uglavnom Ranković sa svojim aparatom. Ispražnjena je i uređjena jedna od najboljih i

najreprezentativnijih palata u kojoj je nekada bila banka. Mi smo poverenu nam dužnost shvatili kao "istorijsku odgovornost" i vršili je savesno i predano. Ni sovjetski predstavnici nisu imali nikakve primedbe.

Između Judina i Moskve uspostavljena je specijalna telefonska veza. Redakciju je trebalo da sačinjavaju — prema odluci Informbira sredinom januara 1948. godine, na kojoj je jugoslovensku partiju zastupao Ivan Gošnjak, jer sam ja bio u Moskvi — po jedan predstavnik članica Informbira. Uredjivanje je ustvari bilo u rukama Pavla Judina, "najboljeg filozofa među obaveštajcima i najboljeg obaveštajca među filozofima" — kako ga je okvalifikovala uzrečica koja je o njemu kolala u Moskvi. Ali ni Judin nije imao veća prava nego što bi ih imao inteligentniji tehnički urednik. Otisak organa Informbira je slat avionom u Moskvu na odobrenje Staljinu i Molotovu, a niko niži nego Judinov zamenik Olenjin dežurao je u štampariji *Borbe*, da se neki primerak ne iskrade pre nego stigne *imprimatur*.

Član redakcije organa Informbira je bio Boris Zihel, a ja sam bio partijski predstavnik u Informbirou. Zihel je zadovoljavao u novinarskom, a pogotovo u teoretskom pogledu, mada se ne bi moglo reći da je bio dovoljno čvrst i odvažan u odnosima sa sovjetskim predstavnicima. Doduše, nije bilo — činilo se, na prvi pogled, da neće ni biti — nužde za čvrstinom i odvažnošću. Osnivanje, a pogotovo smeštanje Informbira u Beograd, navešćivalo je i uskladjivanje odnosa sa Sovjetskim Savezom. Ali to je bio privid koji je sazdavalo i nametalo ideološko zajedništvo, ideološka identičnost sa Sovjetskim Savezom. Jer razlike i neslaganja "po državnoj liniji", odnosno u stvarnim, životnim pitanjima, nastavljala su se, pa čak i zaoštravala. Na površini, u štampi, ondašnji posmatrač je jedino mogao da primeti pojačanu, čak grozničavu podršku koju je Jugoslavija ukazivala sovjetskoj spoljnoj politici i dugačkim i patetičnim govorima Višinskog. Godišnjica Oktobarske revolucije guta čitave glavne novine i slavi se bučnije nego u Moskvi. Dan Jugoslovenske armije se 1947. godine još uvek slavio na Staljinov rođendan, 21. decembra, a ne kao kasnije i danas, 22. decembra. Ali ta neodmerenost samo skriva pravu podzemnu realnost.

U to vreme padaju Titove posete Budimpešti, Bukureštu i Sofiji, u kojima se upadljivo ispoljavaju spontane simpatije naroda prema Jugoslaviji, a čak i naklonost nekih vođa ka Jugoslaviji i ka nezavisnijem, "jugoslovenskom" položaju. Zakulisno, kao iz nehata, budući sukob se zakuvava prepričavanjima i naduvavanjima o gluposti, naduvenosti i primitivnosti sovjetskih predstavnika. Sovjetski ambasador Lavrentjev je bio — najčešće s razlogom — česta tema zakulisnih razgovora i ogovaranja.

Prvi sovjetski ambasador je bio Sadčikov. On je postavljen odmah po priznanju vlade Tito-Šušašić i ostao je nešto više od godinu dana. Sećam se da je Kardelj, kad se postavilo pitanje naznačenja ambasadora, istakao da treba insistirati kod sovjetske vlade da nam uputi ličnost koja će biti više partijski radnik, a ne profesionalni diplomata, kako bi nam pomogao u pitanjima unutrašnjeg razvitka i u

partijskoj izgradnji. Ali se ne sećam, ako sam i znao, ko je to insistiranje obavio — možda Tito, a možda baš Kardelj kad je krajem 1944. godine boravio u Moskvi. I doista, Sadčikov je uzet iz aparata CK sovjetske partije i upućen u Jugoslaviju za ambasadora. Sadčikov je nosio tek uvedenu ambasadorsku uniformu i držao se — naročito u prisustvu zapadnih saveznika — diplomatske forme. Ali je istovremeno pratio naše unutrašnje prilike i preko vodja — najčešće Tita ili Kardelja — davao savete. Bio je povučen, strpljiv i nenametljiv. Sećam se jednog njegovog značajnijeg saveta. U projektu Ustava od 1946. godine bilo je zapisano i socijalno osiguranje seljaka, pa je to — s motivacijom da ni Sovjetski Savez nema materijalnih mogućnosti za takvo što — izbačeno iz konačnog teksta.

Nije nam bilo jasno zbog čega je Sadčikov zamenjen, a nismo imali ni nekih razloga za sumnje. Lavrentjev je čak bio i poduzimljiviji u uspostavljanju kontakata, a pogotovu u priredjivanju izobilnih večera i prijema, i u manifestacionoj saradnji. Ali se promena ubrzo osetila. Lavrentjev je pretežno nastupao — i kad, iz formalnih razloga, nije morao — kao zvanični, državni predstavnik. Nije se udubljavao u prilike i odnose, bio je — u razgovoru — znatno krući od Sadčikova. Nije bio kadar da primi ni najblažu primedbu na račun Sovjetskog Saveza ili sovjetskih predstavnika. Ubrzo je počeo da diferencira jugoslovenske vodje, da se zbližuje sa nekim više. Osetila se promena i u držanju članova ambasade — postali su zvaničniji i zakopčaniji. Na jednoj večeri, dok sam mu objašnjavao teškoće u prevodjenju ruskog termina, on je bez promišljanja dobio: Zašto ne uzmete ruski termin? — Podjarivao je, kao u šali, srpske funkcionere što zanemaruju "vodeću ulogu" srpskog naroda, dok su istovremeno sovjetski predstavnici održavali žive, nerazjašnjene, veze s Hebrangom i hrvatskim funkcionerima i nabacivali aluzije o podređenosti Hrvata i Hrvatske. Lavrentjev je ukazivao da mi potcenjujemo Pravoslavnu crkvu i nastojao da oživi veze sovjetske Pravoslavne crkve sa srpskom.

Lavrentjev je bio tipičan predstavnik krute, bespogovorne i ispredane staljinske diplomatije. Svoj zadatak je on shvatio — a takav mu je odista i bio — ne da razume nego da pokori. Zbog toga je ispadao skućeniji i nespretniji nego što bi inače po svojim svojstvima bio. Judin je bio usko povezan s Lavrentjevom. To se moglo zaključiti iz njihovih svakodnevnih, otvorenih susreta, a i iz razgovora s njima na večerama i prijemima. Ali Judin se — kad je sukob otpočeo — čuvao da ne eksponira previše ni sebe ni organ Informbiroa.

Razlike i neslaganja sa sovjetskom vladom krajem 1947. godine su u ekonomiji dobili ogromne, nepremostive razmere. Vodstvo je, u zahuktalosti ostvarivanja prvog Petogodišnjeg plana, povuklo za sobom, što milom što prinudom, i narod. Zemlja se kidala u naporu i oskudici. Ali taj plan — autor mu je bio Hebrang, a trebalo je da ga izvodi Kidrič — bio je ne samo prenapregnut, nego i nerealan u svim svojim postavkama. Bio je sračunat i na obimnu pomoć Sovjetskog Saveza, mada nam tu pomoć niko nije bio obećao. Kada je na sednici Politbiroa Hebrang obrazložio plan, svi su bili prezadovoljni. Diskusije

takoreći nije ni bilo. Jedino sam ja napravio primedbu da je nemoguće imati toliko krava i toliku mlečnost, obzirom da je govedarstvo stradalo za vreme rata i da se krave tele jednom godišnje. Primedba je shvaćena kao šala, a i bila je napola šala, ali Hebrang je uzvratilo da će biti uvezene krave iz Holandije, pa sam i ja ostao zadovoljan. Planiralo se na osnovu želja i ambicija, a ne mogućnosti i potreba. Hebrang se u tome — kao što bi se to dogodilo i bilo kome drugom na njegovom mestu — podao opštoj atmosferi, koja je zahvatila čak i stručnjake, od kojih je većina bila više partijska nego stručna.

Jugoslovenski vodji su kasnije — pošto se razgoreo sukob sa Sovjetskim Savezom i istočnoevropske vlade prekršile sve ugovore i faktički prekinule ekonomske odnose s Jugoslavijom — tvrdili da je plan propao zbog blokade s Istoka. To je tačno, ali uz dodatak: plan je bio nerealan, zasnovan na željama, a ne na mogućnostima. I ostvarivan je kampanjom i poluprinudom, kao da je u pitanju sudbina naroda. Kritičan, neotklonjiv je bio nedostatak radne snage. Istina, već u januaru 1946. godine je ukinut prinudni rad, kao vrsta kazne. Ali ni dobrovoljni rad — obzirom da je to bila i vrsta kampanjske, "patriotske" provere, mogla bi se ta dobrovoljnost staviti pod znakove navoda! — nije davao bolje rezultate. Značajnu ulogu na "ključnim tačkama" trebalo je da odigraju, i odigrali su, politički i drugi zatvorenici, kojih je bilo preko 50.000, kao i nemački ratni zarobljenici kojih je bilo preko 100.000.

Prolazeći kroz Bosnu, u proleće 1946. ili 1947. godine, video sam na Romaniji stotine ljudi koji su, gladni i promrzli, dokoličili na šumskim radovima. Stupivši u razgovor s njima, doznao sam da su većinom iz Srbije, da nisu došli po kazni, ali ni dobrovoljno. Nisu primali nikakvu platu, iako treba da rade do dva meseca, a hrana se sastojala od čorbuljaka bez mesa i masnoća i oko pola kilograma kukuruza. Takvo bezvoljno, neplaćeno i izgledno ljudstvo nije bilo ni moguće pokrenuti na intenzivan rad, čak i da je postojala adekvatno stručna organizacija. Slične "dobrovoljce" sam sretao i drugde. Bilo ih je svukud po Jugoslaviji. Po povratku u Beograd preneo sam svoje utiske vodećim drugovima, a najopširnije Kidriču. Svi su uvidjali nekorisnost, besmislenost takvog "dobrovoljnog" rada, ali niko nije znao kako bi drukčije bilo moguće ostvariti postavljene, "planske" zadatke. Uskoro potom Kidrič i njegov aparat su izračunali da taj rad — transport, ishrana, medicinska zaštita radnika i drugo — koštaju više nego što doprinose. "Dobrovoljni" rad je ukinut, a ostao je samo — iz ideoloških i "vaspitnih" razloga — dobrovoljni rad za omladinu i doista dobrovoljni rad na lokalnom nivou.

Iracionalnu, ideološku prenapregnutost ekonomije je donekle ublažavala pomoć Unre, koju je naša vlada — svakako uz pomoć Unrinih stručnjaka — racionalno i efikasno rasporedila. Najeklatantniji primer je brza obnova teško postradalog željezničkog saobraćaja. Ali ta pomoć nije mogla bitno pomoći ostvarivanju preambicioznih, nestvarnih planova.

Naše insistiranje na ostvarivanju toga plana, odnosno na brzom industrijalizaciji i modernizaciji, sovjetski predstavnici su pothranjivali

varljivim obećanjima. Iz svih razgovora u Moskvi na najvišem nivou — pogotovu onih između Tita i Staljina u junu 1946. godine — moglo se zaključiti da će sovjetska pomoć biti obilata i svestrana. U praksi od toga je ostvarivano malo ili nimalo, a jačala su sovjetska nastojanja, u raznim vidovima, da zagospodare jugoslovenskom prirodom i Jugoslaviju zadrže kao agrarno i sirovinsko područje. Ali do svesti o sovjetskoj "sebičnosti", o "dekadenciji" ruske revolucije i sovjetskom hegemonizmu, do svesti o svojoj posebnosti i o izlečivosti svojih muka samo vlastitim naporima — do toga se dolazilo sporo, bolno, kroz neverice i kolebanja.

Kidrič se satirao i ždrao da ostvari plan, a istovremeno je opažao njegovu nerealnost. Svakodnevni poslovni odnosi i perspektivni pregovori su mu kazivali da ekonomski odnosi sa Sovjetskim Savezom i drugim istočnoevropskim zemljama ne samo što nisu drukčiji, nego su, štaviše, i nepovoljniji, jer su opterećeni ideološkim obavezama i zamkama, od odnosa s drugim, zapadnim zemljama. A istovremeno je on morao — takav je bio stav, zasnovan na ideološkoj povezanosti i istovetnosti — da odnose s Istokom razvija i neguje. Vodjstvo je bilo, pa tako i Kidrič (ističem njega jer je vodio ekonomiju, čiji je razvoj trebalo ne samo da opravda nemerljive žrtve iz rata, nego i da obezbedi življenje) u dilemi i na mukama.

Možda bi te naše dileme i naše zaglavljivanje u ekonomske teškoće potrajalo mnogo duže, da se ekonomska neslaganja sa sovjetskom vladom nisu ispreplitala sa "ideološkim", političkim razlikama i neslaganjima. A jugoslovensko vodjstvo nije moglo, a nije ni pristajalo — samo svešću koja se razvila iz revolucije izvršene vlastitim snagama — na ćutljivu pokornost. Iz uskog, vodećeg kruga su se širili neslaganje i negodovanje i uopštavali se, postupno, u saznanje i u kritiku.

Ali to se nije dalo sakriti, čak i da je vodjstvo na tome nastojalo. U samom vodjstvu i oko njega bilo je drugova koji su svaku kritiku, a pogotovu osamostaljenje od Sovjetskog Saveza, smatrali ne samo za odstupanje od ideologije, nego i izdajom revolucije i svoje revolucionarne prošlosti — svog revolucionarnog bića.

Sukob je, tako, postajao neminovan, mada niko nije bio sasvim svestan ni njegovih oblika ni njegovih razmera. Niko nije tražio povod, niko nije namerno ubacio varnicu — i jedno i drugo se javilo iz političkih, iz međudržavnih odnosa. Povod, varnica izbili su iz nepodudaranja, sukobljavanja jugoslovenske i sovjetske politike prema Albaniji. U Beogradu i Tirani se i dandandji posleratni odnosi između Albanije i Jugoslavije interpretiraju različito, čak suprotno — zavisno od ideoloških i državnih sukobljavanja. Čuje se i mišljenje da se Beograd odnosio prema Albaniji slično Moskvi prema Beogradu. To poredjenje je šematično i površno. Pitanje je specifično i mnogo dublje.

Koliko je meni poznato i koliko mogu da saznam iz jugoslovenskih objavljenih materijala, ekonomski odnosi između Jugoslavije i Albanije samo spolja liče na odnose između Sovjetskog Saveza i istočnoevropskih zemalja. I u jednom i u drugom slučaju, na primer, uspostavljaju se mešovita društva. Ali Jugoslavija je — kad se sve uzme

— više davala nego što je dobijala iz Albanije. Jugoslavija je — preko zajedničkog društva — podigla prvu železnicu u Albaniji (Drač-Pećin), kao i nekoliko manjih fabrika, a dala je Albaniji i relativno visok kredit (dve milijarde leka = 40 miliona dolara). Albaniji su poklonjene i znatne količine žitarica, kad je 1946. godine bila pogodjena sušom, iako je Jugoslavija bila takodje zaostala, opustošena, gladna i u svemu oskudna.

Takav ekonomski, za Jugoslaviju skup i nepravičan odnos, bio je moguć jedino zbog toga što su i jugoslovenski i albanski vrhovi stajali, već od rata, na gledištu da obe zemlje treba da se ujedine. Albanija bi postala sedma jugoslovenska republika, pa bi se njoj priključila i oblast Kosova i Metohije, naseljena većinom Albancima. Držalo se da bi time, najzad, bili uklonjeni teritorijalni sporovi i nacionalne netrpeljivosti. Iz te koncepcije Jugoslavija se prema Albaniji u ekonomiji — mada su o mešovitim društvima i trgovini sačinjavani međudržavni ugovori — odnosila s nesebičnošću i širinom kao da se radilo o jednoj od njenih nerazvijenih republika.

Ali to baš nije odgovaralo niti moglo odgovarati Albancima, čak da kod njih nezavisnost, a pogotovu posebnost, nisu takoreći najbitnije nacionalne crte. Pogotovu takvo, ujedinjaško, zблиžavanje nije odgovaralo sovjetskoj vladi, koja je, doduše, bila naklonjena kontrolisanoj, zavisnoj Jugoslaviji, ali ne i Jugoslaviji kao nezavisnoj, osnaženoj balkanskoj državi.

Svakako su se Albancima, s uspostavljanjem odnosa s drugim istočnoevropskim zemljama, pogotovu sa Sovjetskim Savezom, ukazivale i druge ekonomske, a pogotovu političke mogućnosti, a ne samo naslanjanje na Jugoslaviju. Ali ako u stvarnosti i ne bi bilo tako, dovoljno je ako je Albancima takvo što nagovešteno i oni u to poverovali, pa da vodjstvo, ili deo vodjstva, počne da sumnja u ispravnost i korisnost održavanja zacrtanih jednostranih odnosa s Jugoslavijom. Jer ekonomski odnosi Jugoslavije s Albanijom, mada — kao što sam već istakao — pravedniji od onih koje je Sovjetski Savez praktikovao prema istočnoevropskim zemljama, pa i prema Jugoslaviji, kao takvi, kao vrsta odnosa, morali su kad-tad izazvati otpore u Albaniji. Mešovita preduzeća, značajna uloga jugoslovenskih savetnika i stručnjaka, jugoslovenska nastojanja da u skladu s idejom ujedinjenja, uskladjuju albanski razvoj s jugoslovenskim razvojem, sve to i mnogo šta drugog uz nepremostive nacionalne i ogromne svakojake razlike, moralo je kad-tad da izazove trvenja i neslaganja.

Jugoslovensko-albanske odnose nije tada akutno opterećivalo pitanje Kosova i Metohije. Jer oba vodjstva, albansko i jugoslovensko, stajala su na gledištu ujedinjenja Jugoslavije i Albanije, čime bi se rešilo i pitanje pomenute pokrajine, na taj način što bi bila priključena albanskoj federalnoj jedinici. U tom pitanju Jugosloveni su prikrivali nedoslednost sličnu Bugarima, kad su ovi priključenje Pirinskog kraja Makedonije povezivali s ujedinjenjem s Jugoslavijom. Albansko vodjstvo nije isticalo to pitanje, ali ono je moralo opterećivati njegovu podsvest, ako ne i svest, pogotovu kad su se odnosi s Jugoslavijom počeli komplikovati.

Već u toku četrdesetsedme, a naročito pri kraju te godine, jugoslovensko vodjstvo, na Titovu inicijativu i pod njegovim neposrednim nadzorom, intenzifikuje aktivnost prema Albaniji, naročito u partijskoj, ekonomskoj i vojnoj oblasti.

Jugoslovenski svakojaki instruktori nastoje na unošenju u albansku partiju i armiju jugoslovenskog iskustva i jugoslovenskog modela i na tesnom povezivanju nacionalnih ekonomija. Albanci se, sa svoje strane, i sami, bar naizgled, prilagodjavaju tom umnožavanju i unifikovanju odnosa. Ujedinjenje s Jugoslavijom je, u svesti, još uvek živo, kao balkansko socijalističko nasledje, kao nedavno ratno iskustvenje i kao aktuelni otpor pritiscima i intervencijama sa Zapada.

Sovjetska vlada nije nikad pokazivala oduševljenje za ujedinjenje Jugoslavije i Albanije, mada se nije tome otvoreno ni suprotstavljala — sve do 1947. godine. Naš Politbiro je znao da je već krajem 1946. godine sovjetski ambasador u Beogradu Sadčikov izražavao rezerve prema jugoslovensko-albanskim ugovorima o saradnji i upozoravao Albance na promišljenost.

Početkom 1947. godine dolazi u ekonomskim pitanjima do otvorenog tvrjenja. Naku Spiro, koji je bio u Albaniji odgovoran za ekonomiju, izrazio je neslaganje s ugovorima iz 1946. godine o međusobnoj ekonomskoj saradnji.

Svakako u vezi s tim u Beogradu je boravila — ne sećam se tačno kada, valjda sredinom 1947. godine — albanska delegacija, u kojoj je bio, ako je nije i predvodio, Naku Spiro. Razlike su izgledjane. Ja sam tada — ne sećam se kojim povodom — susreo Naku Spira. On je otvoreno, navodeći cifre, ali bez mržnje i ogorčenja, isticao da ekonomski odnosi, kakvi su dotad projektovani, nisu za Albaniju ni dobri ni pravedni.

Ali izgledjivanje razlika je bilo privremeno i prividno. Otpor Naku Spira se nastavlja uporedno s dvosmislenim, poluotvorenim kriticismom sovjetskih predstavnika u Tirani, naročito ambasadora Čuvahina, protiv Jugoslavije i jačanja jugoslovensko-albanskih odnosa.

U kojoj meri je neslaganje Naku Spira bilo povezano s intrigranjem sovjetskog ambasadora — ja to ne znam. Ali je nepobitno da su obe aktivnosti razvijane istodobno i da je naš vrh bio i o jednoj i o drugoj ne samo obavješten, nego u njih i upleten, samim tim što je i većina albanskog Centralnog komiteta stajala na gledištu zblizavanja s Jugoslavijom i podržavala konkretne mere u tom pravcu. Čak i Enver Hodža je bio na tom gledištu, mada se na njemu primećivalo neoduševljenje i nepoduzimljivost, što je bio jedan od razloga što se u Beogradu na Hodžu gledalo kao na komunistu s malogradjanskim opterećenjima i nasuprot njemu istican Koči Džodže kao "radnički kadar".

Nervozna i protivrečna, ali i uporna nastojanja Naku Spira protivu ugovorenih i praktikovanih odnosa s Jugoslavijom, zaoštrila su se besumnje i uz upliv jugoslovenskih predstavnika — odnose u samom albanskom Centralnom komitetu. Naku Spiro je bio isključen iz partije i smenjen. Takvoj odluci se nije usprotivio ni Enver Hodža, bar ne javno.

Našav se usamljen, optužen za "nacionalističko skretanje", jer protivan zblizavanju dveju komunističkih partija, odnosno dveju socijalističkih zemalja, Naku Spiro je u jesen 1947. godine izvršio samoubistvo. I u beogradskim vrhovima, a pogotovu u tiranskim, njegov očajnički gest je izazvao ne samo zabunu i uznemiranje nego i osećanje nečeg kobnog i zloslutnog, uprkos površnim ideološkim objašnjenjima i tešenjima da je on bio "slabić", "inteligent", "nacionalist".

Organizovanje Informbiroa i njegovo smeštanje u Beogradu su privremeno stišali i zagladili neslaganja, netrpeljivosti i nestrpljenja oko Albanije, između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Čim je protekao medeni mesec ideološkog internacionalizma — prigušene i suprotstavljene težnje su buknule s novom, nepredvidljivom neobuzdanošću.

Tito je bivao sve nervozniji i počeo je da požuruje ujedinjenje s Albanijom. Pred uskim krugom oko njega on nije skrivao, a ni mogao da skriva, svoje bojazni da će nas "Rusi" zaskočiti i "zgrabiti" Albaniju. Zbog toga je ujedinjenje s Albanijom, umesto da se zasniva na dobrovoljnosti s obe strane, sve više dobijalo oblik jugoslovenske penetracije. Bez ikakvog stvarnog razloga, odnosno pod izgovorom opasnosti za Albaniju od "grčke reakcije" i "imperijalista" ugnježenih u Grčkoj, Tito je naredio da se pripreme dve kompletne i kompletno opremljene divizije radi upućivanja u Albaniju. Time, kao i našim ostalim vojnim poslovima u Albaniji, rukovodio je Milan Kuprešanin, koji se ubrajao među sposobnije, odmerene i disciplinovane generale. Bio sam prisutan po svom poslu kad je Tito Kuprešaninu davao instrukcije u tom pravcu. Radilo se o pripremama, a odluka još nije bila doneta.

Ni pripreme, ni odluka o upućivanju dveju divizija nisu diskutovane ni u Politbirou ni u najužem krugu oko Tita, koji smo sačinjavali Kardelj, Ranković i ja. U tom krugu je jedino Ranković bio najpodrobnije upućen, budući je znatan deo posla — obaveštajna služba, međupartijske veze, odbir kadrova — spadao na njega. Upućeni su, svakako, bili i vodeći drugovi iz Armije — Ivan Gošnjak, Koča Popović i Svetozar Vukmanović. Besumnje nije bilo mnogo onih koji su se dosećali, a još manje onih koji su znali, o čemu se radi. Teza o "spasavanju" i "odbrani" Albanije ozvaničena je i za uže krugove. A dodao bih, da mi savest nije bila mirna. Podređivanje Albanije se nije slagalo s učenjem o dobrovoljnom ujedinjavanju i nepotčinjavanju drugih naroda.

Istina, to nije bilo prvi put da stvarnost "koriguje" teoriju. Bio je to nov i veoma drastičan slučaj — naš slučaj — "korigovanja". A nije bila ni ugodna pomisao da Sovjetski Savez zadobije kontrolu u Albaniji i da time "zaokoli" Jugoslaviju i spreči ujedinjenje Albanije i Jugoslavije. U svojim razmišljanjima i dvoumljenjima — znao sam — nigde nisam nazirao podršku, pa sam se, samci, nosio sa svojim sumnjama. Povrh svega, imao sam osećanje da manevar neće ni uspeti, toliko je iz Tita izbijala nervoza i toliko je sve radjeno na brzinu. Na brzinu i nervozno, iako vreme nije išlo na ruku takvom postupanju. To je vreme gradjanskog rata u Grčkoj i optužbi u Ujedinjenim nacijama protiv Jugoslavije zbog mešanja u taj rat, vreme intenzivnih, grozničavih nastojanja Tita i vlade na zblizavanju sa zemljama narodne

demokratije i učvršćivanju svog posebnog — nezavisnog od Sovjetskog Saveza — uticaja u njima.

A da li je, u kojoj meri je moguća obmana u politici? Moguća je u sitnom, svakodnevnom postupanju. A kad se radi o velikim promenama, o zaokretima, onda jedino ukoliko i stvarnost, odnosno ukupnost odnosa, "ide na ruku" obmanjivačima. U pitanju Albanije, tada, to nije bio slučaj, čak i da se "Rusi" i deo albanskog vodjstva, na čelu sa Enverom Hodžom, nisu dosećali o čemu se radi. U prvom broju časopisa *Albanija — Jugoslavija*, organa Društva za kulturnu saradnju Albanije i Jugoslavije, Enver Hodža je, 20. januara 1948. godine, veličao Tita i Jugoslaviju, ali i isticao da se Albanija sama oslobodila. On se, besumnje, dosećao, ili se "pravio lud", jer još nije imao dovoljno snage, još nije imao osiguranu sovjetsku podršku.

6.

Krajem decembra 1947. godine došla je iz Moskve depeša u kojoj je Staljin zahtevao da dodjem ja, ili neko drugi iz Centralnog komiteta, radi uskladjivanja politike dveju vlada prema Albaniji. Razlike su se povećavale, naročito posle samoubistva Naku Spira, i upadljivog šurovanja albanskih vrhova oko Envera Hodže sa sovjetskim predstavnicima. Sovjetski predstavnici, naročito oni u Tirani, manje-više otvoreno su kritikovali pojedine jugoslovenske mere u Albaniji. I to s logičkom uverljivošću, kakvu politika lako nalazi, a najuspešnije ona koja napipa tokove života. Zbog čega — isticali su sovjetski predstavnici — Jugosloveni insistiraju na mešovitim društvima u Albaniji, a sami odbijaju takva društva sa SSSR; zbog čega množe svoje instruktore u albanskoj armiji, a traže sovjetske za svoju; otkud jugoslovenski stručnjaci u albanskoj privredi dok jugoslovenska privreda iznajmljuje strane; otkud sad Jugoslavija, i sama siromašna i nerazvijena, da razvija Albaniju, i tako dalje?

Ali nije sasvim jasno zbog čega je Staljin naglasio baš moje ime u svom pozivu. U svojoj knjizi *Razgovori sa Staljinom* izneo sam dve pretpostavke. Staljin me znao kao otvorenog čoveka, a možda je hteo i da me pridobije za svoju politiku, utoliko pre što sam — za razliku od Hebranga i Žujovića, na koje je već mogao da računa — pripadao najužem Titovom krugu već od 1937. godine, odnosno od Titovog preuzimanja vodjstva partije.

Nikakvih posebnih instrukcija nisam dobio, budući da sam bio u toku jugoslovensko-albanskih odnosa, a i sovjetskih "netaktičnih" i "neodgovornih" rovaranja u Tirani. Pridružila mi se i delegacija Jugoslovenske armije, koju su činili načelnik generalštaba Koča Popović i šef vojne industrije Mijalko Todorović. Oni su išli radi naoružanja i izgradnje ratne industrije. S nama je putovao i Svetozar Vukmanović-Tempo, načelnik Političke uprave Armije, radi upoznavanja s iskustvima Crvene armije u političkom radu.

Krenuli smo vozom, 8. januara 1948. godine ili tih dana, dobro raspoloženi i s dobrim nadama, ali već i formiranih gledišta — da Jugoslavija mora na svoj način i pretežno svojim snagama da rešava svoja pitanja.

Gledište, da Sovjetski Savez ne može da bude apsolutni uzor u "izgradnji socijalizma", sreli smo i u Bukureštu, na večeri kod našeg ambasadora Golubovića. Jedan rumunski rukovodilac se s nama slagao, jedan je bio neubedljivo protiv nas, dok je Ana Pauker, tada rumunski ministar spoljnih poslova, kao i naš ambasador, pažljivo ćutala. Smatrao sam — i tada i kasnije u Moskvi — takve razgovore nezgodnim,

jer sam držao, pouzdano, da će sovjetske obavještajne službe zabeležiti, ako ne i izokrenuti svaku reč. Ali razgovor se nije mogao izbeći, obzirom na žalbe i interesovanje Rumuna, a i obzirom na neobuzdanost članova naše delegacije, naročito Vukmanovića-Tempa.

A i na čitavom putu bilo je pojava koje kao da je sudbina smišljala i nameštala da bi podjarila našu kritičnost. U Jašiu sovjetski komandant se užasava na blatnjavost grada, kao da u sovjetskim gradovima nije još gore; sovjetska pratnja u vozu je iznenadjujuće službena, čak hladna; smešne su nam ogromne, pompezne mesingane kvake na kupeima, a užasavamo se nad bedom čistača vagona koji u svom kupejčiću ležu kokoške. I tugom nas zavejava razorena, opustošena Ukrajina, dok putujemo u blistavom, svim udobnostima snabdevenom vagonu sovjetske vlade.

Nije prošlo ni nekoliko sati po našem prispeću u Moskvu — baš smo s našim ambasadorom Vladimirom Popovićem pretresali novosti iz zemlje i naše izgleda kod sovjetske vlade — a iz Ministarstva spoljnih poslova su telefonirali da bi Staljin želeo da me primi, ukoliko nisam umoran. Šta me moglo zamoriti u višednevnoj vožnji udobnim vagonom, u čitanju i dokoličarskim razgovorima? Ali i da sam bio mrtav od umora, pohrlio bih na Staljinov poziv. Članovi delegacije su sa zavirljivim zanosom gledali na mene, a Popović i Todorović su mi utuvljivali u glavu da ne izostavim pitanja zbog kojih su oni došli.

Ali u mom radovanju zbog skorašnjeg susreta sa Staljinom bilo je i trezvenosti i promišljenosti. Dvojnost u koju su bili zapali jugoslovensko-sovjetski odnosi nije me ostavljala čitave noći, provedene sa Staljinom i njegovim saradnicima.

Odvezli su me oko devet časova uveče u Kremlj, u Staljinove kancelarije. Tamo su već bili Staljin, Molotov i Ždanov — ovaj poslednji je bio zadužen za veze sa stranim partijama. Posle pozdravljanja i uobičajenog raspitivanja za zdravlje, Staljin je, čim je seo za sto, prešao na pitanje Albanije: A vama se ubijaju u Albaniji članovi Centralnog komiteta! To je vrlo nezgodno, vrlo nezgodno...

Složio sam se da je to neprijatno i počeo da objašnjavam da se Naku Spiro svojim protivljenjem zbližavanju Albanije i Jugoslavije izolovao u vlastitom Centralnom komitetu. Ali nisam do kraja ni ispričao svoju verziju, a Staljin je neočekivano izjavio: Mi nemamo nikakvih posebnih interesa u Albaniji. Mi se slažemo da Jugoslavija proguta Albaniju! — Pri tome je prste ruke skupio i prineo ustima, praveći gest gutanja.

Možda sam izgledao zbunjen, ali sam pokušao da Staljinove reči shvatim kao njegovu, uobičajenu drastičnu šaljivost. Opet sam počeo da objašnjavam: Ne radi se o gutanju nego o ujedinjenju... — Pa to i jeste gutanje!, upao je Molotov.

A Staljin je prihvatio, opet s onim skupljenim prstima: Da, da, gutanje! Nego mi se s tim slažemo. Vi treba da progutate Albaniju, što pre to bolje.

Atmosfera je inače bila veoma srdačna. Čak je i Molotov onu tvrdnju o gutanju izrekao sa šaljivom ljubaznošću.

Staljinovi gestovi gutanja i njegovo odobravanje gutanja, probudili su u meni sumnje, da s našom politikom prema Albaniji nešto nije u redu, da se ujedinjenje sa Albanijom ne odvija dobrovoljno, kao što se nije odvijalo dobrovoljno ni priključenje baltičkih zemalja Sovjetskom Savezu. Ali Staljin me vratio usred teme: A šta Hodža, kakav je on po Vašem mišljenju? — Izbegao sam jasan, direktan odgovor. A Staljin se odmah postarao da izrazi o Hodži baš ono mišljenje koje je vladalo u jugoslovenskom vodjstvu: On je malogradjanin, sklon nacionalizmu? — Da, tako i mi mislimo. Izgleda da je tamo najčvršći čovek Dzodze.

Ja sam potvrdio, a Staljin je završio razgovor o Albaniji: Između nas nema razlike. Nego Vi lično napišite Titu depešu u ime sovjetske vlade o tome i dostavite mi je koliko sutra.

Nisam bio siguran da sam shvatio neobični Staljinov nalog — da ja pišem depešu u ime sovjetske vlade. O tome sam ga pripitao, a on je to isto razgovetno ponovio. U tome trenutku sam bio tim Staljinovim poverenjem polaskan, ali, pišući sutradan depešu, izbegao sam sve što bi moglo biti iskorišćeno protiv Tita i jugoslovenske vlade. Depešu je naš ambasador istog dana dostavio sovjetskoj vladi. Ta depeša nikada nije uručena valjda zbog toga što njen sadržaj Staljinova zlokovarnost nije mogla iskoristiti. U njoj sam javio da sam primljen kod Staljina i da se sovjetska vlada slaže sa našom politikom prema Albaniji.

Time je glavna tema završena i razgovor je skrenuo u nebitnosti: smeštanje Informbiroa, Titovo zdravlje i slično. Ja sam to iskoristio i u pogodnom momentu ubacio pitanje opreme za jugoslovensku vojsku i jugoslovensku vojnu industriju. Naglasio sam da u tome nailazimo na smetnje kod sovjetskog predstavnika zbog "vojnih tajni". Na to je Staljin ustao, uzviknuvši: Mi nemamo vojnih tajni prema vama! Vi ste prijateljska socijalistička zemlja. Mi vojnih tajni nemamo prema vama.

Zatim je Staljin prešao za radni sto, potražio preko telefona Bulganjina i kratko naložio: Ovde su Jugosloveni, jugoslovenska delegacija, treba ih saslušati odmah.

Razgovor u Kremlju jedva ako je trajao pola sata, pa smo se nas četvorica — Staljin, Molotov, Ždanov i ja, odvezli na večeru u Staljinovu vilu.

Na večeri su bili i Maljenkov, Berija i Voznesenski. A dok smo u holu vile Ždanov i ja razgledali mapu sveta — jer se gosti još nisu bili iskupili — pridružio nam se Staljin. Očito mu je bilo prijatno što sam ja zapazio okruženje Staljingrada plavom, Staljinovom olovkom. Staljin je počeo da traži Kenigsberg i prisetio se da ga treba preimenovati u Kalinjingrad. Naišao je na nemačka imena i oko Lenjingrada, iz vremena Katarine Velike. Naložio je Ždanovu: Preimenovati! Besmisleno je što još i danas ta mesta nose nemačka imena. — A Ždanov je izvukao noteščić i pribeležio.

Večera je počela time što je neko — rekao bih baš Staljin — predložio da svaki kaže koliko je temperatura ispod nule, pa da svaki bude kažnjen sa onoliko čašica vodke koliko je stepeni promašio.

Nesklon piću, ja sam srećom promašio za jedan stepen, a Berija za tri. On je prokomentarisao da je to uradio namerno, kako bi mogao popiti veći broj čašica. Ta "igra" sa stepenima hladnoće i čašicama vodke pobudila je u meni "jeretičku" pomisao: Eto, ljudi od kojih zavisi sudbina sveta vode besmislen, isprazan život. Tu "jeres" je pojačavala i orenulost vodje. Staljin je za tri godine — video sam ga posljednji put u martu 1945. godine — omlitavio i osenilo. Dobro je jeo i ranije, a sad je bio halapljiv, kao da se boji da neko ne skloni jelo ispred njega. A pio je opreznije, manje. Njegova energija, njegove moći, više kao da nisu nikom bile potrebne, pošto se rat okončao. Jedino je u oporosti i sumnjičavosti — kadkog se neko ne bi složio s njim — ostao isti, čak i osjetljiviji.

Razgovor je vodio Staljin, ali i drugi su u pogodnom momentu mogli ubaciti temu. Po pravilu se na drugu temu ne bi prelazilo dok se prva ne bi iscrpla. Teme je najčešće pokretao Staljin, po nekom bizarnom redu, u kome su se aktuelnosti i komplikovani problemi smenjivali s prepričavanjem anegdota.

Staljin nije skrivao divljenje prema atomskoj bombi: Moćna stvar! — uzviknuo je dva-triput. Često je citirana Staljinova izjava da atomska bomba impresionira jedino ljude slabih živaca. Ta izjava se tumači da je on potcenjivao atomsku bombu. Gubi se, pri tome, iz vida da Sovjetski Savez to oružje nije posedovao kad je on dao tu izjavu. Da li ju je posedovao te večeri, kad se njom oduševljavao? To ne znam. Izgleda mi sasvim verovatno da je tada znao i njenu moć i njenu tajnu. Jer kad smo se Kardelj, Bakarić i ja — mesec dana kasnije — sreli u Moskvi s Dimitrovom, u njegovoj moskovskoj vili, Dimitrov nam je ispričao da Sovjeti već imaju atomsku bombu, bolju od američke. Pitam se: da li su već imali bombu ili su preko Bugara hteli da nas zastraše?

Kad je došla reč na Nemačku, Staljin je zaključio: Zapadni će od zapadne Nemačke napraviti svoju, a mi od istočne svoju državu... Taj zaključak mi je izgledao logičan i shvatljiv — dočim mi nisu bila shvatljiva ni realna gledanja Staljina i sovjetskih vodja iz juna 1946. godine, n razgovoru s jugoslovenskom i bugarskom delegacijom: Čitava Nemačka mora biti naša!

Sedeli smo na kraju podugačkog stola — na drugom kraju stola su bila jela u zagrejanim srebrnim činijama. Staljin je sedeo sâm, ali ne u čelu stola. U čelu, desno od Staljina, sedeo je Berija, a mi ostali pofrončeni prema Staljinu. Meni s leva, do Berije, sedeo je čutljivi Molotov, desno od mene Ždanov, a zatim Bulganjin i Voznesenski. Ždanov je i započeo priču o Finskoj, o njihovoj akuratnosti u isporučivanju reparacija i o visokom kvalitetu proizvoda koje isporučuju. Završio je: Pogrešili smo što je nismo okupirali — sve bi bilo gotovo da smo uradili. — A Staljin je nadodao: Da, to je bila greška, suviše smo vodili računa o Amerikancima, a oni ne bi prstom makli. — Molotov je primetio: Ah, Finska — to je oraščić...

Ždanov me npitao: Imate li vi u Jugoslaviji opernog pozorišta? — Začudjen pitanjem, odgovorio sam: U Jugoslaviji se opera

daje u devet pozorišta. — Istovremeno sam pomislio: Koliko malo oni znaju o nama, koliko malo ih interesuje naš život...

Ždanov jedini nije pio alkohol, nego oranžadu. I objasnio mi je da ima oboljenje srca, dodavši podrugljivo: Mogu umreti svakog časa, ali i živeti veoma dugo.

Bulganjin i Voznesenski su mahom ćutali. Staljin je, u jednom momentu, istakao da se moraju povećati plate nastavnom osoblju i Voznesenski se složio. A takodje je potvrdio kad mu se Staljin obratio pitanjem da li se mogu naći sredstva za kanal Volga-Don, u tek usvojenom Petogodišnjem planu.

I ja sam pokrenuo dva, teoretska pitanja. Zanimalo me, mučilo me da doznam Staljinovo mišljenje o njima. Prvo se ticalo razlikovanja "naroda" i "nacija". U marksističkoj literaturi nije bilo formulacija koje bi jasno odredjivale tu razliku, a Staljin je važio — zbog svog dela *Marksizam i nacionalno pitanje*, pisanog pre Prvog svetskog rata — kao najviši znalac nacionalnog pitanja.

Na moje pitanje upao je Molotov: To je jedno isto — narod i nacija. — Ali Staljin se nije složio: Ne, koješta! To su različite stvari! Nacija, to već znate šta je. Proizvod kapitalizma sa odredjenim karakteristikama, u naciju spadaju sve klase; a narod — to su radni ljudi odredjene nacije, odnosno radni ljudi istog jezika, kulture, običaja.

Tom prilikom je Staljin uzvratio na moju pohvalu *Marksizma i nacionalnog pitanja* kao izuzetnog, još uvek aktuelnog dela: Tamo je izloženo Iljič-Lenjinovo gledanje. Iljič je knjigu i redigovao.

Drugo pitanje se odnosilo na Dostojevskog. Od rane mladosti sam smatrao Dostojevskog za najvećeg pisca modernog doba i nikako nisam uspevao da prihvatim u sebi njegovo zapostavljanje u Sovjetskom Savezu, premda sam bio protivu njegovih političkih ideja. Staljin je i to jednostavno objasnio: Veliki pisac i veliki reacionar. Mi ga ne objavljujemo jer loše utiče na omladinu. Ali, veliki pisac!

Povodom Gorkog, Staljin se nije složio sa mnom da je *Život Klima Sangina* najznačajnije delo Gorkog, kako po metodi tako i po dubini slikanja ruske revolucije. Staljin je rekao: Ne, najbolje stvari su mu one koje je ranije pisao: *Gradić Okurov*, pripovetke, pa *Foma Gordjejev*. A što se tiče slika ruske revolucije u *Klimu Sanginu* — tamo ima vrlo malo revolucije...

Staljin je istakao i dva savremena sovjetska pisca — jedna je bila žena. Kad se povela reč o Solohovu, Ždanov je ispričao Staljinovu opasku povodom knjige ljubavnih pesama Konstantina Simonova: Trebalo je stampati samo dva primerka — jedan za nju, drugi za njega! — Na to se Staljin muklo nasmejao, uz grohot ostalih. Ždanov je ispričao, s potsmešljivošću, da su lenjingradski funkcioneri njegovu kritiku Zoščenka shvatili tako što su ovome oduzeli karte za snabdevanje, pa su iz Moskve intervenisali da to ne rade.

Neko je — držim da sam to bio ja — spomenuo živu valjanost Marksovog i Engelsovog pogleda na svet, na što je Staljin primetio, kao neko ko je o tome dugo razmišljao, i došao, možda i mimo svoje volje, do nepobitih zaključaka: Da, besumnje su oni osnivači. Ali

imaju i nedostataka. Ne treba zaboraviti da su Marks i Engels bili pod suviše snažnim uticajem nemačke klasične filozofije, naročito Kanta i Hegela. Lenjin je, međutim, bio slobodan od takvih uticaja...

Ovaj Staljinov stav — očitno veoma značajan — ispao je, omaškom mog pamćenja, iz moje knjige *Susreti sa Staljinom*. Niko u komunističkom pokretu, ni tada, ni dotad, nije imao odvažnosti da s tolikom kritičnošću govori o pogledu na svet Marksa i Engelsa. I ja sam, tada, bio zadivljen smelošću i dalekosežnošću Staljinovog suda. Razmišljavajući danas o tome, dolazim do zaključka da su Staljina na takav, kritičan, "revizionistički" stav prema Marksu i Engelsu više navela praktična, državnička iskustva, nego čisto teoretska razmišljanja. Ako Sovjetski Savez treba da bude — a on je, prema Staljinu, to bio i jedino je on to mogao biti i u budućnosti — vodeća sila socijalizma, njemu mora pripasti prioritet u teoriji, odnosno u njenoj ispravnosti, a to praktički znači usvajanje Lenjina kao ispravnijeg, proverenijeg od Marksa.

Staljin me iznenada — već pred kraj sedeljke — upitao zbog čega u našem Centralnom komitetu nema Jevreja. Objasnio sam da kod nas i nema mnogo Jevreja, a većinom su pripadali srednjoj klasi. Pijade je jedini Jevrejin član CK. Staljin se prisetio: Pijade, mali s naočarima? Da, sećam se, bio je god mene. A kakva je njegova funkcija? — Član CK, stari komunist, potpredsednik Prezidijuma, prevodilac *Kapitala* — objašnjavao sam.

A kod nas u Centralnom komitetu nema Jevreja! — prekinuo me Staljin, izazivački se smejući: Vi ste antisemit. I Vi, Djilas, i Vi ste antisemit!

Shvatio sam da me Staljin izaziva — da se izjasnim o Jevrejima. Smešio sam se i ćutao — nikad nisam bio antisemit. I Staljin je ubrzo napustio tu temu.

Veće nije proteklo bez prostakluka. Pošto su me naterali da probam "percovku" — vodku s ljutom paprikom. — Berija je, cereći se, objasnio da to loše utiče na polne žlezde.

Upotrebio je najprostačkije izraze. Pri tome me Staljin napregnuto posmatrao, podgušen smehom, ali se uzdržao od smeha, zbog moje kiselosti.

No i bez tog incidenta, atmosfera je u toku čitave te šestočasovne večeri imala u sebi nešto muklo i napregnuto, nedorečeno. Ja sam slutio, opazio — tek-tek pa će početi kritika Tita i jugoslovenskog Centralnog komiteta. I u meni je rastao, muklo, otpor i ja sam odmeravao i podešavao svaku reč. Kao uzgred, da bih unapred učvrstio svoju poziciju, ja sam par puta istakao Tita i naš Centralni komitet.

Tako ni Staljinovo ubacivanje intimnijih elemenata — zbog čega se nisam odazvao njegovom pozivu iz 1946. godine, da letujem kod njega na Crnom moru — nije izmenilo ništa ni u mom držanju, ni u njihovoj nedorečenosti. Večeru je završio Staljin zdravicom u spomen Lenjina: Ispijmo za sećanje na Vladimira Iljiča, našega vodju, učitelja na sve naše! — Ustali smo i ispili ovom božanstvu, u pogrženosti; Staljin je, pri tome, imao tronut i svečan, ali i tmuran izraz. Pre razilaženja — već smo bili na nogama — Staljin je pustio gra-

mofon i pokušao da igra, prateći ritam pokretima uzdignutih ruku. Ali je ubrzo prestao, izjavivši rezignirano: Ostarilo se. I ja sam već starac.

A pomoćnici su ga, uz laskanje, razuveravali. Zatim je Staljin pustio ploču u kojoj je koloraturno izvijanje pevačice pratilo pseće zavijanje i lavež. Staljin se preterano smejavao, a i ostali, sem mene. Primitivši moju nelagodnost i neshvatanje njihove rasonode, Staljin je zaustavio ploču, skoro se izvinjavajući: Ne, ipak je dobro smišljeno.

Time se veče kod Staljina i završilo.

Nismo čekali više od dan-dva, a pozvali su nas u Generalštab da izložimo svoje zahteve. Sastanak je vodio Bulganjin, okružen visokim stručnjacima, među kojima je bio i načelnik Generalštaba maršal Vasiljevski. Najpre sam ja uopšteno izneo naše potrebe, da bi ih Koča Popović i Mijalko Todorović detaljnije obrazložili. Jugoslovenski zahtevi su mi izgledali preterani, naročito u pogledu izgradnje naše ratne industrije i ratne flote. O tome je bilo razgovora i u vozu, ali kako je sve bilo utanačeno s Titom u Beogradu, na tome je ostalo. Sovjetski oficiri su postavljali pitanja, udubljivali se i beležili, ali se nisu izjašnjavali. Izgledalo je da je, ipak, sve krenulo s mrtve tačke, utoliko pre što su Popović i Todorović i idućih nekoliko dana održavali sastanke s vojnim stručnjacima.

Ali već posle desetak dana sve je zastalo, a sovjetski funkcioneri su nam natuknuli da su "nastale komplikacije" i da moramo čekati. Dosećali smo se, dakako, da se radi o komplikacijama između Beograda i Moskve.

Počelo je ubijanje vremena po muzejima i pozorištima, u šetnjama i časankjima. A time se produbljivala i naša kritika sovjetskih struktura i sovjetske stvarnosti. Tu kritiku nismo umeli, naročito neki članovi delegacije, ni da prikrijemo, i ako ona nije išla do uopštenih negacija, a bila bi za svaku normalnu, pravnu državu shvatljivija, ako ne i prihvatljiva. Besumnje je i naš sastanak s jugoslovenskim višim oficirima, većinom generalima koji su bili na školovanju u Sovjetskom Savezu, doprineo "trovanju" odnosa sa sovjetskom vladom. Na tom sastanku smo obavestili oficire o prilikama u zemlji, ali ih i upozorili da ne treba šablonski prihvatiti iskustva sovjetske armije.

Bilo je i preteranih, neopreznih izjava o šablonizmu i krutosti sovjetske armije. Takve izjave je teško izbeći kad počnu različite orijentacije među partnerima. Opažao se i otpor našim sugestijama kod pojedinih oficira. Naš ambasador Vladimir Popović nas je bio upoznao sa zatrovanim odnosima među najuglednijim oficirima, posebno između Peka Dapčevića i Arsa Jovanovića, što se i na tom sastanku ispoljavalo. S tog sastanka sam odneo mučan utisak ne samo o uplivu sovjetskih doktrina i otporu intencijama našeg Centralnog komiteta, nego i o prisustvu i aktivnosti sovjetskih tajnih službi u redovima naših ljudi koji se školuju u Sovjetskom Savezu.

U to vreme je u Moskvu doputovao predstavnik jugoslovenske spoljne trgovine Bogdau Crnobrnja, energičan i vešt pregovarač. On je nastojao da tražim prijem kod Mikojana, jer bi time naši zahtevi imali veću težinu a razgovor veću autoritativnost. Radilo se o nizu

pitanja, a napose o tome da nam sovjetske vlasti isporuče vagonne iz sovjetskih okupacionih zona, utoliko pre što su bili u pitanju i vagoni koje je nemačka vojska odvušla pri povlačenju.

Mikojan nas je primio hladno, s neskrivenim nestrpljenjem. Kad je došla reč o vagonima, on je tvrdo upitao: A kako to mislite da vam ih damo — pod kojim uslovima, po kojoj ceni?

Ja sam uzvratio, prema dogovoru s Crnobrnjom: Da nam ih poklonite! — A Mikojan, kratko: Ja se ne bavim poklonima, nego trgovinom. — Tražili smo i promenu ugovora o prodaji sovjetskih filmova, koji je bio štetan, neravnopravan za Jugoslaviju. Mikojan je i to odbio, pod izgovorom da bi to bio presedan — a zašto pa ne bi bio? — za druge istočnoevropske zemlje. Jedino je bio predusretljiv kad se radilo o jugoslovenskom bakru, spreman da plaća kojom bilo valutom, i to unapred.

I da nismo imali vremena napretek, zaželeli bismo da posetimo Lenjingrad — grad revolucije, stradanja i lepote. Posetio sam zbog toga Ždanova, jer se to za čudo nije moglo uraditi na nižem nivou. On je već znao zbog čega dolazim, pa se ljubazno saglasio s našom željom, ali je bio i upadljivo suzdržan. Ipak me pripitao šta mislim o izjavi Dimitrova, objavljenoj u *Pravdi*, povodom Dimitrovičeve posete Rumuniji. Stavove Dimitrova je *Pravda* kasnije dezavuisala. Izrazio sam izvesne rezerve. Dimitrov je tretirao rumunsko-bugarske odnose izolovano, a koordiniranje privrednih planova — o čemu je on govorio — izgledalo mi je preuranjeno. Ždanov je tom Dimitrovljevom izjavom bio nezadovoljan, mada nije izneo svoje razloge. Njih će izneti Staljin na sastanku s jugoslovenskom i bugarskom delegacijom, do kojeg je uskoro potom došlo.

Lenjingrad — divljenje gradu, tuga nad njegovim stradanjem. I neobjašnjiva, mukla bliskost s njegovim funkcionerima. Ni oni ni mi nismo ni rečom kritikovali ni sovjetski sistem, ni vođe, ni dato stanje, a medju nama je izrastalo razumevanje, zabrinuto i bezglasno, kao medju izgnanicima ili brodolomnicima.

Da ne bi trošio vreme uzaman, Koča Popović je odlučio da se vrati u zemlju. S njim bih i ja otputovao — da nije stigla depeša o dolasku Kardelja i Bakarića, u kojoj je nalagano da im se pridružim, radi raspravljanja "nastalih komplikacija" sa sovjetskom vladom. Sovjetska vlada je bila pozvala Tita, ali jugoslovensko vodjstvo se izgovaralo — nepoverenje je već bilo uzelo maha — da se on ne oseća dobro. Istovremeno su pozvani i predstavnici Bugarske. Sovjetski predstavnici nisu propustili da nam saopšte da iz Bugarske dolaze "glavni".

Kardelj i Bakarić su doputovali 8. februara — doček je bio hladan i služben. Smešteni su u vilu kraj Moskve, pa pošto je tamo bilo mesta i za mene, preselili su me istog dana iz hotela k njima.

Istog dana, noću — u spavaćoj sobi, jer sam držao da tu nema aparata za prislušivanje — dok je Kardelj ležao, a njegova žena spavala kraj njega, ja sam Kardelja najtišim šaputanjem obavestio o mojim utiscima o boravku u Moskvi i iz dodira sa sovjetskim funkcionerima. Suština mojih obaveštenja se svodila na to da ne

možemo računati ni na kakvu ozbiljnu pomoć, jer sovjetska vlada ide za podređivanjem Jugoslavije, odnosno na takve odnose s Jugoslavijom kakve već ima s ostalim istočnoevropskim državama.

Kardelj mi je, pak, ispričao da je neposredni razlog njegovog dolaska, odnosno spora s Moskvom, dogovor između albanske i jugoslovenske vlade o ulasku dveju jugoslovenskih divizija u Albaniju, čemu se sovjetska vlada usprotivila. Moskva ne samo što nije prihvatila jugoslovenske razloge — da jugoslovenske divizije treba da zaštite Albaniju od grčkih "monarhofašista" — nego je Molotov u svojoj depeši zapretio javnim neslaganjem.

Ja sam Kardelja upitao: A šta vam je baš sada trebalo slanje divizija? I čemu sve to, sva ta nervozna upitanja u Albaniju? — Na to mi je Kardelj rezignirano odvratio: Pa to gura Stari. Znaš i sam...

I doista sam znao! Najuzbe rukovodstvo, ukoliko je u značajnijim odlukama i sudelovalo, nije imalo veću stvarnu ulogu nego što bi imali savetnici apsolutnog monarha. Takav odnos je nasledjen, sazdan u ilegalnosti i ratu, budući da je Tito bio imenovan od Kominterne s pravom veta, i taj svoj položaj sistematski, nenametljivo ali i neodstupno, učvršćivao. No ja sam o tome već podosta pisao u svojim delima, a ovde to iznosim samo radi upotpunjavanja činjenica i atmosfere. To utoliko pre što sam baš tu pojedinost iz moskovskih sašaptavanja s Kardeljom ispustio iz svojih *Razgovora sa Staljinom* — da ne bih davao argumente albansko-sovjetskoj propagandi, u vreme kada je sve to još uvek bilo aktuelno.

Sutradan, po Kardeljevom dolasku, išetali smo na raščišćene staze parka. Tu sam Kardelja i Bakarića obavestio opširnije, tu smo i pretresali odnose sa Sovjetskim Savezom. A kako se ta šetnja, na mrazu, otešla, primećivali smo na licima sovjetske pratnje zgranutost, pa i ogorčenje, što se dogovaramo tu, a ne u vili. Kasnije nas je jedan službenik upitao zbog čega nam u salonu stalno svira muzika, pa sam mu ja odgovorio da volimo muziku, naročito Kardelj, što nije bilo ni sasvim netačno.

Od sovjetske vlade nije stizalo nikakvo obaveštenje, sve do 10. januara uveče, kada su nas trojicu pokupili u automobil i odvezli u Kremlj, u Staljinovu kancelariju. Tamo, u sobičku ispred Staljinove kancelarije, kod sekretara Poskrebiševa, čekali smo petnaestak minuta Bugare: Dimitrova, Kolareva i Kostova, pa su nas uveli kod Staljina. Pozdravljanje je bilo hladno i kratko. Staljin je seo u čelo, desno od njega Molotov, Ždanov, Maljenkov, Suslov, Zorin; a levo, Kolarov, Dimitrov, Kostov, Kardelj, ja, Bakarić.

Ja sam o tom sastanku, po povratku u Beograd, napisao izveštaj za sednicu Politbira CK od 1. marta 1948. godine. Izveštaj je pisan rukom, da ne bi prekucani tekst slučajno dopao u neželjene ruke. Izveštaj je uzeo Tito čim sam ga pročitao, za svoju arhivu. Izveštaj je manje više zabeležio činjenice koje i ovde navodim. Ali se završava izražavanjem vere u Staljina, odnosno uveravanjem da Staljin ima veliku ljubav za našu partiju, a posebno za Tita. Taj završetak odudara i od duha teksta, a pogotovu od činjenica navedenih u njemu. Ido-

latrijske šeme još se nisu bile sasvim razgradile u meni, a povrh toga sam sumnjao — kao što se i potvrdilo — da Žujović obavještava ambasadora Layrentjeva o stanju u CK i gledanjima članova CK. Veličanje Staljina će se nastaviti i na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije, svakako već s manje iluzija, a s više taktičkog „lukavstva“.

Počeo je Molotov, ukratko izlažući neslaganje jugoslovenske i bugarske vlade sa sovjetskom vladom. Navodio je i primere: Bugarska je potpisala s Jugoslavijom, bez znanja sovjetske vlade, ugovor o savezu, pre nego što je s njom bio potpisan mirovni ugovor, a Dimitrov je u Bukureštu dao izjavu o stvaranju istočnoevropskih federacija, uključivši i Grčku. Podvukao je da su takvi postupci nedopustivi i s partijske i s državne tačke gledišta.

Ali Staljin je prekinuo Molotova i okomio se na Dimitrova: Drug Dimitrov se suviše zanosi na konferencijama za štampu. Eto, na primer, tu su kod nas bili Poljaci. Ja ih pitam: šta mislite o izjavi Dimitrova? Oni vele: pametna stvar. A ja im kažem da to nije pametna stvar. Onda oni odgovore da i oni misle da to nije pametna stvar, ako je takvo mišljenje sovjetske vlade. Jer oni su mislili da je Dimitrov dao tu izjavu sa znanjem i uz saglasnost sovjetske vlade, pa su je zbog toga i odobravali. Dimitrov je posle pokušao da tu izjavu ispravi preko bugarske telegrafске agencije, ali ništa nije time ispravio. Štaviše, naveo je kako je Austro-Ugarska svojevremeno ometala carinsku uniju između Bugarske i Srbije, iz čega se sam po sebi nameće zaključak: ranije su ometali Nemci, sada Rusi. Eto o čemu se radi...

Molotov nastavlja, optužujući bugarsku vladu da ide ka federaciji s Rumunijom ne konsultujući sovjetsku vladu.

Dimitrov ublažava, tvrdeći da je o federaciji govorio uopšteno.

Staljin ga prekida: Ne, Vi ste govorili o carinskoj uniji, o uskladjivanju privrednih planova...

Molotov nadovezuje: A šta su carinska unija i uskladjivanje privrednih planova, nego stvaranje jedne države?

Već se očituje, drastično, cilj tog sastanka koji je sovjetsko vodjstvo i sazvalo. Odnosi medju "narodnim demokratijama" ne mogu se razvijati mimo odobrenja sovjetske vlade. Dimitrovljeva inicijativnost i samovolja Jugoslavije nisu samo "jeres", nego i osporavanje "osveštenih" prava Sovjetskog Saveza. Dimitrov je i dalje pokušavao da se opravda, ali ga Staljin prekida. Staljinova živopisna oštroumnost se preobrati u pakosnu grubost, a isključivost u netrpeljivost. No on ne gubi osećanje stvarnih odnosa. Grdi i prigovara Bugarima, kao "mekšoj", popustljivijoj strani, a neskriveno cilja na Jugoslovene.

Mi vaše stavove saznajemo iz novina! — Uzvikuje Staljin na Dimitrovljeva pravdanja. — Brbljate kao žene preko ulice što Vam padne na um, a posle to dograabe novinari!

Dimitrov je pokušao da pravda, posredno, stav o carinskoj uniji sa Rumunijom: Bugarska je u takvim ekonomskim teškoćama da bez uže saradnje s drugim zemljama ne može da se razvija. Što se tiče moje izjave na konferenciji za štampu, tačno je da sam se zaneo...

Staljin ga je i tu prekinuo: Hteli ste da zablistate novim rečima! To je skroz pogrešno, jer takva federacija je nezamisliva. Kakve su istorijske veze između Bugarske i Rumunije? Nikakve! A da i ne govorimo o Bugarskoj i, recimo, o Madjarskoj ili Poljskoj.

Na Dimitrovljevu tvrdnju da nema razlike između spoljne politike Bugarske i Sovjetskog Saveza, Staljin je oporo uzvratilo: Ima krupnih razlika! Čemu to kriti?... Lenjinova praksa je uvek bila da greške treba uočiti i što pre ih ukloniti...

Tačno je, pogrešili smo — prihvatio je poslušno Dimitrov. — Ali učimo se i na tim greškama u spoljnoj politici.

Staljin, podrugljivo: Učite se! Bavite se politikom pedeset godina i ispravljate greške. Ne radi se kod Vas o greškama, nego o stavu drukčijem nego što je naš.

Dimitrovljeve uši su pocrvenile, po licu mu izbile crvene fleke, bio je pokunjen i klonuo toliko da se nametalo pitanje: Je li to onaj isti čovek koji je na lajpciškom procesu prkosio Geringu i nacizmu?

Staljin je nastavio: Carinska unija, federacija između Rumunije i Bugarske — to su gluposti! Druga je stvar federacija Jugoslavije, Bugarske i Albanije. Postoje tu istorijske i druge veze. Tu federaciju treba stvoriti i to ukoliko pre utoliko bolje. Da, ukoliko pre utoliko bolje — odmah, ako je moguće već sutra! Da, već sutra, ako je moguće. Odmah se dogovorite o tome.

Držim da je Kardelj — Bakarić i ja sve vreme mahom smo ćutali — izjavio da se već radi na jugoslovensko-albanskoj federaciji.

Staljin ga prekida, ističući: Ne, prvo federacija između Bugarske i Jugoslavije, pa ovih dveju sa Albanijom... Mi mislimo da treba stvoriti i federaciju između Madjarske i Rumunije, a i Poljske i Čehoslovačke...

Staljin nije razvio svoju ideju do kraja. Izgleda da se — prema nagoveštajima iz sovjetskih vrhova — radilo o nameri da se reorganizuje i Sovjetski Savez tako što bi se Belorusiji priključile Poljska i Čehoslovačka; Ukrajini Rumunija i Bugarska, a Rusiji balkanske države. Grandiozna i suluda federalno-imperijalna koncepcija.

Činilo se da je raspra o bugarsko-rumunskom ugovoru završena, a starac Kolarov se priseti: Ja ne vidim šta je drug Dimitrov pogrešio, jer mi smo projekt ugovora s Rumunima prethodno poslali sovjetskoj vladi i ona nije dala nikakvu primedbu na carinsku uniju, nego jedino na definiciju napadača.

Staljin se obratio Molotovu s pitanjem da li je to tačno. A ovaj je jetko odgovorio: Pa, da!

Staljin, s ljutitom rezignacijom: I mi pravimo gluposti. — Dimitrov se uhvati za taj podatak: To je i bio razlog moje izjave. Projekat je slat u Moskvu, nisam pretpostavljao da biste mogli imati nešto protiv.

Ali Staljina činjenice nisu mogle tako lako pokolebati: Koješta! Zatrcali ste se kao komsomolac. Hteli ste da zadivite svet kao da ste još uvek sekretar Kominterne. Vi i Jugosloveni ne javljate ništa šta radite, nego mi sve doznajemo na ulici. Stavljate nas pred svršen čin!

Kostov, koji je vodio privredu Bugarske, verovatno se bio spremio da postavi privredne probleme. Upao je: Teško je biti mala i nerazvijena zemlja... Ja bih hteo da postavim neka ekonomska pitanja...

Ali Staljin ga je prekinuo, uputivši ga na nadležna ministarstva: Ovde se pretresaju spoljno-politička razmimoilaženja triju vlada i partija.

Najzad do reči dolazi Kardelj. On je pocrveneo, uvukao glavu u ramena i, uzburdan, pravi u govoru pauze gde im nije mesta. Ističe da su ugovori između Bugarske i Jugoslavije bili prethodno dostavljeni sovjetskoj vladi, a ova je dostavila samo jednu, neznačajnu primedbu: umesto "večita vremena" staviti "dvadeset godina". Sem te primedbe, koju smo usvojili — kaže Kardelj — nije bilo razmimoilaženja...

Staljin pogleduje muklo Molotova, a ovaj obara glavu potvrđujući time navode Kardelja.

Staljin prekida i Kardelja, ljutito kao i Dimitrova, mada ne toliko uvredljivo: Koješta! Postoje razmimoilaženje, i to duboka. Šta ćete reći za Albaniju? Niste nas uopšte konsultovali o uvodjenju vojske u Albaniju...

Kardelj: Postojala je saglasnost albanske vlade.

Staljin: To bi moglo dovesti do ozbiljnih međunarodnih komplikacija. Albanija je nezavisna država. Šta Vi mislite? Pravdali se ne pravdali — ostaje činjenica da se niste s nama konsultovali o slanju vojske u Albaniju...

Kardelj se pravda — da sve to nije bilo konačno i da se ne seća nijednog pitanja spoljne politike, a da se jugoslovenska vlada nije konsultovala sa sovjetskom.

Nije tačno! — uzvikuje Staljin — Vi se uopšte ne konsultujete. To nije kod vas greška, nego stav.

Tako Kardelj nije uspeo ni da izloži svoje gledište. A Molotov je pročitao s papira, koji je uzeo ispred sebe, odlomak iz jugoslovensko-bugarskog ugovora: da će obe zemlje raditi u duhu Ujedinjenih nacija i podržavati svaku inicijativu koja bi bila upravljena na održavanje mira i protiv svih žarišta agresije. Šta to znači? — naglašeno pita on.

Dimitrov objašnjava da je to vezivanje borbe protiv agresije, za Ujedinjene nacije, ali ga Staljin prekida: Ne, to je preventivni rat. Najobičniji komsomolski ispad! Drečava fraza koja samo daje materijal neprijatelju.

Potom se Molotov opet vratio na bugarsko-rumunsku carinsku uniju, ističući da je to početak spajanja dveju država.

Staljin upada s primedbom da carinske unije uopšte nisu realne. To unekoliko smiruje diskusiju, pa Kardelj primećuje da se neke carinske unije ne pokazuju lošim.

Na primer? — pita Staljin, nesklon makakvom popuštanju.

Pa, na primer, Beneluks — oprezno uzvraća Kardelj. — To su se Belgija, Holandija i Luksemburg...

Staljin: Ne, Holandija nije. To su samo Belgija i Luksemburg — nije to ništa, beznačajno.

Kardelj: Ne, tu je i Holandija.

Staljin, sa zajedljivom upornošću: Ne, nije Holandija... — Staljin ispitivački pogleduje u Molotova, u Zorina i ostale. Meni pada na um da objasnim da ono "ne" iz naziva Beneluks znači početni slog imena Holandija (Netherlands), ali pošto svi čute, čutim i ja, i tako ostade da Holandije nema u Beneluksu.

Opet se Staljin vratio na uskladjivanje privrednih planova između Bugarske i Rumunije: To je besmislica! Jer umesto saradnje — uskoro bi došlo do svadje. Druga je stvar ujedinjenje Bugarske i Jugoslavije. Tu postoje sličnost, davnašnje težnje...

Kardelj prihvata i dodaje da je zaključeno, na Bledu, da se postepeno radi na federalizaciji između Bugarske i Jugoslavije, ali Staljin ga prekida, kategorički: Ne, nego odmah, kad bi bilo moguće — već sutra! Prvo treba da se ujedine Bugarska i Jugoslavija, a zatim da im se pripoji Albanija.

Zatim je Staljin prešao na ustanak u Grčkoj: Treba stišati ustanak u Grčkoj! (On je upotrebio reč "svernut", koja bukvalno znači "saviti"). Verujete li Vi — obratio se Kardelju — u uspeh ustanka u Grčkoj?

Kardelj: Ukoliko se strana intervencija ne poveća i ukoliko grčki drugovi ne naprave krupne vojničke i političke greške...

Staljin, zajedljivo: Ukoliko, ukoliko! Ne, oni nemaju nikakvih izgleda na uspeh. Šta mislite da će Britanija i Sjedinjene Države — Sjedinjene Države, najjača država na svetu! — dozvoliti da im budu prekinute saobraćajne arterije u Sredozemnom moru!? Koješta! A mi flote nemamo. Ustanak u Grčkoj treba stišati i to što pre.

Neko je spomenuo skorašnje uspehe kineskih komunista. Ali to nije pokolebalo Staljina u pitanju ustanka u Grčkoj: Da, kineski drugovi su uspeali, ali u Grčkoj je sasvim druga situacija. Grčka je na životno važnoj komunikaciji zapadnih država. Tamo su se direktno angažovale Sjedinjene Države — najjača država na svetu... U Kini je drugi slučaj, odnosi na Dalekom Istoku su drugačiji... Istina, i mi možemo da pogrešimo! Eto, kad se svršio rat s Japanom, mi smo pozvali kineske drugove da se dogovorimo kako bi oni našli *modus vivendi* s Čan-Kaj-Šekom. Oni su se na rečima složili s nama, a kad su stigli kući radili su po svome. Skupili snage i udarili! Pokazalo se da su u pravu oni a ne mi. Ali u Grčkoj je drugi slučaj — ne treba se kolebati, nego smiriti grčki ustanak...

Šta li je navelo Staljina da bude protivu ustanka u Grčkoj? Verovatno nije bio naklonjen stvaranju još jedne komunističke države na Balkanu, dok ni stvorene još nisu bile podređene, a još više je zazirao od međunarodnih komplikacija, dok se Sovjetski Savez još nije oporavio od gubitaka i razaranja. A što se tiče Kine, takodje je zazirao od sukoba sa Zapadom, u prvom redu sa SAD, a verovatno i od stvaranja jedne revolucionarne države koja svojim novotarijama, svojom veličinom i samostalnošću, može da bude uspešan, čak nesavladiv suparnik Sovjetskom Savezu.

Diskusija je jenjavala, pa je Dimitrov pokrenuo pitanje ekonomskih odnosa sa SSSR. Ali Staljin nije popuštao: O tome ćemo razgovarati sa zajedničkom bugarsko-jugoslovenskom vladom.

A Kostovu — na primedbu o nepodobnosti, za Bugarsku, ugovora o tehničkoj pomoći — Staljin je odvratio kratko: Predajte belešku ("zapisočku") Molotovu.

Kardelj je pripitao kakav stav treba zauzeti prema zahtevu Italije da joj se dodeli Somalija, napomenuvši da Jugoslavija nije sklona tom zahtevu. Staljin je izrazio suprotno gledište, pa je pripitao Molotova da li je upućen odgovor u tom smislu. Svoje gledanje je Staljin motivisao: Nekad su carevi, kad nisu mogli da se pogode oko plena, davali spornu teritoriju najslabijem feudalcu, kako bi je kasnije u zgodnom momentu oteli od njega...

Na kraju sastanka Staljin je prizvao, kao pokriće, Lenjina i lenjinizam: I mi, Lenjinovi učenici, mnogo puta smo se razmimoilazili sa samim Lenjinom, pa se čak i posvajali oko neke stvari. Ali posle bismo sve prodiskutovali, utvrdili stavove i išli dalje.

Sastanak je trajao oko dva sata. Ali ovoga puta nas Staljin nije pozvao u svoj dom na večeru. Osećao sam, zbog toga, žalost i prazninu — kako zbog sentimentalnog, idolatrijskog odnosa prema Staljinu, tako i zbog nade da bi, na gozbi, napetost omekšala, a nesporazumi se razjasnili, ako ne i izgadili. U automobilu, počeo sam da izražavam Kardelju i Bakariću svoje ogorčenje sastankom, ali Kardelj mi je, potišten, dao znak da ćutim. Bio je to, za mene, znak da se slažemo, kao što smo se u svemu slagali, za vreme tih moskovskih iskušenja. Svak je emotivno reagovao na svoj način.

I mada Kardelj potvrđuje to slaganje, on je — godinu-dve pre svoje smrti — izjavio da sam mu ja po izlasku iz Kremlija rekao: Sad moramo da se ujediniamo s Bugarskom! — To je moguće. Ali nije tačan — smišljen je prema kasnijoj, izmenjenoj i aktuelnoj situaciji — njegov odgovor meni: Baš sada to ne bismo smeli da uradimo! Jer mi smo se tu u Kremliju, u Staljinovom pretsoblju, dogovorili s Bugarima da se već sutradan nadjemo radi pripremljenih razgovora o budućem ujedinjenju.

I doista je tako i bilo. Obe delegacije su se skupile na ručku u vili Dimitrova. Dimitrov je zadržao vilu izvan Moskve, koju je imao na raspolaganju, dok je bio sekretar Kominterne. Nismo ulazili u detalje budućeg ujedinjenja, nego se dogovorili da se po tom pitanju ožive kontakti između Beograda i Sofije. Ni posle našeg povratka u Beograd nije bilo ničijeg, pa ni Titovog, prigovora oko ujedinjenja s Bugarskom i Albanijom, mada se opažalo i da je oduševljenje za to jenjalo, samim tim što je sad sovjetska, Staljinova prinuda došla umesto negdašnje, romantične dobre volje.

Na ručku kod Dimitrova vladala je bliskost kakve ranije nije bilo između nas i Bugara — bliskost pritešnjenih i ugnjetavanih. Na tom ručku je Dimitrov i ispričao, kao u poverenju, da Sovjetski Savez ima atomsku bombu, bolju od američke. Kostov je pokušao da nam se približi. Ali mi za to nismo pokazali razumevanje, ni tada, ni kasnije. Čak ni kad je Kostov sudjen i pogubljen, u našim vrhovima bilo se uvrežilo neizmenjivo uverenje da je Kostov protivnik Jugoslavije, sklon velikobugarstvu. I naša obavestajna služba je, za vreme sudjenja Kostovu, davala pogrešne i konfuzne podatke i procene, tako

da Kostova ni naša propaganda nije uzela u zaštitu, premda je on to zasluživao, ako ničim drugo, a ono svojim izuzetnim, herojskim držanjem u tamnicama bugarskog cara i u staljinskim dušegupkama.

I Dimitrov je, besumnje, znao i osećao što i mi. Ispraćajući nas, pred vilom, rekao je, kao usputno: Ne radi se tu o kritici mojih izjava, nego o nečem drugom...

Uveče, toga dana ili sutradan, Kardelja su iz pozorišta izvukli da potpiše s Molotovom — prema Staljinovom nalogu sa sastanka u Kremliju — ugovor o konsultovanju u spoljnoj politici. I kao što je ugovor bio bez obrazlaganja, potpisivanje je bilo bez ceremonijala. Ali Kardelj je potpisao na pogrešnom mestu: sovjetski činovnici su to otkrili, pa je sutradan morao da ide na novo potpisivanje.

Posle tri-četiri dana odvezli su nas u zoru na aerodrom Vnuково i smestili, bez ikakvih protokolarnih počasti, u avion za Beograd. Bili smo nerazgovorni i umorni. I uželjeni domovine.

8.

Iako je jugoslovensko vodjstvo — po našem povratku u Beograd — bez mnogo raspre i s još manje volje prihvatilo Staljinove naloge, odnosi sa Sovjetskim Savezom ne samo što se nisu smirivali, nego su se iz dana u dan zaoštravali. Sovjetske mere, sovjetski pritisci su se redjali s toliko bezočnom neočekivanošću da su, umesto izazivanja zabune i panike, doveli do treznjenja i otpora. Tako su i naš boravak u Sovjetskom Savezu i sastanak naše i bugarske delegacije sa Staljinom u Kremlju postali ne samo vrelo opozicionarskog prepričavanja, nego i borbenog mobilisanja. Istovremeno smo se, naročito u propagandi, i dalje s grozničavom nepokolebljivošću držali prosovjetske linije i oduševljavali se februarskim preokretom u Čehoslovačkoj, "demaskirali" "grčke provokacije" prema Albaniji, negodovali sa sovjetskom vladom zbog "nezakonitih" odluka zapadnih vlada o Nemačkoj. A strane novine (*Figaro*) su već 12. februara zabeležile da u Rumuniji skidaju Titove slike. I dok je Svetozar Vukmanović-Tempo držao uobičajene, klišetizirane slavonspeve povodom godišnjice Crvene armije, istog dana, 28. februara, u Tirani sovjetski otpravnik poslova Gagarinov prihvata zdravicu u Titovo zdravlje samo ukoliko Titov rad jača demokratski front u svetu. A što je najdrastičnije, sovjetska vlada odbija da proširi i produži trgovinski ugovor, iako je Mikojan to obećao meni i Crnobrnji na sastanku u Moskvi, iako preko 50% naše spoljne trgovine ide u istočnoevropske zemlje, u najvećoj meri u Sovjetski Savez.

Sem tih i drugih neskrivenih, zvaničnih neslaganja i pritisaka, bilo je — kao što to uvek biva kad se odnosi između država zaoštravaju — i onih sitnih, naizgled nevažnih, koji izbijaju iz ovog ili onog izraza, iz držanja predstavnika, iz protokolarnih nijansi, a pogotovu iz kritičkih prisećanja i saznanja. U najužem krugu oko Tita već smo tada, desetak dana po našem povratku iz Moskve, postali oprezni i prema ideji ujedinjenja s Bugarskom i Albanijom. Tog starog ideala balkanskih socijalista i demokrata još se nismo otresli, ali smo ga već podređivali promišljenoj političkoj praksi.

U najvećoj meri su baš takvi odnosi sa Sovjetskim Savezom naveli Tita da sazove sednicu proširenog Politbiroa: "proširenog", jer su samo bila četiri člana Politbiroa (Tito, Kardelj, Ranković i ja), ali su na važnije sastanke, ukoliko su se održavali, pozivani i drugi najuticajniji, najodgovorniji drugovi: Moša Pijade, Ivan Gošnjak, Sreten Žujović, Blagoje Nešković, Svetozar Vukmanović-Tempo, Vlado Popović, Boris Kidrič, Krsto Popivoda. Oni još nisu bili kooptirani, pa prema tome formalno nisu još ni bili članovi Politbiroa.

Dnevni red te sednice su činila sledeća pitanja: izveštaj Kardeljev i moj o razgovorima u Moskvi, izvršavanje Petogodišnjeg plana, armija i vojna industrija, federacija s Bugarskom. Najpre je Tito izložio ekonomska i druga neslaganja sa sovjetskom vladom. Zadržao se, napose, na sovjetskom odbijanju da potpišu trgovinski ugovor, kvalifikujući to kao ekonomski pritisak na Jugoslaviju. Spomenuo je sovjetsko podjarivanje Albanije protiv nas i odbijanje da se naoruža naša armija, pod izgovorom da nama nije ni potrebna jaka armija, budući da je tu sovjetska kao zaštitnik. Zaključio je da su odnosi sa Sovjetskim Savezom zapali u ćorsokak. I dodao, neočekivano i patetično: Ja ću podneti ostavku, ako oni nastave s takvom politikom prema nama.

Možda je neko između nas bio toliko naivan i tu Titovu "pretnju" shvatio ozbiljno. Znam za sebe da nisam. Tito je to ubacio da bi isprobao držanje prisutnih i utvrdio neće li se naći i takvi koji će ostavku odobriti kao najpametniji izlaz. Ali smo svi, sem Žujovića, koji je upadljivo ćutao, u jedan glas ustali protiv takve namere. I Tito nije to više ni spomenuo.

Zatim je Kardelj izložio sadržinu naših razgovora sa Staljinom, podvlačeći da je Staljinov način bio grub i potcenjivački. Istakao je i da bi ujedinjenje s Bugarskom — u datim, nejasnim i prinudnim, uslovima — bilo pogrešno i za nas opasno.

Zatim sam ja pročitao izveštaj — već spomenut u ovom spisu — o svom boravku i boravku delegacije u Moskvi. Izveštaj je delovao ubedljivo, a citirana izjava Mikojana, da se on ne bavi poklonima nego trgovinom, izazvala je gorko smejanje i postala poslovična.

Vukmanović je izneo da Sovjeti ne shvataju probleme naše armije i da nastoje podrediti armije istočnoevropskih zemalja. Kidrič je izložio teškoće u ekonomskim odnosima, posebno se zadržavajući na sovjetskom odbijanju potpisivanja trgovinskog ugovora. Kidrič je naglasio da moramo ekonomski ići svojim, nezavisnim putem, jer se neslaganja sa Sovjetima množe i postaju za nas sve rizičnija.

Diskusija je skrenula na različitost gledišta između nas i Sovjeta u razvitku socijalizma kod nas i u svetu. Kardelj je podvukao da naša politika prema Sovjetskom Savezu ostaje neizmenjena, ali da su očita dva gledišta, sovjetsko i naše, o razvitku socijalizma. Mi smo za ravnopravnu saradnju socijalističkih država, a sovjetski vrhovi za proširivanje uloge i uticaja sovjetske države. U jednom trenutku je Kardelj uzviknuo, kao za sebe: Dodjavola, oni imaju svoju, a mi svoju državu!

U diskusiji o ekonomskim pitanjima Kidrič je, neslučajno, ukazao na značaj štednje, pa predložio u tome i konkretne mere. Mada akutno i veoma vajno, to pitanje je u datoj situaciji bilo sporedno. U sklopu otpora Sovjetskom Savezu, ekonomija je ustupala, podređivala se "čistojoj politici", jer je uspeh politike bio pretpostavka i uspeha ekonomije.

Kad je počela diskusija o federiranju s Bugarskom Tito je, slažući se s tom idejom, izrazio i rezerve, očito podstaknut stanjem odnosa sa Sovjetima: To bi bio trojanski konj u našoj partiji i našoj zemlji.

Ranković i ja smo takodje izrazili rezerve prema ujedinjenju s Bugarskom, ukazujući i na nejedinstvenost bugarske partije. Uz to sam ja podvukao da se sovjetska vlada neće zaustaviti na ekonomskom pritisku na nas, jer da se radi o nečem dubljem — o slobodnom razvitku socijalizma ili razvitku socijalizma proširivanjem sovjetske države.

Posle diskusije o vojnim pitanjima, sednica je zaključena. Sednica je održana u Titovoj vili, u Rumunskoj 15 i to — ako me sećanje ne vara — posle podne, a trajala je poduže, oko 3–4 sata. Istupali su svi prisutni, makar samo s opaskama. I svi su bili saglasni u otporu i nemirenju. Svi sem Žujovića koji se nije javio za reč. Ali je, po običaju, vodio detaljne beleške. On je ta beleženja počeo u ratu. Već je imao nekoliko svezaka tih beležaka, a beležio je ne samo istupanja sa sastanaka CK, nego i iz privatnih razgovora. Meni je citirao da sam nekom prilikom odvalio to i to, na šta sam mu odvratio da ljudi kažu svakakve besmislice, jer reaguju spontano na impulse i neoformljena stanja. To ne bi trebalo nikog da obavezuje — obavezuju jedino javne reči i usvojene odluke. Te sveske beležaka je Žujović kasnije — kad su Staljin i Molotov u svojim pismima zaoštrili odnose s našim Centralnim komitetom — predao "na čuvanje" sovjetskom ambasadoru Lavrentjevu...

Otudjivanje Žujovića od vodećih drugova i vodjstva zapaženo je bilo od ranije. A njegovo suzdržano, ćutljivo i zamišljeno držanje na tom sastanku bilo je utoliko neprijatnije i izazovnije zbog užurbanog, detaljnog beleženja onog što su drugi govorili. U uskom krugu je to držanje i komentarisano kao nesumnjiv znak da će se Žujović pridružiti sovjetskoj vladi protivu svoje vlade, u kojoj je on bio ministar finansija, odnosno protivu svojih partijskih i ratnih drugova.

Na sednici je zaključeno i da se njen sadržaj čuva u najvećoj tajnosti. I od sovjetskih predstavnika — da ne bi bilo krivih tumačenja i pogoršavanja odnosa.

Ali Žujović je, besumnje, otkrio sovjetskom ambasadoru Lavrentjevu istupanja i zaključke sa te sednice. Drukčije se ne mogu objasniti ubrzane i neočekivane mere koje je u martu mesecu poduzela sovjetska vlada protivu Jugoslavije: povlačenje vojnih instruktora 18. marta, civilnih stručnjaka 19. marta, detaljno "kritičko" pismo Molotova i Staljina 27. marta.

U međuvremenu — izmedju sednice proširenog Politbiroa od 1. marta i povlačenja vojnih instruktora — u našem vrhu je čvršćao otpor i buktala ideološka rasprava: kakva je priroda sovjetskog sistema, šta se to zbiva u komunizmu, zar je i socijalistički Sovjetski Savez imperijalistička sila?

A da je doista i bilo tako, nalazim potvrdu ne samo u svom sećanju na dugotrajne, najčešće noćne, rasprave s Kardeljem, Kidričem i još ponekim, nego i u direktivi koju mi je Tito dao pred moj odlazak na proslavu stogodišnjice Madjarske revolucije od 1848. godine i u tvrdokornom stavu koji sam tom prilikom imao.

Delegacija za proslavu Madjarske revolucije od 1848. godine, kojoj sam ja bio na čelu, krenula je za Peštu 13. marta, automobilima. Dan

ili dva pre toga imao sam razgovor s Titom. Iz agencijskih vesti smo znali da će sovjetsku delegaciju predvoditi maršal Vorošilov, pa mi je Tito rekao: Znaš, ako Vorošilov traži da razgovora s tobom — razgovaraj. Može to biti od koristi. Ali nemoj da se ponižavaš...

Ranković mi je, pak, rekao da mogu u Pešti da se oslonim na Lazara Brankova, višeg službenika u ambasadi, koji je vodio i obaveštajne poslove. Brankova sam inače površno poznavao, a znao sam, dosećao sam se i kakva su njegova zaduženja. Brankov je bio iz Vojvodine i govorio je tečno madjarski.

Na svečanom zasedanju madjarskog Parlamenta sam i ja govorio. Imajući na umu Marksovu i Engelsovu žestoku kritiku hrvatskih i srpskih intervencionista protivu Madjarske revolucije, a nastojeći da se umilim savremenoj Madjarskoj, ja sam preoštro, jednostrano napao hrvatske i srpske intervente. Ali sam istovremeno — to se kosilo s Marksovim i Engelsovim proricanjima o neminovnom iščezavanju naših naroda kao ropskih — podvukao "da je stvar slobode i napretka ne samo povezana s njima (to jest s narodima Jugoslavije) nego, da tako kažem, istovetna s njihovim opstankom kao naroda". Čak je i član madjarskog Politbiroa Revaj primetio da sam preterao, jer da treba sagledati i drugu, madjarsku stranu, koja je svojim nacionalizmom i netolerantnošću prema Hrvatima i Srbima podjarila intervenciju. Besumnje je Revaj mnogo bolje znao istoriju Madjarske revolucije, ali sam mu na njegovu primedbu uzvratilo da je njihova, madjarska dužnost da to kažu, a da ja vršim svoju dužnost.

Ali značajnije — a verovatno i upadljivo! — bilo je što jedino ja nisam pomenuo Sovjetski Savez kao oslobodiocu Madjarske, čak ni u završnim parolama koje su glasile: "Živjela demokratska i nezavisna Madjarska Republika! Živjelo prijateljstvo i saradnja nove Jugoslavije i nove Madjarske!"

Iz madjarskih komunističkih vodja izbijala je mukla hladnoća u odnosu na mene, nepobitna i utoliko upadljivija što su oni dotada prema našem vodjstvu ispoljavali nametljivu srdačnost. Očito su bili obavješteni o kvarenju naših odnosa sa Sovjetima i očito su se već bili i opredelili. I ja sam se prema njima postavio u službenu, zakopčanu pozu. Prema svima, sem prema pratiocu, priprostom i otvorenom bivšem borcu španskog građanskog rata. Žao mi je što sam zaboravio njegovo ime.

Ali sam razgovarao s Brankovom otvoreno. Raspitivao sam se više o držanju pojedinih madjarskih vodja prema nama i Sovjetima, nego o prilikama u Madjarskoj. Primećivao sam kod Brankova neku suzdržanost i smetenost. Možda to i nema veze s njegovim kasnijim držanjem u Rajkovom procesu, u kome je bio glavni "krunski svedok" protiv Lasla Rajka i Jugoslavije, ali i ne isključujem da se on već tada "kolebao" ako nije bio i zavrbovan. Razgovori s Brankovom, obavljani u toku razgledanja Pešte — zazirao sam od prislušnih aparata u mom apartmanu, u hotelu "Geleri" gde sam bio smešten — nisu mi otkrili baš ništa što nisam već znao ili uočio.

Madjarsko partijsko i državno vodjstvo je proslavi Četrdesetosme pridavalo veliki značaj, besumnje radi toga da bi time prikazalo sebe

kao nasljednike patriota i demokrata iz slavni, nezaboravni dana. Ali ono je u tome bilo ograničeno i ograničavalo sebe — po mom tadašnjem mišljenju — više nego što je moralo. Prećutkivano je da je Madjarsku revoluciju od 1848. godine ugušila carska Rusija, a isticana oslobodilačka i bratska uloga Sovjetskog Saveza. Proslava je, zbog svega toga, bila više deklarativna i bleštava, nego spontana i uverljiva.

Štaviše, otkriven je na tvrdjavi Budi — na najistaknutijem i najlepšem mestu u gradu — spomenik Crvenoj armiji, a ne ni Četrdesetosmoj ni Madjarskoj komuni 1919, ni pomorenim madjarskim revolucionarima. Sve to, i po štošta drugo, ja sam zapazio — svakako u pooštrenom i povećanom vidu, obzirom na napete i zloslutne odnose koji su sazrevali između Jugoslavije i sovjetske vlade. Nisam odoleo a da Rakošiju, kraj kojeg sam se našao prilikom otkrivanja spomenika Crvenoj armiji, ne uzvratim na njegovo pitanje kako mi se svidja samo delo: Pa, dobro je. Ali zar niste mogli podići i spomenik madjarskim revolucionarima? Vaša istorija toliko obiluje revolucijama i revolucionarima. — Rakošiju je moj odgovor očitio bio nelagodan, pa je smeteno odgovorio: Da, da, podići ćemo i njima...

Na mitingu, na kome je sveta bilo manje nego što je mogao da izbaci naš Beograd, upola manji od Budimpešte, bila je upadljiva nezainteresovanost. Govori nekomunista iz vlade bili su pozdravljeni mlako, a za vreme Rakošijevog govora je bilo osipanja i zamora. Bučno oduševljene su jedino bile organizovane grupe.

Banketi i prijemi — bilo ih je i previše — bili su izobilni i jelima i zvanicama. Ali atmosfera je bila više žderačka nego svečarska, dosadna i zamorna. Na mnogoljudnom banketu je glavni nazdravičar bio maršal Vorošilov koji je donedavno bio i predsednik savezničke Kontrolne komisije u Madjarskoj. Osamdesetgodišnjak, krepak i sasvim senilan, u svojoj zdravici, nenapisanoj, nije zadugo mogao da se seti "dunavskog bazena", odnosno reke Dunava, u čijem slivu su naseljeni neki narodi koji će živeti srećno i bezbrižno sada, jer ih je oslobodila Crvena armija...

Na velikom prijemu ja sam sedeo s Jugoslovenima ili sa slučajnim poznanicima.

Sve dotada niko od sovjetskih predstavnika mi nije prilazio, sem ukoliko su to nametali protokolarni obziri. Progovorio sam s Vorošilovom par reči. Ako me i primetio, nije me zapamtio, a nekmoli da mi se obratio ili zatražio da ga posetim. Bio je u centru pažnje i svetkovina, neskriveno samozadovoljan, nespretno pompozan, sav sijajući ordenima i izveštačenom, gordom ljubaznošću. Pričalo se da se u Kontrolnoj komisiji nije sualazio. Sve su radili drugi, a on da je bio revan i nepogrešiv u dugom pešačenju.

Svetkovine su već bile na kraju, pa nisam ni očekivao da će me Vorošilov pozvati. Osećao sam gorčinu, ali i prkos malih koji priželjkuju razunevanje velikih, ali koji ne prihvataju njihovo potceni- vanje. Ali na tom velikom prijemu mi je prišao sovjetski pukovnik, kojega sam negde ranije video, mada nisam skoro ništa znao o njemu. On je započeo razgovor sa mnom pa ubrzo prešao na Vorošilova. Izrekao sam nekoliko konvencionalnosti o sjajnom izgledu i jedno-

stavnom držanju maršala. I on mi je sugerirao: Uveren sam da bi Vas maršal primio da razgovarate. On je jednostavan i srdačan, sigurno će Vas primiti.

Odgovorio sam: Pa dovoljno je da maršal izrazi želju da me vidi...

Na to pukovnik: On je zauzet — svi ti prijemi, obaveze. Ali će za Vas, siguran sam, naći vremena. Samo zatražite prijem. — Ja sam se uskopistio: Ja bih ga rado posetio, ako on izrazi želju.

Pukovnik: Samo zatražite, uveren sam da će Vas primiti. — A ja: Ja ću se, razume se, prilagoditi želji druga Vorošilova...

Na tome se razgovor s pukovnikom i završio. Vorošilov nije izrazio želju, a ja nisam molio. Iskreno govoreći, nisam ni očekivao neke rezultate iz razgovora s Vorošilovom. On je bio negipkog uma, a sumnjao sam i da dobro poznaje sam predmet, budući da je već poodavno faktički bio izvan političkog života. I ugled mu je bio opao, u sovjetskom vrhu, posle nesnalaženja u ratu i potiskivanja na sporedne i reprezentativne dužnosti. Između nas bi — verovao sam — bilo više prepirke i nesporazuma, nego razboritog i dobronamernog razgovora.

Čim sam se vratio u Beograd — možda nisu prošla ni dva dana — Tito je sazvao, 19. ili 20. marta, drugove iz najužeg vodjstva (Kardelj, Ranković i ja — ne sećam se da li je još neko bio) i saopštio nam da sovjetska vlada povlači vojne instruktore. Ako se dobro sećam, u toku sastanka je stiglo i saopštenje o povlačenju privrednih stručnjaka. Tito je bio pripremio i odgovor, u ime vlade. Tom prilikom je Tito primetio, kao da se setio nečeg veoma važnog: Bolje je čitavu stvar prebaciti na međudržavne odnose. Nisu u pitanju samo odnosi između partija.

Titov odgovor sovjetskoj vlasti bio je blag i neizazovan, ali i čvrst i produbljen. Insistirao je na istinskim razlozima, a poricao optužbe o "praćenju", o nedruželjublju i "nepoverenju" prema sovjetskim stručnjacima. Odgovor je prihvaćen bez primedbi.

Na tom sastanku je odlučeno i da se obaveste vodjstva republika i vodeći drugovi u državnom i partijskom aparatu o pogoršavanju odnosa sa sovjetskom vladom. Ja sam odredjen da obidjem Crnu Goru i Bosnu. To sam odmah i učinio. U Crnoj Gori, na Cetinju, u vodjstvu su bila očita kolebanja — kod Boža Ljumovića i V. Tamšića: kod prvog kao "internacionalističko" preglabanje o neodvojivosti revolucije od Sovjetskog Saveza, a kod drugoga kao zbunjeno, "neopredeljeno" ćutanje. "Mudrovao" je, štaviše, i sekretar i predsednik crnogorske vlade Blažo Jovanović, iščudjivao se i previše raspitivao. Ali sve je bilo još na početku, još nezaoštreno i neizdiferencirano, tako da se i svelo na informisanje i diskusiju. Svi su se složili s podrškom Centralnom komitetu. U Sarajevu nije bilo kolebanja. Sastanku nije prisustvovao Rodoljub Čolaković, predsednik vlade, koji se kasnije pokolebao. Djuro Pucar, sekretar komiteta, je doduše "mudrovao", ali to nije bilo kolebanje, nego sporo mišljenje, sporo prilagodjavanje novim, neugodnim odnosima.

To sam tako i shvatio, tako se to i potvrdilo. Pucar je bio jedan od čvršćih funkcionera u otporu sovjetskim pritiscima i u suzbijanju prosovjetskih pristalica.

Tih dana se kod Tita pojavio i Judin, glavni urednik i sovjetski predstavnik u Informbiro. Tražio je članak od Tita za organ Informbiroa, kao da se ništa nije dogadjalo između dvaju vodjstava. Tito je prihvatio da napiše članak za Judina, ali niko Judinovu posetu Titu nije shvatio kao povezanu samo s člankom. Ni kod nas, a kamoli kod sovjetskih funkcionera, više ništa nije bilo slučajno. Svakako je Judinova poseta Titu bila deo isplanirane taktike: ne izazivati u početku Tita, odvojiti ga od ostalog vodjstva, pružiti izgled ličnog spasavanja. Jer Staljin i Molotov nisu u početku — sve do zasedanja Informbiroa u Bukureštu, 26. juna 1948. godine, na kome je anatemisano jugoslovensko vodjstvo i politika jugoslovenske partije — napadali ni Tita ni Kardelja.

Dani su proticali u napetom iščekivanju — u očekivanju sovjetskog odgovora na Titovo pismo, u polemikama sa "imperijalistima" oko Trsta i mira, u žestokim napadima zapadne štampe na nas zbog tobožnjeg gomilanja naših trupa prema Italiji i našeg "mešanja" u građanski rat u Grčkoj.

Sovjetski odgovor je stigao ubrzo. Očevidno je smišljen unapred. To u stvari nije bio odgovor na Titovo pismo, mada se na njega u početku formalno pozivao. Pismo je nosilo datum 27. marta. Nama se taj datum urezao u paničenje, budući da je na taj isti datum 1941. godine svrgnuta jugoslovenska vlada koja je bila pristupila Trojnom paktu. Verujem da je istovetnost tog datuma 1941. i 1948. godine puka slučajnost, ali je ona na našu svest delovala kao mitski, makar i neznatan, podsticaj na otpor. A pismo su potpisali Molotov i Staljin. Nikad nije razjašujeno, a uvek, pogotovo tada, intrigiralo nas je zbog čega je Molotov potpisao prvi, a ne drugi — kao što hi prema hijerarhiji i značaju trebalo da bude. Nismo to, razume se, tumačili time da se Staljin "koleba" ili da nam je "naklonjeniji", nego željom Staljinovom da ostane koliko-toliko u pozadini. Ali radi čega? Da prebaci krivicu na Molotova ako poduhvat ne uspe? Ili da poduhvatu prida drugostepenu važnost u komunističkom pokretu? Ili, najverovatnije, da kod nas pothrani iluziju da on baš i nije toliko angažovan da nas ne bi mogao jednog dana i "pomilovati"? Ovako ili onako, zagonetno i upadljivo je da Staljin ni tada ni kasnije nije javno napao ni Tita ni Jugoslaviju. Umro je ne izustivši javno ni reči protivu svojih najuspelijih protivnika.

U nekim jugoslovenskim publikacijama (na primer u *Informbiro*, šta je to, od S. Kržavca i D. Markovića, 1976, Beograd) datum tog pisma, 27. mart, poistovećuje se sa datumom predaje pisma Titu, u vili "Vajsa" u Zagrebu. Ali Tito nije mogao tog dana primiti pismo, niti je bio u Zagrebu. Tog dana je bila u Beogradu sahrana posmrtnih ostataka Ivana Milutinovića i Ive-Lole Ribara, članova Centralnog komiteta, poginulih u ratu. Tito je prisustvovao sahrani i sačekao je zvanični deo povorke na Kalemegdanu. Već smo se pribojavali atentata na njega, i to manje od "reakcije" nego od sovjetskih agenata.

Znali smo da ih ima i u partiji, na važnim mestima, a ne samo izvan nje. Ja sam držao govor na mestu sahrane. U tom govoru je, namerno, pored ljubavi za Sovjetski Savez, znažno naglašena nezavisnost Jugoslavije. A i ideja, da se izginuli članovi CK sahrane na Kalemegdanu, je moja. Očita imitacija sahrana u zidinama Kremlja, ali koja otkriva i težnju, još nedozrelu, da budemo svoji, samim tim što se stavljamo na sličnu, na ravnu nogu s "Rusima".

Na sahrani se dogodila i groteskna zgoda: predsednik sindikata Djuro Salaj trebalo je da govori na Terazijama, ali kako je bio zaboravio govor, pretresao je svoje džepove naočigled i publike i povorke. Najzad je, izgubljeno, počeo da daje znake meni, kao odgovornom za propagandu — čak i za govore zaboravljene! Izišao sam iz povorke, on je bio na trotoaru, i rekao mu da govori napamet: Bio si narodni poslanik, sindikalni si vodja. Neće ti biti prvi put da govoriš napamet. — I on je održao govor, možda i ne tako tečan, ali prirodni — ukoliko su ti i takvi govori uopšte imali značaja.

Prema tome, Tito je primio pismo sovjetskih vodja najverovatnije prvih dana aprila.

Čim je Lavrentjev predao Titu pomenuto pismo, Tito je telefonom pozvao članove Politbiroa, Kardelja, Rankovića i mene, a i Borisa Kidriča. Odmah uveče, vozom, otputovali smo u Zagreb. Tito nam je dao da proučimo pismo sovjetskih vodja kao i svoj nacrt odgovora. Nas četvorica smo dva-tri dana čitali i većali u odvojenoj sobi.

Pismo sovjetskih vodja nas je uzrujavalo, ali nas nije ošamutilo.

Pismo je prebacivalo krivicu za pogoršane odnose na jugoslovensko vodjstvo i ukazivalo na odsustvo unutarpartijske demokratije i neregularan rad i sastav CK. Istaknuto je: "Razumljivo je da mi ne možemo smatrati takvu organizaciju marksističko-lenjinstičkom, boljševičkom". Pismo je bilo naslovljeno "Drugom Titu i ostalim članovima CK". I mada su u njemu još štedjeni Tito i Kardelj, to jest nisu poimenično kritikovani, sovjetski vodje nisu propustili da upozore kako je "politička karijera Trockoga dovoljno poučna". Poimenično su spomenuti samo "sumnjivi marksisti tipa Djilasa, Kidriča, Rankovića, Vukmanovića i drugih". No svima je bilo jasno, a što je najpresudnije i Titu, da se kritika odnosi i na njega i Kardelja. Jer kad sam ponudio da se — ako treba — povučemo nas četvorica spomenutih u pismu, Tito je s jetkom odlučnošću odvratio: A ne! Znam ja šta oni hoće — da razbiju naš CK. Najprije vas, pa bi poslije i mene!

Titov odgovor smo usvojili bez primedbi — sem završetka. Ja sam primetio — na većanju bez Tita — da će taj završetak sovjetske vodje razdražiti, jer se u njemu — samim tim što se insistira na nezavisnosti i ravnopravnim odnosima država "narodne demokratije" i Sovjetskog Saveza — osporava vodeća uloga, odnosno dominacija Sovjetskog Saveza. Sva trojica, Kardelj, Ranković i Kidrič, složili su se s mojom primedbom. Ali ko da tu primedbu izloži Titu, nervoznijem i netrpeljivijem no što je i dotad bio. Neko je — držim da je to bio Kardelj — predložio da to učinim ja. Tako je i bilo. Tito se složio, bez otpora: iako nervozniji i netrpeljiviji, on je već

bio shvatio da borbu sa Staljinom i sovjetskim aparatom ne može da iznese sâm, pa je, takoreći prekonoc, postao "kolektivniji" i pristupačniji primedbama. Gledajući unazad, zaključio bih: Titovo pismo, koje je kasnije, 13. aprila, s neznatnim dopunama, usvojeno na Plenumu CK, "razdražilo" je Staljina i Molotova, kao i da je u njemu ostao pomenuti završetak. Oni su već bili rešili da se obračunaju s jugoslovenskim vodjstvom. Moja primedba je poticala delom i iz mog ideološkijeg prilaza, nego što je bio Titov prilaz. On je od početka sukoba nastojao da odnose sa Sovjetima postavi pretežno na državnu, a ne na partijsku osnovu. Uprošćeno rečeno, za Tita je bilo bitno održanje države, vlasti, a za mene čistota ideje.

Na tom sastanku je zaključeno da se za 12. april sazove plenum Centralnog komiteta. Bio je to prvi sastanak plenuma odkad je CK izabran na Petoj konferenciji, oktobra 1940. godine. Ako se dobro sećam, Tito je već na tom sastanku izneo i ideju — da se sazove V kongres partije. Svakako je imao na umu i jačanje legaliteta, nacionalnog, u odnosu na sovjetsko vodjstvo, kao predstavnika "internacionalnog". A u vozu, na povratku, Kardelj je primetio: Proglasiće nas oni i fašistima! Znam ja Ruse — ovo sad je samo početak... — Takvo nešto mi je izgledalo neverovatno i to sam i kazao Kardelju. Ali neverovatnost, apsurdnost takvog nečeg me nije deprimiralo, nego gonilo na razmišljanje i očvršćavalo odporne i borbene porive u meni.

Plenum CK je i počeo u rečeni dan, pre podne, u biblioteci Starog (Kraljevog) dvora na Dedinju.¹

Posle kraćeg Titovog uvoda, pročitano je pismo sovjetskih vodja i odgovor koji je Tito bio skicirao već na Brđu kod Kranja. Prvi je govorio Tito, skoro čitav sat. Suština njegovog izlaganja je bila da sovjetski vodje koriste ideološke "razlike" radi pritiska na našu državu. Pozvao je na hladnokrvnost u diskusiji, insistirajući na izjašnjanju članova CK pojedinačno. Rekao je i da će zapisnik sa sastanka biti upućen sovjetskom CK, ako ovaj to bude tražio. Sovjeti ga nisu tražili, niti je ikom palo na um da im ga šalje.

Zatim je Kardelj u svom govoru sumirao samostalna iskustva i dostignuća naše partije. Završio je iskrenom patetikom: Bili bismo podlaci ako bismo priznali sve netačnosti!

Zaredjali su govornici. Svi odreda — ogorčeno i borbeno. Medju njima i ja, revoltiran na neistine i nepravde.

Bila se izredjala većina članova CK, medju njima i drugovi iz Crne Gore: Blažo Jovanović, podržavajući Politbiro razvodnjanim frazama, i Božo Ljumović, skrivajući podršku sovjetskom vodjstvu u konfuzne starovremenske "internacionalističke" fraze. Kad je ustao Sreten Žujović, prebledelo uzbuđen, njegovo istupanje protiv Politbiroa, a za sovjetsko vodjstvo, bilo je očekivano. Već se poodavno, iz mnogih sitnica i opaski, znalo da on ima drukčije, prossovjetsko gledanje. Upadljivo je bilo i njegovo često "ćućorenje" sa Hebrangom koji je bio nezadovoljan, neskrivano, i svojim položajem i orijenta-

cijom Politbiroa na samostalan razvoj. Upadljiva je bila i Žujovićeva neuobičajna, posebna bliskost sa sovjetskim ambasadorom — a još upadljivije prečeste, neslužbene i intimne Hebrangove sedeljke sa šefom UNRRAO za Jugoslaviju, sovjetskim službenikom. Sve je to dakako, izgledalo nevino, dok se razlike sa sovjetskom vladom nisu preobrazile u spor, u drukčiju orijentaciju. Tako je i jedna epizoda — Žujovićeva poseta sovjetskom ambasadoru, nekoliko dana posle sednice proširenog Politbiroa od 1. marta — dobila izuzetno, izuzetno sumnjivo značenje.

Napustio sam bio kancelariju pre vremena — oko podne, ne sećam se zbog čega — kad, vozeći se pored sovjetske ambasade smotrih Žujovićev Zis i njegovog brkatog pratioca pred kapijom. Nisam se baš mnogo iznenadio ali, za svaki slučaj, naredih šoferu, ne objašnjavajući mu razloge, da se vrati i proveze tik pored Žujovićevog automobila i pratioca. Nisam se bio prevario. Saopštio sam Titu i ostalim bliskim drugovima, šta sam video kao potvrdu Žujovićevog nepouzdanog, zavereničkog držanja. Tito se nije uzdržao da na Plenumu — naglo, s tajnovitom važnošću — ne upita Žujovića o tome.

Ali, premda je Žujovićovo neslaganje bilo očekivano, njegov istup je izazvao gnevne i nestrpljive upadice, tako da on svoj govor nije čestito ni završio.

Žujović je svoj istup počeo apelom na "revolucionarnu savest" i nastavio s pozivima na privrženost Sovjetskom Savezu i na udubljanje; na prihvatanje i najmanjih Staljinovih primedbi, pri čemu je Žujović prećutkivao neistine i nepravde koje je sadržavalo pismo sovjetskih vodja.

Ja sam sedeo levo od Tita — prvo ili drugo sedište do njega. Čim je Žujović počeo s "apelima" i "urazumljivanjima", Tito je skočio i ushodao se, sikćući za sebe: Izdaja! Izdaja i naroda, i države i partije! — Mada se u sukobu s Moskvom radilo, pogotovo kod Tita, i o očuvanju svoje vlasti, "svoje" države, neosporno je da je Tito, ne manje od ostalih, bio ogorčen iskreno, duboko i patriotski. To je poticalo iz Titove lične crte da objektivne procese doživljava kao lične udese — i obratno — da lične situacije i raspoloženja objektivizira, tretira kao probleme partije i države.

Tito je reč "izdaja" ponovio više puta. Ubrzo je seo, odgurnuvši tašnu. A skočio sam i ja, sa suzama bola i jeda: Dobro, Crni, Ti mene znaš već deset godina, da li me smatraš trockistom? — Žujović je, uvijajući, odgovorio: To ne mislim, ali, znaš, neke tvoje izjave u posljednje vreme o Sovjetskom Savezu...

Nastala je galama, dobacivanja množine Žujoviću: Izjasni se otvoreno! Ne vrdaj! Šta zamotavaš! Budi iskren!

Žujović se smeo. Upao je Tito: Odgovori, Crni, da li mi idemo u kapitalizam, da li se naša partija razvodnjava u Narodnom frontu, da li naša vlada drži zapadne špijune?

A posle Tita i Vlado Popović: Ono što tvrdi Žujović nije ni časno, ni komunistički. Naša politika prema Sovjetskom Savezu — ja to znam kao ambasador u Moskvi — bila je pravilna, komunistička. I sâm Staljin je priznao da mešovita društva nisu dobra.

¹ Citati govornika navedeni, većim delom, prema: Vladimir Dedijer, *Josip Broz — Tito, prilozi za biografiju*, Kultura, Beograd, 1953. Ja sam, inače, vodio beleške s tog zasedanja, ali ih ne posedujem — možda su u arhivu Centralnog komiteta.

Tih dana sam se češće sretao s Vladom Popovićem. Poznao sam ga već od 1937. godine, pre njegovog odlaska u Španiju, ali smo se počeli zbližavati "u nevolji", za vreme mog poslednjeg boravka u Moskvi. To zbliženje je nastavljeno i trajalo je sve do mog silaska s vlasti 1954. godine. Popović je bio — po mom sudu — izuzetan, briljantna pojava, i ljudska i politička. Lep, markantan, stabilan, odvažan i intelektualan. Na žalost, bez smisla za spisateljski posao, tako da od njega nije ostalo ništa od trajnog pomena. I mada je Vlado Popović bio, kao ambasador u Moskvi, na najoseflijivijem mestu, pa se moglo pomisliti da su ga sovjetski vodji pridobili, niko na njega nije posumnjao — toliko su njegova gledanja bila jasna i čvrsta, a njegovo držanje jednostavno i nedvosmisleno.

Tih dana smo Vlado Popović i ja šetali po Dedinju do dugo u noći i pretresali razloge i smisao sovjetske politike prema nama, zaključujući da ona mora imati dublje korene u nedemokratskom karakteru boljševičke partije, odnosno u diktatorskoj strukturi sovjetske države. Za takva rezonovanja bila su važna, podsticajna i dragocena, Vladova vidjenja i saznanja iz SSSR-a. On mi je, na primer, pričao da je u Sibiru video političke zatvorenike u lancima pod knutama stražara, na teškim radovima: Tamo nema ni obzira ni milosti! — rekao mi je on.

Takve diskusije su se naveliko vodile i u partijskom vrhu, naročito između Kardelja, Kidriča i mene. Ranković se malo mešao u ta teorisanja, ali su njegova konkretna, praktičarska zapažanja i izlaganja o vrbovanjima, intrigama i nametljivosti sovjetskih službi bila nezamenljiva svojom istinitošću.

Ogorčenja i srdžbe, u kojima je proticao Plenum, razbilo je istupanje Moše Pijade koji je počeo time da ga, pre svega, iznenadjuje nizak nivo pisma Molotov-Staljin. To je izazvalo grohotan, nezaboravan smeh.

Sednica je prekinuta oko dva sata, radi ručka. Posle ručka, koji je priredjen u samom Dvoru, zasedanje je nastavljeno. Reč je uzeo Tito. Govorio je sredjenije, promišljenije i čvršće, mada se nije suzdržavao od ogorčenja i ljutine. Zamerao je Žujoviću što je sebi uzeo pravo da više voli Sovjetski Savez nego bilo ko, pa i Tito. Zamerio mu je da hoće da razbije partiju i vodjstvo — vodjstvo koje jedanaest godina, kroz najteža iskušenja, radi skladno i složno, i koje je krvlju vezano s narodom. U vezi s tim, Tito je uzviknuo, ustajući: Naša revolucija ne jede svoju djecu! Djeca naše revolucije su poštena... — To klicanje je delovalo uzbudljivo i uverljivo, iako je, mada Tito toga nije bio svestan, baš tada, tim odvajanjem od Ruske revolucije i sovjetskog vodjstva, koji su se pokazali nenasiti u gutanju svoje dece, i jugoslovenska revolucija navestila gutanje svoje dece. Tito je, dalje, istakao da su naše žrtve i naš rat takodje doprinos socijalizmu u svetu. A nije doprinos socijalizmu priključenje Sovjetskom Savezu i podređivanje sovjetskoj vladi, nego bratska i ravnopravna saradnja i samostalan razvitak u toj saradnji.

Pijade je insistirao na tome da Žujović odgovori na pitanja koja mu je postavio Tito. Žujović nije ni umeo ni mogao odgovoriti. Javio se

za reč Ranković. Njegovo istupanje na Plenumu CK bilo je snažno, neodoljivo svojom konkretnošću. I porazno, razorno za Žujovića. Ranković nije zaboravio ni da mu spomene da je na V zemaljskoj konferenciji u Zagrebu 1940. godine — uprkos protivljenju ostalih članova Politbiroa — izabran u CK na Titovo zauzimanje. Možda Rankovićevo istupanje, a možda ponovna dobacivanja drugih Žujoviću, tek Tito nije odoleo da ne upita Žujovića: Šta si Ti, Crni, radio kod sovjetskog ambasadora?

Žujović je u prvi mah onemio, a onda uzvratilo: Išao sam da se dogovorimo oko nabavke automobila za njega... Na šta sam ja dobio: Jedno je da jugoslovenski savezni ministar ide na noge sovjetskom ambasadoru radi nabavke automobila!

Žujović je porekao, tada, da je obaveštavao sovjetskog ambasadora o sednici Politbiroa od 1. marta. Ali je dodao: Ali, drugovi, da li se Jugoslavija može sama braniti u slučaju napada sa Zapada?

Žujović je, u stvari, ponavljao opšte prihvaćenu sovjetsku šemu da su države narodne demokratije toliko ugrožene da ne mogu ni opstati bez podređivanja Sovjetskom Savezu. Ali moralni revolt i uverenost da doprinosimo socijalizmu u tolikoj meri su kod nas prevladavali, da nismo ni razbijali glavu o opasnostima "imperijalizma", kojima se izlažemo prekidom sa Sovjetskim Savezom. Ipak je Kardelj razborito uzvratilo Žujoviću: Napad na Jugoslaviju nije u izgledu, a ukoliko bi do njega i došlo, ne bi se mogao ograničiti samo na nas.

Žujović je, pred kraj zasedanja, zatražio od Tita da ide na sednicu Finansijskog odbora u Skupštini, gde je morao da istupa kao ministar finansija. Tito se složio, gledajući ga ravnodušno, otudjeno.

Zatim je Tito prekinuo sednicu i zakazao nastavak za sutradan, 13. aprila, na istom mestu. Držim da je Tito izabrao za zasedanje Stari dvor zbog toga što je bio sigurniji da tu — jer taj dvor nije koristio — neće biti sovjetskih aparata za prislušivanje.

Sutrašnje zasedanje je imalo miran, pa i beznačajan — beznačajan za opredeljivanje — tok, premda su baš na njemu usvojene značajne, istorijske odluke: usvajanje pisma, koje su u ime CK potpisali Tito i Kardelj, a kojim su odbijene optužbe iz pisma sovjetskih vodja, zakazivanje partijskog Petog kongresa — držim da je datum kongresa određen kasnije. Jer prelomni, istorijski posao obavljen je u žestokoj polemici i odsudnom opredeljivanju već prvog dana, 12. aprila. I nastavljen noću, posle zasedanja, u privatnim razgovorima i raspravama članova CK. Na sutrašnjem zasedanju iz članova CK je izbijala mirna, nedvoumna rešenost.

Pismo našeg Centralnog komiteta, koje je — kao što sam već ispričao — napisao Tito u Zagrebu, primljeno je bez bitnih izmena. Jedino je unet predlog sovjetskom partijskom vodjstvu da pošalje u Jugoslaviju svoje predstavnike radi provere netačnosti svojih optužbi.

Bilo je iluzorno — po mišljenju Tita i Politbiroa — očekivati da će Staljin prihvatiti taj naš predlog, jer bi to ne samo odložilo obračun s nama, nego i osporilo optužbe iz Molotovljevog i njegovog pisma. Ali i "podržavanje" iluzija može da bude taktika, dok "svest sazre", kad još ne ugrožava osnovni stvarnosni tok politike. Obrazovana je

na Plenumu i komisija za ispitivanje držanja Žujovića i Hebranga. Prelom u odnosima sa Sovjetskim Savezom bio je i početak obračuna sa sovjetskim pristašama u vodjstvu i u Partiji.

Nije trebalo čekati dugo pa da i te iluzije, ili nade, budu opovrgnute. Već 16. aprila je Judin, iz Informbiroa, predao Titu pismo madjarskog Centralnog komiteta. U tom pismu se madjarski CK solidariše sa "kritikom" jugoslovenske partije, izloženom u pismu Molotov-Staljin od 27. marta. To je značilo ne samo da sovjetsko vodjstvo pritiska i mobilize druge partije protiv jugoslovenskog vodjstva pre nego je s njim raspravilo pitanja, nego i da druge partije — u konkretnom slučaju madjarska — prihvataju sovjetsku "kritiku" jugoslovenske partije pre nego što su i saslušale mišljenje Jugoslovena. Madjarsko pismo je razgnevalo jugoslovenske vrhove, to je izbilo i u Titovom odgovoru madjarskom CK. Madjarski vodji su nam se ne samo udvarali niz godina, nego su sada i prenebregavali napore, ne uvek popularne, koje je jugoslovensko vodjstvo ulagalo da bi se — radi prijateljstva i saradnje — potisla u zaborav zverstva madjarske soldateske i madjarskih fašista na tlu Jugoslavije u toku rata. A tih dana — držim pre plenuma CK od 12. aprila, odnosno uoči pisma Molotov-Staljin od 27. marta — u Beograd je doputovao član madjarskog Politbiroa Farkaš, tobože radi upoznavanja s iskustvima KP Jugoslavije, a u stvari s prozirnom namerom skupljanja informacija. Sećam se da je u razgovoru sa Rankovićem i sa mnom, u tadašnjoj zgradi CK, sa slavodobitnom zloradošću dočekao našu potvrdu da je naša partija "kadrovska", a ne "masovna". To razlikovanje naše partije od istočnoevropskih je, potom, u pismima i propagandi sovjetskog vodjstva bilo jedan od "grehova" jugoslovenskog vodjstva.

U Politbirou nije bilo iluzija da će i druge partije podržati sovjetske vodje. Ali nam se u jednom trenutku učinilo da će bugarska "braća" ispoljiti ako i ne otvoreno, a ono skriveno simpatije, pogotovo što su i oni i mi još bili za ujedinjenje i što je slabljenje našeg položaja prema Moskvi za njih značilo potčinjavanje Moskvi.

Naime, 19. aprila je kroz Beograd prolazila bugarska državna delegacija na čelu s Dimitrovom, na svom putu za Prag. Na stanici u Topčideru delegaciju je trebalo da pozdravi ministar spoljnih poslova Stanoje Simić. A odredjen sam i ja, kao član vlade, ali i kao član CK, da bugarskim drugovima prenesem poziv da se, na povratku, zadrže u Beogradu, radi razgovora o ujedinjenju.

Bilo je mutno, vlažno popodne. I dok se Simić tražio s bugarskim kolegom, ja sam smotrio Dimitrova na prozoru i uskočio u njegov vagon. Dimitrov me dočekao u hodniku i, stežući mi šaku obema svojim šakama, uzbuđeno rekao: Držite se čvrsto, držite se čvrsto!

Ja sam mu, šaleći se, odvratio: Kod nas Jugoslovena je opasnost od premnogo, a ne premalo čvrstine.

A Dimitrov, i dalje srdačno i uzbuđeno: Najvažnije je da vi budete čvrsti, a ostalo će doći po sebi.

Saopštio sam Dimitrovu poziv da se, na povratku iz Praga, zadrže dva-tri dana u Beogradu, radi dalje saradnje, uključujući i ujedinjenje Bugarske i Jugoslavije.

U to je iz kupea izišla Dimitrova supruga Roze, ridja i opuna, ljubazna i nenametljiva Nemica iz Sudeta, koju je Dimitrov upoznao u Moskvi kao emigrantkinju. I ona mi je uzbuđeno rekla: Jao, bojali smo se ovih dana za Vas!

Taj susret s Dimitrovom i njegovom suprugom trajao je dva-tri minuta, pa su se pojavili i drugi članovi bugarske delegacije. Upamtio sam V. Červenkovu i D. Terpeševu, a bio je tu još jedan član bugarskog vodjstva.

Okupili smo se u salonu. Dobročudni i otvoreni Terpešev, koji je kroz Srbe voleo sve Jugoslovane, odmah se počeo raspitivati za Tita i druge jugoslovenske vodje, dok je Červenkov nadureno ćutao.

Neko je upitao šta ima novo kod nas, a budući da je iz Dimitrovljevih reči, pri pozdravljanju u hodniku, bilo nedvosmisleno da je bugarski CK upoznat s pismom sovjetskih vodja našem CK, ja sam izjavio da nema značajnijih novosti sem pisma Molotov-Staljin u kome se iznosi niz netačnosti i koje mi nismo prihvatili. Na to je Červenkov nabusito rekao da se kritika sovjetskih drugova mora primiti, a Dimitrov, promenjenog, smrknutog izraza dodao: Čim CK SKP(b) to kaže, mora da ima nešto istine.

Na tome se razgovor i završio, uz Dimitrovljevu napomenu da se ne sme smetati s uma da se te naše, jugoslovenske, razlike sa sovjetskim vodjstvom dešavaju u momentu imperijalističkog raspriavanja ratne psihoze i priprema imperijalističke agresije. Dimitrov je prihvatio sukob s Jugoslavijom. Od istočnoevropskih vodja jedino je — prema obaveštenjima, a i pouzdanim znacima — teško i na silu Dimitrov i te, 1948. godine, čestitao Titu rođendan 25. maja. Iako je bio poslušan Staljinu, on je dobro poznavao sovjetske vodje, a bio i dovoljno pronicljiv da prozre njihove namere.

Ali Dimitrov je, držim, bio slab unutra, u Centralnom komitetu, u kome su predvladivali prosovjetski funkcioneri. Sem toga ni on nije bio imun od tipične komunističke slabosti, straha od "otpadanja", odvajanja od partije. Neizmerno hrabar prema "klasnom neprijatelju", Dimitrov je, kao i toliki "pravoverni" komunisti, bio malodušan i zbunjen pred Staljinom koji je čistkama i idolatrijom "otelotvorio" u sebi ideju i pokret. No budući Dimitrov nije bio karijerist, "aparačik", nego ličnost koja je stvorila i izdigla sebe kroz okršaje i stradanja, njegovo kolebanje prilikom nasrtaja na Jugoslaviju 1948. godine moralo je biti korenitije i sadržajnije. Bio je od one sorte Bugara — najboljih predstavnika svoje rase — u kojima se bunt i samosvest spajaju u trajnu, nerazorivu bitnost. Kao takav, on je morao naslućivati da sovjetski napad na Jugoslaviju vodi podredjivanju Bugarske, da odlaže, u nedogled, ostvaranje njegovog mladačkog sna o ujedinjenju sa Srbima, čime se otvara, ponovo, provalija sukoba i nezajzljivih pretenzija na Balkanu. I ja ni sada, posle toliko godina, ne mogu da odagnam pomisli da Dimitrov — mada je bio bolešljiv, patio od dijabetisa — nije u "Borvilu" kraj Moskve, 1949. godine, umro prirodnom smrću. Staljin je zazirao od samosvesnih, pogotovu revolucionarnih ličnosti, a svakako su ga više zanimala balkanske omraze nego izmirenja.

Tita i drugove iz Politbira je obradovalo — pogotovu u atmosferi gneva, kidanja i sumnji — moje saopštenje o hrabrenju Dimitrova i njegove supruge. Ali radovanje je bilo kratkog veka: dan-dva kasnije primili smo i od "braće" iz bugarskog CK, s potpisom Červenkova, pismo u kome oni takodje ne samo podržavaju kritiku iz pisma Molotov-Staljin, nego, štaviše, samoinicijativno i razmetljivo proširuju tu kritiku. Odmah je upućen nalog našem ambasadoru Stilinoviću u Pragu, da saopšti bugarskoj delegaciji da — obzirom na neosnovanu podršku sovjetskom pismu — ne treba da se zaustavljaju u Beogradu. Tako je i bilo. Bugari su na povratku dočekani po protokolu, ali bez i jednog člana Centralnog komiteta. I mada nam je bugarski CK — svojim pridruživanjem optužbama sovjetskih vodja, a da nije ni čuo ni video našu odbranu — bratski "zabio nož u leđa", niko, pa ni ja, nije tada ni ikada pomislio da je Dimitrovljevo ohrabrivanje Tita i jugoslovenskog vodjstva, u susretu sa mnom u vozu u Topčideru, bilo neiskreno ili provokatorsko. Jugoslovensko vodjstvo je zadržalo Dimitrova u dobroj uspomeni, ne misleći o njemu i njegovom držanju ništa drugo ili drukčije od onog što sam već rekao. Dimitrovljevo saznanje nije bilo dozrelo dotle da mu dâ snage, makar i nemao izgleda i mogućnosti, za okršaj sa Staljinom i Sovjetskim Savezom.

U vrhu i oko vrha, rasla je nervoza. I nestrpljenje da se ne samo u "antiimperijalističkoj" i "antikapitalističkoj" propagandi, nego i u "svakodnevnoj" praksi dokazuje i dokaže da sovjetski vodji nisu u pravu. Ali takva nastojanja, takva popuštanja, bila su ne samo jalova nego i štetna. Skupština je 28. aprila usvojila zakon o nacionalizaciji. Nacionalizovano je 3100 preduzeća, većinom malih, koja u većini nije ni trebalo nacionalizovati. Kidrič je, u govoru pred Skupštinom, naglasio da je time nacionalizacija dovršena i priznao da su konfiskacije imovine "narodnih neprijatelja" predstavljale prvu pojavu socijalističkog sektora u ekonomiji. Tom zasjedanju Skupštine je prisustvovao i Tito, a u kuloarima je bilo reči o tome da time "zapušavamo usta" sovjetskim predstavnicima. Ali osećala se, prećutno, da u toj meri ima nečeg nelagodnog, nečeg nametnutog. Tričetiri godine kasnije je i Kidrič smatrao, u razgovoru, da je ta nacionalizacija bila iznudjena sovjetskim optužbama i ekonomski štetna. Efikasna mala građevinska preduzeća, na primer, naprosto su se raspala. Zablude, pogotovu ideološke, skupo se plaćaju.

Proslava 1. maja je protekla u Beogradu kao i ranijih godina. Jedino se moglo primetiti da ipak ima više Titovih nego Staljinovih slika.

Desile su se, tada, i dve zanimljive pojedinosti. Žujović nije bio pozvan na tribinu, pa je demonstrirao na taj način što se u generalskoj uniformi, sa ordenima, pridružio nekoj grupi iz povorke. A ja sam dan posle proslave, 2. maja, krenuo automobilom za Crnu Goru i poveo sa sobom Vladimira Velebita, na kome se — zbog optužbe u pismu sovjetskih vodja da je "engleski špijun" — primećivala potištenost. Kao izgovor mi je pred Velebitom poslužio da on, kao veoma iskusan lovac, pregleda da li oko Biogradskog jezera ima tetrebova. A stvarna moja namera je bila — o tome sam se dogovorio

s Titom — da Velebita podržim u tome da Centralnom komitetu ne pada ni na kraj pameti da ga "žrtvuje" izmerenju sa Sovjetskim Savezom. Na prolazu kroz Bijelo Polje pridružio nam se Ilija Bulatović, tada sekretar sreskog komiteta. Republički komiteti su već bili obavestili sreske komitete o sporovima sa sovjetskim vodjstvom. Ja sam već bio dobio od Ilije pismo u kome me upozorava da ne "izdamo socijalizam", odnosno Sovjetski Savez, pa je to bila dobra prilika da popričamo o tome. Ali on se, u međjuvremenu, zatvorio u sebi i odgovorio mi da je pismo napisao namah, pa da ne treba da mu pridajem važnost. Objašnjavao sam Iliji smisao i neistinost sovjetskih optužbi, ali on je i dalje izbegavao izjašnjavanje, tako da se kod mene sazdalo utisak o njegovoj neiskrenosti. Taj utisak — svakako i zbog atmosfere sumnjičavosti, koju je unelo u vrhove pismo Molotov-Staljin — bio je kod mene toliko snažan da me, dok sam u zasedi vrebao srndaća, spopala pomisao da bi Ilija mogao i da mi radi o glavi. A sa Ilijom sam se poznavao, pa bio i blizak, već od pre rata. Revolucije i revolucionarni, ideološki sukobi, takoreći prekonoć, pretvaraju saborce i prijatelje u zaklete protivnike.

Uskoro, početkom maja, stiglo je i drugo pismo sovjetskog Centralnog komiteta. To pismo od 4. maja bilo je opširno — u mom sećanju: bezmalo trideset stranica. Očevidno je bilo pripremano poduže i pažljivo. Oživljavalo je davna neslaganja, zaokruživalo kritiku politike jugoslovenske partije, ubacivalo intrige medju jugoslovenske vodje, sitničarilo oko broja članova i regularnosti CK, zaklanjalo Hebranga i Žujovića, laskalo drugim partijama. Najzad su i Tito i Kardelj u tom pismu spomenuti kao glavni grešnici. Na njemu se — u stilu i kompoziciji — osećala ruka Staljinova. Bilo je jasno da pismo treba da posluži kao politička osnova za osudu jugoslovenskog vodjstva i podređivanje jugoslovenske partije. To utoliko više što se u njemu insistiralo da se sovjetsko-jugoslovenska neslaganja pretresu na zasjedanju Informbira. Pismo je obilovalo neistinama i poluistinama, ali i istinama. Neistine i poluistine su davale razloge našem otporu, a istine su gubile svaki značaj, jer niko nije mogao osporavati, na primer, dugotrajno, mnogogodišnje nesastajanje CK ili nedovoljnu legalnost partije. Ali to je bilo ne samo sporedno i nevažno — na stranu što je stanje u sovjetskom CK bilo još i gore — pred realuom sadržinom sukoba: partijskom i državnom nezavisnošću. Kritika sovjetskog CK je ukazivala, indirektno, na Tita kao glavnog krivca za neregularno stanje jugoslovenskog CK i jugoslovenske partije.

Ponovo se sastao plenum CK, 9. maja, da odgovori na pismo sovjetskog CK od 4. maja. To zasjedanje CK već nije bilo dramatično, iako je pismo sovjetskog CK bilo i opširnije i "temeljnije". Prihvaćen je odgovor, kratak i već pripremljen — držim da ga je pisao Tito. Opet su odbačene optužbe: "Ono od 4. maja (pismo) nas je ubjedilo o tome da su uzaludna sva naša dokazivanja čak i činjenicama da su optužbe protiv nas posledica krivog obavještanja".

Ali bilo je mnogo značajnije i presudnije što se nismo dali uhvatiti na sovjetsku "internacionalističku udicu" i što smo odbili da se spor pretresa na Informbirou: "Mi ne bježimo od kritike po principijelnim

pitanjima, ali se u toj stvari osjećamo toliko neravnopravni da nam je nemoguće pristati da tu stvar sada rješavamo pred Informbroom. Devet partija već je dobilo i bez našeg prethodnog obavještenja Vaše prvo pismo i zauzeli su svoj stav u rezolucijama... Mi želimo da se stvar likvidira na taj način da mi na djelu dokažemo da su optužbe protiv nas nepravedne, to jest gradićemo uporno socijalizam i ostati vjerni Sovjetskom Savezu, ostati vjerni nauci Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina. Budućnost će pokazati, kao što je prošlost pokazala, da ćemo ostvariti ono što Vam obećavamo”.

Taj plenum se više bavio svojim, aktuelnim partijskim pitanjima, nego sovjetskim pismom. Pretresano je sazivanje V kongresa — držim da su tada utvrđeni dnevni red i referenti.

Žujović nije bio ni pozvan na plenum od 9. maja. Plenum je odlučio da se Hebrang i Žujović isključe iz partije. Oni su već bili pritvoreni, ili su pritvoreni odmah posle plenuma. Najpre su bili konfinirani u vilu, kraj Beograda, a uskoro potom strogo izolovani u bivšoj beogradskoj Glavnjači. Ostaci bombardovane Glavnjače još su funkcionisali, na mestu sadašnjeg Hemijskog fakulteta. Ali ni plenum ni Politburo, nisu odlučili o interniranju, odnosno hapšenju Hebranga i Žujovića. To je odlučio Tito, odnosno naložio Rankoviću koji je to revnosno obavio. Tako je postupano i u drugim, zamašnjim slučajevima.

Time su članovi Politbira i CK zaskakani, stavljeni pred svršen čin. Ako bi se kogod usudio da predloži drukčije, blaže rešenje, zapadao je u situaciju da bude prekoren, ako ne i optužen za “oportunistam” i naklonost prema “neprijatelju”. Time ne mislim reći da bi ovaj ili onaj drug — a ne mislim to ni za samog sebe, jer sam bio za raščišćavanje odnosa s Hebrangom i Žujovićem — zauzeo “blaži” ili “razboritiji” stav. Titova autokratska je, doduše, bila u opadanju. Ali njegova uloga je porasla. Od njega, baš zbog njegove autokratske vlasti, zavisio je, možda više nego i od samog CK, tok sukoba sa Sovjetskim Savezom. Sastav i disciplinovanost CK je bio takav da bi CK besumnje odobrio, bez veće diskusije, mere protivu Hebranga i Žujovića. Titov metod zaskakanja CK, naročito kad se radilo o progonima funkcionera i komunista, imao je za svrhu ne samo da onemogući eventualna kolebanja, nego, još više, da zastrašuje visoke funkcionere, pa i članove CK: da bi se i njima nešto slično, na isti način, moglo dogoditi.

I to pismo sovjetskih vodja je naš Politburo uputio republičkim rukovodstvima, a i vodećim drugovima u partijskom i državnom aparatu. Upamtio sam reagovanje književnika Radovana Zogovića koji je već od 1944. godine radio sa mnom, najpre u Propagandnom odeljenju Vrhovnog štaba koje je, po oslobodjenju Beograda, preraslo u Agitprop Centralnog komiteta. Bila je neka priredba u Narodnom pozorištu, možda povodom Dana pobeđe. U pauzi, Zogović i ja smo započeli razgovor o sovjetskom pismu, s kojim se i Zogović već bio upoznao. Zogović je bio pod toliko silnim uplivom teksta tog pisma, da se na njemu očitovala brižna zamišljenost. Rekao je: Izvanredna kompozicija, precizan, jednostavan stil. Ja mislim da je to pisao, ili

bar redigovao Staljin. — Slagao sam se sa Zogovićem — a slažem se i danas — i u pogledu kompozicije i da je Staljin pismo bar redigovao. Ali nisam bio istog mišljenja u pogledu stila. Nisam to mogao biti, obzirom da se nimalo nisam slagao sa sadržajem pisma. Odgovorio sam Zogoviću: Ali tamo ima bezbroj netačnosti. Uzmimo, na primer, izjednačavanje uloge naše partije u ratu s drugim partijama, ili optužba da vodimo kulačku politiku... Zogović je takodje smatrao da ima netačnosti, ali da ima podosta i tačnosti. Za njega su, svakako, netačnosti bile sporedne, a bitno je bilo naše odvajanje, naš kritički odnos prema biću i ulozi Sovjetskog Saveza.

Zogović i ja nismo tada, u pozorištu, završili razgovor, a nismo ga ni kasnije temeljitije nastavili. Najednom smo se otudjili, jedan od drugoga, kao što su se i drugi komunisti, tih dana, otudjivali jedni od drugih zbog različitog stava prema Sovjetskom Savezu. Radilo se o bitnoj, sadržinskoj promeni u ideologiji. Komunistička partija Jugoslavije je ne samo vaspitavana — najdoslednije i najupornije baš od tog, titovskog Centralnog komiteta — u ljubavi i odanosti prema Sovjetskom Savezu kao prvoj i vodećoj sili komunizma, nego se ona, Komunistička partija Jugoslavije, i konsolidovala, “boljševizirala” kroz ideologiju i dela Lenjina i Staljina. Marks i Engels su, dakako, prihvatani bezuslovno, ali kao osnivači, kao preteče Lenjina i Staljina. Živi marksizam je doista bio lenjinizam.

Ali Zogović se nije najednom i konačno odvojio od našeg Centralnog komiteta i bezrezervno svrstao na sovjetsku stranu, mada su se razlike — kao što sam prikazao — ispoljile od početka sukoba sa Sovjetskim Savezom. Zadržavam se opširnije na Zogovićevom slučaju kao karakterističnom za komuniste intelektualce koji su bili zapali u dilemu da se opredele — za realnost svoje zemlje, za nepobitne činjenice, ili za nasledjene i utvrđene ideološke postavke i prekrajanje, doterivanje činjenica.

Ali budući da su prosovjetski funkcioneri u partijskoj sredini opazali s kakvom žestinom se većina suprotstavlja pritiscima i optužbama Sovjetskog Saveza, a povrh toga se osećali — hapšenje Hebranga i Žujovića je bilo dovoljno indikativno — i ugroženi od progona hapšenja, privrženici Staljina i Sovjetskog Saveza, odnosno Informbira, postali su, takoreći prekonoc, “neiskreni”, “dvolični”. Prikrivali su svoje gledanje i svoje držanje. No sem tih, bilo je i dubljih, praktičnih razloga za “dvoličnost”. Lažni i lažljivi, skriveni ciljevi i argumenti sovjetskih vodja su kao takvi podsticali, određivali i dvolično držanje njihovih pristaša. To utoliko više što je jedino ostajanje u partiji, već zatalasnoj i nabrušenoj protiv “izdajnika”, pružalo izgled, ako i ne za preokret, a ono za produžetak delatnosti na liniji sovjetskog vodjstva.

Poput Zogovića, povezan sa Zogovićem, opredelio se i Stefan Mitrović koji je takodje imao visoku funkciju u Agitpropu CK. Vladimir Dedijer, koji je takodje radio u Agitpropu, već tada, ili uskoro posle Rezolucije Informbira od 28. juna 1948. godine, uočio je nejasnost Zogovićevog i Mitrovićevog držanja. Jednog jutra, pre nego što su počeli sastanci, uleteo je kod mene i goropadno zaredjao: U aparatu

CK, kod nas u Agitpropu, pristaše Informbiroa Zogović i Mitrović šire tu svakojake kapitulanske i izdajničke teorije — Ja sam se slagao, i složio s Dedijerovim zapažanjima, ali sam ga smirio govoreći da treba biti strpljiv, jer sve se to još diskutuje, iščišćava, pa treba pričekati dok se drugovi jasnije opredele. U svom stavu prema Zogoviću i Mitroviću imao sam podršku Politbiroa, u prvom redu Rankovića. Mitrović i Zogović su bili retki, ali ne i jedini, u aparatu CK čije je držanje od početka bilo nejasno, prema kojima je trebalo biti strpljiv i pažljiv. Takav je bio i Veljko Vlahović. Trebalo je više od godine dana da se on u sebi prelomi i iščisti, dakako uz strpljivu pomoć Rankovića i mene i partijske sredine, a možda još više kroz otpore mračnom i mučnom pritisku sovjetske vlade, i vlada i partija podređenih sovjetskoj državi.

I dok se Vlahović u sebi dvoumio i mučio, Boris Zihler se bio opredelio za sovjetsko vodjstvo. U leto 1948. godine, on je meni otvoreno, takoreći zvanično, u Centralnom komitetu, rekao da nema smisla da čitava zemlja i partija stradaju zbog jednog čoveka, Tita, makar koliko on bio zaslužan. Odgovorio sam mu: Razume se da nema smisla. Ali u ovom slučaju smenjivanje tog jednog čoveka značilo bi izmenu čitave politike. Podređivanje zemlje i partije politici koja nije u njihovom interesu.

Izvestio sam drugove o ovom razgovoru. Ali svi su bili za strpljivost, verujući da se kod Zihlera radi o privremenoj malodušnosti i ideološkoj zbrci. To se i potvrdilo. Ali su Kardelj i Kidrič ipak organizovali da Zihler na Kongresu KP Slovenije precrta upadljiv broj delegata: Neka oseti šta mu se može dogoditi! — rekao mi je Kardelj kad sam im zamerio na takvim metodama.

Kolebanje Rodoljuba Čolakovića bilo je, pak, drukčije. Najpre naglo i otvoreno za sovjetsko vodjstvo i zatim naglo povlačenje u ćutnju i zatvorenost. Čolaković je tada bio predsednik vlade Bosne i Hercegovine. On se na sastanku Pokrajinskog komiteta Bosne i Hercegovine, povodom pisma Molotov-Staljin — istim povodom kojim i Žujović na sednici CK od 12. i 13. aprila 1948. godine — izjasnio za Sovjetski Savez i Staljina, dakako u ime "internacionalizma". Djuro Pucar, koji je tada bio partijski sekretar u Bosni i Hercegovini, reagovao je oštro. Javilo se otud, iz Bosne, i mišljenje kome Ranković nije bio nesklon da se Čolaković uhapsi, zajedno za Žujovićem i Hebrangom. Ali Tito je to otklonio, s napomenom: Nek dodje k meni na razgovor, znam ja njega dobro. — I Čolaković je došao.

Ne znam šta su on i Tito, u noći, razgovarali, ali sutradan se Čolaković povukao s prosovjetskih pozicija, uz "objašnjenje" koje sam čuo od Rankovića: Ja sam se, drugovi, naprosto bio demoralisao. — Čolaković je odmah "povučen" iz Bosne na dužnost saveznog ministra za nauku i kulturu. Tu dužnost je obavljao savesno i s razumevanjem. U toj funkciji je Čolaković saradjivao i sa mnom, kao šefom Agitpropa CK. Nismo imali nikakvih nesporazuma. Čolaković je kao ličnost trpeljiv i gibak, veoma pogodan za saradnju. Ali je jednom prilikom Djuro Pucar gundjao protivu Čolakovića — da Čolaković, još uvek — bilo je to, držim, 1949. godine — šalje

čestitke sovjetskom ambasadoru povodom Oktobarske revolucije, premda to nije njegova protokolarna dužnost i premda to drugovi nisu činili.

Sve do završetka V kongresa izbegavano je "lomljenje štapa" čak i nad onima koji su se otvoreno izjasnili za Sovjetski Savez i Informbiro. Nadali smo se u upliv kongresa, u uvidjanje kroz praksu, kroz istinu.

Zbog toga se i dogodilo da su Zogović i Mitrović bili angažovani, i to veoma aktivno, u pripremama V kongresa. Njih dvojica su se prihvatili zadatka da pripreme izveštaj o agitaciji i propagandi umesto mene, jer sam ja radio na partijskom programu, o kome je obrazloženje podneo Moša Pijade. Tako se dogodilo da sam ja na V kongresu pročitao izveštaj koji nisam pisao, nego samo pregledao i ovde-onda popravio. I tada mi je taj referat izgledao prekrut i preopširan, mada ne mogu reći da se nisam s njima slagao i da nije bio obuhvatan i pregledno komponovan.

Nedavno je jedan književnik iz njega izvadio citat, neopravdano ga vezujući za moje ime, ali sasvim opravdano ga ističem kao obrazac doslednog formulisanja socijalističkog realizma. U referatu se "dosledno", prema sovjetskim uzorima, napadaju kao "dekadenti" Piskaso, Sartr i drugi. Ni pisci referata, ni ja nismo dovoljno poznavali duhovna strujanja na Zapadu. A i da smo ih poznavali — i sami smo bili ne samo okovanih, ideologizovanih umova, nego su nam i aktuelne potrebe nametale takve, "antidekadentske" stavove — da bismo svome članstvu i sovjetskoj propagandi "dokazali" kako nismo "skrenuli", kako smo i dalje dosledniji no iko drugi. Zogović i Mitrović su, štaviše, i istupali na V kongresu, mada su se suzdržavali od oštrih, nedvosmislenih osuda sovjetskog pritiska i rezolucije Informbiroa. A Zogović je učestvovao, zajedno sa mnom, i u ispravljanju — ne samo jezičkom i stilskom, nego i činjeničkom i formulacijskom — referata Tita i Kardelja za V kongres. Jer u Titovom referatu, koji je bio temeljito i dalekosežno zamišljen — u stvari kao istorija socijalističkog pokreta u jugoslovenskim zemljama — imalo je, kao što to često biva kod političara, čitav niz netačnosti i nepreciznosti.

Sovjetski vodji su, posle pisama Molotov-Staljin, nastavili pritisak, kako onaj koji su unapred planirali, tako i onaj za koje im je razloge, stvarne ili izmišljene, pružala tekuća stvarnost.

U Beograd je doputovao 19. maja sovjetski predstavnik Mošetov koji je u aparatu sovjetskog CK vodio jugoslovenske poslove. On je i pre dolazio u Beograd, u uniformi potpukovnika NKVD-a. Naši "Moskalji" su pričali da je on — premda je bio mladolik, bolešljiv tridesetpetgodišnjak — sudelovao, uoči rata, u uništavanju jugoslovenske emigracije u Sovjetskom Savezu, pa da otud i potiče njegovo "poznavanje" jugoslovenske partije. No ni po čemu se nije moglo naslutiti neko njegovo veće poznavanje jugoslovenske partije, a pogotovu jugoslovenskih prilika. Prilikom Mošetovljevih dolazaka u Beograd, kao i naših kontakata s njim u Moskvi, ispoljavao je suzdržanu, melanholičnu naklonost prema Jugoslovenima, ali sada, u Beogradu, bio je ne samo krajnje suzdržan, nego i hladno mrzovoljan. On je

doneo poruku sovjetskog CK, koju je potpisao Suslov, u kojoj se insistira na jugoslovenskom učešću na zasedanju Informbiroa. U razgovoru su sovjetski predstavnici insistirali na Titovom dolasku na zasedanje, šireći glasine da će prisustvovati lično Staljin.

Ali naš CK — odnosno Politbiro u proširenom sastavu — već sutradan je potvrdio odbijanje koje je već bio utvrdio Plenum CK sazvan povodom pisma Molotov-Staljin od 4. maja. Negde tih dana je stigla i Staljinova usmena intervencija, tačnije protest zbog hapšenja Hebranga i Žujovića, kojim je naš CK optužen da priprema — javila nam se “jeretička” misao: u duhu Staljinovih, sovjetskih metoda: — njihovo kriminalno ubistvo i traži, ni manje ni više, prisustvo sovjetskih islednika u istrazi protiv njih. Moša Pijade, a i mi drugi koji smo znali srpsku istoriju, prisetio se da je Austro-Ugarska 1914. godine, povodom ubistva nadvojvode i naslednika prestola Franca Ferdinanda u Sarajevu, to isto tražila od Srbije i da je baš taj zahtev bio onaj koji srpska vlada nije prihvatila, pa je poslužio kao povod za objavu rata Srbiji, a time i za početak Prvog svetskog rata. Kratak odgovor na taj sovjetski zahtev sam napisao ja, a Politbiro ga je prihvatio. U tom odgovoru se kaže: “... a i sama pomisao na to da se naše rukovodstvo označi ‘kriminalnim ubicama’ odbija se sa ogorčenjem... CK KPJ smatra da učešće predstavnika CK SKP(b) u istrazi protiv Hebranga i Žujovića ne dolazi u obzir...”

Sovjetski vodji su već bili stavili u pogon svoj aparat u internacionalnim razmerama i reagovali su brzo. Već u pismu od 22. maja oni potvrđuju da će se Informbiro sastati po “pitanju o stanju u jugoslovenskoj kompartiji” — sasvim suprotno duhu osnivačkih odluka o ravnopravnosti i dobrovoljnosti partija — bez obzira na naše odbijanje. Uz to se CK SKP(b), tobože, saglašuje s molbom čehoslovačkih i mađarskih drugova da se zasedanje prenese u drugu polovinu juna.

Tih dana, 1. juna, umro je Jaša Prodanović, vodj srpskih republikanaca i potpredsednik Savezne vlade. Na njegovoj sahrani su se iskupili svi srpski, a i mnogi “savezni” funkcioneri. Jaša, kao ni ostali saveznici komunista iz Narodnog fronta, nije bio obavešten o sukobu sa Sovjetskim Savezom i ostalim istočnoevropskim državama. U pogrebnoj povorci se prisećamo da je on — tipično za Srbina iz vremena pre Prvog svetskog rata — bio rezervisan prema bratimljenju s Bugarima. Sad bi nam — primetio je Nešković — nabio na nos: A ne govorim li ja vama komunistima kakvi su Bugari...

A iz tih dana su i dve karakteristične izjave u uskom krugu. Tito: Sva je stvar u tome što smo mi još uvijek nerazvijena zemlja, pa mogu da nas pritiskuju i ucenjuju. — A Ranković: Najgore je što ne znaš ko ti je neprijatelj! Do sada je neprijatelj bio izvan partije, na suprotnoj strani, a sad to može biti i dojučerašnji, najbliži drug.

U to vreme, krajem maja ili početkom juna, posetio me predstavnik poljske partije u Informbirou. Zaboravio sam njegovu ime, — ako nije to bio onaj isti, Filkenštajn, koji je bio član redakcije organa Informbiroa. Četrdesetgodišnjak, izrazito plav, intelektualnog izgleda i odmerenog držanja. Poznao sam ga površno već od ranije. On je

preneo poruku Gomulke, izričito naglasivši da sovjetski predstavnici nisu s njom upoznati — da bi trebalo da mi podjemo na zasedanje Informbiroa, da bi se time izbegao otvoren sukob, pa bi se kasnije, postupno, odnosi promenili i sredili. On je najavio i da je Gomulka spreman da, zajedno sa Bermanom, dodje u Beograd i dogovorimo se o svemu detaljnije — dakako pod uslovom da mi promenimo odluku o nedolaženju na zasedanje. Odgovorio sam da ću hitno obavestiti CK i zakazao mu sastanak, dan-dva kasnije, radi našeg odgovora. Tako je i bilo. Izvestio sam Tita i najbliže drugove. Poljak je došao u zakazano vreme. Naš stav je i dalje bio da ne idemo na zasedanje Informbiroa, ali da prihvatimo posetu Gomulkinu. Poljski predlog je pao u vodu. Držim da je Gomulka odista radio bez znanja sovjetskih vodja, ali ne isključujem da bi ih — da je njegov predlog prihvaćen — obavestio o svom putu u Beograd.

Usledio je i službeni poziv Informbiroa, depešom od 19. juna. Kod Dedijera (*Izgubljena bitka Josifa Visarionovića Staljina*, Beograd, “Rad”, 1978) nalazim podatak da je naš negativan odgovor poslan 20. juna u 11 časova pre podne. U mom sećanju je, pak, nepobitno da odgovor Politbiroa nije mogao biti upućen pre kasnog popodneva 20. juna. Čitava ta stvar ne bi imala značaja, ukoliko ne bi otkrivala da je Tito, ne konsultujući se iznova s Politbiroom, ponovio sovjetskim predstavnicima odbijanje našeg učešća na zasedanju Informbiroa.

Jer 20. juna je bio sastanak proširenog Politbiroa u dvorcu Brdo kod Kranja. Najveći deo tog sastanka je protekao u diskusijama o V kongresu i ekonomskim pitanjima. Na prepodnevnom sastanku Tito je izneo i pomenuti poziv Informbiroa. Diskusije nije bilo. Svi su jednodušno potvrdili već ranije zauzeti stav. A onda se, neodvažno, javio za reč Blagoje Nešković, sekretar CK Srbije, s predlogom da se to pitanje ponovo raspravi, jer da bi, možda, naša pozicija, i unutar partije i u svetskom komunističkom pokretu, bila čvršća ako bismo išli na zasedanje Informbiroa i izložili svoje stavove.

Niko se nije složio sa Neškovićem. Ali Tito je predložio — već je bilo vreme ručku — da se razmisli o Neškovićevom predlogu, pa da se odluka donese na popodnevnoj sednici. Ni kod Tita se nije radilo o dvoumljenju, nego je Tito postao trpeljiviji u raspravama i obzirniji prema mišljenjima drugova, pa i pažljiviji prema Neškoviću. U Neškovićevim gledanjima već je bila primećena nedoslednost i konfuznost. On je bio nedvosmislen i čak opor u odbijanju neistina i potcenjivanja naše partije i njene uloge u ratu, ali kruto, neizledivo vezan za Sovjetski Savez i Staljina, kao za vodeće, neotklonjive snage socijalizma. I Nešković je — za razliku od onih koji su se opredeljivali za Sovjetski Savez i Informbiro — bio otvoren, čak grub u svojim stavovima.

Jedne noći smo Nešković i ja — bilo je to u Kraljevoj vili u Topoli, gde je obavljen najveći deo posla za V kongres — razbijali glave do u kasne sate oko Sovjetskog Saveza, Staljina, zbivanja u socijalizmu i sličnom. Došli smo i na pitanje vojnog napada Sovjetskog Saveza na nas. Ni on ni ja nismo u to verovali — obojica iz ideoloških, ali različitih razloga. On: Nemoguće je da socijalistička država

napadne socijalističku! — A ja: To bi bio raspad ideologije i komunizma kao svetskog pokreta. — Ali raspra o eventualnom vojnom napadu otišla je i dalje, na držanje našeg vodjstva i nas dvojice pojedinačno. Ja sam bio kategoričan: Da se tučemo. — A Nešković: Protiv Crvene armije? Ne, ja se protiv nje ne bih borio.

Bilo je veoma malo, ili nimalo — u pauzi oko ručka — razgovora o Neškovićevom predlogu da se ide na sastanak Informbiroa u Bukurešt. Pitanje odlaska ili neodlaska u Bukurešt je kasnije, u partiji, bilo baš ono na kojemu su najčešće i najprepoznatljivije vršila diferencijacija na pristaše Informbiroa ili našeg CK.

Posle ručka smo pošli u šetnju oko jezerčeta. Našao sam se pored Tita, konsultovao sam ga o nečemu. U razgovoru smo došli i na pitanje eventualne sovjetske vojne intervencije. Tito je, u jednom trenutku, uzviknuo s jetkom egzaltiranošću: Poginuti na svojoj zemlji! Bar uspomena ostaje! — Taj Titov usklik sam upamtio ne samo zbog toga što sam se s njim slagao, nego i zbog toga što me ohrabrivao u mojim premissljajima.

Na poslepodnevnom sastanku, Neškovićev predlog da se ide u Bukurešt odbijen je bez diskusije, uz blagu Titovu napomenu da i drug Blaško treba da se složi, kad su svi drugovi takvoga mišljenja. I drug Blaško se ćutke složio.

Iz depeša sovjetskih vodja i depeša Informbiroa mi smo znali da u Bukureštu Informbiro zaseda i pretresa stanje u jugoslovenskoj partiji, tačnije, odnose između CK Jugoslavije i CK Sovjetskog Saveza. Vodeći drugovi u agenciji Tanjug bili su upozoreni da prate saopštenja iz Istočne Evrope i da odmah obaveste mene. Zbog toga se nisam ni udaljivao iz Beograda.

Tek sam se bio probudio posle kratkog popodnevnog sna, 28. juna, oko 3.30 časova, iz Tanjuga su me obavestili da Radio-Prag već od 3 časa posle podne objavljuje Rezoluciju Informbiroa protiv Komunističke partije Jugoslavije. Odmah sam pošao u CK i pozvao svoju sekretaricu Dragicu Vajnberger i Dedijera koji je bio na nekom sastanku. Dedijer je pošao u Tanjug da prokontroliše prijem i uredi dostavljanje Rezolucije u CK. Dedijer je to ubrzo sredio i u CK su moja sekretarica i Dedijerova sekretarica Slavica Fran prekucavale tekst, kako je u delovima priman iz Tanjuga, i slale članovima Politbiroa. Dedijer navodi (*Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Beograd, "Rad", 1978) da je iz CK bio obavешten o sabotaži u Tanjugu i da je zbog toga on tamo "odjurio iz istih stopa i izvršio pravi državni udar". Ja se ne sećam sabotaže u Tanjugu, a ne vidim ni razloge za nju. Valjda je Rezolucija i doneta da bi se svet, a u prvom redu Jugoslaveni, s njom upoznali. Dedijer i ja, kao i drugi drugovi, nismo sumnjali u autentičnost Rezolucije, iako ju je tog dana emitovao jedino Radio-Prag. Procenjivali smo da je to Radio-Prag učinio iz nepromišljene hitnje, a ne iz nekog smišljenog sovjetskog plana. Rezoluciju su ostale istočnoevropske zemlje objavile tek sutradan.

Predveče se Politbiro sastao kod Tita, gde je odlučeno da se za sutra, 29. juna, sazove Plenum CK radi zauzimanja stava o Rezoluciji Informbiroa.

U Rezoluciji, inače, nije bilo ničeg novog, a još manje iznenadjujućeg, čega nije bilo u pismima sovjetskih vodja našem Centralnom komitetu. Ali meni, kao i drugim drugovima Srbima, zaseklo se u razum s neodoljivom, mitskom silinom da je Rezolucija objavljena istog dana kad se dogodila i tragična bitka na Kosovu 1389. godine, s kojom počinje petstoletno tursko gospodstvo nad srpskim narodom. Iako nismo bili ni religiozni ni mistici, s lakoćom i nekom nasladom smo otkrivali tu slučajnu datumsku podudarnost drevnih nesreća i otpora sa živim sovjetskim pretnjama i nasrtajima.

Zaspao sam, kao i obično, oko 23 časa. Ali sam se naglo probudio oko 1 posle ponoći, s umom obuzetim, usplahirenim Rezolucijom Informbiroa. Znao sam da ćemo morati odgovoriti, iako sinoć, na sastanku Politbiroa kod Tita, nije o tome bilo govora. Bez premissljanja, podstican ohiadjenim, odmeravanim besovima i neodoljivim saznanjem, povukao sam se u svoju radnu sobu i počeo da pišem odgovor. Padalo mi je na um da bi to sutra, na sednici CK, moglo poslužiti kao nacrt, ali sam više držao da će dobro doći kao saopštenje agencije Tanjug. Pouzdano sam držao da će već sutra zagmeti ne samo sovjetske i istočnoevropske, nego i zapadne radiostanice, pa će, neizostavno, biti potreban makar Tanjugov odgovor. Imao sam pri ruci saopštenje Radio-Praga. Ali jedva ako sam zavirio u njega: optužbe Informbiroa, tačka za tačkom, izvirale su mi iz pamćenja u toku pisanja. Radna groznica nije popuštala, ali sam radio polako, smišljajući i sažimajući formulacije. Tako me zatekla i zora. Nisam ponovo zaspao, nego pregledao novine i popio kafu — poslovi u CK su se i inače gomilali, a trebalo je i prekucati i redigovati ono što sam prekonoc osmislio.

Sastanak CK, 29. juna, počeo je posle podne. Proticao je u mirnoj, pomalo potištenoj atmosferi. Sukob, raskid, postao je javan, a samim tim nezaceljiv i nedogledan. I Tito je — nasuprot njegovom držanju na sinoćnjem sastanku — bio nervozan i usplahiren.

Posle čitanja Rezolucije i kraće diskusije — više upadica nego diskusije — zaključeno je, na Titov predlog, da se pripremi odgovor. Pisanje rezolucije i saopštenja traži vremena, utoliko više ukoliko nema pripremljenog, individualnog teksta kao osnove. Ponudio sam tada tekst koji sam sastavio prekonoc. Nije bilo upadica. Svi su slušali sa svečanom pažljivošću. Jedino je Tito ustajao i čepukao, kao kad intenzivno i brižno razmišlja. Kad sam završio, on je povikao: Vrlo dobro! To može — po mom mišljenju — da posluži kao osnova.

Tito je odmah, kao u žurbi, predložio i komisiju za redigovanje odgovora. A koliko je bilo njegovo nepoverenje, njegova nervozna, bezrazložna sumnjičavost, vidi se po tome što je u tu komisiju predložio sebi najbliže — Kardelja, Rankovića i mene.

Komisija je odmah počela sa radom, dok je CK pretresao druga pitanja. Rad komisije se otegao na skoro tri sata, ponajviše zbog natezanja oko formulacija, mada su izmene bile malobrojne i neznatne. Najveći deo izmena potiče od Kardelja, a manji od mene, što je i shvatljivo, obzirom da je čitav tekst bio moj. Zanimljivo je da je Kardelj izbacio stav prema kome bi se "uzimanje odvojenih, izolo-

vanih, namerno istrgnutih izjava i pojava iz partijske prakse, moglo mnogo šta prigovoriti drugim partijama, pa i SKP(b)". Smatralo se da bi taj stav bio izazovan za sovjetske vodje, baš kao i ono Titovo rezonovanje o odnosima medju socijalističkim državama, u odgovoru na prvo pismo Molotov-Staljin.

Centralni komitet je prihvatio predloženi odgovor bez primedbi. Neslaganje je nastalo oko toga da li uz naš odgovor treba objaviti i Rezoluciju Informbiroa. Tito je bio protiv, mada ne odlučno, a ja — odlučno za. Podržao me odlučno Kardelj, a i raspoloženje kod većine članova bilo je za objavljivanje. Tako su sutradan, 30. juna, objavljeni i Rezolucija Informbiroa i odgovor našeg CK. U kasnijoj kampanji protivu Informbiroa to je postalo — obzirom da istočnoevropske zemlje nisu objavile odgovor našeg CK, a niti išta iz naših polemika — važan i snažan argument u našu korist, kako u obračunavanju s kolebljivcima i pristašama Sovjetskog Saveza u našoj partiji, tako i protivu spoljnih poslušnika Staljinovih. Prema podacima naše obavestajne službe, sovjetski ambasador Lavrentjev i sovjetski predstavnik u Informbirou Judin bili su zaprepašćeni objavljivanjem u Jugoslaviji Rezolucije Informbiroa naporedo s odgovorom našeg CK. Kakvog čuda, za birokrate navikle na objavljivanje samo gledišta svoje vlade i svog CK, a uverene u svemoć i nepogrešivost tih gledišta!

Istog dana, 30. juna, objavljen je i Program KP Jugoslavije, koji je sačinila komisija kojoj sam bio na čelu. To je bio ne samo loš, nego i imitatorski, neadekvatan i nekreativan program. Našav se pod optužbama — optužbama iza kojih smo slutili blokadu i oružane pretnje — Sovjetskog Saveza i svih komunističkih partija, a i sami još uvek svešću duboko u lenjinizmu, članovi Politbiroa su smatrali za najsvrsishodnije ako se prepíše program sovjetske partije, koji je — to smo znali — i u Sovjetskom Savezu već bio zastareo. Baš to sam ja predložio — dakako uz unošenje nekih naših osobenosti — a svi su mi odobrili. Program nije imao većeg odjeka, pa ga ni partijsko članstvo nije prigrlilo. A i kako bi, kad smo i mi vodje, ponajpre ja kao najodgovorniji tvorac programa, već posle godinu, godinu i po dana, uvideli svu njegovu zastarelost i neoriginalnost? Ali bili smo, bar u toj, formalno važnoj tački, koliko-toliko pošteđeni od besomučne i bezobzirne "kritike" prosovjetskih propagandista.

Rezolucija Informbiroa protiv jugoslovenske partije shvaćena je u svetu, odmah, kao jedan od najznačajnijih događaja, pogotovu za dalji razvitak komunizma. Niko na Zapadu nije predviđao takav sukob, već i zbog toga što je Jugoslavija bila na Zapadu okarakterisana kao sovjetski satelit br. 1 — bez razloga, ako se ima u vidu stvarni, a ne javni odnos Jugoslavija-SSSR, a s dosta razloga ako se ima u vidu ideološka nepomirljivost i revolucionarna doslednost Jugoslovena. To nepredviđanje sukoba SSSR-Jugoslavija može izgledati utoliko čudnije što je već bilo javnih neslaganja i nepodudarnosti u tonu i naglascima štampe i istupanjima državnika. Izuzetak je bio jedan viši službenik američke ambasade u Beogradu, koji je predvideo sukob u svom izveštaju, ali su to u Vašingtonu shvatili kao glupost i besmislicu.

Takva nepronicljivost, takva neobaveštenost zapadnih državnika i zapadnih sredstava informisanja ne može se, svakako, objašnjavati "glupošću" i "kratkovidnošću", a pogotovo ne oskudnošću metode i teorije. Zapad se — pogotovu što se bio razjario "hladni rat" — bio uživao u nasledjena gledanja na komunizam. Zapad je bio svikao na "neizmenjivu" hegemonističku ulogu Moskve u komunizmu. Uz to je Zapad — povodeći se delom i za komunistima — pridavao preveliki značaj ideološkom monolitizmu, odnosno presudnosti ideologije u komunizmu.

Začudjuju, pogotovu iz današnje perspektive, i pogrešna predviđanja Zapada o ishodu sukoba, i to ne samo ona svima dostupna predviđanja, iskazana u sredstvima informisanja, nego i ona s diplomatskih prijema i iz diplomatskih kancelarija, koja su, mada u ograničenoj meri, bila dostupna jugoslovenskoj vladi. Svi su se — koliko je meni poznato — slagali u predviđanju skorog pada jugoslovenskog režima. Ali treba priznati da je većina predviđala dolazak na vlast prosovjetske ekipe, a ne pristalica bivšeg kraljevskog režima.

No ja sam i to — te shematične i nerealne prognoze — spomenuo više kao suprotnost osećanju i uverenju koje je prevladalo u Jugoslaviji, nego kao upotpunjavanje celine moje priče. Niko u jugoslovenskom vrhu, bar ne oni koji su bili za otpor Sovjetskom Savezu, nije sumnjao u održanje vlasti. Nije bilo — u vreme Rezolucije i sve do kraja 1948. godine — ni razlika u proceni eventualne sovjetske intervencije. Smatrali smo, tada, da takva intervencija nije u izgledu, ali da nam predstoji duga i mučna borba. Spor je, istina, odmah doveo do pogoršanja međudržavnih odnosa, pa i do pretnji i provokacija. U tome je prednjačila Albanija koja je dan-dva posle Rezolucije počela da raskida ugovore i zaoštava odnose. Ali spor je još uvek bio, pretežno, na ideološkom nivou. Nijedna partija, čak ni sovjetska, još nije bila ideološki pripremljena za oružanu intervenciju protiv dojuče slavljene, revolucionarne Jugoslavije. Sem toga, susedne komunističke zemlje bile su vojnički inferiorne u poredjenju s nama. Mada smo i mi bili slabo naoružani, ni susedi nisu bili u boljem stanju, a sa armijama nedovoljno organizovanim i slabijeg morala.

Mi smo slutili, pa i zaključivali ono što se danas na veliko zna — ponajvećina iz referata Hruščova na XX kongresu KPSS — da je Staljin bio u zabludi, verujući da će doći do preokreta u Jugoslaviji iznutra, akcijom "zdravih snaga" u partiji, odnosno — kako se on izrazio pred Hruščovom — da je dovoljno da on mrdne prstom, pa da Tito padne.

Našu uverenost u održanje pojačavalo je stanje u partiji, a pogotovu raspoloženje u narodu. Žestina i tvrdoća otpora na svim značajnim stupnjevima i u svim odsudnim organima bila je nepobitna i unapred pripremljena i proverena. Naši protivnici u partiji — jedino u njoj ih je značajnije i bilo — otpočeta su dovedeni u zabunu prekranjajem još žive istorije i apsurdnostima Rezolucije, a našom odvažnošću i preduzumljivošću naterani na prikriivanje i pretvaranje. I mada su i dotad "kleveta" i "neistina" korišćene u jugoslovenskoj partiji, kao i u svakoj drugoj, u napadu sovjetskog vodjstva na jugo-

slovensko vodjstvo radilo se, očito, i o nečem drugom. Bio je to napad na osnove, na istorijske tekovine kojima su već zaživeli nova jugoslovenska država i narodi Jugoslavije. Radilo se o državnoj nezavisnosti i svom samostalnom unutarnjem razvitku. Ta istina, ta i takva realnost, nagnala je pristaše Staljina u Jugoslaviji — čak i one koje su zaneli “internacionalizam” i “odanost” Sovjetskom Savezu kao tvrdjavi svetskog socijalizma — na “dvoličnost”, na “prikrivanje” stvarnih namera preživelim frazama. To utoliko pre, i utoliko lakše, što su pisma sovjetskih vodja i Rezolucija Informbiroa i stilom i sadržinom takoreći ozakonili dvoličnost i klevetu u borbi protivu Jugoslavije, a samim tim i u komunističkom pokretu. Time nisam hteo reći da ti i takvi metodi nisu i dotad postojali u komunističkom pokretu, naročito u sovjetskom. Nego su ti metodi sada, u nasrtaju na Jugoslaviju, iz okvira jedne partije i komunističkog pokreta kao celine prerasli u klevetanje jedne pobjedničke revolucije, odnosno potčinjavanje jugoslovenske države, a preko jugoslovenske države potčinjavanje i istočnoevropskih država. Zbog toga su sovjetske i informbirovske laži i klevete dobile tako monstruozan, šokantan i neprihvatljiv oblik.

Nekomunist, odnosno običan jugoslovenski građanin, nije imao dilema i čitav spor je za njega bio takoreći prirodan, a pogotovu prihvatljiv, makar grozio i sovjetskom intervencijom. Pritisci i vojne intervencije velikih protiv malih “neizbežno”, stoletno su stanje — pogotovu na Balkanu.

Zbog toga u širokim, nepartijskim slojevima sukob sa Sovjetskim Savezom ne samo što nije izazvao ni zabunu ni kolebanja, nego je prihvaćen s nagoniskim oduševljenjem, kao jedan od onih prelomnih trenutaka koji život nacija usmeravaju novim, svojim i zdravijim smerovima. To predosećanje naroda se nije sasvim obistinilo, ali nije sasvim ni iznevereno. Jugoslavija je tada, sa svim nedoslednostima i opterećenjima, ipak zakoračila svojim putem. A to će takodje biti početak otpadanja od sovjetskog centra i drugih komunističkih partija. Takvo nešto smo mi u vodjstvu slutili, pa i predviđjali, mada se u našoj svesti to tada manje javljalo kao “nacionalni put”, kao “nacionalni komunizam”, nego kao “nove forme”, novi putevi socijalizma.

Svi izveštaji koje smo dobijali iz unutrašnjosti, kao i iz Beograda, govorili su o jednodušnosti naroda i podršci Centralnom komitetu, odnosno otporu pritisku Sovjetskog Saveza. I sâm sam se u to uveravao, kud god sam putovao, kao na primer u Crnu Goru, ili po selima oko Beograda. Svuda nedvosmislena i čvrsta podrška “običnih” neideologizovanih ljudi. Čak i iz redova dojučerašnjih protivnika.

Kod mene je tih dana došla radi intervencije gospodja Gašić, supruga Jovana Gašića, u čijoj sam vili ranije stanovao. Jole Gašić je bio negdašnji šef kabineta kraljevskog predsednika vlade Milana Stojadinovića i prava pravcata buržoazija Beograda i “reakcija”. Gospodja Gašić se nije mnogo razumevala u politiku. Za nju je to bila vrsta kockarske snalažljivosti. Ali njen suprug se razumevao, već i otud što je bio finansijski stručnjak — uzgred budi rečeno, ja sam mu pomagao i da se zaposli. On je bio iz središta “ostatka ostataka”

bivših režima. I gospodja Gašić mi je tada rekla: Samo neka Rusi tu ne gospodare. Vi ste naši, kakvi ste da ste. — Slično je govorila Koči Popoviću njegova majka, takodje “buržujka” i “reakcionarka”. Ni telegram s jednog beogradskog mitinga, početkom jula 1948. godine, u kome se izražava ljubav Staljinu, ali i zahteva da se s našeg Centralnog komiteta skinu “neopravdane optužbe”, nije potekao odozdo, iz naroda, nego iz glave jednog funkcionera koji se još nije otarasio sentimentalnih, ideoloških iluzija u Sovjetski Savez i Staljina.

Rezolucija Informbiroa odrešila je kampanju protiv Komunističke partije Jugoslavije u komunističkim partijama, a takodje i pritiske i diskriminacije istočnoevropskih vlada protivu jugoslovenske države. U tome su prednjačile albanska vlada i Partija rada Albanije. Bugarska vlada, mada ne i bugarska partija, bila je još uvek suzdržanija. U partiji su, očito, već prevladjivali prosovjetski komunisti na čelu sa Červenkovom. Vladu je, međutim, još uvek kontrolisao Dimitrov. No sve to spada u posao istoričara. Napomenuću još da sam ja u *Borbi* već 5. jula odgovorio na napad Červenkova, dok je 8. jula Veljko Vlahović, u članku “Marksističko-lenjinističko vaspitanje kadrova”, citirao Staljina, bez jedine reči o napadu “informbirovskih” zemalja na našu partiju i Jugoslaviju. Slično je činio Zogović u *Borbi* od 18. jula 1948. godine, u članku u slavu Ozne, jugoslovenske tajne policije i sovjetske Čeke i Djeržinskog, povodom hapšenja ustaša Kavrana i Miloša, ali i bez rečice o nasrtaju Informbiroa i sovjetskih vodja na naš Centralni komitet.

Sve je još bilo u previranju, u ideološkim nedoumicama. Ali vrh i narod bili su odlučni i rešeni da brane svoju zemlju i svoj integritet. Tako i takvi smo stigli i do V kongresa partije.

9.

Kongres je počeo 21. jula, a protekao je uz već uobičajenu, oduševljenu, donekle isforsiranu jednodušnost. Izbor delegata je organizovan i kontrolisan iz CK KP Jugoslavije i republičkih, odnosno pokrajinskih komiteta, ali je na njenu bilo i nekoliko delegata pristalica Informbiroa, koji se nisu usudili — a neki nisu još bili ni konačno opredeljeni — da istupe otvoreno.

Zbog toga je, uprkos jednodušnosti, bilo nijansi u istupanju delegata. Svi su još uvek bili za Sovjetski Savez i Staljina, ali je bilo razlika u pristupanju glavnim pitanjima, pa dakako i Sovjetskom Savezu. Te razlike su u užem vodjstvu zapažane, ali još nisu uzimane kao razlog za obračunavanje. Ni svest vodja, pogotovu ako se ima u vidu ideologija, nije bila mnogo odmakla, sem u državnoj nezavisnosti i istini o jugoslovenskoj revoluciji, odnosno u odbrani svoje vlasti i svog integriteta. Zapažen, medju najzapaženijima, kao čvrst i nedvosmislen, bio je govor Veljka Mićunovića, tada Rankovićevog pomoćnika, a kasnijeg ambasadora u Moskvi i pisca upečatljivih memoara *Moskovske godine*. Ali ako je Mićunović zapažen po odvažnosti i jasnoći, govori Blaža Jovanovića, sekretara Pokrajinskog komiteta Crne Gore, i Blagoja Neškovića, sekretara Pokrajinskog komiteta Srbije, zapaženi su po neodredjenosti, a po odredjenosti u ljubavi i odanosti Sovjetskom Savezu i Staljinu. Jovanović: "Naša ljubav i vjernost Sovjetskom Savezu ostaće kakva je i bila, snažna i nerazrušiva". Nešković, uz burni pljesak: "Bili smo i ostajemo i ostaćemo u frontu socijalizma pod vodjstvom SSSR-a".

Ni istupanja Borisa Zihlerla i Stefana Mitrovića nisu bila bolja, odredjenija, sem u odanosti SSSR-u i Staljinu. Ta odstupanja od linije užeg vodjstva, slična tada, na Kongresu, jedno drugom u preneglašavanju ljubavi prema Sovjetskom Savezu i Staljinu, odvela su kasnije njihove autore na različite puteve — prvog ka jugoslovenskom vodjstvu, a drugog ka Sovjetskom Savezu.

Na Kongresu je bio i delegat iz Bijelog Polja Ilija Bulatović; znao sam da se koleba, a budući da smo bili stari znanci, iz istog kraja, bilo mi je posebno žao da se odvoji od partije. Pozvao sam ga — za vreme Kongresa — na ručak, napravio s njim izlet do Avale i otvoreno razgovarao. Ali on se već bio "zatvorio" i prema meni. Iako govorljiv, izbegavao je raspru i mlako, neoduşevljeno se slagao. Razgovarali smo i o pismu koje mi je ranije bio uputio, u kome je upozorovao mene — preko mene i CK — da odvajanjem od Sovjetskog Saveza ne izdamo internacionalizam. Beležim ovo zbog njegove kasnije tragične sudbine koju je sâm, kao i mnogi, izabrao s nepopravljivom, fatalističkom neizbežnošću.

Uostalom, ne samo što je šire članstvo još uvek bilo "zacopano" u Sovjetski Savez i Staljina, nego ni najuže vodjstvo nije još bilo načisto dokle će ići napadi sovjetske vlade i vazalnih vlada, a još manje čime — kakvim socijalnim i državnim razlozima — su ti napadi uslovljeni. Kardelj, kao ministar spoljnih poslova, na zasedanju Ujedinjenih nacija, 29. septembra 1948. godine, još uvek je podržavao Sovjetski Savez i ne spomenuvši nasrtaje Informbiroa, odnosno sovjetske vlade na Jugoslaviju, što se ne može objasniti samo taktikom zbog "zaostale svesti" partijskog članstva, nego i zaostajanjem vodjstva u saznavanju intencija Sovjetskog Saveza.

Ali nejasnosti i kolebanja pojedinih istaknutih i odgovornih funkcionera imala su porazne posledice, naročito za ošamućene i pokolebane niže funkcionere i obične članove — dakako različito u raznim krajevima Jugoslavije. Neosporno je da su proruske tradicije, kao i patrijarhalna, poluplemenska i predindustrijska socijalna struktura igrale značajnu ulogu u relativno masovnom — najmasovnijem u Jugoslaviji — prosovjetskom opredeljivanju partijskog članstva u Crnoj Gori. Ali za mene nema nikakve sumnje da su neodredjena, neodvažna istupanja Blaža Jovanovića samo mogla da podstaknu takvo opredeljivanje. Ne samo odlučni, nego i kolebljivi pristaše Staljina i Sovjetskog Saveza su naslućivali, kao tajnim, posebnim ćulom, takve neopredeljenosti. I još u 1949. godini se Blažo Jovanović u svojim istupanjima, pristajući uz Tita, razlikovao od vodećih članova CK i Politbiroa. Tako se — sećam se živo — na tribini na proslavi godišnjice ustanka u Crnoj Gori od 13. jula 1941. godine, na Cetinju 1949. godine, za vreme Blažovog govora, u kome je podvlačio žaljenje i ojadjenost zbog sukoba sa Sovjetskim Savezom, Veljko Mićunović s upadljivim, namernim nezadovoljstvom mrštio i pokazivao mi očima na Blaža.

Nasuprot tom i takvom Blažovom istupanju ja sam, tom prilikom, u sukobu sa Sovjetskim Savezom sagledavao nastavljanje naše revolucije, razhijao iluzije u Sovjetski Savez i ukazivao na neravnopravne i eksploatorske odnose Sovjetskog Saveza prema socijalističkim zemljama. Neodredjenost, polovičnost stava Blaža Jovanovića pogotovu su opažali prosovjetski orijentisani komunisti. Mnogi, kasnije pohapšeni, izjavljivali su da su se "nadali" u Blaža. Slično se prema Blažu — kao i prema Veljku Vlahoviću: prema kazivanju jednog istaknutog emigranta, sovjetski predstavnici su se čudili, u 1948. i 1949. godini, što Vlahović već otvoreno ne istupi — odnosila i prosovjetska propaganda i "štedela" ga u napadima. Na Blažu se primećivala i deprimiranost. A ja sam o svemu tome s njim razgovarao, budući da sam s njim bio blizak, doduše tek 1951. ili 1952. godine, kad je njegov stav postao čvrst i nedvosmislen. On je objašnjavao: Ja se nisam nimalo kolebao u svojoj podršci i odanosti našem Centralnom komitetu. Mene je samo veoma teško pogadjalo otpadanje odanih, prekaljenih drugova, utoliko više što sam mnoge od njih ja lično uzdizao i u njih čvrsto verovao. I doista, u hapšenjima, u čišćenju partije u Crnoj Gori organi bezbednosti ne samo što nisu nailazili na otpor, nego su uživali i podršku Blaža Jovanovića.

Uže vodjstvo je — kako rekoh — bilo tako reći na smrt jedinstveno. Ali nijansi je bilo i u njemu — kao što je moralo biti s ulaženjem u novu, drukčiju etapu. U svom sam referatu, na primer — to je bio moj umetak — snažno insistirao na istini. A umetnuo sam i stav da će borba s Informbiroom biti duga i teška. Na to je Kardelj u sobici iza bine, gde je prebivalo vodjstvo i predsedništvo Kongresa, uzrujano reagovao: To ne može da ostane. Nije to borba — to su razlike unutar komunističkog pokreta, koje kad-tad moraju biti raspravljene i likvidirane. — Danas neko može primetiti da sam ja, tada, uočavao žestinu i dugotrajnost sukoba, ali da je Kardelj na dug rok bio u pravu, jer su razlike potisnute, ako ne i likvidirane, posle Staljinove smrti, odnosno s dolaskom Hruščova na čelo sovjetske partije. Ali takvo gledanje mi ne izgleda tačno: Kardelj je reagovao, iz trenutne procene, na moj preoštar stav, a ja nisam mislio da nikada neće doći do okončanja spora sa Sovjetskim Savezom.

Kongres se održavao u Domu garde u Topčideru — u stvari u krugu kasarni. U toj istoj sali održano je sudjenje Draži Mihailoviću dve godine ranije. Tu, na livadi, pod šatorskim nastrešnicama, organizovano je i ručavanje delegata. U Beogradu tada nije bilo druge, dovoljno velike sale, mada su u izboru Doma garde odlučivali i razlozi bezbednosti. Okolna šuma, kao i proplanci oko Belog i Starog dvora, bili tu — “za svaki slučaj” — načičkani protivavionskim topovima i mitraljezima. Delegati to nisu videli pa su se osećali komotno, čak bezbrižno.

Ipak Kongres nije protekao bez jeda i nerveze, koje su ubacile izmišljotine sovjetske propagande. Tako je *Pravda* objavila da je na kongres stigla švajcarska trockistička partija. Pozvao sam dopisnika *Pravde* Barzenka i upitao ga otkud im takva informacija i šta to treba da znači. Možda on, jadnik, vest nije ni poslao, nego je izmišljena u Moskvi. Ali Barzenko se nije zbunio, nego me odvažno — rastrubljeno je da je on heroj Sovjetskog Saveza, ako je to bio — upitao: Zna li vi da su *Pravdu* uređivali Lenjin i Staljin? — Odgovorio sam da mi je to dobro poznato, ali da vest, uprkos tome, nije tačna i da je treba demantovati. O tome on nije hteo ni da razgovara. Sastavio sam — uz odobrenje drugova iz Politbira — naš demanti koji je pročitao na Kongresu i prihvaćen, uz burno i ljutito odobravanje. Već od pisama Molotov-Staljin i rezolucije Informbira bilo je očito da se sovjetska i Sovjetima podređena propaganda protiv Jugoslavije zasniva na izmišljotinama, provokacijama i zastrašivanju. U odgovaranju na tu propagandu bilo je važno sačuvati mirnoću, istupati sa svojim, istinitim argumentima.

Kongres je trajao devet dana — završen je 29. jula. Partija je tada imala 490.000 članova. Za tri godine, od rata, članstvo partije se upetostručilo, ali u tome se videlo jačanje socijalizma, a ne i težnja ka vlasti i privilegijama.

Istoričari će Peti kongres ocenjivati prema svojim saznanjima i gledanjima, a za nas u vodjstvu je to bilo, pre i iznad svega, konačno zavojevanje legaliteta nezavisnog od Sovjetskog Saveza i međunarodnih komunističkih foruma. O rezolucijama Kongresa, o Statutu

i Programu niko se nije mnogo trsio — sem dok su formulisani i usvajani. Kongres je — to je bilo očito — ojačao ugled i ulogu Tita. Ali ne samo njega, nego i njegovih najbližih saradnika. Titova lična vlast nije oslabila, nego se pojačala, ali i vlast Politbira, a naročito sekretarijata Centralnog komiteta: sada su i ti članovi CK stekli legalitet, koji im je ranije davala Kominternu, odnosno Tito kao njen izaslanik.

Ali i za naše protivnike — sovjetske vodje, vodje komunističkih partija i prosovjetske komuniste u Jugoslaviji — Kongres je značio promenu. Oni su ga, dakako, “shvatili” na svoj način, kao iznudu i obmanu “Titove klike”. Neposredna posledica je bila zaoštavanje kampanje, pritisaka i provokacija, spolja i iznutra, konspirisanje i emigriranje prosovjetskih komunisti.

Navešću nekoliko važnijih slučajeva sa kojima sam imao neke, posredne, veze. Svakako je najčuveniji slučaj Arsa Jovanovića, već zbog toga što je on bio ratni načelnik Vrhovnog štaba i imao najviši generalski čin.

S grupom naših viših oficira koji su 1946. godine određeni na školovanje u najvišoj sovjetskoj školi “Vorošilov”, bio je i Arso Jovanović. Dužnost načelnika Generalštaba — koju je Jovanović dotad vršio — preuzeo je Koča Popović. Po završetku školovanja, u proleće 1948. godine — baš u vreme pisama Molotov-Staljin našem Centralnom komitetu — ta grupa oficira je završila školovanje i vratila se u Jugoslaviju. Politbira je već bio obavešten o neslaganjima i omrazama koje su se za vreme školovanja u Moskvi razvile između pojedinaca. Štaviše, ta “lična” neslaganja su uvukla i druge, pa su se počele oformljavati i grupice. Najoštriji sukob je bio između Arsa Jovanovića i Peka Dapčevića. Ali ti sukobi još nisu bili shvaćeni i prihvaćeni — u celini nisu to ni bili — kao političko podvajanje — kao opredeljivanje za Staljina ili za Tita. Zbog toga je Tito prizvao “u goste”, na Brdu kod Kranja, grupu — držim četvoricu — najistaknutijih generala, da bi na njih uticao i čvršće ih privezao.

Za vreme jednog sastanka Politbira oni su bili tamo i prisustvovali su zajedničkom ručku. Među tim generalima je bio Arso Jovanović, ali ne i Peko Dapčević. Ti generali su bili — to se videlo iz razgovora — obavešteni o sukobu sa Sovjetima. Svakako ih je obavestio Tito. Ali iz razgovora se primećivala i suzdržanost u izjašnjavanju i mlakost u “istraživanju” uzroka — najupadljivije baš kod Arsa. Istina, to se moglo tumačiti i njihovim suzdržavanjem da se upliću u poslove CK, utoliko pre što ih je Tito lično obavestio, pa su njemu mogli i reći šta o sukobu misle.

Nisam samo ja bio blizak, već iz rata, s Arsom Jovanovićem. On je lako uspostavljao srdačne odnose, budući da je i sam bio otvorenog karaktera. Ali malo ko je — sem Mitra Bakića, Arsovog druga iz gimnazije — bio s njim u toliko intimnim, šaljivim odnosima kao što sam bio ja. Bio sam u srdačnim odnosima i s njegovom suprugom Senkom, osećajnom, neposrednom i odanom svom mužu. Ali tada, na Brdu kod Kranja, nisam imao prilike da pobliže razgovaram s

Arsom, a to ne bi bilo ni zgodno — bar što se tiče odnosa sa sovjetskim vodjstvom — budući je Tito već raspravio šta je trebalo.

Politika za obnovu odnosa sa Arsom pružila mi se kasnije, u vreme i posle V kongresa. S njim sam se video više puta, a jedared, kad je bio kod mene na ručku, razgovarao sam s njim o nasrtaju sovjetskog vodjstva na nas, neuvijeno iznoseći šta o tome mislim. Arso je ili zbunjeno ćutao ili neodređeno izjavljivao: Ja ne znam šta Rusi hoće.

Svoje utiske o Arsovoj neodređenosti sam saopštio Rankoviću. I on je imao slične utiske, mada se s Arsom redje vidjao i nije družio. Nešto slično sam rekao i Titu. Ali i Tito i Ranković, mada su se i kod njih bili uvrežili utisci slični mojima, smatrali su da ne treba s Arsom zaoštravati, nego još čekati i pomagati mu. A činjenica da Arso, po povratku iz Moskve, nije vraćen na dužnost načelnika Generalštaba, nego načelnika buduće više, ili najviše, vojne škole, potvrđuje da su Tito i Ranković već sumnjali u Arsovu čvrstinu i odanost.

I potom sam se — posle spomenutog ručka kod mene — vidjao s Arsom, mada se u naš odnos uvukla suzdržanost. Pukim slučajem sam svratio kod njega i dan-dva uoči njegove pogibije. Nije ga bilo u vili, pa sam se kratko zadržao.

Dvanaestog avgusta, oko 11 časova, javio mi se telefonom Ranković da dodjem kod njega — kancelarije su nam bile blizu — jer se dogodila "strašna nesreća": Poginuo je Arso Jovanović! — Kako, gde? — upitao sam zaprepašćeno. — Na rumunskoj granici. U lovu! — odgovorio je Ranković, glasom koji je više glumio, nego izražavao zaprepašćenje. A ja sam, već pribrano, odvratio: Sigurno je hteo da beži... — Ranković nije na to odgovorio, nego je ponovio molbu da odmah dodjem kod njega.

S Rankovićem je bio i Otmar Kreačić — "Kultura", zamenik načelnika Vukmanovića u Političkoj upravi Armije. On je ponovio, ukratko, ono što je već bio ispričao Rankoviću. Arso Jovanović, pukovnik Vlado Dapčević, brat Peka Dapčevića, i Branko Petričević — "Kadja", takodje pomoćnik Vukmanovića u činu generala, bili su pošli u lov na divlje svinje, na državnom imanju Sočice, na rumunskoj granici, i noću su natrapali na milicijsku zasedu, u zabuni je došlo do puškaranja u kome je Arso poginuo. Čitavu tu priču je ispričao Petričević, koji se vratio u Beograd i sad se nalazi u Političkoj upravi Armije.

Bilo nam je svoj trojici jasno da se dogodio važan, neprijatan slučaj, koji će izazvati svakojaka tumačenja, pogotovu u već besomučnoj i bezobzirnoj prosovjetskoj propagandi, ali nijedan — rekao bih ja ponajmanje — nije bio previše uzbudjen, a još manje ožalošćen. Ranković i ja smo znali da se Arso nije bavio lovom. Ja sam znao i da nije imao lovačke puške. Izrazio sam, u razgovoru, uverenost da su se Arso i drugovi spremali da beže u Rumuniju. Ranković je primetio da je Petričević pozvan u CK, da će doći svakog časa da detaljnije obavesti šta se desilo, na šta je Kreačić primetio: Smio bih da stavim za njega, Petričevića, ruku u vatru.

U to je došao i Petričević. On nije ispričao ništa bitno što već nismo znali, a bio je u kaljavoju i izgužvanoju uniformi.

Mi smo zaredjali s pitanjima, a Petričević je odgovarao sve zbunjenije i uzrujanije. Njih trojica, Arso, Dapčević i Petričević su se dogovorili da podju u lov na divlje svinje, pa su s upravnikom imanja krenuli noću, da bi se izjutra obreli na čekama. Natrapali su na graničnu patrolu i došlo je u zabuni do puškaranja, u kome su poginuli Arso i upravnik imanja Arabjac. Petričević je s "bojišta" pobjegao. Ujutro je naišao na patrole i na službenike državne bezbednosti, koji su ga obavestili o pogibiji Arsovoj, pa se vratio u Beograd, odmah pošao u Političku upravu, i eto, sada u Centralni komitet.

Ali još Petričević nije završio s pričom, a ja sam navalio s pitanjima: Kako je Arso odjednom odlučio da ide u lov i to na divlje svinje, kad se nije lovom ni bavio, niti imao lovačkog oružja? A jeste li vas dvojica, ti i Dapčević, imali lovačko oružje? Niste. A znate li kakvo se oružje upotrebljava u lovu na divlje svinje — specijalni karabin, a ne sačmarice? A gde je Dapčević, šta je s njim bilo? — A Petričević: Nismo mi imali lovačko oružje. Imali smo samo pištolje. Pa to je više bio izlet — dosadno nam bilo pa smo hteli da malo prošetamo. A Dapčević se, u panici koja je nastala, negde izgubio — valjda će se i on pojaviti. — Pitanje je radjalo novo pitanje, i ja bih dalje zapitkiavao Petričevića, da nisam primetio kako se Ranković mršti, dajući mi time znak da prestanem. I umesto daljeg raspitivanja i ispitivanja, zaključio sam: Dobro ste zabrljali — s time se i Petričević složio, na rečima. Tada je i Ranković završio razgovor: Idi ti, Kadja, doteraj se i odmori, pa ćemo razgovarati.

Petričević je izašao, a ja sam se obratio Kreačiću: Bi li i sada smeo da staviš ruku u vatru? — na šta mi je on, bez mnogo promišljanja sa smeškom odgovorio: Ne bih smeo da stavim ruku u vatru...

Pošao je i Kreačić. A Ranković i ja smo ostali tumačeći i raspravljajući dogadjaj. Više sam tumačio i raspravljao ja, nošen bujicom svojih misli, dok je Ranković vrteo glavom i dobacivao opaske. Na kraju je podigao telefon i javio se kratko i bespogovorno Kreačiću: Slušaj, Kultura, odmah pošalji dva oficira da uhapsu Petričevića.

Petričević je sve priznao istog dana. Arso, Petričević i Dapčević su već odranije, iz razgovora, namirisali da su istih gledanja na sukob sa Sovjetskim Savezom, a posle Petog kongresa i raspirivanja sukoba ocenili su prilike u Jugoslaviji nesnosnim, nemogućim za nekakvu opozicionu delatnost, pa su rešili da preko Rumunije beže za Sovjetski Savez. U planu su imali da se u Vršcu — preko istomišljenika, oficira Vukana Božovića — dokopaju tenka i da u njemu projure. Ali, kad nesreća hoće, tog dana se Vukan nije zadesio u Vršcu, pa su rešili da predju granicu peške, izgovarajući se da idu u lov na divlje svinje. Pošli su na obližnje imanje, a upravnik Arabjac im se kao višim oficirima, ne sluteći ništa, stavio na uslugu. Granica prema Rumuniji nije bila naročito obezbedjena. Ali kako su Cigani iz Rumunije i Jugoslavije, po tradiciji, krali konje i bavili se švercom, milicionarske patrole su krstarile. Begunci su nabasali na patrolu, a

na poziv da stanu — da su stali, ništa se ne bi dogodilo! — Arso Jovanović je otvorio vatru iz pištolja. Patrola je uzvratila — Arso je smrtno pogodjen u glavu, a stradao je i naivni Arabjac. Petričević i Dapčević su se razbežali. Petričević se vratio u Beograd uljuljkujući se naivnom pričom, a Dapčević skrio u Beogradu da bi i on, posle tri meseca, bio uhvaćen na madjarskoj granici.

Jedno od najčešćih pitanja koje mi je postavljano, pošto sam odstranjen s vlasti, bilo je: Zašto ste ubili Arsa Jovanovića? — Zbog zatvorenosti i opresivnosti našeg političkog sistema, ne samo nepartijci, već i mnogi partijci, primali su istinu za izmišljotinu. Rašireno je uverenje da je Arso najpre ubijen u Beogradu, pa odnet mrtav na rumunsku granicu. Tome je, svakako, moglo doprineti i zvanično saopštenje, objavljeno nekoliko dana posle Arsove pogibije, u kome nisu razjašnjene sve okolnosti. Ali ni otkrivanje činjenica na sudjenju Dapčeviću i Petričeviću nije uklonilo sumnje i neverice. Vlado Dapčević je pak — kako sam čuo od dostavernog bivšeg kominformovskog emigranta — u emigraciji u Sovjetskom Savezu istinito prikazivao događaj.

Dodajem u vezi s tim slučajem i ono što sam čuo od Rankovića, prema kasnijim istragama. Arsu su, za vreme školovanja u Moskvi, sovjetski organi podmetnuli devetnaestogodišnju devojku, kćer generala — stvarnog ili izmišljenog, jer u Sovjetskom Savezu ni sovjetski građanin nije bio ni u šta siguran. Obzirom da je Arso imao dobar brak, i obzirom da je kod nas u partiji još prevladavalo moralno čistunstvo, to je kod Arsa moglo da probudi demoralizaciju i otpadništvo. Dublji razlozi leže — po mom mišljenju — u Arsovoj zadivljenosti snagom Crvene armije, odnosno u njegovom potcenjivanju jugoslovenskih mogućnosti, a napose Tita kao vojnika. Komunizam, kome je pristupio kroz ustanak i lične veze i uplive, za njega se poistovećivao s vojničkim usponom i silom i s potvrđivanjem sebe u toj sili.

Moj udeo u puštanju Sretena Žujovića iz zatvora bio je veći i neposredniji, bar što se tiče "davanja ideje", jer je i njegov udes, kao i mnogih, od mene veoma malo zavisio.

Interniranje Sretena Žujovića u vilu, kao i Hebranga, u maju 1948. godine, u vreme pisama Molotov-Staljin našem Centralnom komitetu, bila je samo kratkotrajna, "drugarska" etapa, pre bacanja u pravi zatvor, u bivšu Glavnjaču u Beogradu, odnosno u nebombardovane ostatke Glavnjače. Žujović — a držim i Hebrang — bio je tamo smešten u ćeliju s posebnom stražom. Jedan viši oficir službe bezbednosti, predratni partijac Pavle Baljević, bio je zadužen da se stara samo o Žujoviću. Žujović je strogo izolovan, tako da ga niko, a niti on ikoga, nije mogao videti. Nije dobijao ni štampu — to je bilo tako striktno sprovedeno da su mu stražari skidali i nalepnice sa šibica — da Žujović ne bi iz natpisa zaključio kakav je poredak, kakva je vlast napolju. Dobijao je pristojnu stražarsku hranu, cigarete, pa i knjige — "neutralne", izdavane pre njegovog hapšenja. Imao je i lekarsku zaštitu, ali šetati je mogao samo u svojoj ćeliji koja je, inače, bila dovoljno svetla i nešto veća nego ćelije u kaznionama.

Žujović je ostao, tako, u ćeliji oko dve i po godine. Za sve to vreme nad njim nije vršena nikakva istraga. Takva prestroga, jedva zamisliva, izolacija sprovedena je iz dva razloga — da bi se onemogućilo svaki kontakt zatvorenika sa spoljnim svetom i da bi se skršio njegov otpor. Državna bezbednost je pri tom uživala da ispolji svoju savršenu moć.

Ali je, neizbežno, došlo i vreme da se okonča njegov slučaj. Na to nimalo nije uticala iznenadna Hebrangova smrt u zatvoru. Uticale su na to političke promene — raščišćavanje odnosa sa sovjetskom vladom, čišćenje od prosovjetskih članova i simpatizera, "samokritike" koje su već uveliko stizale iz logora na Golom otoku, porast ugleda jugoslovenskog vodjstva i umnožavanja veza sa svetom, u prvom redu sa Zapadom. Najprostije rečeno, sazreli su uslovi da se okonča "mit Žujović-Hebrang", koji je sovjetska propaganda neprestano naduvala i oživljavala. Rešavanje Žujovićevoog slučaja pokrenuo je Ranković, u septembru 1950. godine, po povratku s letovanja. Ali on ni sam nije znao kako tome da pristupi. Sugerisao sam mu da Žujoviću dostavi knjigu o Rajkovom procesu — stenografske beleške koje je bila objavila prosovjetska emigracija. Ranković se, u prvi mah, kolebao. Ali posle zajedničkog razgovora s Kardeljem, koji se složio s mojim predlogom, i Ranković se odlučio.

Mene je na to, da se Žujoviću da knjiga o Rajkovom procesu, navelo moje gledanje na Žujovića, a i na sovjetsku kampanju protiv Jugoslavije. Žujovića sam cenio više nego Ranković, i to više kao borca, kao revolucionara, nego kao intelektualca. Iz toga sam zaključio da Žujović ne može ostati ravnodušan prema lažnim, apsurdnim optužbama protiv našeg vodjstva i naše revolucije, utoliko pre što je to i njegova biografija, njegovo žrtvovanje i stvaranje. A što se tiče sovjetske kampanje, ona se već bila razotkrila ne samo kao apsurdna i "dogmatična", nego i kao podjarmljivačka i ekspanzionistička.

Žujović je, čim je pročitao knjigu o Rajkovom procesu, zatražio komplet *Borbe* od dana njegovog hapšenja. Ranković mi je to saopštio sa značajnim, nadežnim osmehom. Saopštio mi je — posle nekoliko dana — i da Žujović "guta" *Borbu* takoreći i danju i noću.

To Žujovićevo pročitavanje *Borbe* trajalo je desetak dana. A kad je s tim bio gotov, zatražio je — preko Baljevića — da razgovara s nekim iz vodjstva. Ranković je rešio — verovatno se u tome konsultovao s Titom — da podjemo on i ja. Možda sam ja u to upao i zbog toga što se moja sugestija da se Žujoviću da knjiga o Rajkovom procesu pokazala "uspešnom".

Dok smo se vozili ka Glavnjači, Ranković me pripita da li da se rukujemo sa Žujovićem. To je i meni padalo na um, pa mu odgovorih: Možemo se rukovati. Pa i neprijatelji kad pregovaraju u ratu, rukuju se. — Kad su Žujovića uveli u kancelariju, dilemu rukovanja je uklonilo samo Žujovićevo držanje. On je takoreći pohrlao k nama. Možda bi se i poljubio da se mi nismo držali ukrućeno i na odstojanju. Rukovali smo se, dakle, najpre ja, pa onda Ranković i seli oko stočića. Žujović je očito bio uzbudjen, ali i mentalno i fizički

je bio pribran i krepak. Bio je, jedino, dobio bledo-modrikavu, zatvorsku boju.

Razgovor se odvijao kao da se nismo ni razilazili, kao da on nije nas "izdao", a mi postali njegovi tamničari. Kao što se ogorčeno zamrže kad se razidju, komunisti ponekad lako i brzo postaju srdačni kad se izmire. Razgovor sam pretežno vodio ja, mada nije bilo nikakvog "dnevnog reda". Naprosto se Ranković povukao u pozadinu i stvar prepustio meni. Odmah sam postavio Žujoviću pitanje: Šta sad misliš o sukobu s "Rusima", kad si se s njim detaljno upoznao? — Žujović je bez dvoumljenja odgovorio: Pa oni su imperijalisti! — Otkrio si Ameriku! — dobacio sam mu. A Ranković je — ako se dobro sećam — ubacio: Nego, kako sad gledaš na svoj slučaj?

Žujović je bez kolebanja — on inače nije bio ličnost koja se koleba — rekao da smatra da je pogrešio, mada o tome nismo detaljnije raspravljali niti ga terali na "uvidjanja". Razgovor je brzo skrenuo na to kako da se reši njegov slučaj: Moraćeš objasniti u javnosti svoj stav! — naglasili smo Ranković i ja, s čime se on bespogovorno složio. Dogovorili smo se da to bude njegova izjava — članak u *Borbi*. A na kraju mu je Ranković saopštio da će koliko sutra biti oslobođen i prebačen u bivšu Stojadinovićevu vilu na Senjaku, koja je mahom služila stranim gostima i stalno bila zastražena, dok se ne reši pitanje njegovog statusa i dok ne napiše spomenutu izjavu.

Ranković i ja — ne sećam se baš koji od nas dvojice — nismo propustili da pripitamo Žujovića — šta je sa njegovim dnevnicima sa sastanaka CK. Žujović je s nelagodnošću priznao: Deponovao sam ih kod Lavrentjeva. — Razgovor je inače trajao više od dva sata i odnosio se pretežno na opšte i na Žujovićeve lične teme. Čim se Žujović, u maju 1948. izjasnio za sovjetski Centralni komitet — ostavila ga je njegova "ratna" supruga Mileva Planojević, izjavivši da ona ide s partijom i Centralnim komitetom. Mileva je bila podosta mladja, pa je njen istup poslužio i za šalu — veoma nepravednu prema njoj, jer je ona postupala prema svom uverenju i osećanju — da je time ubila dve muve: ispoljila partijnost i otarasila se starijeg muža. Žujović je spomenuo da želi da se vrati svojoj bivšoj ženi Lepi koja mu je ostala verna i kao napuštena i dok je bio u zatvoru. Ni Ranković ni ja nismo na to pravili nikakve primedbe, ne samo zbog toga što smo na to gledali kao na Žujovićevu privatnu stvar, nego i kao na nestrpljenje zatvorenika da kako-tako počne "novi život".

Žujović se interesovao i za svog jedinca Zorana. Sa Zoranom je bilo sve u redu, bio je već zapaženi saradnik *Politike*. On se posle Rezolucije Informbiroa vratio sa studija iz Moskve i, mada mu očigledno nije lako pala sudbina očeva, izjasnio se za naš Centralni komitet. Bilo je sumnji, u vrhovima državne bezbednosti, u iskrenost njegovog stava. Ali Ranković i ja — ukoliko je to zavisilo i od mene — insistirali smo da ga ne uznemiravaju, a njegov javni rad i njegovo držanje opovrgavali su sve sumnje. Žujoviću smo rekli da sa Zoranom može odmah da uspostavi i održava veze. Zoran je, kao petnaesto-

godišnjak, najveći deo rata proveo uz Vrhovni štab. Bio je slabunjav, inteligentan i hrabar. I duhovit, često cinički i na račun vodja, što je shvatljivo za predstavnika nove generacije, koji je "veličine" doživio izbliza, a ne samo iz propagande.

Posle nekoliko dana mi je saopšteno da me traži Žujović radi izjave za *Borbu*. Pošao sam u Stojadinovićevu vilu i sa Žujovićem pročitao njegovu izjavu. Izjava je uskoro objavljena, onakva kakvu je on napisao. Sugerisao sam mu samo tri-četiri neobavezne popravke ko je on, posle diskusije, prihvatio. Sa Žujovićem je ugovoreno — to je s njim uredio Ranković — da on istupi i na konferenciji za štampu.

Pre Žujovićevog potpunog oslobodjenja, upitao sam Rankovića: Imaš li ti neki dobar kanal preko koga bismo sovjetskoj propagandi ubacili da je Žujović ubijen u zatvoru? Oni će se na to polakomiti? — Ranković je potvrdio da ima "dobar kanal", pa je to ubačeno "Istočnjacima". I "polakomili su se" i odmah objavili, ako se dobro sećam najpre u Varšavi. Ali državnoj bezbednosti i Rankoviću se žurilo, tako da je Žujović održao konferenciju za štampu pre nego što su vesti o njegovoj smrti razbubane na Istoku "koliko treba".

Žujović je već u razgovoru s Rankovićem i sa mnom postavio pitanje svog povratka u partiju. Ranković mu nije tvrdo obećao, ali nije odrekao. Rekao mu je otprilike: Videćemo to pošto najpre ova pitanja rešimo. — Žujovića je, uskoro po izlasku iz zatvora, primio i Tito, obećavši mu da će biti vraćen u partiju. Žujović je — pošto je bio zaposlen u *Borbi* — nekoliko puta posetio mene u Centralnom komitetu, ne izostavljajući to pitanje. Ja sam pitanje Žujovićevog povratka u partiju postavio na sastanku Sekretarijata, kome je prisustvovao i Tito. Ali Ranković se, najednom, usprotivio, iako pre toga ni on nije bio protivan. I Tito i Kardelj su se složili, tačnije, nisu se oduprli Rankoviću. Tako je Žujovićev povratak u partiju pao u vodu. Tada sam i imao utisak da Ranković u sebi ne žali Žujovićev "silazak sa scene", kao ni, kasnije, odstranjenje Neškovića.

Ali Žujoviću je ipak uspelo da se vrati u partiju, verovatno posle pada Rankovića 1966. godine? Jer je umro — to se videlo iz posmrtnih govora — kao član partije. To možda ne otkriva Žujovićevu pronicljivu i dublju pamet, ali besumnje potvrđuje njegovu revolucionarnu, komunističku doslednost. A govornik u ime Saveza komunista nije propustio da nad odrom Žujovićevim spomene njegovu "nedoslednost" u "odlučnom trenutku" 1948. godine.

Razilaženja vodjstva s Blagojem Neškovićem se odvijalo drukčije, mada je za njega imalo bezmalo slične, veoma mučne posledice. Nešković je bio sekretar partije Srbije i na V kongresu je izabran u Politbiro, premda se već opazalo da on drukčije gleda na sukob sa Sovjetskim Savezom. Posle V kongresa Neškovićeve razlike sa Politbirom u tom pitanju — bilo je razlika, ali nebitnih, i u drugim pitanjima — postale su češće, neslučajne i naglašenije. Zaključeno je u najužem krugu oko Tita, u Sekretarijatu, da njegovo ostajanje na čelu vlade i partije u Srbiji može imati nemile posledice. Takav zaključak je nametala netrpeljivost koja se sazdavala u vodjstvu Srbije izmedju Neškovića i ostalih funkcionera. I tamo se opazalo, pa i

zuckalo, da Nešković nema čvrst i nedvosmislen stav prema Sovjetskom Savezu i sovjetskim napadima na naše vodjstvo. Neškoviću je predložena — ustvari, nametnuta — nova, "važnija" dužnost. Vodjenje Kontrolne komisije, koju je do tada vodio Kardelj, Nešković je disciplinovano, mada preko volje, prihvatio kao novu dužnost.

Ali oko Neškovića se stvarala, polako, praznina. Od uva do uva u vrhovima je počelo govorkanje i ogovaranje, pa su vodeći drugovi sve više izbegavali i najtrivijalniji kontakt sa Neškovićem. Istina, i Nešković je tome doprinio. I to ne samo svojom tvrdoćom i neprikladnošću, nego i povremenim iskazivanjem svojih, "umerenijih" pogleda u odnosu na Sovjetski Savez. Tako je, na početku 1949. godine, u članku za *Komunist*, citirao Staljina, premda to već niko nije činio, bar ne u vrhovima. Skrenuo sam mu pažnju na to, a on je uporno nastojao da citat ostane, jer da je to najbolja, najsazetija formulacija kontrole.

Do tog trenutka ni ja nisam sumnjao u inteligenciju Staljinovu, ali me polemika nagnala da se zadubim u sam citat. Bila je to jedna od onih opštih istina, kakve postoje od faraona, ako ne i od neolita — da se kontrola sastoji u postavljanju zadataka, nadgledanju izvršenja i prihvatanju rezultata. Ukazao sam Neškoviću na banalnost "genijalne" Staljinove misli i izbacio citat iz teksta. Kardelj se s tim složio, kad sam ga obavestio. Nešković je, štaviše, u leto 1949. godine došao kod Rankovića da mu izrazi nesaglasnost s mojim govorom u Crnoj Gori povodom proslave ustanka od 13. jula, kao i s govorom Moše Pijade u Beogradu, u kome je ovaj izrekao parolu "ni gubernija, ni kolonija". Uza sve to znalo se — i preko njenih sestara — da je Neškovićeveva supruga Brana prosovjetski orijentisana, pod izgovorom neslaganja s našim "revizionističkim", nepomirljivim načinom.

Nešković je bio čvrst i tvrdog, negipkog uma. Tvrdoći i negipkosti je doprinosilo i to što on nije imao nikakve veze sa sovjetskom ambasadom, pa ni sa Žujovićem ni Hebrangom. Bio je zarobljenik, ako ne i rob, svog, drukčijeg mišljenja. Neškovićeveva tvrdoća se ispoljavala i u drugim pitanjima, dok je bio predsednik srpske vlade, u otkupu i normiranju cena čije je terete najviše trpela Srbija. Iz toga je nastalo sumnjičenje Neškovića za nacionalizam, kojeg kod njega nije bilo, bar ne više nego kod bilo koga drugog.

Loši, sumnjičavi, bojkotaški odnosi prema Neškoviću i njegovo "prkošenje", ćutanje i nepopustljivost prema vodjstvu nastavili su se do uoči VI kongresa. A onda je, krajem leta, formirana partijska komisija u koju su ušli Ranković, Moma Marković i ja, kao šef, da ispita slučaj Neškovića i predloži odluku, koja se već unapred znala. Razgovori s Neškovićem, dugotrajni i jalovi, vodjeni su tri-četiri puta. Ranković je insistirao kod mene i Markovića da Neškovića treba "sломiti", pri čemu je besumnje podrazumevao Neškovićevo priznanje i kajanje. Nisam bio sklon tome, a i da jesam, bilo bi mi uzalud: Neškovića je bilo lako naterati na suze, ali ne i na kajanje.

Optužbe protiv Neškovića bile su oskudne. Glavne sam već nabrojao, a on ih je prikazivao i priznavao jedino kao drukčije gledanje, drukčiji prilaz sukobu sa Sovjetskim Savezom.

Uoči VI kongresa predložio sam da napišem pismo Morganu Filipsu, sekretaru britanskih laburista, i da ga upoznam s Neškovićevevim slučajem, kako bi se izbegla kriva, polemička tumačenja. To je prihvaćeno. A Filips, kad je pročitao moje pismo, upitao je: Da li će taj čovek biti uhapšen? Kad mu je rečeno da neće, mirno je prihvatio obaveštenje. Na VI kongresu Nešković je isključen iz partije. A na referisanju kod Tita predložio sam da se Neškoviću da ministarska penzija. Imao sam utisak da bi Tito to prihvatio da se nije Ranković odupro. Tako je Nešković upućen u prosekturu, gde je neko vreme radio i pre rata kao lekar. Nešković, španski borac, predratni i ratni ilegalni funkcioner i poratni šef najveće jugoslovenske republike, zaista bi na kraju mogao s pravom — da nije i dalje ostajao komunist — citirati narodnu uzrečicu: gde si bio — nigde, šta si radio — ništa.

Razlike i trvenja za Zogovićem i Mitrovićem u Agitpropu i aparatu CK su se zaoštravali, uprkos Rankovićevoj i mojoj strpljivosti i nadanjima da će oni, a pogotovu Zogović, vremenom prevladati krizu svesti i savesti, odnosno uvideti neopravdanost i neistinitost sovjetskih optužbi, pogotovu što je sovjetska kampanja postajala iz dana u dan sve besomučnija, klevetničkija i bezobzirnija. Ali ta kampanja je imala dvojako dejstvo. Uverene u našu stvar je ogorčavala i učvrščivala, a pristaše Staljina i sovjetske partije razjedala, zastrašivala i podsticala.

Ne samo što su razlike sa Zogovićem i Mitrovićem izbijale svakodnevno, nego su i odnosi sa njima postajali nesnosni. U Agitpropu a i u drugim upravama CK, drugovi su ih izbegavali, a neki — kao na primer Dediđer — i siktali na njih čim bi im se pružila prilika. Sećam se jedne raspre — uskoro posle V kongresa — između mene i Stefana Mitrovića. Ne sećam se već povodom čega, tek on je počeo da dokazuje "da je sada najvažnija borba protiv imperijalizma". Niko nije osporavao borbu "protiv imperijalizma", ali isticanje te borbe u prvi plan, a pogotovo svodjenje agitacione i propagandne delatnosti na nju — u vreme besomučnih i besramnih napada svih komunističkih partija na nas i kolebanja u našoj partiji — značilo bi koncentrisanje snaga i dejstva u sporednom, bezopasnijem pravcu. Mitrovićeve stav je bio i "lukavo" smišljen — da "uhvati" vodjstvo, odnosno mene, u nedoslednosti prema kapitalizmu, odnosno da ga navede na tanak led. Mitrovićevo insistiranje je bilo utoliko neosnovanije što smo mi — i vodjstvo i sredstva informisanja — i dalje imali čvrst, nedvosmislen stav prema "imperijalizmu" i konsekventno podržavali Sovjetski Savez i komunističke partije. Zogović, pak, istupao je otvorenije, mahom na taj način što je insistirao na popularisanju "socijalističke" i suzbijanju i žigosanju "dekadentne kapitalističke" kulture.

Najzad, krajem 1948. godine, razlike i odnosi sa Zogovićem i Mitrovićem su postali toliko nesnosni da se nametnulo njihovo rasplitanje. Centralni komitet, odnosno Politburo, rešio je da sa Zogovićem i Mitrovićem razgovaramo Kardelj, Ranković i ja. Sastanci i raspra s njima dvojicom održani su u Kardeljevoj vili. Nijedan od njih nije priznavao da prihvata optužbe i gledanja sovjetskog vodjstva. Ali iz

njihovih stavova po pojedinim pitanjima se videlo da doista usvajaju najveći deo sovjetskih kritika i da ne vide da Jugoslavija ima snaga i mogućnosti da izgradjuje socijalizam izvan "socijalističke zajednice". U tim raspravama držao sam se po strani, ukoliko su mi to dopuštala izvrđavanja i nedoslednosti Zogovića i Mitrovića i moj temperament. Na suzdržanost me, doista, najviše navodilo to što su Zogović i Mitrović unekoliko pravdali svoja razilaženja s partijom — kao što mahom biva u takvim sporovima — time da ja imam "nešto lično" protivu njih. Članovima Sekretarijata bilo je posebno stalo do Zogovića. Ali nije ga bilo moguće "spasiti" jer on — "dosledan" i doktrinaran kakav je bio — nije pokazivao nikakvog znaka da to želi ili da se bar koleba.

Tito je na referisanju kod njega spomenuo da bi želeo da on lično razgovara sa Zogovićem. I njemu je bilo stalo do "spasavanja" poznatog revolucionarnog pesnika, tim više što je Zogović napisao, u toku ratu, poemu o Titu, koja je bila postala veoma popularna.

Posle isključenja iz partije, Zogović i Mitrović su nastavili da se druže, a organi bezbednosti da ih već otvoreno kontrolišu. U proleće ili leto 1949. godine Mitrovića su uhapsili, dok se šetao sa Zogovićem. Prema pričanju Rankovića, Zogović je branio Mitrovića izutom cipelom, a prema pričanju Zogovića, njega su agenti udarali.

Zogovića su još neko vreme trpeli na Dedinju, da ga zatim presele u stančić, u kome je pored neudobnosti imao — po njegovom pričanju — kao sustanarku agentkinju državne bezbednosti i — kako je to docnije otkrio — aparate za prisluškivanje.

S Mitrovićem je postupljeno mnogo gore. Bacili su ga u ćeliju pod sumnjom da je njegov izlazak iz logora na Banjici — pošto su ga četnici zarobili krajem 1941. godine ili početkom 1942 — aranžiran sa kolaborantskom Specijalnom tajnom policijom, ako ne i sa Gestapoom. Dugotrajna istraga nije dala željene rezultate, pa su Mitrovića najzad uputili u logor na Goli otok. Budući da sam od ranije bio blizak s Mitrovićevom porodicom, njegov otac je nekoliko puta dolazio kod mene tražeći da se zauzmem za njega. Interveniso sam kod Rankovića, ali bez rezultata, jer su sumnje u Mitrovićevu prošlost bile ne samo prejake nego i važne da se eventualno dokaže kakvi se sve "slabići" i "izdajnici" opredeljuju za Informbiro.

Mitrović je u zatvoru — kako sam čuo — umno poremetio, ali ne toliko da ne bi bio svestan političkih prilika ili da ne bi znao da se stara o sebi. U logoru na Golom otoku ga je prepoznao Dobrica Ćosić i ponudio ga cigaretom, a ovaj je odgovorio da nije toga dostojan, kao izdajnik. A prilikom sahrane svoje majke održao je govor zahvaljujući majci što je decu odnegovala za partiju i Tita. Zogović se na to — prema pričanju — mrštio, a kad ga je njegova supruga opomenula da je Mitrović lud, Zogović joj je odvratio: Zašto nije lud na drugi način? — Sudbina porodice Mitrović je jedna od najpotresnijih, ali i karakterističnih za vreme: najstariji brat Niko — streljan, iako malouman; sestra Vukica, heroj-mučenik — streljana; sestra Lepa — streljana; Stefan — isključivan iz partije zbog slabog

držanja na policiji i pod novim režimom poremećen u zatvoru; brat Ratko — teški izdajnik na policiji; brat Veljko — iščezao, poginuo u ofanzivi, roditelji Ivanica i Ivo — sve to doživeli i preživeli.

A Zogović nije bio uhapšen zato što je bio poznat revolucionarni pesnik i što su članovi Politbiroa — naročito Ranković i ja — imali prema njemu ličnih naklonosti i verovali da će se on kad-tad "vratiti". To je tako, premda sam ja u jednoj prilici — kad je Zogović opet nečim prkosno "izazivao" — rekao Rankoviću da ga treba uhapsiti, a Ranković to otklonio, sa obrazloženjem: Zogović je krut i preoštara, ali čestit. Kad-tad će on uvidjet i obratiti nam se.

A jednom je došla kod mene Zogovićeva supruga Vera, žaleći se da će da je uhapsu zbog pronevere. Naime, njen zamenik u izdavačkom preduzeću u "Kulturi" je vršio pronevere, katkada i koristeći njeno ime, a organi bezbednosti su se za to zakačili da je ni krivu ni dužnu pošalju na robiju. Već su joj bili odredili i broj godina zatvora. Interveniso sam kod Rankovića i u državnoj bezbednosti i "istraga" protiv Vere je obustavljena. Zogović nije štampan petnaestak godina, a bio je u stvari i bojkotovao. Manjina ga je bojkotovala iz mržnje i ogorčenja, a većina iz straha da se "ne zameri". Spomenuću, radi zanimljivosti, da je Krleža u početku — kad se znalo za Zogovićevu otpadništvo, ali pre nego što je bio isključen iz partije — izjavio preda mnom da će i nadalje posećivati Zogovića.

Posle rata između Krleže i Zogovića su se razvili saradnički, drugarski odnosi. Nisam učinio nikakvu primedbu na Krležinu želju, ali Krleža se predomislio i nije posetio Zogovića. Ipak je Krleža izdejstvovao — svakako kod Tita — da Zogovića objavljuju, posle petnaestak godina neozvaničene totalne osude na ćutanje. Desanka Maksimović je, pak, posećivala Zogovića i pre i posle njegovog isključenja iz partije. Pred Zogovićevim stanom, u maloj vili Rošovih na Dedinju, bili su — pre Zogovićevog prinudnog preseljenja u spomenuti stančić — postavljeni agenti koji su jednom prilikom Desanku zaustavili i legitimisali. Desanka je, koliko sutradan, došla kod mene u CK i — ne bez uzbudjenja — upitala me da li sme da posećuje Zogovića. Odgovorio sam joj potvrdno i ona ga je posećivala i dalje. Ali u državnoj bezbednosti nisu na to dobro gledali, pa sam jednom prilikom upitao Rankovićevog zamenika Svetislava Stefanovića šta misli o Desanki. Odgovorio mi je da je oni smatraju "informbirovkom", to jest pristalicom Staljina, a ja sam mu uzvratilo da je takvo gledanje glupo, jer da Desanka jeste proruski, ali ne i prosovjetski orijentisana, a da to nije isto. Kod Desanke — kao i kod podosta Srba starije generacije — prorusizam je tradicionalan, ali i antisovjetski, antikomunistički. To je čest slučaj i kod dostojanstvenika Srpske pravoslavne crkve. A Desanki je i muž bio Rus, emigrant — nacionalist i antiboljševik.

Krleža je, inače, sukob sa Sovjetskim Savezom doživljavao sa svojstvenim mu mračnim slutnjama, ali i sa rešenošću da se ne odvajaju od našeg Centralnog komiteta. Za njega je taj sukob bio potvrda budjenja i divljanja mračnih sila na koje je on već pre rata upozoravao povodom Moskovskih procesa. Zbog toga je, sem ostalog, tada

došao u sukob s partijskim vodjstvom. Istina, on ta svoja proročanstva i te "zasluge" nikad nije isticao, nasuprot Marku Ristiću koji nije odolevao da ih "nenametljivo" spomene. Ali Krleža je u rasgovoru sa mnomi, a svakako još više s Titom, upozoravao na to da "reakcija", odnosno predrevolucionarne strukture još žive, veruju i govorkaju da će sukob sa Sovjetskim Savezom dovesti do rasula i sloma režima i da će "i ovo otići" kao što su i svi raniji sistemi otišli. Krležino znanje je bilo obimno, a intelekt veoma osjetljiv. U biti je on humana, ali i skeptična ličnost, pa je i mračne i nasilne pojave primao se preteranom osjetljivošću i zloslutnošću.

Krajem leta 1948. godine, posle V kongresa, našao sam se na Bledu, gde je Tito boravio. Bili su tu i Kardelj i — ako me sećanje ne vara — Ranković. Tito mi je saopštio da Krleža i Vidmar traže da dodje neko iz Politbiroa i porazgovara s njima o situaciji, to jest o sukobu sa Sovjetskim Savezom. Sa zabrinutim, malo i ironičnim izrazom, Tito mi je saopštio: Idi vidi šta je to — da se opet ne kuva nešto u tim intelektualskim glavama.

I pošao sam u Vidmarovu vilu. Stigao sam rano popodne. Zadržila me otmenost vile i očuvanost i najmanjih sitnica u njoj. To je bila vila nekog streljanog bogataša, saradnika Nemaca, kraj Tržiča, s pogledom otvorenim sve do Ljubljane. Odmah smo počeli diskusiju koja se produžila i posle večere, do tri po ponoći. Iako sam imao nameru da se vratim na Bled, morao sam tu prespavati. To je bio neverovatan, neiscrpan i nepredvidiv razgovor, čak i za mene, komunističkog intelektualca naviknutog na duge raspre i iscrpljujuća ubedjivanja.

Nicale su svakičas nove hipoteze, da bi ih već u sledećem trenutku potisile nove hipoteze. Ipak smo dokonali da nije verovatna sovjetska intervencija. A ako do nje ipak dodje? — držim da je postavio Krleža. Jer niko ne zna šta Staljin kuva u svojoj ćupi! — Rekao sam da ćemo se boriti. — Ali izgledi za dugotrajan, za uspešan otpor nisu veliki. Pa šta onda? — Povlačićemo se, ka moru i ostrvima. — i dalje? — I dalje na zapad. — Krleža mi je s mračnom patničkom rešenošću rekao: Ja ne ostajem, idem s vama. Dosta mi je bilo okupacija. — Sutradan, po povratku na Bled Tito me upitao: No, kako je bilo? — Rekao sam mu, kratko: Nema kod njih kolebanja. Oni mrze Staljina više nego mi. Kombinacije, intelektualske — šta će biti, ako bude... — Tito se obradovano nasmejao, a Kardelj je primetio da on drugo nije ni očekivao.

Kasnije, u 1949. ili 1950. godini, grupa ljubljanskih intelektualaca, oko Pirjaveca, iskoristila je napregnutu atmosferu da unese zabunu kod Vidmara i nekih funkcionera. Na raskomočnoj, pijanskoj sedeljki kod glumice Save Severove, palo im je na um da telefoniraju Vidmaru i drugima, u ime državne bezbednosti, da za pola sata ili sat budu na aerodromu, jer da su Rusi upali u Jugoslaviju. Došlo je do pakovanja i strke, a izgleda i do vožnje na aerodrom, dok se nije razjasnilo da se radi o lažnoj uzbuni. Sve bi to bilo neslana šala da se nije umešala državna bezbednost koja je ubrzo otkrila i pozatvarala inicijatore. Neki su sudjeni na po nekoliko godina zatvora. Sećam se da je Kardelja, dok se ljutio na "provokaciju", podgušivao smeh. Naši

vrhovi, a ni vreme kako su ga ti vrhovi doživljavali, nisu imali razumevanja ni za bezazelnije šale.

Uskoro posle Rezolucije Informbiroa kod mene je, u Centralni komitet, zatražila prijem supruga pukovnika Vinka Švoba, Ruskinja. Njeno ime sam zaboravio, ali pamtim i njen lik i njen "slučaj". Upoznao sam je u Moskvi za vreme mog boravka kao šefa vojne misije u proleće 1944. godine. Ona je s još jednom mladom Ruskinjom došla u misiju — preko kćerki kraljevskog ambasadora Stanoja Simića koji se već bio opredelio za Tita — izražavajući žarku želju da ide u jugoslovenske partizane. Predstavljala se kao studentkinja, mada to nije sigurno, ali je, bez sumnje bila lepotica, s izraženim mongolskim crtama i bojama. Natuknula je da je kći generala koji se nalazi na "specijalnom zadatku" u Kini. Slične verzije su bile dosta česte kod sovjetskih obaveštajaca, a ova verzija je kasnije raskrivena kao čista izmišljotina. Ona je, u stvari, bila kći razvedenih malogradjana. Nismo je uključili u jugoslovenske partizane, jer to nismo ni mogli, budući da je ona bila podanik sovjetske vlade. Ali se u nju zaljubio Švob i uskoro njome oženio. Došav s mužem u Jugoslaviju, odmah posle oslobodjeuša, drugarica Švob se ubrzo probila do Belog dvora i Tita, da tobož uredjuje biblioteku. Ali odatle je premeštena, pre zbog surevnjivosti, ako ne i ljubomore, nego zbog politike.

Posle Rezolucije Informbiroa, u leto ili jesen 1948. godine, najavila se kod mene, žaleći se da je sredina u kojoj je radila diskriminiše, sumnjiči i prisiljava da se izjasni protiv vlade svoje zemlje, to jest Sovjetskog Saveza. Bila je uzrujana — u stvari je to glumila — a ja sam je umirio i rekao joj da od nje, kao sovjetske građanke, niko nema prava da traži izjašnjavanje protiv vlade njene zemlje. U tom smislu sam i interveuisao i ispričao slučaj Titu i drugovima. Tito je reagovao s iskrenim ogorčenjem: Pa to nema smisla! Niko nema prava da to od nje traži! To bi značilo da smo mi antisovjeti!... — S tim su se slagali i ostali, čak i sumnjičavi i suzdržani Ranković. A kasnije su organi bezbednosti iščeprkali da je ona, već majka Švobove dece, od početka bila sovjetska obaveštajka. To je zapečatilo i karijeru njenog supruga, koji je bio uključen u prvu vojnu misiju kao predan, hrabar i perspektivan kadar iz radničkih redova.

"Ruske supruge" naših oficira i funkcionera raskrivene su, skoro bez izuzetka, kao sovjetske obaveštajke — čak i one koje po poreklu nisu bile Ruskinje, nego naše emigrantkinje ili kćeri naših emigranata u Sovjetskom Savezu. Tako se Danilo Lekić, istaknuti general i španski borac, razišao sa svojom ženom Ruskinjom, s kojom se bio oženio za vreme školovanja u sovjetskoj vojnoj školi. On je bio čvrsto uz naš Centralni komitet, a ona nije htela da se odvoji od Staljina i svoje domovine, "rodine", ali pri odlasku u Sovjetski Savez nije propustila da pokupi "revizionističke" jugoslovenske tepihe.

Revolucionarna, prosovjetska naivnost i ideološka zaslepljenost zbunjivali su i obuzdavali našu budnost i našu samosvest. Trebalo je vremena i iskustva, gorkih saznanja, pa da dodjemo k sebi i ko-

načno spoznamo da smo svoj narod i svoja država. A doista je zazorno prisećati se tih Staljinovih, sovjetskih podvala i bezobrazluka. Jer je potreban svestan, izuzetan napor da se čovek otrese spontanog, neodgovornog reagovanja da je to "rusko" i da se radi o "Rusima", o narodu srdačnom, milosrdnom i trpeljivom. Nisu li ta predivna, izuzetna svojstva takodje razlog, makar i ne jedini, što se taj narod tako lako predaje despotima i pretencioznim, "svetskim" mesijama?

Učenje u politici je najmučnije i najskuplje. Ni mi u vrhu nismo shvatili odmah kakve mračne i nepredvidljivije opasnosti vrebaju i nas i državu. I to ne samo od spoljnih pritisaka — od propagande, ekonomske blokade i diplomatskog bojkota — nego, čak i više, od suzbijenih i razbijenih unutarnjih "staljinista". Zavera većih razmera nije bilo, svakako zbog široke podrške rukovodstvu, ali i zbog efikasnosti službe bezbednosti i uporne snalažljivosti i budnosti Rankovića i njegovih najbližih saradnika.

Jer i u najbližoj Titovoj okolini, medju službenicima koji su svakodnevno saradivali s njim, našlo se sovjetskih agenata koje smo morali postupno, neprimetno odstranjivati. Pa i u samoj njegovoj straži, sastavljenoj od gardijskih oficira, našlo se takvih koji su predlagali i planirali da mašinkama pokose članove Politbiroa kad, raskomčeni, budu igrali bilijar kod Tita, u Rumunskoj 15 (kasnije promenjena u Užičku 15). O tome se nije govorilo ni u najužem krugu, kako zbog podsticanja nesigurnosti, tako — ako ne i više — zbog očuvanja kultne nepovredivosti vodje. Kardelj se bojao veće zavere u vojsci "koja bi nas kompromitovala". I Tito se pribojavao nepriklona u vojsci — otud u vojsci strožiji kurs nego u partiji. Što se mene tiče, nisam se bojao ničega. Bio sam uveren u efikasnost državne bezbednosti i u podršku naroda i većine partijskog članstva. Držim da je slično osećanje imao i Ranković.

Ali ako sovjetske službe nisu, kao što nisu, imale uspeha u kovanju zavera, ne znači da nisu tome težile. Slučaj Brane Marković, supruge negdašnjeg partijskog vodje Sime Markovića, postradalog u sovjetskim čistkama upozorio nas je i na takve sovjetske poduhvate. Brana je takodje bila emigrant u Sovjetskom Savezu, zajedno sa svojim mužem. Ne znam da li je imala kakve uloge u stradanju svog muža, ali je posle rata živa i zdrava došla u Jugoslaviju. Po povratku iz SSSR nije bila ni pod kakvom kontrolom, pa je — posle sukoba sa Informbiroom — iskoristila prijateljske odnose s jednim generalom, koji je bio na važnom položaju, da ga nagovara da se opredeli za Sovjetski Savez. General je na to prividno pristao, a sve saopštio Rankoviću. Brana je kasnije uhapšena i poslana u logor, gde je pokazala izuzetnu upornost. Posle puštanja iz logora (ne znam kad je to bilo) ona se obesila — kako sam čuo od književnika Dragoslava Mihailovića — na Novom groblju u Beogradu. Kakvi slomovrati, kakva strašna sudbina!

Jednog dana, u jesen 1948. godine, pozvao me Ranković da dodjem u njegovu kancelariju u Centralnom komitetu. Čim sam ušao, rekao mi je da će sada dovesti iz zatvora jednog avijatičara, borca od

početka ustanka 1941. godine, koji se zaklinje da je nevin uhapšen, pa treba i ja da budem prisutan radi pouzdanijeg utiska. On mi je rekao i ime tog avijatičara, kojega sam znao iz rata, već iz prvih dana ustanka u Crnoj Gori. Ime sam mu bio zaboravio, ni danas ga se ne sećam. Uskoro je u kancelariju propušten povisok i snažan tridesetogodišnjak, krupne ošišane glave, smedj i markantnih crta. Odmah smo porazgovarali o razlozima njegovog hapšenja i razlozima zbog kojih je tražio, preklinjao da bude primljen. On se zaklinjao da je nevino obedjen, izjavljujući da je molio da ga, iz zatvora, odvedu kod nekog člana Centralnog komiteta, jer da ne sumnja da će tu, u CK, biti shvaćen i opravdan. Suze su mu navirale, dok je u gnevu preklinjao: Drugovi, dajte mi bombarder, da Sofiji, i Budimpešti i Tirani pokažem ko je revizionista i izdajica! Dajte mi, drugovi, da služim i dalje svojoj domovini i svojoj partiji, da umrem časno kao ratnik i revolucioner! Ne dozvolite, drugovi, da na me padne sramota izdaje i kukavičluka!

Takvim zaklinjanjima, pogotovo što su poticala od jednog Crnogorca — a Crnogorci su skloni patetici i histeriji — ja bih verovao i manje od Rankovića. Ali nesrećnik je bio izuzetno hrabar u ratu i dokaze protiv sebe je i sam priznavao: Tačno je, drugovi, rekao sam da je trebalo da naši drugovi idu u Bukurešt na savetovanje Informbiroa. Ali šta sam ja mislio pod tim? Mislio sam, kao i svi pošteni, neobavešteni komunisti da se radi o drugarskoj diskusiji, u kojoj će naši drugovi dokazati, bez po muke, da se radi o klevetama Rakošija i Hodže i njima sličnih. Ako neko i nešto drugo kaže za mene — laže kao pseto! Kažite mi, drugovi ko je taj što je nalagao na mene, da mu tu pred vama pljunem u lice!

I da ne dužim — Ranković mu saopšti da će odmah biti oslobođen. S tim sam se i ja slagao, razuveren suzama i zaklinjanjima, a pogotovu ratnom biografijom zatvorenika. U toj biografiji je bila jedna slaba tačka. Avijatičar je bio podoficir bivše kraljevske vojske, a mi smo bili predusretljivi prema takvim prošlostima, utoliko više što se još nije bilo ispoljilo da se baš medju partizanima, bivšim kraljevskima oficirima, nalazilo relativno najviše sovjetskih pristalica. Teško je, izgleda, samo prvi put prevjeriti!

Zatvoreniku su, na Rankovićevo saopštenje, od ganutosti linule suze. Bilo je, doista, bolno i zastidno gledati prekaljenog ratnika i saborca toliko ucveljenog i obradovanog, pogotovo što do svega toga — izgledalo je — nije ni moralo doći. Ali Rankovića i mene je tešilo to što smo pre većih zatvorenikovih nesreća bili razboriti i pravični. Pre oproštaja je naš avijatičar spomenuo — kao da traži dozvolu — da bi pre povratka u jedinicu pošao na Kosovo, kod svojih, da se malo odmori i da rodbinu smiri. Ranković mu je to odobrio. Kroza me prolete senka sumnje, ali toliko slaba da se nisam odvažio da je iskažem. Dan-dva kasnije, na večeri kod Tita, Tito se, informisan od Rankovića o slučaju spomenutog avijatičara, egzaltirano raspricao: Ne smijemo biti sektaši! Ne smijemo dozvoliti da nas sitna neslaganja i sumnjičenja navedu, kao Ruse, da upropaštavamo svoje drugove! Treba drugovima dati priliku da isprave pogrešna gledanja.

Eto, taj avijatičar. Sutra će, ako zatreba, da poleti u smrt! A mi sektašimo!

Ali i Rankovića je bila osenila sumnja koju je on i "iskazao". Naredio je organima bezbednosti na Kosovu da ipak pripaze na spomenutog avijatičara. I ovi su "pripazili". Ubacili su se medju avijatičareve rodjake, preko kojih je avijatičar počeo da priprema bekstvo u Albaniju. Odlazak na Kosovo, kod rodbine, bio mu je izgovor da bi se približio granici. Organi bezbednosti su znali — ako nisu i organizovali — kad i gde avijatičar prelazi granicu. Postavili su zasedu. Ali avijatičar, rešen na sve, zasedu je rasterao bombama i mašinkom. No do granice nije stigao. Odbila ga je druga, rezervna zaseda. Sutradan su ga opkolili u šumi i, posle puškaranja, ubili — možda je s njim poginuo i neki rođjak, ali "rođjak" svakako nije.

Kod mene, u CK, prijavila se 1949. godine Vera Obrenović-Delibašić, levičarska pesnikinja, koju sam već pre rata upoznao preko Mitre. Pesnikinja je ona bila beznačajna, već zaboravljena, a ni kao borac se nije isticala većom odvažnošću. No simpatisala je odavno s komunističkim pokretom, a i lično poznanstvo me obavezivalo da joj pomognem. Ona je zaridala kako je njen sin uhapšen, nevino obođen, i da je bolešljiv. Umirio sam je da ću se raspitati pa da dodje posle dva-tri dana. I dodao sam: Ne verujem da je baš nevin. Ne hapse bez kakve-takve provere. — Ali ona je bila uporna, kategorična u dokazivanju nevinosti svoga sina, mada ni sama nije ostavljala utisak da iskreno podržava naš CK u sukobu sa Sovjetskim Savezom. U međuvremenu, do Verinog ponovnog dolaska, raspitao sam se — u dogovoru s Rankovićem — kod državne bezbednosti o slučaju njenog sina! Otud su mi odgovorili da je on pripadao ilegalnoj grupici, koja je "letkarila" (rasturala letke), i nastojala da se organizaciono proširi. A budući da je postojalo i njegovo saslušanje, zatražio sam da mi ga dostave. Kada je Vera ponovo došla, pružio sam joj saslušanje njeuog sina u kome je ovaj priznavao za šta je i bio terećen. Ona je crvenela i bleдела dok je čitala, a kad je završila, rekao sam: Eto, pa nemoj da pričaš da je nevin. — Nisam znala! — promucala je ona a ja sam dodao: Nego, umesto tih priča o nevinosti, da vidimo šta možemo za njega da učinimo. — Izvestio sam Rankovića, a on se zauzeo, te je sin Vere Obrenović bio oslobođen posle 3-4 meseca. Zanimljivo je da je sestra Verina, Mirjana, takodje hapšena kao "informbirovka", postala kasnije agent jugoslovenske službe bezbednosti, i s još jednom agentkinjom namamila 1976. godine "informbirovskog" vođu Mileta Perovića u zasedu u švajcarskoj, koja ga je kidnapovala i prebacila u Jugoslaviju, gde je osuđen na 20 godina robije.

Došla je god mene i jedna druga Vera — Vera Bakotić, doratna supruga Koče Popovića, čiji je muž bio uhapšen i stavljen pod istragu. Tražila je da ga poseti i da mu preda nužne potrebe. Rekao sam joj, u šali, aludirajući na njeno predratno obijanje zatvorskih pragova kad bi Koča bio uhapšen: A ti, Vera, kao i pre rata. Za tebe se ništa nije promenilo. — Izgleda, ništa! — rekla je Vera, osmehnuvši se neveselo. Interveniso sam, pa je dobila posetu, iako je državna

bezbednost nerado, izuzetno, davala posete "informbirovcima" pod istragom.

Jednog dana, krajem 1948. ili početkom 1949. godine, došla je kod mene moja zemljakinja Mileva Šćepanović, borac Prve proletarske brigade od njenog osnivanja, ranjavana šest puta, i saopštila mi da je uhapšen njen brat, Jovo, sudija Vrhovnog vojnog suda, inače moj drug iz osnovne škole i gimnazije. — Ne znam šta je skrivio — rekla je Mileva. — Sigurno nešto jeste, čim su ga uhapsili — ne bi džabe hapsili sudije. Nego neka njega... No šta će biti s njegovom djecom? — Odveo sam Milevu kod Rankovića, kojemu je slučaj već bio poznat. U Vrhovnom vojnom sudu su se bili grupisali istomišljenici, pristalice Informbiroa, medju njima i Jovo. Ranković se zauzeo, pa je Jovo uskoro oslobođen, a dobio je i posao — svakako mnogo niže zvanje i izvan vojske.

I mnogo kasnije, 1951. godine, pošto je uticaj Informbiroa, odnosno Sovjetskog Saveza već bio prevladan, prijavila se kod mene neka profesorica. Saslušala ju je moja sekretarica Dragica Vajnberger, ali ona nije htela da njoj saopšti "nešto vrlo važno", pa sam je primio. Bila je to napadna dama, napadna u svemu: u govoru, u gestu, u šminki i odeći. Pisala je pesme i htela je da joj ih ja pročitam i preporučim za štampanje! A što je bilo najdosadnije, nikako da stigne do onog zbog čega je došla, uprkos mom upozorovanju da bude konkretna. Održala je — pre nego što je prešla na pravi razlog posete meni — dug i patetičan govor: ona je patriotkinja, ona voli ovu zemlju, i mada se radi o stvari o kojoj nije zgodno da kaže, ona je toliko odana državi i domovini da mora. Ukratko, njen muž — opet jedan od bivših kraljevskih podoficira! — bio je radista na avionu koji leti na Zapad, pa svoj radio koristi, kad izidje iz Jugoslavije, i za dostavljanje obaveštenja sovjetskoj službi.

Ta žena, ta intelektualka i "pesnikinja", imala je sa svojim mužem i sina. Bilo mi je jasno da ona želi da se otarasi muža, jer ne bi, kao patriotkinja, čutala od četrdesetosme. A bilo mi je i neugodno što se uvaljujem u to. Ali — na položaju na kome sam bio i s odgovornostima koje sam imao — nisam mogao da to ne prijavim Rankoviću, odnosno državnoj bezbednosti. Državna bezbednost je ozvučila stan profesorice, a nju nagovorila da s mužem započne razgovor o njegovoj obaveštajnoj ulozi. Sve je snimljeno i muž je poslan na robiju. A kao kruna svega, profesorica je službenika bezbednosti koji ju je uzeo "na vezu" strpala u svoj krevet, pa je ovaj zbog toga bio discipliniski kažnjen.

Krajem 1948. godine Ivan Gošnjak, mada član Politbiroa i Titov zamenik u vojsci, telefonirao mi je da preuzmem Savu Zlatića, predratnog komunistu-robijaša, jer se izjašnjava za Informbiro. Imao sam sa Zlatićem poduži razgovor. Blage naravi i čestitih uverenja, Zlatić jednostavno nije odoleo previranjima u partiji i divljoj sovjetskoj propagandi. Ali nije hteo, ni bio kadar, za dvoličnost. Nije mogao da skriva od partijskog vodjstva svoja neslaganja. Dokazivao mi je da mi ne možemo sačuvati nezavisnost i ideologiju ako se odvojimo od zajednice komunističkih partija. I da je, zbog toga, nepravilna i naša

politika prema Sovjetskom Savezu, budući da je on "glavna sila" socijalizma. Dokazivao je to isto i za naš odnos, naše polemike, prema ostalim socijalističkim zemljama. Pobijao sam ga, dokazujući da mi nismo izazvali sukob, da se radi o ocrnjivanju naše partije i o dominaciji nad njom i privredom. U jednom momentu mi je palo na um da ga pripitam: A da li je naša politika prema Albaniji bila eksploatatorska i potčinjivačka, kao što tvrdi danas Enver Hodža? — E to nije tačno, to ja dobro znam! — odvratio je Zlatić samouvereno, budući da je bio naš partijski predstavnik u Albaniji.

Zlatić je isključen iz partije, smenjen s visoke funkcije i — mada verujem da nije za to bilo razloga — odveden u logor na Goli otok.

Nisam imao udela — sem kao član Politbiroa — u raščišćavanju držanja Dušana Brkića, Rada Žigića i Čanice Opačića prema sukobu sa Sovjetskim Savezom. Sva trojica su igrala vidnu ulogu u Hrvatskoj, naročito u ustanku, a Brkić je bio i organizacioni sekretar partije i potpredsednik vlade, takoreći druga ličnost Hrvatske.

Krajem leta 1948. godine ja sam sa Brkićem obišao Slavoniju i krajeve u kojima smo se našli za vreme rata. Kod Brkića su se opazale nedoumice, pa i nedovoljna angažovanost, i to više u odnosu prema Sovjetskom Savezu nego prema samom Informbiro. Ali ja tome nisam pridao veći značaj, tumačeći njegova gledanja njegovom mirnom, suzdržanom i neideološkom prirodom. I doista, kod Brkića, Opačića i Žigića je opredeljivanje za Informbiro sazevalo postupno, kod svakog u ponečemu i različito, iako su bili međusobno povezani. Naime, to opredeljivanje se kod njih — budući su sva trojica bili Srbi — povezalo i s nezadovoljstvom zbog sporosti i nepreduzumljivosti u obnavljanju srpskih krajeva koji su bili, čitavog rata, žarišta ustanka i kao takvi najviše i postradali. Iz toga nije zaključivano da su se Brkić i družina preobratili u srpske nacionaliste, ali nije ostalo ni nezapaženo da su se jedino "pobunili" Srbi iz CK Hrvatske.

Nije ostalo nezapaženo, razume se, da Brkić u svom referatu na kongresu Komunističke partije Hrvatske, održanom krajem novembra 1948. godine, nije spomenuo — čak krajem novembra 1948, kad se sukob već bio zaoštrio! — sukob s Informbiroom. A budući se radiilo o visokim funkcionerima, uz to Srbima iz Hrvatske, na čelo komisije koja je ispitivala njihov slučaj odredjen je Ranković kao Srbin i organizacioni sekretar partije. Ranković se vratio s izveštajem da sva trojica — Brkić, Žigić i Opačić — ne odobravaju način na koji se vodi sukob sa Sovjetskim Savezom, odnosno da se opredeljuju za Informbiro. Ali ni Ranković, niti iko drugi — koliko mi je poznato — nije izražavao sumnju o nekoj vezi Brkića i drugova sa sovjetskom ambasadam ili sovjetskim službama. Ali Ranković je kazivao, kasnije, da se Ljuba Radovanović, srodnik s Brkićem, istaknuti pristaša "desne frakcije" Sime Markovića, postradalog u sovjetskim logorima, posle rata povezao sa sovjetskom obaveštajnom službom. Brkić, Žigić i Opačić su isključeni iz partije, a potom upućeni na Goli otok. Brkić je tamo, a i kasnije, ispoljio izuzetnu upornost. Hapšen je i osudjivan i posle puštanja iz logora. Po mom uverenju poslednji je put, sedam-

desetih godina, osudjen bez stvarnog razloga, kao nepokoran, u kampa-nji protiv "kominformovaca". A Žigić je u logoru umro u štrajku gladju, uzalud tražeći da ga, po njegovom tvrdjenju, kao nevinog poseti neko iz vođstva.

Ne mogu odmeriti u kojoj meri sam uplvisao na književnika Mihaila Lalića da se suzdrži od izjašnjavanja o sukobu sa Sovjetskim Savezom i o hapšenjima "informbirovaca", ali sam s njim imao o tome — na njegove traženje — poduži otvoren razgovor.

Sukob sa Sovjetskim Savezom i zemljama "narodne demokratije" kao i komunističkim partijama, još nije ni opisan ni objašnjen. On ima mnogih "tajni", ne samo faktičkih, nego još više psiholoških i ideoloških. Ovde sam ispričao samo ono što sam lično doživeo i upamtio — tek delić stvarnosti, bolne, sulude i heroične. Spomenuću i zbog čega je 1949. godine smenjen ministar spoljnih poslova Stanoje Simić i tu dužnost preuzeo Edvard Kardelj, da ni ta "sporednost" ne bi, eventualno, ostala nepoznata. Simić se, kao kraljevski ambasador u Moskvi, 1944. godine izjasnio za Tita, odnosno za AVNOJ i Nacionalni komitet. Uz to je on isticao svoju povezanost, svoju bliskost, s vrhovima iz sovjetskog Komesarijata za spoljne poslove. Posle ostavke Šubašića, u eri srdačnosti sa Sovjetskim Savezom, on je unapredjen za ministra spoljnih poslova. Ali 1948. godine odnosi su se preokrenuli. Simić, sa svojim predratnim, "gradjanskim" shvatanjima i mentalitetom ne samo što se nije najbolje snalazio u sukobu komunističkih država, nego je — zbog svog ranijeg hvalisanja o bliskosti i dogovaranjima sa sovjetskim funkcionerima — postao i pomalo sumnjiv. Nametalo se da taj važan i nadasve osetljiv položaj preuzme jača i nesporna ličnost, pa je odluka pala da to bude Kardelj.

A dogodila se u to vreme — 1949. ili 1950. godine — i jedna smešna, ali karakteristična zgoda Koči Popovića. On je bio zalutao automobilom na granici prema Trstu, pa ga je pogranična straža zadržala zbog loših telefonskih veza čitav letnji dan, dok nismo obavešteni Ranković i ja, da ga "oslobodimo". Koča je uzalud dokazivao straži da je on načelnik Generalštaba i generalpukovnik. U jednom momentu mu je komandir straže dobacio: Lako je meni s manjim činovima — muka mi je s generalpukovnicima... — A Koča je, kasnije, premda povredjen — ciljajući na Arsa Jovanovića i Žujovića — cinično dobacivao: Pa, tako mu i dodje! Procentualno je najviše izdajica među general-pukovnicima.

10.

Organizovanje logora na Golom otoku za "informbirovce", "kominformovce", kako su nazvane pristaše Sovjetskog Saveza i prosovjetskih kompartija — tada su to bile sve partije bez izuzetka! — započeto je bez ikakve zakonske osnove. Najpre je počelo hapšenje i slanje "informbirovaca" u logor, pa je tek potom donet "zakon" o prinudnom "društveno-korisnom radu" — kako je "čedno" označen i ozvaničen logor. Štaviše, ni najuži partijski forum, Politbiro, ni uže telo ovog foruma, Sekretarijat (Tito, Kardelj, Ranković, Djilas) nisu doneli odluku o logoru. Odluku je doneo Tito i proveo je u život preko Rankovića, odnosno Rankoviću podređenog aparata državne bezbednosti.

Tito je i u tome — kao i u mnogočemu, ako nije bio siguran u jednodušnost — zaskočio forum i "svršio stvar" s nadležnim drugom — u ovakvim pitanjima skoro isključivo s Rankovićem. Iz toga ne treba zaključiti da bi on naišao u Politbirou ili Centralnom komitetu na protivljenje. Ne, on se jednostavno pribojavao da bi takvog protivljenja moglo biti, pa da bi to moglo stvoriti — s obzirom na legitimitet tek izabranog CK i Politbiroa — dodatne teškoće. Jer ako bi se neko ipak pobunio protiv te odluke izvan i mimo foruma, s njim se lakše bilo obračunati, obzirom da nije istupio na forumu kao njegov punopravni član.

Tito je, jednostavno, kalkulisao ovako: Ako i ima neko da se ne slaže, taj će morati da se pričuti, a u svakom slučaju neće moći da istupi na forumu i time unosi veću zabunu i stiče legalnost. Sem toga, "samostalno", vankolektivno odlučivanje je odgovaralo Titovom samovoljnom mentalitetu i njegovim autokratskim koncepcijama vlasti.

Ja sam — iako sam bio jedan od četvorice sekretara CK — za odluku o logoru doznao u Crnoj Gori, krajem leta 1948. godine. Obavestio me Andro Mugoša, član crnogorskog partijskog vodjstva. Naredba je došla preko unutrašnjih poslova, da se odmah počne s hapšenjem i skupljanjem onih koji su se izjasnili za Informbiro, radi njihovog upućivanja u logor. Baš u logor! Sećam se da me je saopštenje u prvi mah iznenadilo, kako zbog toga što nisam bio obavešten o njemu, iako sam pre par dana bio u Beogradu, tako i kao vrsta kažnjavanja, omražena i ozloglašena.

Razmišljajući o tome — tada, pa i danas — uvidjao sam da su se morale preduzeti radikalne, oštrije mere protiv prosovjetskih pristalica. Oni su se ne samo umnožili, nego su razvijali ilegalnu delatnost i javljali se gde ih niko nije očekivao. Tolerisanje prosovjetskih

komunista i simpatizera — u jednopartijskom sistemu kakav je bio naš — izazvalo bi nestabilnost i nesigurnost. Jer to nije bio ni u čemu demokratski sistem, gde bi se suprotnosti izbalansirale i ublažile. Sloboda "kominformovaca" u sveopštoj neslobodi ne bi mogla biti shvaćena drukčije nego kao popuštanje, kao kapitulacija pred Sovjetskim Savezom i legalizovanje prosovjetske opozicije kao jedine. A povrhu svega, agresivnost sovjetske i prosovjetske propagande navešćivala je i mogućnost intervencije i podrške "zdravim snagama". U takvim okolnostima bi neodlučnost i mlakost besumnije urodile poraznim posledicama za nosioce politike, pa time i za politiku, samostalnost razvitka, odnosno državne i partijske nezavisnosti od Sovjetskog Saveza.

Ukratko, u datoj strukturi, s datim okolnostima, "staljiniste", "kominformovce", morali smo onemogućiti nekom radikalnom merom. U prvi mah možda i logorom, ako smo hteli da izbegnemo zabunu i slabljenje, i onemogućimo povezivanje eventualne spoljne intervencije s unutarnjom, unutarpartijskom opozicijom. No način postupanja s pohapšenima, s ulogorenim i njihovim porodicama — to je već nešto drugo! Tako postupati nismo morali. Takvo postupanje je poticalo iz naše ideološke isključivosti, iz naših vlastitih lenjinističkih i staljinističkih struktura, a delom i iz naših nacionalnih, balkanskih odmazda.

Ne da prepustimo analize, odnosno zaključivanja, istoričarima i filozofima! Vratimo se samoj priči, koja — kako je ja danas vidim — nije samo poraz i sramota za jugoslovenski komunizam, nego i za epohu i ljudsku vrstu kao takvu. Jer ako bi se taj jugoslovenski, kao i onaj sovjetski, "Gulag" objašnjavao jedino "neljudskom", "antiljudskom" prirodom komunizma, zapalo bi se u uprošćena, takodje ideološka prosudjivanja. A radi se, rekao bih baš o tome da je i tu ideologija samo motivacijski izraz, idealno opravdanje, ljudske besomučnosti, ljudske težnje za gospodarenjem i potčinjavanjem. Jer logori, jer slamanje ljudi, nisu ni izum ni specijalnost komunista. Takvi kakvi smo bili, s idealom kakvim smo se zanosili i s apsolutnom vlašću kakvom smo raspolagali, mi, iz vrha, nismo ni umeli ni mogli drukčije da postupimo nego da strpamo protivnike u logor. Ali da je postupanje s logorišima bilo diskutovano — da diskusija nije bila onemogućena unapred Titovom svemoćnom samovoljom — javile bi se razlike, izbili na površinu i drukčiji, razboritiji i humaniji postupci. Jer bilo nas je koji smo bili svesni ne samo "neizbežnosti", nego i užasnosti zasnivanja logora. Sećam se da sam — po povratku iz Crne Gore, posle saznanja o logoru — primetio Rankoviću, vozeći se s njim oko Dedinjske, odnosno Topčiderske zvezde: Mi sada postupamo sa Staljinovim pristalicama kao što je on postupao sa svojim protivnicima! — a da mi je on na to užasnut, uzvratilo: Molim te ne govori sada o tome.

Postupano je loše i s porodicama: izbacivanje s posla, javna "raskrinkavanja", isterivanje iz partije, pritisak na supruge — prečesto uspeo pritisak — da se razvedu od muževa "izdajnika".

Mesto za logor — Goli otok, naspram Senja u severnom Jadranu — vrh državne bezbednosti je izabrao smišljeno, posle ispitivanja na licu

mesta i iz nekoliko predloga. Goli otok je imao najviše prednosti — podesan za obezbeđenje, "sibirski" usamljen i nenaseljen. Čuo sam da su ga odabrali šefovi bezbednosti Hrvatske. Bio je taj otok udaljen, nedokučiv eventualnoj sovjetskoj intervenciji. Pozitivne strane prevagnule su nad negativnim — nad bezvodnošću i ogoljenošću, nad jarom i burama. Jer svrha logora i nije bila "letovanje" nego "rad" i "prevaspitanje". Istina, ovo prvo — rad, razumni rad — bilo je teško ostvariti na Golom otoku, iako su se vrhovi državne bezbednosti trudili da i to postignu i da logoraši ne samo odrade troškove nego i "korisno doprinesu". A budući da je otok goli kamen, kamen je najpre i privukao službenike državne bezbednosti. Misli se da u tom kamenu ima i kvalitetnog mermera, pa je, kao ispitivač, na Goli otok vodjen i skulptor Antun Augustinčić. Nekakav mermer je i nadjen, ali — na Augustinčićevu žalost — nepodesan za skulpture, jer mahom razdrobljen, tako da se mogao upotrebiti jedino za pepeljare i slične sitne izradjevine. A kao na zanimljiv, bezmalo mistični detalj, visoki službenici državne bezbednosti su ukazivali, u neslužbenim, intimnim razgovorima, da se najviši vrh na kopnu prema Golom otoku zove Markovo brdo. Marko je pseudonim, takoreći drugo ime, Aleksandra-Leke Rankovića...

U početku su u logor upućeni oni koji su se manje-više otvoreno izjasnili za Informbiro i Sovjetski Savez. Lica koja su sovjetske službe zavrbovale — bilo medju emigrantima u Sovjetskom Savezu bilo u zemlji — mahom su sudjena pa potom slana u logor.

Za Informbiro, odnosno za Staljina i Sovjetski Savez, opredeljivali su se iz raznoraznih pobuda. Niko ne može tačno reći koliki je procenat ovog ili onog opredeljenja u ukupnom broju "informbirovaca", iz jednostavnog razloga što je takva statistika neizvodljiva, jer su neodredive, nemerljive ljudske težnje.

Besumnje je medju informbirovcima bio izvestan broj idealista, odnosno dogmatika koji nisu mogli, ni želeli, da se odreknu internacionalizma, internacionalnog komunizma i njegove glavne "tvrđjave" — Sovjetskog Saveza. Takvo odricanje je bilo skopčano s već formiranom svešću, sa ustaljenim, nepovredivim i proverenim učenjima. Ako bi neko, takav, i mogao priznati da Staljin i komunističke partije u ponečem greše prema Jugoslaviji, to nije bilo dovoljno da opravda raskid s "majkom" i "maticom" pokreta. Jer grešaka i grešenja je oduvek u komunizmu, ali komunisti su ih uvek uvidjali i ispravljali. Ispravnost, "naučnost" ideologije i vernost konačnom cilju osigurava im i ubuduće da greške ispravljaju, da nadju pravi put. Takvih idealista-dogmatika je — po mom sudu — bilo manjina. A medju njima je bilo podosta "starih komunista" — predratnih i ratnih članova partije. Držim da je takvih idealista-dogmatika bilo i medju onima koji su bili u sovjetskoj obaveštajnoj službi, iako se smatralo i smatra — medju jugoslovenskim zvaničnicima — da su to "prodane duše" koje ne zaslužuju ni razumevanje ni sažaljenje. Pa i u jugoslovenskom vrhu su idealizam i dogmatizam bili snažni, kod nekog manje, kod nekog više. Kako bi neko mogao da zagazi u takav sukob i takvo

obračunavanje, ako ne bi bio uveren da brani istinu i pravičnost, odnosno istinski socijalizam?

Držim da su najveću grupu medju informbirovcima činili nezadovoljnici — nezadovoljnici karijerom, priznanjima, tretmanom. Takvih je bilo i "starih" i "mladih" — svakako "mladih" više, jer su mladi, ratni i poratni, i inače bili u većini. S krajem rata, s izgledima na pobeđu, a pogotovu posle rata, svakojaki karijeristi su nagrnuli u vlast i partiju, pa je takvima i sukob Sovjetskog Saveza s Jugoslavijom pružao, u početku, verovatne i lake izgleda. Ali pogrešno i naivno se misli da medju revolucionerima nema surevnjivosti, i to surevnjivosti najmračnijih, najžešćih i najnasilnijih. Surevnjivosti rastu, prevladaju, s izgledima pobeđe i udela u vlasti — surevnjivost je samo naizgled suprotna, nespojiva sa žrtvovanjem i solidarnošću. Jer malo ko, ako je revolucioner, priznaje drugom da je veći revolucioner. To bi značilo priznati i da si neodaniji, neuvereniji, neplemenitiji. A činjenica da se revolucionarnost i revolucija tretiraju medju revolucionerima kao najviše vrednosti, nekog smetenjaka i maloumnika, a inače odličnog borca, revolucionera, lako navodi i zavodi da neodmereno, bezumno procenjuje svoje zasluge i svoja prava.

Bilo je medju "informbirovcima" i podlaca i beskičmenjaka, koji su se naprosto prevarili u računu. Takvi su najčešće u logoru postojali doušnici i mučitelji svojih sapatnika. Ali bez obzira na političke ili moralne kvalifikacije, besumnje je najveći broj onih koji ne bi ni dospeli u logor da je bilo iole nedogmatskog i zakonskog, razboritog postupanja. Hapšenja i slanja u logor su vršena zbog neprijavlivanja intimnih "kominformovskih" razgovora ili čitanja letaka i slušanja radio-vesti. Stradali su, naknadno, oni koji su u vreme Rezolucije rekli da je trebalo ići u Bukurešt na zasedanje Informbiroa, na kome je osudjena jugoslovenska partija.

To prestrogo, neodmereno i neobzirno postupanje je posledica stava da treba "kominformizam iščupati iz korena". Taj, takav stav nije odredio nikakav forum. Odredio ga je Tito koji je bio najviši, ako ne i jedini forum, naročito u takvim pitanjima. Tito je iz sovjetskog, staljinističkog iskustva, a takodje i iz vlastitih težnji i ambicija, znao da i njega i državu može, posle revolucije, jedino ugroziti unutarpartijska komunistička opozicija. Tito je tada, u jesen 1948. godine, praskao, i to ne jedared ili slučajno: U haps, u logor! Nego šta, kad hoće da služe drugima protivu svoje partije!

Zatvorenici su, u to vreme, bili izloženi ne samo nebrizi, nego prečesto i samovolji službenika. Istraga nije bila vremenski ograničena. Dešavalo se da zatvorenici provedu i više od dve godine, a da istraga nad njima ne bude okončana. Nova, revolucionarna vlast unela je u zatvore ne samo nasledjena nego i svoja iskustva iz mučenja i stradanja revolucionera po kraljevskim i ratnim tamnicama.

A na Golom otoku nisu važile "uredbe" iz ostalih zatvora, niti ponašanje prema "redovnim" zatvorenicima. Prema novom, unutar-komunističkom neprijatelju nametnuli su se i novi, "savršeniji" metodi. Postavljen je "zadatak" i "princip" da zatvorenike na Golom otoku treba "prevaspitati": Tito se, u tom smislu, i javno hvalio.

U 1949. godini, naročito posle procesa Rajku u Budimpešti, i nama, u vrhu, najzad je nesporno postalo jasno da su pod lažnim izgovorima izvršena istrebljivanja antistaljinističkih partijskih opozicija u Sovjetskom Savezu, pa i jugoslovenske emigracije u Sovjetskom Savezu. Takvu, "rajkovsku" sudbinu je Staljin i nama, očito, bio namenio. Tito je, u vezi s tim, u to vreme primetio: Trebalo je opozicionere udariti po glavi, ali nije trebalo uzimati glave...

Ta titovska nijansa — "po glavi, a ne glave", besumnje je razlog što nije bilo mnogo ubijenih "kominformovaca". Ali ona čini i osnovu nevidjenih i nečuvenih prinuda, pritisaka i mučenja na Golom otoku. "Prevaspitanje", "udaranje po glavi" tamo je preneto na same logoraše, na "revidirce", odnosno saradnike službe bezbednosti. Organi bezbednosti su nastojali da se što manje neposredno mešaju i da što više "prevaspitanja" prepuste "samoupravi" — baš tako su se i zvali organi nadzora i uprave sačinjeni od samih logoraša "revidiraca", to jest onih koji su "revidirali" svoj raniji "kominformovski" stav. Takvi "revidirci" bili su ne samo bezobzirni da bi se umilili i što pre izvukli, nego su bili i inventivni u naterivanju sapatnika da "revidiraju" stav. Mržnja i podlost prevernih prema dojučerašnjem istoverniku nemaju ni mere ni granice.

Osude na logor, na Goli otok, izricali su organi bezbednosti. Prema zakonu te osude nisu mogle biti veće od dve godine, ali su mogle biti neograničeno ponavljane. Nisu retki logoraši koji su odležali po desetak godina.

Već prilikom dolaska, zatvorenika je dočekivalo iznenadno, smišljeno mučenje. Bio je gurnut, bačen na dno broda, a pri izlasku na otok je prolazio kroz šibe, kroz dvored logoraša koji su se, međusobno nadgledajući jedan drugog, takmičili u udaranju: ako su izbijene oči bile retkost — polomljeni zubi i rebra nisu. A bilo je i nepopravljivih, koji su podlegli linčovanju, planiranom i "neplaniranom".

Logori nisu imali poseta porodice. Nisu primali, bar ne u prvo vreme, ni pisma ni pakete: porodice, dok se nije raščulo, nisu ni znale gde su, pa su pisma adresirale na broj, kao kada se piše vojnicima.

Rad logoraša nije bio samo težak, prinudan, nego često i besmislen. Jedna od kazni je bila prenošenje teškog kamenja. Radilo se po svakom vremenu, a u najmučnijem sećanju logoraša ostao je — kako sam ja shvatio — rad na žegi, na kamenitom tlu. U državnoj bezbednosti su se zanosili da od Golog otoka naprave proizvodno preduzeće. Vrhovi Udbe su se u tom periodu i inače petljali oko ekonomije i osnivali izvozna preduzeća. Ali od te "proizvodnje" nije ispalo ništa do patnje i sumanutosti.

Logoraši su prilikom oslobadjanja primali obavezu da ne pričaju o stanju u logoru i o metodima prevaspitanja. Ta obaveza se i bez obavezivanja po sebi podrazumevala. Ali se postupno, pogotovu posle pada Rankovića 1966. godine, raširila istina o logoru.

Posle osude nada mnom u Centralnom komitetu, januara 1954. godine, čuo sam podosta priča o Golom otoku. Kao najstrašnije, najčešće isticane, bile su one o ponižavanju: "nevidljavne", "nerevi-

dirce" naterivali su da nose natpise "izdajnik" i slično, propuštani su kroz šibe, zamakane su im glave u noćne sudove.

Istinu o Golom otoku, u svoj njenoj užasnoj konkretnosti, niko u vrhu nije znao — čak ni sam Ranković. Ali niko iz vrha ne bi mogao da se opravda — svako je tu bar deo te istine naslućivao. Jer postupanje s porodicama je svima bilo znano. A iz logora su ubrzo počela da stižu i javna kajanja.

Ja sam bio protivu objavljivanja tih izjava, smatrajući da nam takva pomoć nije potrebna i da takve izjave bacaju ružno svetlo na nas same kao njihove iznudjivače. Istina, moj otpor je bio preslab, nedovoljno argumentovan. Kardelj, mada bliži meni, bio je bezmalo indiferentan u tom pitanju, a Ranković je insistirao, svakako oslanjajući se na Tita, da se takve izjave objavljuju, jer demorališu "informbirovce", pa su i objavljivane.

Prvo nepobitno i alarmantno upozorenje o stanju na Golom otoku došlo je od književnika Dobrice Ćosića. Ćosić je u leto 1953. godine — delom iz svoje unutarnje uznemirenosti, a delom iz literarne radoznalosti — uz moju pomoć dobio dozvolu da obidje logor. U septembru se našao sa mnom u Vrnjačkoj Banji i saopštio mi da je stanje u logoru nezamislivo strašno. Čim sam se vratio u Beograd, upozorio sam na to Rankovića. Dobrica je pozvan u Centralni komitet i pred Rankovićem i Kardeljom izneo manje-više ono što je meni ispričao u Vrnjačkoj Banji. Kardelj je bio ogorčen: Znao sam — rekao je — da će nam se tamo dogoditi neka takva pizdarija! — Kardelj nije psovao, ali dešavalo se da mu se u lutnji omakne "jača reč". A Ranković je naredio istragu, izvršio neka smenjivanja i znatno poboljšao stanje.

Ali logor je ostao. I trajao potom godinama. Sve dok ga zbliženje sa Hruščovom, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, nije učinilo "nezgodnim" za režim u Beogradu. A sam zakon o logoru — koliko mi je poznato — nije ni do danas ukinut. Tito je u govoru u Novom Sadu povodom hapšenja učesnika "kominformovskog Barskog kongresa" — zapretio obnavljanjem logora: Mi imamo nešto za njih.

Opredeljenje za Informbiro, odnosno za Sovjetski Savez, bilo je različito od republike do republike, tačnije rečeno od narodnosti do narodnosti. Među Crnogorcima, premda čine najmanju republiku i najmanju grupu, bilo je apsolutno, a ne samo relativno — najviše pristaša Informbiroa, odnosno Sovjetskog Saveza. Zatim dolaze Srbi — i to u većem broju Srbi iz prečanskih krajeva, Hrvatske i Bosne, nego iz Srbije. A ako se i Crnogorci pridodaju Srbima, jer i jesu deo srpskog naroda, onda broj Srba informbirovaca toliko premašuje sve ostale, da bi to moglo navesti na zaključak da je informbiroština srpska pojava, bar pretežno. Jer mada ni Makedonci nisu bili "čisti" od informbiroštine, a kod Hrvata "informbirovaca" bilo uglavnom u ustaničkim, dalmatinskim krajevima — Slovenija je "informbirovaca" imala u toliko malom broju da nisu ni primećeni, a nekadli da su predstavljali neki problem. Takav raspored pobudjuje na razmišljanja, mnogoznačna. Svakako je upadljivo da je sukob sa Sovjetskim Savezom razotkrio da u opredeljivanju za Sovjetski Savez ideologija

ne samo što nije jedini, nego nije ni glavni faktor, a da su primarna nasledja, kulturna i istorijska, kao i socijalne i mentalne sklonosti.

Ja sam po povratku iz Sjedinjenih Američkih Država sa zasedanja Ujedinjenih nacija 1949. godine — na sastanku kod Tita predložio ukidanje logora i predavanje onih koji su za sud — sudu. Kardelj se prvi tome usprotivio: Baš sad nam je logor krvavo potreban... — I Ranković je bio protiv: "Kominformovaca" je bilo previše da bi se s njima moglo "izići na kraj" pomoću sudova. Po njegovom kasnijem kazivanju oko 12 hiljada je prošlo kroz logor. Tito je, s dvoumnim izrazom, otklonio moj predlog kao preuranjen. On nije imao ni poverenja u efikasnost našeg sudstva.

Karakteristično je — za vreme i odnose u kojima se naš sukob sa Sovjetskim Savezom odvijao — držanje štampe, kako zapadne, tako i istočne, u pitanju logora na Golom otoku. Zapadna štampa, odnosno pretežan deo te štampe, nije ispoljio nikakvo interesovanje, pogotovu ne kritičko, prema logoru Goli otok. Isto to bi se moglo reći i za zapadnu diplomatiju. Kadgod bi se slučajno spomenuli progoni "kominformovaca", zapadni diplomati, kao po dogovoru, pokazivali su prećutno, mada dvosmisleno razumevanje: nezavisnost i država su ugroženi kombinacijom spoljnog i unutrašnjeg pritiska. Ali je u tom držanju "zapadnjaka" bilo i zlobnog radovanja; treba pustiti komuniste da se međusobno istrebljuju, jer se time najdrastičnije otkriva i sama priroda komunizma. Bio je i jedan pokušaj, neke antilogoraške organizacije iz Pariza, da poseti logor. Smatrao sam da to treba omogućiti, pa su se i vrhovi državne bezbednosti (Svetislav Stefanović) s tim preko volje saglasili. Držim da je do posete i došlo, 1951. ili 1952. godine, ali ne na Golom otoku, nego na nekom cestnom radišću — svakako uz obavezna upozorenja logorišima kako da se drže i šta da govore.

"Istočna", kao i emigrantska "kominformovska" propaganda je prećutkiivala logor na Golom otoku, iako je baš o Jugoslaviji obilovala najbesmislenijim i najbesramnijim izmišljotinama. Propaganda komunističkih partija — svih bez izuzetka, mehanički je — preko ustaljenih sovjetskih agentura (na primer, Vidali u Trstu, *Imanite* u Parizu itd.) uvećavala i nametala partijama klišetirane teze Moskve, uz obavezno i "slobodno" ocrnjivanje jugoslovenskog vodjstva i prilika u Jugoslaviji. "Klasni" kontrarevolucionarni protivnici nisu ni usred gradjanskog rata na takav način — s toliko izopačene, lažljive i krvoločne maštovitosti — govorili i pisali protivu jugoslovenskog vodjstva, svojih dojučerašnjih drugova, komunista malo ili nimalo drukčijih nego što su i sami. Za "klasne" neprijatelje, za kontrarevolucionere, mi komunisti smo bili "bauditi", sumanuti i odnarodjeni bezbožnici koji svojim preuranjenim oružanim napadima izazivaju okupatore da istrebljuju narod. I, svakako, "agenti Moskve" koji nameću zajedničke žene i zajedničke kazane. "Klasni neprijatelj" je istrebljivao, bez milosti i mere, komuniste — i sam se diveći njihovoj odvažnosti i njihovom žrtvovanju.

A za Moskvu, za "kominformovce" su se jugoslovenski komunistički vodji preobrazili, takoreći prekonoc, u bivše agente Gestapoa

i Ovre, plaćenike Amerike, fašiste i potpaljivače rata. Sramočeno je četvorogodišnje žestoko, besprimerno ratovanje protivu okupatora, sramočena je jedna velika revolucija malog naroda — sramna, izdajnička smrt je namenjivana vodjima i stotinama hiljada komunista i patriota. Neću reći da u jugoslovenskoj propagandi nije bilo preterivanja, uobraženosti, neodmerenosti i netačnosti — ta i mi smo bili od istog "tkiva", "naročitog kova". Ali osnovni ton, koji su davali vodji, u svojim istupanjima, ostao je principijelan i dostojanstven.

Naša kontrapropaganda i propaganda su ubrzo postale konkretne i kritičke. U tome su se naročito isticali novinari *Borbe* koja je tada imala najveći tiraž i smatrana najpozvanijom i najodgovornijom. A medju tim *Borbinim* novinarima — Bogdan Pešić i Jaša Almuli, koji su pronašli i adekvatan, ironičan, ton i adekvatnu, kratku i činjeničku, formu. Dejstvo njihovog pisanja — baš zbog toga što je odstupalo od šablona i bilo rasterećeno od teoretisanja — imalo je ogroman, živ i upečatljiv upliv.

Čak su i "kominformovski" emigranti u Moskvi (koji su, inače, uživali privilegovan položaj u odnosu na druge, na primer španske emigrante) intimno bili zapanjeni što ne mogu objaviti brošuru o Golom otoku. Ali u "nedoslednosti" Moskve ima logike: mada su jugoslovenski vodji najčešće okrivljavani za gadosti i zločine koji im nisu na um ni pali — jugoslovenski logor, Goli otok, suviše je opominjavo na sovjetski "Arhipelag Gulag", a da ne bi bio prećutan... "Kominformovce" je Moskva — mi u vrhu smo to predviđjali i znali — koristila samo onako i donde dok su njoj trebali.

Goli otok je — po mom sudu — najmračnije i najsravnija pojava u jugoslovenskom komunizmu. Goli otok je i nešto više, nešto gore i užasnije: neslućeno posrtanje i neslućeno ponižavanje. Niko ko je boravio na Golom otoku nije se vratio "čitav" — neogorčen ili neslomljen. Ne verujem ni da će oni koji su logorom na Golom otoku upravljali ikada biti spokojni. Oni neće moći da shvate i opravdaju sebe, uprkos zadacima koje su imali i uslovima u kojima su bili prisiljeni da deluju.

11.

U sebi sam se neprestano kidao između literature i politike — već na početku svoje delatnosti. A s usponom u forume to kidanje, ti podsticaji ka literaturi, ne samo što nisu slabili, nego su jačali.

Sa završetkom rata spopali su me nemiri i užasavanje da ću, već "literarno zaparložen", promašiti istinsku, unutarnju čežnju svog postojanja ako se ne vratim literaturi, ako dopustim da me svakodnevni politički život uvuče u svoj vrtlog. O tome sam govorio i s Titom, spomenuvši da sam već pre rata — ali tada bi to bili likvidatorstvo i oportunistički — isticao želju da se posvetim literaturi. On mi je odgovorio da je prerano, da sam još potreban partiji: Rasporedi nekako posao i za literaturu i za partijski rad. — I ja sam rasporedjivao svoje radno vreme, ali uzaludno, neuspešno: politički zadaci su sami po sebi neodložni, politika apsorbuje čitavu ličnost i na nižim i "neintelektualnijim" stupnjevima, pogotovu ako se neko njome bavi predano i odgovorno. U leto 1947. godine povukao sam se na Pokljuku u Sloveniji, u kućicu preteklu iza ratnih razaranja, da pišem — i napišem u toku mesec, mesec i po dana — dugo, predugo nošen u sebi roman o borbi i raspadanju jednog plemena. Taj rukopis sam uništio, ali su se iz te teme kasnije, na robiji, razvile *Izgubljene bitke*.

I zbilja, već sam se u sebi rešavao da presečem ta svoja dvoumljenja između dužnosti i ljubavi, između politike i literature, a nad našu partiju — a preko partije, budući da je ona imala monopol nad društvom, i nad zemlju — nadvila se nepredvidljiva, kobna grožnja Sovjetskog Saveza i Staljina. Ali ako su nam svest — ideološka srodnost sa Sovjetskim Savezom — zabranjivali, pa i onemogućavali, da predvidimo opasnosti koje se kriju u ljubavi i odanosti sovjetskoj državi, još manje smo bili svesni energija i saznanja koje će sukob sa Sovjetskim Savezom u nama pokrenuti i uobličiti. Sukob sa Sovjetskim Savezom doživeo sam kao iskušenje i nadahnuće, kao kulminaciju jugoslovenske revolucije: u tome, dakako, nisam bio usamljen, ali sumnjan da je i kod koga, u vrhu, to doživljavanje imalo toliko prelomnu i čistilišnu intenzivnost.

U sukobu sa Sovjetskim Savezom nazreo sam nagoni i svesno "svoje vreme" — svoje pozvanje i svoju integralnost. Nije slučajno što i sada smatram taj period svoje političke, političko-intelektualne delatnosti za najplodniji, najsmelij i najodsudniji.

Svakodnevni posao u Sekretarijatu Politbira i Agitpropu ne samo što me nije omeo, nego kao da me podsticao, na publicističku aktivnost. I sâm sam se začudio, kada sam pre tri-četiri godine pregledao *Borbu*, obimnošću te svoje aktivnosti. Promaklo mi je veoma malo

važnih, prelomnih zbivanja, a da ih nisam propratio svojim istupanjem. I što je značajnije — značajnije za to vreme, za stanje u partiji, pa i za procenjivanje moje tadašnje delatnosti — izlagao sam, teoretski, ne samo osobenosti naših iskustava, nego i "prirodu" sovjetskog sistema, koja ga je neminovno dovela do nasrtaja na našu partiju i našu zemlju. Ustvari je s tim i takvim mojim istupanjem otpočeo i produbio se stvarni raskid sa Sovjetskim Savezom. U tome je sporedan bio moj temperament. Presudni su bili moj intelektualni nemir i moje moralno zgražanje nad sovjetskim postupcima.

Ali bio bih nepravedan, a ne samo razmetljiv, ako ne bih istakao da u toj mojoj delatnosti znatnog udeła imaju diskusije, naročito s Kidričem i Kardeljem. Moja originalnost, ukoliko je ima, sastoji se u tome što sam uopštavao rasute tokove i nekategorička razmišljanja koja su se javljala u partiji, pa i u mojoj najbližoj okolini. Na to me gonila neka unutarnja neodoljivost, neka otpornost prema laži. Ona će se neuporedivo intenzivnije javiti u mom kasnijem sukobu s Titom i kritičkom sagledavanju komunizma.

U meni se, već u prvim danima posle V kongresa, ako ne i u toku njega, složilo uverenje — da je V kongres, uprkos tome što je snažno, spontano manifestovao jedinstvo, ostao šupalj, nedorečen u bitnim pitanjima, naime — u ideološkom i iskustvenom distanciranju i diferenciranju od Sovjetskog Saveza. U svest, iz noćnih budjenja, prodiralo mi je saznanje da Staljin i staljinovci i love nas zamkom istovetnosti s njima — našim dokazivanjem da smo isti i da smo im verni. Jer ako je tako, zašto ih ne slušamo, zašto se prepiremo? To je bilo, u biti — danas mi tako izgleda, a tako sam to smučeno i doživljavao — osećanje nacionalne i revolucionarne osobenosti, uprkos nasledjenim, pozajmljenim, ideološkim istovetnostima sa Sovjetskim Savezom.

A u partiji, pa i u partijskim vrhovima, vladala je u tom pogledu zabuna i nedoumica. Tako, na primer, *Borba* od 24. avgusta 1948. godine, na čitave dve stranice objavljuje članak Borisa Zihlerla, istaknutog slovenačkog partijskog teoretičara, o Komunističkoj partiji Jugoslavije — bez i rečice o Informbiro. A tih dana naša vlada upućuje proteste Madjarskoj i Rumuniji, i širom Jugoslavije održavaju se protestni mitinzi protiv Informbiroa, a moj govor aktivu Druge proleterske divizije je skoro čitava polemika s Informbiroom uz podvlačenje izgradnje socijalizma vlastitim snagama i na svoj način.

Krajem septembra Kardelj u Ujedinjenim nacijama n potpunosti podržava Sovjetski Savez — bez i rečice o sukobu s njim, jer je još uvek takva državna, "antiimperijalistička" politika. Održava se svečana akademija povodom Oktobarske revolucije, a u novinama proslavlja se šezdeset deveti rođendan "velikog Staljina". Baš tih dana dovršavam članak "O nepravednosti i neistinitim optužbama" (objavljen u *Borbi* od 2-4. oktobra 1948. godine). Taj članak sam pisao ne samo pažljivo, nego i nadahnuo, a kucala ga je Štefica, prema kojoj sam već osećao životnu, a ne samo partijsku, naklonost.

U tom članku se prvi put tvrdi — oprezno i još uvek hvalospavno, ali javno i nedvosmisleno — da Staljin nema pravo u sukobu

s nama. U članku se najzad javno i nedvosmisleno — prvi put sam to oprezno iskazao, u dogovoru s Kardeljom u jednom članku 1946. godine — dokazuje da se u Jugoslaviji zbilila *narodna revolucija* koja daje i osnove i opravdanja našem otporu neistinama i nepravdama. Osećajući važnost tog članka, dostavio sam ga Titu. Ali pošto je Tito bio precrtao, crvenom olovkom, zamerke Staljinu, pošao sam kod njega i ubedio ga, neočekivano lako, da to ostane u tekstu. Moj argument je bio da svak zna da iza svega toga stoji Staljin i partijsko članstvo je u zabuni zbog čega se o tome čuti: Dobro — složio se Tito — neka to ostane, dosta smo i štedeli Staljina...

Osporavanje Staljina i afirmisanje jugoslovenske revolucije u istom članku bilo je u uzajamnoj uzročnoj vezi i plod saznanog zanosa. Samim tim što je kult Staljina načet, jugoslovenska revolucija je potvrdjivala svoju samosvest, svoju bitnost. Sve do tog članka, u Jugoslaviji se za revoluciju, za period rata i revolucije, upotrebljavao neprecizni kominternovsko-titovski termin "narodno-oslobodilačka borba". Nikad nisam bio intimno ubedjen da taj termin tačno izražava naš revolucionarni proces — revoluciju kroz nacionalni rat. I danas držim da bi mobilizatorskije i ubojnije delovala terminologija koja bi isticala nacionalni, ali i revolucionarni, karakter našeg ustanka. Postavke iz mog članka — da se kod nas radilo o revoluciji, prihvaćene su spontanom jednodušnošću, pa ih je uskoro prihvatio i Tito. A osporavanje Staljinove nepogrešivosti je produbljivalo i "legalizovalo" sumnje u "socijalističku čistotu" Sovjetskog Saveza. Time je počela kritika sovjetskog sistema, mada se razvijala sporije nego saznavanje svoje revolucionarne prošlosti i revolucionarne stvarnosti.

Nastavio sam tim pravcem, katkada i nepredvidjano. Tako sam na plenumu CK Crne Gore, u januaru 1949. godine, izazvan da govorim, istakao da birokratske devijacije i odstupanja od socijalizma treba tražiti u nama samima i u sistemu čiji smo nosioci. Primećivao sam, pri tome, da me neki posmatraju sa zapanjenošću, ali i neki s oduševljenjem, kao da im se otkrila, najzad, naslućena, viša istina. Pred zgradom u kojoj je zasedao taj plenum, Cetinjski komitet, a još agilnije funkcioneri iz milicije i državnog aparata, priredili su manifestacije. Drugovi iz vodjstva su navalili na mene da pozdravim manifestante, pa sam to i učinio. Ali među manifestantima sam primetio da ima takvih — i to najgrlatijih (na primer, jedan starešina milicije) — kojima su glasovi razdrti, neuverljivi a pogledi užagreni strahom i mržnjom. Docije se otkrilo da su manifestacije inicirali "informbivrovi", od kojih su mnogi pohapšeni i upućeni na Goli otok.

No to je bila samo jedna, revolucionarna i demokratska, revolucionarno-demokratska strana sukoba sa Sovjetskim Savezom. Uporedo se odvija nešto poput "restaljinizacije" — zavodjenje krutih administrativnih mera u privredi i jačanje partijskog i policijsko-političkog aparata.

Nastranu "taktičko" podupiranje i popularisanje SSSR-a i grđenje Atlantskog pakta u štampi, nego se već početkom februara 1949. godine održava Drugi plenum CK, koji inicira i nalaže "stvaranje seljačkih radnih zadruga sa više smelosti i bržim tempom".

Time je počela kolektivizacija — manje nasilna, ali nimalo ekonomski pametnija od one u Sovjetskom Savezu. Bilo je to podleganje "birokratskoj stihiji" iz nižeg i profesionalnog partijskog aparata; ršum u organizovanju radnih zadruga već je bio u toku pre plenuma. Ali i izraz niske, imitatorske svesti — dokazivanje, otvoreno i samoljubivo, da "nismo izdali socijalizam", da smo revniji i odvažniji i od sovjetskih komunista.

I mada je Kardelj u svom referatu "uopštavao" iskustvo i davao "elan" — intimno nije bio ubedjen u čitav poduhvat. Kao što je Ranković raspolagao svojstvom — kad bi nešto postalo prihvaćena odluka — da svesrdno sprovodi ono u šta nije ubedjen, tako je Kardelj umeo sebe da "ubedi". Oba ta svojstva — u stvari se radi o istom svojstvu u dva vida — kod mene su bila potisnutija, "nerazvijenija". Ali sam i ja često — što je neminovno u politici: disciplina i kritičnost su osnova svake, pogotovu revolucionarne politike — radio i ono s čim se nisam intimno slagao. I mada sam u Agitpropu poduzeo sve što je trebalo za razmahivanje "radnih zadruga" — to je jedino značajnije pitanje o kome nisam napose istupio: jednostavno sam osećao da to pitanje dovoljno ne razumem i da postoje za to "zaduženi drugovi".

Ali u jesen 1951. godine, kada je kod Kardelja bio sastanak, kome je prisustvovao Bakarić, i kada se pretresao predlog Ivana Bukovića o reorganizaciji "radnih zadruga" — već sam bio skeptičan i u pogledu budućnosti radnih zadruga i u pogledu Bukovićevog predloga. Bakarić je bio oduševljen — ukoliko on može da se oduševi! — Bukovićevim predlogom, a i Kardelj je bio sklon, mada ne čvrsto, mišljenju da bi to, najzad, moglo biti otkriće "zdravog puta" u kolektivizaciji. Bukovićev predlog se svodio na uvodjenje ekonomskog računa u "radne zadruge" i ubrzo se pokazao bezvrednim, budući da seljaci nisu ispoljili volju ni za kakvom formom sem svojim privatnim posedom.

Tito je bio za radne zadruge, mada se na njemu nije opazio veliko oduševljenje. Ali je zato Centralni komitet bez izuzetka bio za zadruge — mnogi članovi CK veoma oduševljeno. To je odraz birokratske baze i samoubedjivanja da se "ne skreće" sa "socijalističkog puta"... "Radne zadruge" su stvarane prinudno, iako je isticano — u početku jače, a s vremenom, s razmahom akcije, slabije — princip dobrovoljnosti.

Ali kolektivizacija je kod nas bila drugačija nego u Sovjetskom Savezu. Bilo bi suviše uprošćeno ako bi se reklo da je bila manje prinudna, mada je to neosporno. Kod nas je prinuda pretežno bila duhovna — pritisak na svest i na moralno osećanje. U Crnoj Gori i Makedoniji su se "radne zadruge" munjevitno raširile (na primer, u Makedoniji je 1945. godine bilo samo dve "radne zadruge", a krajem marta 1949. godine već preko 400, dok je u Hrvatskoj broj "radnih zadruga" udvostručen u toku prva tri meseca 1949. godine). Primer Crne Gore i Makedonije, kao i drugih zaostalijih područja, pokazuje da je kolektivizacija obavljana utoliko brže, pa i lakše, ukoliko su siromaštvo i zaostalost bili veći. Tamo seljaci nisu imali bogzna šta ni da

izgube, a potajno su se nadali i da će ih izdržavati bogatiji krajevi. A što je u poljoprivredno bogatim krajevima, naročito u Vojvodini i Slavoniji, kolektivizacija takodje bila "najuspešnija", to se jedino može objasniti pritiskom i bučnim, zaglušujućim obećanjima da će "zadruga" dobiti mehanizaciju, djubrivo, socijalne i kulturne beneficije itd. Sem toga, seljaci iz bogatih krajeva imali su već nekoliko godine bolna, razorna iskustva s prinudnim otkupom, kada su morali u bescenje (Kidrič je otkup nazvao — pljačkom), prema proizvoljnim procenama, da daju čak i ono što je njima nedostajalo, i kad su na hiljade bili maltretirani i hapšeni. Kad je jednom Kidrič, na sastanku Politbiroa, izneo plan otkupa, Ranković je, beležeći u notes, uzdahnuo: Opet 12.000 uhapšenih! — Nasilnost se nije ispoljavala samo u hapšenjima i maltretiranju, nego, što je u izvesnom smislu i neodoljivije, u totalnom posvajanju svesti, a time i ma kakvih drukčijih izgleda seljaka.

Na Vojvodinu i Slavoniju se okomio i viši i niži aparat baš zbog toga što su to bila ravničarska, najplodnija područja. Verovalo se da će se s "radnim zadrugama" naglo povećati proizvodnja i time ne samo rešiti problem prehrane, nego doći i do izvoznih količina. U to vreme je i Kidrič smatrao slovenačkog radnika — zbog njegove discipline, i vojvodjanskog seljaka — zbog njegovog "lakog" predavanja novim, kolektivističkim formama, za najnaprednije socijalističke snage. U Srbiji kolektivizacija nije imala većeg uspeha — svakako zbog ukorenjenih sitnosopstveničkih formi, odnosno zbog otpora seljaka.

1949. godina, naročito sredina, leto te godine, bila je prelomna — ako i ne za svest, za ideološko odvajanje, a ono za odnos Jugoslavije kao države prema Sovjetskom Savezu i istočnoevropskim državama podredjenim sovjetskoj vladi. Redjaju se, u to vreme, hapšenja i teatralna sudjenja najviših funkcionera po Istočnoj Evropi: Koči Džodze, Trajčo Kostov, Laslo Rajk, Vladislav Gomuška, i drugi. Pri tome se jugoslovensko vodjstvo prikazuje kao glavni krivac — zli duh i špijunsko-diverzantski centar kojeg je od Gestapoa preuzela američka obavestajna služba CIA i ostale imperijalističke službe.

U to vreme dolazi — po mom sudu ponajvećma "zaslugom" Staljina — do sloma grčkog ustanka. Sovjetska vlada i istočnoevropske vlade kidaju s Jugoslavijom savezničke ugovore i sprovode ekonomsku blokadu. Tog leta se, napose, zaoštavaju odnosi sa Sovjetskim Savezom povodom "progona" u Jugoslaviji "sovjetskih gradjana" — ruskih emigranata — na jugoslovenskim granicama se množe incidenti i sovjetske i prosovjetske trupe vrše preteće pokrete. I revolucija u Kini postiže tada odlučujuće, završne pobeđe, ali — uprkos našim priželjkivanjima i opreznim nadama — kinesko vodjstvo se solidariše sa sovjetskim protivu Jugoslavije.

Tito i vodjstvo tada preduzimaju najozbiljnije i najopsežnije mere za slučaj napada: pripreme za gerilski i frontalni rat, dislokacija i demontiranje preduzeća, orijentacija na izgradnju domaće vojne industrije i slično. To pokazuje da je jugoslovenski vrh bio svestan stvarne opasnosti i da je, u vezi s tim, poduzimao sve što je bio kadar. Dva Titova govora, u vezi s tim, obeležila su i dva odsudna trenutka i u saznavanju

te opasnosti i u odbrambenim pripremama. Tito je već 9. marta 1949, na III kongresu Narodnog fronta, opširno, dokumentovano i uverljivo obrazložio pritisak i blokadu kojima je izložena Jugoslavija, a 2. avgusta u Skoplju — u danima gomilanja i pokretanja trupa prema Jugoslaviji, sovjetskih u Madjarskoj i bugarskih u Bugarskoj — izjavio s nedvosmislenom odlučnošću da će se Jugoslavija braniti ako bude napadnuta. Išao sam s Titom u Skoplje. Na njemu, u putu, nije se primećivala uznemirenost, a ni ogorčenost, nego su se skupile u njemu u toku noći i izlile na mitingu. S nama je putovao i stari Dimitri Vlahov, a kad sam ga u razgovoru, u salonu vagona, upitao kako su postupali s njim u sovjetskom zatvoru, u vreme čistki, odgovorio mi je: Boj, bratko, boj! (Batinanje, brate, batinanje!) Vlahova je spasio Dimitrov, iako je ovaj na mukama već bio priznao da je turski špijun — samim tim što je bio poslanik u mladoturskom parlamentu pre Prvog svetskog rata!

Mi smo živo pratili procese po istočnoevropskim zemljama, ali nismo na njih — sve do procesa Rajku — reagovali adekvatno, s promišljenom ubojitošću. Koču Džodzea smo u početku slabo branili da mu ne bismo naškodili. A zbog pogrešnih procena državne bezbednosti zamerali smo bugarskom vodjstvu što uhapšenog Trajču Kostova ne raskrinkava do kraja — njegovu "štetočinsku delatnost", pri čemu se kao argument navodilo da je on "vodio hajku" protiv Jugoslavije! Ja sam, doduše, pratio streljanje Koči Džodzea uvodnikom (*Borba*, 14. jun 1949), ali pretežno s moralnim zgražavanjem: "Svaki komunist i svaki pošten borac za pravdu i istinu treba nad nevinom žrtvom Koči Džodzea da ispita svoju savjest". Moralno zgražavanje i verovanje u pobeđu istine nisu obuzimali samo mene, nego i ostale vođe.

U tim letnjim danima 1949. godine došlo je i do sloma ustanka u Grčkoj — uz prebacivanje krivice na Jugoslaviju, premda smo mi ustanike pomagali takoreći do zadnjeg dana. I naše vodjstvo i vodjstvo grčkog ustanka bili su svesni teškoća u koje može zapasti ustanak zbog sukoba Jugoslavija-Sovjetski Savez, budući da je najveći deo pomoći poticao iz Jugoslavije i išao preko nje. Uskoro posle rezolucije Informbiroa, u Beogradu se sastao s Rankovićem i sa mnom Zaharijades, sekretar grčkog Centralnog komiteta, i još jedan član grčkog CK. Mi smo slutili da oni, u sukobu s Informbiroom, ne mogu stati na našu stranu. To nam je i Zaharijades prećutno stavio na znanje. Ali smo se nadali da će bar ćutati ili zauzeti koliko-toliko neutralan stav. Zaharijades nas je, s tužnim izrazom, zamolio: Pomažite i dalje koliko možete! — To smo i činili. A sovjetsko vodjstvo je, preko svojih agenata i poslušnika, najpre smenilo komandanta Markosa i umesto gerilske taktike nametnulo koncentrisanje u utvrđenjima i utvrđenim linijama, što je dobro došlo tehnički i organizaciono nadmoćnijem neprijatelju. Ne treba smetati s uma da je Staljin našoj i bugarskoj delegaciji već u februaru 1948. godine takoreći naredio — da ustanak u Grčkoj treba "svernuti" (saviti, stišati), a to je bilo u skladu sa njegovim sporazumima o posleratnim sferama uticaja između SSSR i zapadnih velesila. I baš zbog toga što smo sve to znali i

iskusili, prebacivanje krivice za slom grčkog ustanka na nas izazivalo je ogorčenje, ali i gorko saznanje da je Sovjetski Savez velika sila "kao i druge".

Ali, mi smo zaostajali u ideološkom razgraničavanju, ideološkom odvajanju od Sovjetskog Saveza i njegovog "socijalizma". To su najoštrije, već tada, uočavali Kardelj, Bakarić, Kidrič, Milentije Popović i ja — dakako svaki na svoj način. Tito je još i tada zazirao od ideološkog obračunavanja sa Sovjetskim Savezom. Štaviše, on se tome opirao. Kad smo ga Kardelj i ja ubedjivali, pred naš odlazak na zasedanje OUN u Njujorku, 1949. godine, da moramo otpočeti dublju, ideološku kritiku sovjetskog sistema — inače naš otpor postaje neshvatljiv i dovešće do konfuzije i rasula u partiji, on je primetio: Teško mi tu možemo izići s njima na kraj. Oni znaju svakojake citate... — Uzvratilo sam mu: Pa citate znamo i mi, i možemo pronaći i mi... — Tito se priklonio, a kasnije i uključio u ideološko obračunavanje sa sovjetskim sistemom — na njemu svojstven, jednostavau i jezgrovit način.

Mučeci se, tražeći odgovore, zbog čega sovjetski vodji tako postupaju prema nama, a i prema drugim partijama i komunističkim zemljama, ni ja, ni drugi "partijski teoretičari", nismo se mogli zadovoljiti "vulgarnim" i "buržoaskim" objašnjenjima da sve to potiče iz zaostalosti Rusije i iz diktatorske, totalitarne prirode sovjetskog sistema. Milentije Popović je u jednom članku za *Komunist* — ja sam mu, kao urednik, pomagao u redigovanju, ali osnovne ideje i struktura su njegovi — otkrio da odnosi između socijalističkih država ne mogu biti ravnopravni dogod su te države kakve jesu, dok su odnosi među njima zasnovani na robno-novčanoj razmeni. Milentije je to živo opažao i iz prakse, budući je bio ministar spoljne trgovine, a ta trgovina je bila pretežno orijentisana prema Istočnoj Evropi. Taj Milentijev članak je preštampan i u *Borbi* i imao je ogroman, otrežnjujući značaj za vodeće, misleće vrhove partije. A ja sam se vraćao Lenjinu, udubljivao u njega, dakako još uvek verujući u ispravnost njegovog učenja. Tako sam — kad i Milentije neizbežnost nepravdi u ekonomskim odnosima među socijalističkim državama — i ja otkrio da je Lenjin predviđao i sukobe i hegemonizme među socijalističkim državama — "dogod" one budu postojale kao države, kao vlast. Prvobitna namera mi je bila da povadim iz Lenjina citate o odnosima među socijalističkim državama. Ali iz postrojavanja citata po temama sklopio se, tako reći sam od sebe, poduži članak (preštampan iz *Komunista* u *Borbi* od 5-12. septembra 1949. godine).

U to vreme, u leto 1949. godine, počele su — u nekoj neuhvatljivoj, ali nesumnjivoj vezi sa zaoštavanjem sa Sovjetskim Savezom i s ideološkim "sazrevanjem" naših partijskih vrhova — da pristižu i prve "samokritične", pokajničke izjave "informbirovaca", bivših partijskih funkcionera (Voja Ljujić, Bane Andrejev).

Baš u to vreme — ako me sećanje ne vara — doneta je odluka, na inicijativu Agitpropa CK, o objavljivanju dokumenata iz partijskih i vojnih arhiva. Na to nas je manje podsticala sovjetska lažljiva propaganda, nego uverenost da bi, u slučaju sovjetske invazije, te arhive

bile uništene s ciljem da se zatre pamćenje i svest naših komunista i naše partije. Odmah se počelo s intenzivnim i organizovanim radom, koji je tekao utoliko uspešnije što se već dotada dosta uradilo na očuvanju i sredjivanju arhiva. Ali je bilo teškoća, poglavito s Titom, oko toga. Tito se protivio da se objavljuje sve — na primer dokumenti u kojima se uz njegov nalazi i potpis Arsa Jovanovića. Ali Kardelj i ja smo Tita ubedili da treba objaviti sve, a u tom ubedjivanju — ne sećam se da li i neposredno, ali se sećam iz razgovora sa mnom — učestvovao je i Dedijer.

Tito je još bio opterećen "staljinističkim" praktičarskim manrom — da se objavljuje samo ono "što ne škodi". On je bio 1946. godine, na primer, protivu toga da se u *Komunistu* objave oni delovi iz rezolucije V konferencije, iz 1940. godine, u kojima se napadaju Britanija i Francuska i rat karakteriše kao imperijalistički. Sprečio je objavljivanje pasusa u kome je na V konferenciji kritikovan Miroslav Krleža, jer su sada odnosi s njim bili dobri i on usko saradjivao s Titom i Centralnim komitetom. Poslednjih godina je Dedijer izjavljivao, u više navratu, da je Tito isticao kako treba objavljivati sve: ja manje verujem u to da se Tito bio promenio, nego u to da je on, posedujući apsolutnu, sve apsolutniju vlast, bio uveren da se neće ni objaviti ništa što bi njemu "škodilo".

Sovjetske pretnje i provokacije, besmislene optužbe jugoslovenskog vodjstva i sramoćenje i bojkotovanje svega jugoslovenskog, samo su ubrzavali i pojačavali i političku i ideološku aktivnost našeg vrha. Grozničava, jeretička napregnutost ne samo što nas nije ometala, nego nas je i podsticala da istražujemo, da iznalazimo nove puteve i "nova otkrića". Ta uzburkanost i te nepredvidljive, smrtne opasnosti, neizbežno su, među nama samima u vrhu, obnavljale bliskost i srdačnost koju su vlast i hijerarhija već krajem rata, a pogotovu posle rata, bile već poprilično nagrizle. Postajali smo neposredniji, otvoreniji i nesebičniji nego što smo bili ikad pre toga — nego u predratnom izgradjivanju revolucionarne partije, nego i u najstrašnijim ratnim okršajima.

Ali za razliku od ranije, ratne i predratne bliskosti i usaglašavanja, koji su pretpostavljali i naturali prilagodjavanje kolektivu, pa i odricanje od ličnog — zaoštavanje sa Sovjetskim Savezom, strave i izneveravanja koja su se otud natkrilili i koja smo svakodnevno otkrivali, probudili su u svakom ponaosob i lične energije, lične darove i sklonosti. Počeo je obračun, prećutan, i sa samima sobom — s prihvaćenim, "tudjim" iskustvima i sa svojom-nesvojom svešću. Sukob sa Sovjetskim Savezom razjario se i unutar svakog od nas. Svak je u njemu otkrivao svoje moći, svoje odricanje i svoje zablude. Time je svak, i ne hoteći i ne znajući, "sticao pravo" i da bude više svoj nego što je bio, da ispolji sve svoje moći protivu nemani i izdaje koja je ugrožavala narod i državu, vodjstvo i svakog vodju do najintimnijih i najsuštinskih bitnosti. Tom "individualizacijom", tim slobodnijim, neodoljivijim iskazivanjem svojih ličnosti, vodjstvo je postojalo kolektivnije, demokratskije. Titova uloga se i povećavala i smanjivala — povećavala kao stožera otpora, smanjivala kao sve-

moćnog, sveznajućeg i nepogrešivog. Oligarhijska forma je postupno potiskivala autokratsku.

U uzavrelosti tog leta 1949. godine, u tim samoispitivanjima i snalaženjima, najznačajniji, presudni događaj bila je sovjetska nota od 18. avgusta, u kojoj se brutalno i nedvosmisleno pretilo "fašističkim nasilnicima", odnosno jugoslovenskom vodjstvu i jugoslovenskom poretku. Povod noti je bilo isterivanje iz Jugoslavije carističkih emigranata koji su bili primili sovjetsko državljanstvo. Caristički emigranti, novopečeni sovjetski državljani pretvorili su se, ubrzo posle izbijanja sukoba sa Sovjetskim Savezom, u razgranatu, relativno široku — bilo ih je oko dvadesetak hiljada — propagandnu i obaveštajnu mrežu. Postali su zbijen, neprobojan kolektiv — najviše sličan nemačkim, prohitlerovskim Folksdojčerima. Uz to su se čvrsto i neskriveno povezali sa sovjetskom ambasadam. Ranković je na sastanku Politbiroa, ili Sekretarijata, izvestio: Mi ne možemo nikako da uspostavimo kontrolu nad njima — oni su postali prava, nesavladiva "peta kolona".

Jugoslovenska vlada je u više mahova nudila sovjetskoj vladi da prihvati te svoje građane. Ali sovjetska vlada se o to oglašivala. I ne samo oglašivala, nego je sovjetska ambasada uzimala u zaštitu one koji su bili progonjeni, zbog špijunske ili propagandne antijugoslovenske aktivnosti. Nemajući izbora, a budući ugrožena, jugoslovenska vlada je počela da otkazuje gostoprimstvo tim sovjetskim građanima, pa i da isteruje one koji su se opirali da odu: sovjetska vlada nije prihvatala, sem izuzetno, te svoje građane, nego su oni mahom odlazili na Zapad ili se zadržavali u istočnoevropskim državama (Mađarskoj i Čehoslovačkoj). Spor oko tih sovjetskih gradjana i njihovo isterivanje iz Jugoslavije su bili povod onako oštroj, pretećoj noti sovjetske vlade: tada se note nisu ni predavale na uobičajen način — ministru ili ambasadoru, nego su ostavljane kod vratara.

Smatrao sam da na sovjetsku notu, na tu otvorenu pretnju moramo reagovati, ako i ne zvanično, notom vlade, a ono poluzvanično — preko agencije Tanjug. Zbog toga sam i sročio odgovor, pa s njim pošao kod Kardelja, koji je bio i ministar spoljnih poslova — da ga pregleda i odobri. Kardelju se odgovor svideo i, skoro bez izmena, uzeo ga je za zvaničnu notu. Navodim skraćeno taj odgovor-notu, kao karakterističan za odnose sa sovjetskom vladom i za našu rešenost:

"Vlada FNRJ nema nameru da se upušta u prepirku s vladom SSSR o karakteru režima u Jugoslaviji... — Medjutim, Vlada FNRJ smatra za dužnost da istakne da je Federativna Narodna Republika Jugoslavija nezavisna i suverena država i da njeni narodi i njena vlada nisu ni pod kojim uslovima voljni da ma kome dopuste da se meša u njihove unutarnje stvari. I dalje, Vlada FNRJ takodje ističe da nikakav pritisak spolja dosada nije imao, a ni ubuduće neće imati, nikakvog uticaja na njenu unutrašnju politiku. A što se tiče spoljne politike... Vlada FNRJ smatra takodje nužno da naglasi da ona tu politiku vodi u skladu sa nezavisnošću i suverenitetom zemlje, u skladu s progresivnim principama mira i saradnje naroda i država, na bazi ravnopravnosti i uzajamnog poštovanja suvereniteta, u skladu s međunarodnim ugovorima i obavezama koji su bili i ostali javni akt vlade

FNRJ. Narodi FNRJ nisu voljni ni pod kojim uslovima da se na pritisak spolja odreknu ovih principa..."

U noti je, dakako, ponudjeno sovjetskoj vladi da preuzme svoje građane — bivše belogardejce. I zatražen povratak naše dece, ratne siročadi, koja su krajem rata upućena na školovanje u Sovjetski Savez: u "suvorovce", vojnu školu u kojoj školovanje počinje od detinjstva. Ta deca nikad nisu vraćena, a nije — koliko znam — ni utvrđeno ko ih je poslao u Sovjetski Savez.

U danima te note, a možda baš povodom navedenog odgovora, našli smo se — svaki svojim poslom — Kidrič i ja kod Kardelja. Počeo je razgovor o sovjetskoj noti, s nesuzdržanom napetošću i bojaznima, ali i s neospornom odlučnošću. Kidrič je smatrao: Ne bi Rusi takvu notu poslali da nisu u dogovoru s Amerikancima. Šta će da rade imperijalisti, nego da se medju sobom sporazumevaju na račun malih? Amerikancima Grčka, a Jugoslavija Rusima — to je sasvim moguće... — Slagao sam se s Kidričem, mada manje kategorički. Kardelj je bio oprezniji i od mene, mada ni on nije isključivao mogućnost sporazuma SSSR-SAD na naš račun: To je danas teško izvodljivo, mada... — Svakako su naša zaključivanja bila prebrana i šematična. Ali ja ni sada ne isključujem da bi sovjetska vlada bila spremna na "trgovinu", samo da uguši "jugoslovensku jeres", ali nije za to našla partnera — SAD su bile dovoljno snažne i dovoljno protivne Sovjetskom Savezu, a Jugoslavija je predstavljala stratešku ključanicu. Ali ubrzo, 3. septembra, došlo je do olakšanja i opuštanja. Ministar spoljnih poslova SAD Ačeson i zamenik ministra spoljnih poslova Velike Britanije Maknil daju podršku Jugoslaviji — upozoravaju sovjetsku vladu da bi napad na Jugoslaviju imao ozbiljne posledice.

Ta izjava je objavljena u našoj štampi bez komentara, ali na dovoljno upadljivom mestu. Još uvek smo zazirali da nam sovjetska propaganda ne zameri podršku "zapadnih imperijalista", ali i uočavali važnost, možda i presudnu, te podrške. Ipak smo našli načina i da obavestimo, da ohrabrimo svoju javnost — polemišući sa sovjetskom štampom zbog njenog falsifikovanja pisanja zapadne štampe o Jugoslaviji, o sovjetskom ugrožavanju Jugoslavije. A s tim su, takoreći prekonoc, izvetrile i naše dogmatične teze o "trgovanju" zapadnih i istočnih imperijalista na račun Jugoslavije.

Svakako je moja ideološka aktivnost navela Kardelja da predloži da se i ja uključim u delegaciju na zasedanje OUN u Njujorku; sporedniji razlog je bio i da ne bude on jedini iz vodjstva u polemici sa sovjetskom vladom u OUN-u, na koju smo se odlučili posle otvorenih pretnji, bezbrojnih provokacija na granicama i ekonomske blokade. Mada nisam imao bogzna kakvog diplomatskog iskustva, godilo mi je što ću u "svetskom parlamentu" istupiti protiv sovjetske vlade. Putovali smo brodom "Kraljica Elizabeta". Ne samo Tito, nego i drugi vodji su izbegavali avione, a putovanje brodom nam je dobrodošlo i kao odmor.

Ali ja se nisam baš nimalo odmarao. Radio sam, s drugovima iz aparata spoljnih poslova, i na nekakvoj deklaraciji o pravima država, kojoj smo pridavali veliki značaj, iako je ona u OUN i stranoj štampi

jedva i zapažena. Ali glavno moje breme su bile dve vreće izveštaja i analiza o prosveti, koje je radilo bezbroj svakojakih komisija pod upravom aparata Centralnog komiteta. Iščitavao sam tu grdnu gomilu papira od jutra do duboko u noć, uprkos tome što je obilovala ponavljanjem i površnošću. Ali vreće su bile povelike — prave pravcate vreće od nepromoćivog platna, pa sam čitanje nastavio i u Njujorku. Nisam dočitao, a nije ni trebalo, sav taj uredni, sistematizovani i sveobuhvatni pregled, u koji je bio uložen ogroman, iscrpljujući rad velikog broja umnih ljudi i bezbroj službenika, s jednim ciljem — da se postigne ideološki izgradjena i administrativno učvršćena škola. Zamoren, sve neuvereniji, preskočio sam na predloge i zaključke. Bili su zaista metodično i dosledno izvedeni: u prvi mah su mi se sviđeli, mada su mi izgledali preopširni za rezoluciju CK, koja je trebalo da se na njima zasniva. Ali najednom mi je sinulo — držim da se to dogodilo prekonoc — da toliko obiman rad nije bio nužan da bi se odredio stav Centralnog komiteta. Iz tog kritičkog, "jeretičkog" sagledavanja, misao se dalje razvijala sama od sebe. Pa i predlozi i zaključci su ne samo preopširni, predetaljni nego i kruti — mnogo je tih "mora", "treba", "nužno", "obavezno", "sve snage"... Najzad — ne sećam se već kako i u kom trenutku — palo mi je na um da bi čitav smer, čitavu praksu u školi, trebalo preokrenuti a s tim i predloge i zaključke iz "vreća": od ideologizovane, po uzoru na sovjetsku školu izgradjivane škole, ka tradicionalnoj, slobodnijoj i postupno reformisanoj školi. I dotad sam razgovarao s Kardeljom o tom problemu i mom zaduženju njime: saopštio sam mu svoju "naglu" promenu gledanja, a on se za tren duboko zamislio i, kao da se i sam doseća, saglasio se: To je odlično, to je put. Postavi referat na toj osnovi. — Ja sam u Njujorku napisao referat o školstvu — Kardelj se s njim složio već tamo, a Tito i ostali u Beogradu.

Istim brodom je putovala i britanska delegacija i deo sovjetske delegacije. Izmedju članova naše delegacije i Britanaca se ubrzo uspostavio kontakt, dočim su sovjetski delegati, s kojima smo se srećali oko obeda, izbegavali i da im se pogledi srećnu s našim, a njihove kretanje u grupi, u krdu, i obedovanje u posebnoj, sporednoj sali izazivalo je ironične komentare s naše strane. U jednom trenutku se na palubi pojavio i Ernest Hemingvej, ili neko ko je veoma ličio na njega — da bi ušćežao kao da je u more potonuo.

Uprkos intelektualnoj intenzivnosti, mene je i na brodu i u Njujorku raskidala burna, nesmirljiva opustošenost. Rešio sam bio da se razidjem s prvom suprugom, Mitrom, ali nisam se još bio odvažio da se združim sa Šteficom — štaviše, i s njom sam se pre polaska posvajao. Ni sam ne znam zbog čega, ako ne zbog toga da bih na tom dugom i odgovornom putovanju bio još samotniji i požrtvovaniji: nezaboravna mi je siva i modra bezmernost okeana koja se u mojoj inspiraciji poistovećivala sa štefičinim uvredjenim i ožalošćenim očima. Kardelj je uočavao moju povučenost i potištenost. Bio je veoma pažljiv, nežan prema meni. A znao je i razloge mog preživljavanja: pre našeg polaska Mitra je bila kod njega — da bi uticao na mene, što je on ljubavno odbio.

Mene Amerika nije impresionirala ni standardom ni tehnikom, valjda i zbog toga što su se u mojoj svesti odnosi medju ljudima i stanja u ljudima uspostavljali — kao u mojoj ranoj mladosti, pre nego što mi je svešču ovladao marksizam — kao glavni, najsuštinskiji problemi. Ali Amerika je snažno uplivila na tokove mojih — valjda i ne samo mojih — razmišljanja: mora da nešto nije u redu s našim marksističkim učenjima kad zemlja, toliko razvijena i s toliko brojnim proletarijatom, ne samo što nije socijalistička, nego je i njen proletarijat antisocijalistički.

Kardelj je već krajem septembra održao govor u OUN. Radio je na tom govoru pažljivo, konsultujući se s drugovima. Glavne primedbe su se odnosile na dužinu. U tom govoru je Kardelj izložio, odmereno i nedvosmisleno — prvi put pred zvaničnicima sveta — držanje Sovjetskog Saveza prema Jugoslaviji, naglasivši da se ne radi o nekom površnom ideološkom sporu, nego o hegemonističkim tendencijama koje ugrožavaju nezavisnost Jugoslavije. Sovjetska delegacija, na čelu s Andrejom Višinskim, zauzela je prema nama stav nipodaštavanja, koji nije bila kadra da sprovede jer se nije mogla uzdržati od psovanja. Nama se odjednom, kroz naš slučaj, otkrila nerealnost sovjetske spoljne politike. Naročito je tužno i smešno delovao Dimitrij Manuiljskij: od negdašnjeg vodje i velikog oratora Kominterne ostale su oveštale fraze, oveštala teatralnost i staračka zapenušanost. To je i sovjetskom vodjstvu došlo u pamet, pa je posle tog zasedanja OUN Manuiljskij išćežao, kao i toliki drugi u bezmernom staljinskom nasilju.

A dok smo još bili na putu iz Jugoslavije za Francusku — stigla nas je vest da je general Dapčević izjavio da ne bi imao ništa protiv posedovanja atomske bombe. Kogod je, kao ja, poznavao Dapčevića, znao je da se radi o patetičnoj, šaljivoj izjavi. Ali Kardelj se razjario: Taman će to dobro doći Višinskom da zagalami: Protiv koga traži atomsku bombu jugoslovenski načelnik Generalštaba? — Baš tako se i dogodilo. Višinski je skoro doslovno ponovio Kardeljeve pretpostavljene reči. Mi smo besumnje lako ulazili u dušu "Rusima", ali su i oni znali i šta mi govorimo — imali su u našoj delegaciji obaveštajca, našeg prevodioca, ruskog emigranta koji im je dostavio i Kardeljev govor.

Ja sam održao govor u Političkom komitetu OUN, sredinom novembra: čitav je bio posvećen sovjetskim napadima i pritiscima na nas. Sovjetski delegati, naročito Višinski, rado su se koristili citatima iz literature i primerima iz istorije, pa je i meni palo na um — svakako ne bez zlobe — da im pročitam fantazije lažova Nozdreva iz Gogoljevih *Mrtvih duša*. I Kardelj se, uz zločest osmeh, s tim složio. Bilo je smeħa medju delegatima, a i ogorčenih izraza na licima sovjetskih predstavnika. Višinski je bacao na mene pogled nasladne, ubilačke mržnje. Samo što nije dobacio: Dopašćete nam i vi šapa... Moj govor nije naišao ni na kakav odziv u američkoj štampi, slab odziv je bio i na Kardeljev govor. Na jednom prijemu ja sam pitao američkog novinara — držim da je to bio neko iz *Njujork tajmsa* — zbog čega ne objavljuju naše pobijanje kleveta da je Rajk bio naš špijun, a mi strani američki špijuni. Jedan od njih mi je odgovorio:

Mi pišemo sa gledišta naše zemlje. — Nama je, razume se, bilo jasno da američka štampa citira sovjetske klevete a prećutkuje naša pobijanja radi produbljanja sukoba između našeg i sovjetskog vodjstva, a i radi "vernijeg" prikazivanja "komunističke džungle". Ali je, nasuprot tome, *Njujork tajms* objavio moj razgovor s Dimitrovom na Topčiderskoj stanici u kome nas je ovaj hrabrio da istrajemo u sukobu sa Staljinom. To je bilo novo i zanimljivo, a poklapalo se i sa "gledištima naše zemlje".

Ali ako nas je štampa ignorisala, diplomatija je postupala obratno: jedva smo odolevali pozivima i susretima. Već prilikom otvaranja Generalne skupštine, ili odmah na početku njenog rada, našoj delegaciji, koja je već sedela u klupama, prišao je britanski ministar spoljnih poslova Ernest Bevin i srdačno se rukovao s Kardeljom. Pri tome je on držao Kardeljevu ruku tako dugo dok fotoreporter snime scenu — i dok je sovjetski predstavnici dobro smotre. Kardelj se takodje smešio, sa naglašenom srdačnošću. Imao sam utisak da mu takav, iznenadni i presrdačni susret nije najugodniji, ali i da je svestan njegovog pozitivnog značaja. Bili smo već "pregoreli" sovjetske vodje i njihove zamerke, ali još uvek nam je bilo veoma stalo da ne budemo shvaćeni kao "saradnici" "kapitalizma" i "imperijalizma".

Najzanimljivija i najmarkantnija ličnost koja je kod nas ručala bio je kanadski ministar Lester Pirson. U krugovima OUN uživao je glas jednog od najumnijih zapadnih državnika, a takav utisak je ostavio i na nas: pokrupne, intelektualne glave, odmerene i mudre reči. Primetio je, pola u šali: Ne verujem da ću ikada biti komunist, ali kad bih bio — bio bih jugoslovenski. — A o Sovjetskom Savezu i odnosima s njim: Oni, Rusi, imaju sada i atomsku bombu, ali mi zapadnjaci jači smo od njih. Mogli bismo i da ih okupiramo, ali bi to donelo ogromne žrtve i niko ne zna šta da uradi s njima: oni su tako strašni nacionalisti. Ne bi se primirili, niti bi se kod njih red mogao zavesti...

Sukob SSSR — Jugoslavija je, uprkos nehajnosti štampe, dospao u središte interesovanja OUN, naročito posle najavljiivanja kandidature Jugoslavije za člana Saveta bezbednosti. Kardelj je već u Beogradu izneo tu ideju u Sekretarijatu i Tito se odmah složio. Počela je ogorčena, zakulisna borba koja je kulminirala posle prvog glasanja. Sovjetska delegacija je činila sve — od javnih optužbi o kršenju Povelje i "džentlemenskog sporazuma" do potajnih ucena i pretnji — da omete naš izbor. Ali naši su osigurali podršku SAD, a uz pomoć njih — SAD su tada dominirale u OUN — i Latinske Amerike koja je brojnošću glasova prevagnula u našu korist. Bili smo svesni da je to pobjeda na svetskoj sceni ne samo naše male zemlje, nego i jednog velikog principa: ja sam o tome napisao i članak u Njujorku, koji je odmah i objavljen u Jugoslaviji.

Ja sam s Mićunovićem napravio izlet do Nijagarinih vodopada i Fordove fabrike. A Kardelj je, uoči povratka, posetio Vašington, pa sam pošao s njim. Tom prilikom se Kardelj sreo s novoimenovanim američkim ambasadorom Alenom. Tipični američki profesionalni diplomata: samouveren, inteligentan — opisao ga je Kardelj. Ali kad je

Alen odgovorio — na Kardeljev zahtev o zajmovima — da bi Jugoslavija trebalo da traži pomoć od Amerike, Kardelj se zamislio i saopštio nam: Možda bi to bilo najpametnije — mi smo u velikim ekonomskim teškoćama...

Informburo nije propustio da nas na dan jugoslovenskog nacionalnog praznika, 29. novembra, kvalifikuje kao "fašiste" i "ubice" i optuži za još jedan definitivni prelazak u tabor "imperijalista": svakako u vezi s izborom Jugoslavije u Savet bezbednosti, doneo je početkom decembra još jednu rezoluciju, ali koja je bila kadra da kod nas izazove jedino podrugivanje. Staljin i sovjetsko vodjstvo očito su živeli u prohujalom vremenu.

Ja sam zeleo da se vratim avionom, ali Kardelj se nije s tim složio. Putovali smo brodom "Il d Frans", koji nije bio velik i pompezan kao "Kraljica Elizabeta", ali je imao više topline i neformalizma.

U svom stanu nisam zatekao Mitru. Preselila se u omanju vilu, uzevši sa sobom najnužnije stvari. Iste večeri, po povratku svratio sam kod Rankovića — da predam poklončiće njegovoj supruzi Slavki i deci. Tamo sam zatekao i Šteficu — verovatno ju je Slavka i pozvala. Po završetku posete, uzeo sam Šteficu u kola, da je odvezem do njenog stana u Vojvode Dobrnjca. Ali sam je svratio u svoju vilu, da joj predam prstenčić koji sam za nju kupio u Njujorku. Obradovala se: sve vreme sam na nju mislio, a sada je nastupio i preloman trenutak u našim odnosima. Nije mi više bila tuđa ni misao da se oženim njom, iako to nismo spominjali.

Uskoro po našem povratku iz SAD, već krajem decembra 1949. godine, održan je III plenum, o prosveti. Držim da su mnogi — većina u partiji, a ne samo ja — doživeli taj Plenum kao značajan, ako ne i preloman, u našem iznalaženju vlastitih puteva i odvajanju od sovjetske ideologije i sovjetskih metoda. Ja sam u referatu postavio: "Nije, dakle, problem toliko u tome šta — kakvog čovjeka — hoćemo da stvorimo, koliko u primjeni metoda koji će to zaista i osigurati". A u Zaključcima, koje sam takodje ja skicirao, marksizam se više ne izdvaja u poseban predmet, nego se insistira na naučnosti — samim tim i na marksizmu! — nastave i predmeta u celini; ukida se prioritet ruskog jezika i uvodi ravnopravnost — doborovoljan izbor, i ostalih stranih jezika (engleskog, nemačkog, francuskog), ustaje se protivu "prosvetnih činovnika" i nastoji na "slobodnoj izmeni mišljenja među nastavnicima" i tako dalje.

Bilo bi netačno, groteskno, ako bi ma ko prisvajao sebi u zaslugu dostignuća tog Plenuma. Niti bih ja mogao održati takav, demokratski, referat da me najpre nije podržao Kardelj, a Tito se kasnije takodje složio. Niti bi meni mogle doći u glavu takve, "jeretičke" misli da nije bilo žestokih, sve žešćih i sve užasnijih sovjetskih pritisaka, a pogotovu da nije bilo bezbrojnih, strasnih i otrežnjujućih kreativnih diskusija u partijskom vrhu i u sredini u kojoj sam delovao: moja zasluga, ukoliko je ima, mogla bi biti samo u tome što sam se dosetio i formulisao misli i ideje koje su ključale oko mene. Jer dovoljno je da se baci pogled na izborne govore vodja (osobito Tita, Pijada,

Kidriča i drugih) na početku 1950. godine, pa da se shvati i uoči da je u vrhovima — dakako u različitom stepenu od ovog do onog funkcionera — prevladavala ne samo atmosfera odbacivanja sovjetskih nego i preispitivanje svojih formi i metoda. Inače ne bi bio mogućan ni moj izborni govor studentima 18. marta 1950. godine — namerno sam ga, za datu sredinu, komponovao tako da bude što učeniji, što kompleksniji — u kome sam izneo da se u Sovjetskom Savezu državni monopol nad proizvodnjom pretvorio u monopol nad društvom i da smo mi, naša partija, ona hegelovska negacija sovjetskog sistema.

Proces "demokratizacije" nije bio ni jednostavan ni lak, a ni odvažno i jednodušno podupiran. Ni taj Treći, "prelomni" plenum nije protekao bez druge, "birokratske", "staljinističke" strane: "Sve snage" — pisalo je u odlukama tog Plenuma o ekonomiji — "na učvršćenje postojećih radnih zadruga". Ta neuskладjenost, to dvojstvo u praksi i u gledanjima opazalo se i u privredi, a ne samo u teoretskim gledanjima. Dok je u poljoprivredi insistirano na kolektivizaciji, u industriji i trgovini su već preduzimani prvi, ali koreniti koraci ka decentralizaciji i jačanju slobodnog tržišta. Najodlučniji i najpronijljiviji nosilac ovih tendencija bio je Kidrič koji je uz to raspolagao neverovatnom radnom energijom. U tome je — možda i više no ja u ideološkim problemima — imao podršku Kardelja, na kome je i dalje ležao najveći deo odgovornosti za funkcionisanje državnog i socijalnog mehanizma.

Ja se dotada nisam ni zanimalo privrednim pitanjima. Smatrao sam i da ih ne poznajem dovoljno. I mada sam poznavao Marksovu ekonomiju, nisam je ni tada — nasuprot našim novopečenim znalcima — smatrao pogodnom za upravljanje privredom. S vremenom sam shvatio da je marksizam socijalna filozofija, a ne uputstvo za promenljivi i osetljivi privredni život.

Ka Kidriču me manje vuklo interesovanje privredom, nego njegovo živo, kritičko razmišljanje, u mnogo čemu srodno mome. Kroz tu srodnost, kroz razmišljanje, u meni se budilo i jačalo interesovanje za privredu. Ali tada nisam imao dubljeg, konkretnijeg razumevanja privrednih tokova. Nisam za to ni imao potrebne spremne: ja sam na privredu gledao i gledam, kao na jednu, možda najvažniju, stranu međuljudskih odnosa i moje interesovanje za nju je time i inspirisano. Iz toga su, valjda, potekle i neke moje, za razbijanje lenjinističkog dogmatizma u privredi, korisne inicijative. Kidrič je bio prezauzet, ali je sa olakšanjem prihvatao kad bih ga "prekinuo" u radu. Jednog zimskog predvečerja, 1949. ili 1950. godine, svratio sam kod njega u Plansku komisiju, a on mi se, u razgovoru, pohvalio da svakog dana dobija izveštaje o izvršavanju plana iz svih jugoslovenskih fabrika, trgovina i gradilišta: To ni Rusi nisu uspeli — oni imaju samo mesečne izveštaje. — I dodao je: Dva kamiona izveštaja svakog dana. — Pa ko to čita? — upitao sam ga. — Ima drugova za to zaduženih. — Čekaj, ali koliko ih ima? Koliko treba ljudi za to? I kakvi su, jesu li kvalifikovani? I šta se poduzima ako je neko jednog dana podbacio u proizvodnju? — Kidrič je, već neodlučno, počeo da mi objašnjava. Ja sam se povukao, a on mi se javio posle nekoliko dana telefonom:

Znaš, ono svakodnevno skupljanje izveštaja iz svih preduzeća — to je najčistija birokratska glupost. Jalov posao: dva-tri službenika koji su za to zaduženi ne uspeavaju da pogledaju ni stoti deo materijala. — Sagledavanje te planske besmislice bio je povod, makar i ne jedini, da Kidrič promeni čitav sistem planiranja: umesto detaljnog i detaljističkog planiranja — planiranje "privrednih proporcija".

Kidrič je posedovao živu inteligenciju i obimno obrazovanje, čak i iz tehničkih nauka. Ali kad bi se jednog predmeta, jednog smera dohvatio, izvršavao ga je sa strasnom, neobuzdanom energijom, predviđajući i zaboravljajući "sporednosti". Možda nas je sličnost u tome takodje zbližavala. Ta osobina, loša za državnike u miru, za revolucionere — a mi smo još delovali u revolucionarnim uslovima — može biti dragocena i odlučujuća. To Kidričevo svojstvo, ta njegova inteligencija i energija, udarili su osnove na kojima jugoslovenski sistem počiva i danas. A budući je Kidrič imao i oštromnog, intelektualnog cinizma, on je znao da primeti, kadgod bi se donela neka nova, "slobodnotržišna" odluka: Odlično, još jedna "kapitalistička" mera...

Krajem 1949. i početkom 1950. godine, teoretsko mišljenje naših vrhova ne samo što je napustilo Staljina, nego se brzo kretalo i dalje — od Lenjina ka Marksu. Kardelj je isticao: Citatima se može sve dokazati. — I dalje: Nemoguće je potpuno odvojiti Lenjina od Staljina. — Najzad Staljin ističe iz Lenjina. U tom kretanju ka Marksu, mi smo se u svom kritičkom razmišljanju najviše zadržavali na lenjinističkom tipu partije — kao izvoru i sredstvu ne samo pobe, nego i "skretanju" posle zauzimanja vlasti. Jer prihvatajući Marksovu teoriju o odumiranju države — utoliko čvršće ukoliko smo odlučnije kidali sa staljinističkim formama, mi smo uvidjali da odumiranja države nema i ne može biti bez promenjene uloge partije. Ali u tom domenu, u problemima partije, najsporije se išlo i najmanje se i pošlo: tu se nailazilo, uvek, na tvrdi bedem konzervativnih, okoštalih funkcionera i već formiran, učvršćen sloj partijske birokratije.

Ja sam ponovo počeo da proradjujem Marksov *Kapital* u nameri da otkrijem izvornu istinu, odnosno "nepodudarnost i zablude" Staljina, pa i Lenjina. S tim izučavanjem Marksa se spojilo moje "socijalno" interesovanje za ekonomiju. Ne malu ulogu su, u mojim razmišljanjima, igrale i žive diskusije s Kidričem i Kardeljom, a i birokratska bezizlaznost s kojom se hrvala naša ekonomija.

Tako mi je, pročitavajući u drugom tomu *Kapitala* mesta, koja se odnose na buduću "asocijaciju neposrednih proizvođača" kao na oblik prelaza ka komunizmu, palo na um da bi čitav naš privredni mehanizam trebalo uprostiti na taj način što bi se sva uprava prepustila onima koji rade u preduzećima, a država obezbeđivala za sebe samo porez. Jednog kišnog dana kasnog proleća, u razgovoru u automobilu pred mojom vilom, izložio sam tu ideju Kardelju i Kidriču. Obojica su bili mišljenja da je to prerano. Ali tih dana je bio kod Kardelja sastanak sa sindikalnim funkcionerima koji su, medju drugim pitanjima, izneli

i predlog o ukidanju radničkih saveta, oni su postojali odranije, ali kao anemična, savetodavna forma.

Kardelj se tome usprotivio, ističući da bi te savete, naprotiv, trebalo ojačati. U to vreme i Kidrič telefonira meni: Znaš, ona tvoja ideja — to bi se sad moglo sprovesti. — A Kardelj spaja tu ideju s radničkim savetima. Počinje diskusija, uobličava se samoupravljanje, u čemu Kardelj već ima presudnu kreativno-praktičnu ulogu. Verovali smo da smo, najzad, otkrili pravi, konačni put ka odumiranju države, odnosno ka besklasnom društvu. Tito je u prvi mah — kad smo to izložili u ministarskoj sali Skupštine — bio protiv: Nisu naši radnici još zreli za to. — Ali Kardelj i ja smo bili nepopustljiviji, jer je i rad na zakonskom oformljavanju već bio odmakao. Tito je prohodao, a onda oduševljeno uskliknuo: Pa to je ono Marksovo — fabrike radnicima! — Tito je i inače, u tim teoretskim raspravama, stajao malo postrani: zbog zauzetosti, zbog hijerarhijske uzvišenosti, a i zbog nedostatka smisla za teoretska mišljenja.

Kardelj i ostali su pridavali izuzetan, prelomni i istorijski značaj Osnovnom zakonu o upravljanju (tj. samoupravljanju). Tito je i to prihvatio, pa je on, kao najodgovorniji, bio i referent u Skupštini 26. juna 1950. godine. Istakao je da se to moglo uraditi i ranije — da smo marksizam-lenjinizam više primenjivali na naše uslove, a manje primali zastarele sovjetske recepte.

Istog dana, ili dan ranije, kad je kod nas počela rasprava o zakonu o samoupravljanju, izbio je rat u Koreji. Mi smo bili uvereni da iza te avanture stoji Staljin i sovjetska vlada. Držali smo, u štampi, stranu Severnoj Koreji, ali smo istovremeno donosili i saopštenja druge, američke strane. Dugo smo se kolebali oko određivanja zvaničnog stava, a istodobno su se bugarske trupe počele gomilati prema Jugoslaviji i množiti incideute na našim granicama. To je kod nas izazivalo manje bojazni i uzbudjenja nego prošlog leta. Tada sam čuo, u jednom slučajnom razgovoru, od načelnika vojne obaveštajne službe generala Srećka Manole, da vojske "informbirovskih" država koje se gomilaju na našim granicama nisu ni približno dovoljne za intervenciju u Jugoslaviji. U vezi s tim dodajem: obaveštenja naše vojske o kretanju, snazi i razmeštaju tih vojski bila su zapanjujuće tačna i precizna.

Ipak se načelnik Generalštaba Koča Popović našao na muci, jer je na njemu ležala ogromna odgovornost a nije imao odgovorne zvanične procene situacije. Bilo mu je — po mom mišljenju — nelagodno da ide kod Tita, jer je pretpostavljao da će mu ovaj odgovoriti — da on, Koča, brine o svom poslu, a da o procenama ima već ko da brine. Koča je bio blizak sa mnom, pa me pozvao, jednog popodneva u Generalštab na razgovor: Na meni je odgovornost, a ja ne znam kako vodstvo procenjuje situaciju. Da li je Politbiro svestan da je naša vojska tako slabo i heterogeno naoružana, da će se u slučaju sovjetskog napada, za nekoliko dana raspasti u partizanske odrede? — Odgovorio sam mu da Politbiro to nije diskutovao, ali da prevladava mišljenje da do napada neće doći, što ne znači da se ne treba svim silama pripremati za odbranu.

Uprkos mom insistiranju — zbog otklanjanja nejasnoća i nedoumica u propagandi — da se zauzme zvaničan stav o ratu u Koreji, s tim je odgadano sve do početka septembra, delom i zbog toga što je Kardelj bio na odmoru. Najzad je on dao izjavu, 6. septembra, na kojoj sam i ja saradjivao. Određivanje agresora je moglo biti i preciznije, ali je kvalifikovanje Sovjetskog Saveza, kao posrednog izazivača, kome nije stalo do slobode korejskog naroda, bilo dovoljno za potrebe propagande i orijentaciju partije. Kao zanimljivu pojedinost iz rasprave oko Koreje, navodim tačno predviđanja generala Peka Dapčevića — da će Amerikanci održati mostobran na jugu Koreje i da će preći u protivofanzivu s bokova Koreje.

Već je bio obavljen preokret o objavljivanju informacije sa Zapada i istupanja zapadnih državnika. A i u kontaktima sa zapadnim predstavnicima. Jačaju kontakti sa zapadnim socijalistima. Sećam se kako su me na prijemu u francuskoj ambasadi, povodom 14. jula 1950. godine, gde sam bio prisutan u ime vlade, jer je Kardelj bio izvan Beograda, diplomati slušali sa živom radoznalošću i odobravanjem kad sam izlagao o samoupravljanju i daljoj demokratizaciji. Jugoslavija je — bar je tako izgledalo množini, a množina u vrhu je u to bila uverena — kretala novim, nevidjenim demokratskim putem. U tome je, dakako, bilo mnogo privida i samoobmane, neizbežnih u svakoj, pogotovu revolucionarnoj idealizaciji vlastite prakse. Partijska birokratija je bila prisiljena, spoljnim i unutarnjim pritiscima i strujanjima na vrhu, da čini ustupke, da se pritajuje i obezličuje u oblasti ideologije, ali je i dalje bila tvrdokorna, nepopustljiva i nedostupna kad god bi se zadrlo u njene materijalne i socijalne privilegije.

U tome je naročito žestoka i indikativna bila reakcija na satiru Branka Ćopića "Jeretička priča", u kojoj je ovaj razgolićavao tupost i nezajzljivost političke birokratije. Funkcioneri bezbednosti su otvoreno pretili da će Ćopića premlatiti. I iz Tita je izbijao bes, koliko "partijski" toliko i ličan: "On laže, on je iznio neistinu", izjavio je on na Kongresu žena, 29. oktobra, dakako uz oduševljeno odobravanje. Pijade je požurio, nezvan, da napiše članak protivu Ćopića "Junaštvo Branka Ćopića". Ja sam članak popravio, s ciničnom izjavom da postupam kao što bi postupao član sreskog komiteta. S Briona su sevale munje protiv Ćopića, koje sam na jedvite jade ublažio predlogom da razgovaram s Ćopićem. Objasnio sam Ćopiću da nam ometa, jureći pred rudu, izvodenje demokratizacije. A on: Sad je meni jasno, družo Djido, šta sam ja zabljačio. — Znajući Branka kao šereta, rekao sam mu: Nemoj da pričaš, a sad, kad izidješ na hodnik, smejaćeš se u sebi: Ala sam ga preradio. — Ipak se po Branka sve svršilo bolje nego što je moglo da bude, mada su i on i drugi satiričari učutkani na duže vreme.

Ja nisam čitao niti bio voljan da se učutkam. Istovremeno sa Pijadeovim napadom na Ćopića izlazi moj članak "Savremene teme", u kome sam sovjetski sistem analizirao kao državni kapitalizam i izvukao zaključak da je suprotnost između nas i Sovjetskog Saveza suštinski veća nego između Sovjetskog Saveza i kapitalističkog Zapada, odnosno SAD. Teza o državnom kapitalizmu u SSSR je potom

bila prihvaćena i u vodjstvu, čak i od Kardelja i Tita, da bi posle mog svrgavanja 1954. godine i izmirenja s Hruščovom bila prekonoc napuštena.

Taj moj članak, uz članke i istupanja drugih vodja, bio je povod za novu, značajnu odluku Politbira: tretiranje teoretskih rasprava kao nedirektivnih, ukidanje "proradjivanja" u partiji govora i članaka vodja za koje Politburo nije izričito naglasio da imaju direktivan karakter. Prelom u tome je napravio Tito u svom govoru gardijskim oficirima, 29. novembra 1951. godine, ali tek pošto smo ga Kardelj i ja upozorili na akutnost problema. Ali, u vezi s tim dogodio se i nemio slučaj koji je odblesnuo i kroz Titove reči. Jedan oficir, pritešnjen, optužen za "informbirovsko kolebanje" od svoje partijske organizacije ili partijskog foruma zbog neprihvatanja teze o državnom kapitalizmu u SSSR, izvršio je samoubistvo. To je neprijatno i bolno odjeknulo u vrhu. Nijedna dobra namera, nijedan nov korak nije mogao da se učini — takva je još bila ideološka netrpeljivost i učajurenost i u višim partijskim slojevima — bez neudžnih žrtava. A Tito je — tako sam čuo od nekog druga — u ljutoj ojadjenosti uzvikivao: Da se meni ubijaju oficiri zbog tvrdnji da Sovjetski Savez nije socijalistički! — Ali toj vezi, toj tvrdnji su koreni bili u diskusijama u vrhu, koje ni Titu nisu bile tuđe, pa joj se i Tito priklonio, čim ga je ljutnja prošla.

U pomenutom govoru gardistima Tito je zaključio da su se istupanja vodja, s novim pogledima, toliko namnožila i proširila da bi "proradjivanje" tih istupanja ne samo sputavalo i ukalupljivalo, nego bilo i vremenski neizvodljivo. Tito je problem shvatio utoliko brže što je i sam opažao novu, demokratskiju klimu u partiji: "...Bez obzira na to što su takvi članci u osnovi tačni", rekao je Tito tom prilikom, "nijedan od nas ne može pretendovati da može uvijek dati stoprocentno pravilnu ocjenu i analizu, a da prije toga ne upozna uzroke izvjesnih pojava i dok ti uzroci ne dopru do svijesti većine. Ja smatram da teoretski članci nisu za pretresanje na ćelijskim sastancima kao nešto direktivno i definitivno i, prema tome, članovi partije mogu o njima diskutovati, ali ne kao o liniji Partije, kao o nečemu što je dato kao postavka, nego kao o materijalu koji treba da deluje na masovni razvoj teoretske misli... — Prema tome, pogrešno je brkati slobodnu diskusiju o teoretskim pitanjima unutar partijske organizacije s već donijetim odlukama o pojedinim pitanjima... Tu se ne smiju i ne mogu osuđivati ljudi niti lomiti preko koljena. — Dakle, prije nego se donese definitivna odluka — potpuno pravo diskusije na demokratskim načelima, a poslije i disciplinirano prihvatanje stava koji je zauzela većina po pojedinim pitanjima..."

Godina 1951. bila je kulminacija, u mnogočemu i dovršavanje, sukoba sa Sovjetskim Savezom. Za mene je ona počela posetom Londonu — formalno na poziv Čatam Hauza (Institut za međunarodna pitanja), radi predavanja o sovjetsko-jugoslovenskim odnosima, a faktički na poziv britanske vlade. Sa mnom je išao i Dedijer, ali ne samo kao odgovorni funkcioner nego i kao prevodilac — u usputnoj, vrlo poverljivoj misiji.

Naime, mi smo već primali pomoć u hrani i sirovinama zapadnih država, ponajvećma iz SAD, a i iz Britanije i Francuske. Ali naša vojska je bila nenaoružana i neopremljena. Pomoć u oružju i opremi, nužniju i dragoceniju nego i u hrani, mi dotada nismo tražili zbog "zaostale svesti" naših komunista, zbog toga što bi time u našim partijskim redovima sovjetska propaganda našla pogodno tle za kominformsku tvrdnju o prelasku "Titove klike" u tabor "imperijalista".

U Politbiuro se već odranije, od 1950. godine, govorilo i o toj nuždi za oružjem i o nemogućnosti njenog zadovoljenja. Tito, a s njim vojni vrh, oštrinu tog pitanja su osećali, pa i izražavali, više no drugi. Ali postupci sovjetskog bloka i saznanja o nesocijalističkoj prirodi i agresivnim namerama sovjetske vlade već su, do kraja 1951. godine, bili toliko uvreženi i rašireni da su se — po oceni Tita i Politbira — mogli poduzeti prvi koraci za dobijanje vojne pomoći sa Zapada, odnosno od SAD. Najpre je Tito to nagovestio u intervjuu *Junajted presu*, početkom januara 1951. godine. Istakao je potrebu za naoružanjem izvana, podvukavši da dotada ništa nismo tražili da "da ne bismo dali materijala neprijateljskoj propagandi". A pred moj odlazak u London održan je, kod Tita, sastanak Sekretarijata, na kome je meni naloženo da pokrenem pitanje pomoći u oružju. London, odnosno laburistička vlada, nisu slučajno izabrani za pokretanje tog pitanja. Reprezentativna laburistička delegacija, na čelu sa sekretarom Morganom Filipsonom i predsednikom S. Votsonom, već je boravila, 1950. godine u Jugoslaviji i imala s našim vodjstvom — najveći deo razgovora pao je na mene — veoma otvorene, zblizujuće razgovore. I zvanični odnosi s laburističkom vladom postali su otvoreniji i srdačniji. Tako su laburisti, a i ostali evropski socijalisti, bili ne samo prelazni stupanj u našoj saradnji sa Zapadom, nego i delatna snaga s kojom nas je saradnja izvlačila iz izolovanosti i oslobađala od ideoloških predrasuda o komunistima kao jedinim istinskim predstavnicima radničke klase i socijalizma.

Vodjstvo, za razliku od našeg aparata, relativno se brzo — već 1949. godine — otarasilo iluzija da će doći do rascepa u komunističkim partijama na sukobu SSSR–Jugoslavija. Jedino su se k nama iz komunističkih partija okrenuli pojedinci, i to oni koji su već bili "otpali" od svoje partije, odnosno koji su se razočaravali u Moskvu. Takvi su bili Španci — Feliks Montiel i Moze del Barrio. Kod Italijana — Kuki i Manjani su se odvojili od svoje partije znatno posle sukoba SSSR–Jugoslavija. Presudan nije bio taj sukob, nego neslaganje sa svojim vodjstvom. Pri našem Centralnom komitetu ustanovljeno je odeljenje za veze sa socijalističkim pokretima, kome sam ja bio na čelu, a moj pomoćnik bio je Dedijer. Pojavili su se i neki nemački nezadovoljnici. Ja sam se s njima sastao ilegalno u Švajcarskoj i moj utisak o nesnalažljivim, ograničenim i neupljivim ličnostima se kasnije i potvrdio.

Saradnja pak s pomenutim Špancima i Italijanima odvijala se bez teškoća, ali i bez većeg uplija u pomenutim partijama. Partije su ne samo bile "staljinizovane", nego su se upravljale prema svojim interesima — jedino su socijalističke partije razmišljale i odlučivale ne-

dogmatski, prema svojim procenama odnosa izazvanih sukobom SSSR-Jugoslavija.

A da bi se tajnost našeg traženja oružja u Londonu, koje je trebalo da ja pokrenem u Londonu, sačuvala i od šifranata, s Rankovićem sam za britanskog premijera Atlija i za predmet razgovora, tj. za naoružanje, ugovorio pseudonime. U London smo stigli 28. januara 1951. godine. Januara 30, primio nas je Ernest Dejavis koji je zamenjivao oboleg ministra spoljnih poslova Bevina. Januara 31, Čerčil je izrazio želju da nas vidi — o tome ću nešto kazati kasnije. Istog tog dana britanska vlada je u našu čast priredila ručak, na kome su, uz premijera Atlija, bili najistaknutiji vodji laburista. Dedijer i ja smo izdvojili na tren Atlija i saopštili mu da bismo želeli da čujemo mišljenje britanske vlade o eventualnoj pomoći Zapada u oružju. On je rekao da će nas pozvati i dati nam odgovor. Posle dva, možda i tri dana, pozvali su nas u Dauning strit i uveli u salu za sednice vlade. Atli nas je odmah postavio oko sebe, za dugački sto, izvadio hartiju i pročitao saopštenije od jedne rečenice: Britanska vlada gleda sa simpatijom naše traženje pomoći u oružju.

Inače je moje predavanje — po mom utisku — bilo dobro primljeno, a naročito odgovaranje na pitanja, često provokativna. Dedijer i ja smo posetili i rudarski grad Daram. Prekodan smo se uvlačili u rudarska okna, a uveče imali večeru, utoliko ugodniju što je bila skromna i nezvanična, kod S. Votsona. I konzervativni poslanici, na čelu sa Makmilanom — on je na mene ostavio utisak prisebne i nenametljive ljubaznosti — priredili su nam prijem u Parlamentu. A Englezi bi bili nedosledni svom stoletnom, rafiniranom, političkom iskustvu — da nisu kraj mene, za vreme jednog obeda, postavili istoričara Hju Siton Votsona, radi intervencije na srpskom, za našeg zatvorenika Dragoljuba Jovanovića i da nisu pokušavali da udese sastanak između mene i Večeslava Vildera, emigranta i mog znanca iz studentskih dana.

Tom prilikom, na večeri kod ambasadora Brileja upoznao sam se s Enjurihom Bevanom, vodjom levih laburista, koji je na mene ostavio utisak dinamične ličnosti, živog, nekonvencionalnog uma.

A Čerčilu smo pošli s radoznanim i razdraganim uzbudjenjem, u njegovu kuću u Londonu — ne veću, ne raskošniju od osrednjih dedinjskih buržoaskih vila, u kojima su se posle rata razmestili jugoslovenski viši funkcioneri. Čerčila smo zatekli u spavaćoj sobi, u krevetu. Izvinio se što nas prima u takvom položaju. Odmah nas je pozvao na ručak, ali mi smo se izvinili — doista nam je bilo žao što propuštamo takvu priliku — da smo se obavezali da budemo na ručku kod britanske vlade. Čerčil je počeo: Imam osećanje da se ualazimo na istoj strani barikada. — A kad smo mi to potvrdili, on je razdragan upitao: A kako je moj stari prijatelj Tito? — Ja sam, već usput, smislio da Čerčilu prebacim što je uvredio, u svoje vreme, mog šefa Tita, pa kad su Brilej ili Dedijer odvrtili da je Tito dobro, pridodao sam: Ali Vi ste rekli da Vas je on prevario? — Kad, gde? — iščudjavao se Čerčil. — U vašem govoru u Fultonu, 1946. godine. — Ma nije moguće! Kakvih ja sve gluposti nisam rekao

u životu — rekao je Čerčil, s izrazom nelagodnosti. — Ja sam dodao, nasmevano: Ali mi se nismo uvredili zbog tih vaših reči, shvatili smo to kao priznanje. — I Čerčil se sardonično nasmejao. Potom je on upitao mene: Vi ste član Politbiroa. Osećate sovjetski mentalitet. Da li biste, da ste član sovjetskog Politbiroa, navalili na Evropu? — Odgovorio sam da ne bih. — A ja, vidite, bih! Šta je Evropa, nenaoružana, razjedinjena — za dve nedelje Rusi bi mogli izbiti na Lamanš. Ovo ostrvo bi se branilo kako-tako, ali Evropa... Da nije atomskog oružja Rusi bi, možda, već krenuli. — Neko od nas je spomenuo da su Rusi iscrpljeni, da se još nisu oporavili od rata. Ja sam primetio: Činjenica da Rusi još nisu napali govori da ne namejavaju da napadnu Evropu. A Čerčil je prihvatio: Da. A njih koči i to što je Staljin pametan i ne upušta se u avanture. I star je — ne beži mu se po Sibiru i po skloništima od atomskih bombi.

Čerčil se u jednom trenutku zaneo u strateška razmišljanja. Da, Ruse zadržava strah od atomskih bombi. Oni su centralizovana imperija. Ako bi se bombardovali atomskim bombama saobraćajni centri — tu ni žrtve civila ne bi bile velike — periferija bi počela da se razlabljuje i otpada. Staljin to dobro zna... — Pri tome se pridigao u krevetu i onako bezub i u spavaćoj kapi, počeo raširenim, nadole okrenutim prstima, da imitira padanje bombi: prikaza u kome je još buktao, nesmanjeno, ratnički duh.

Razgovor s Čerčilom je trajao oko pola sata, a na kraju nam je rekao, bezmalo bolećivo: I nemojte mnogo da gnjavite seljake — oni su bezazleni, oni nisu ništa krivi...

Pregovori o dobijanju oružja sa Zapada odvijali su se brzo i bez teškoća. Zauzet svojim poslom i svojim interesovanjem, ja ih nisam pratio. A Tito je u intervjuu Rojteru, početkom marta, i javno nagovestio takvu mogućnost. A slušao sam od naših generala, najviše od Dapčevića s kojim sam se družio, da su pošiljke američkog oružja veoma uredno pakovane, a samo oružje novo novcato — topovi čak i s čistilicama. Ipak je — ukoliko sam tačno razumeo — to oružje bilo na tehničkom nivou Drugog svetskog rata, tj. nije bilo najnovijih modela. No nas je i to zadovoljavalo, budući da ni naši hipotetični protivnici nisu bili bolje naoružani, a ratna tehnika još nije bila znatnije podmakla, sem u mlaznoj avijaciji i u atomskom oružju koje nije ni traženo.

Imao sam i ja udela, neznčajnog, u dobijanju oružja od SAD. Naime, povodom posete načelnika štaba američke vojske generala Kolinsa, oktobra 1951, bio sam odredjen da u ime vlade prisustvujem večeri koju je američka ambasada davala u njegovu čast. Usput su mi generali Koča Popović i Dapčević sugerisali da od Kolinsa tražim mlazne avione. Kad sam pokrenuo to pitanje, pao mi je na um i argument koji bi bio uverljiv za Kolinsa, budući da se on izgovarao da to nije isključivo njegova nadležnost i da moraju najpre snabdeti saveznike. Rekao sam mu: Mi ne shvatamo zbog čega nam ne biste dali mlazne avione. Jedini razlog koji vidimo jesu vaše ideološke predrasude, jer smo komunisti. — Imao sam utisak da je to delovalo na Kolinsa koji je, inače, na nas ostavio utoliko prijatniji

utisak što je ličio na civila u uniformi. No makar moj utisak i ne bio tačan — mlazne avione smo uskoro dobili, doduše školske modele, ali i kao takve upotrebljive za ratna dejstva.

Sve naše snage su se pokrenule, kao preporodjene. Teoretska, ideološka saznanja, pregorka, najubitačnija iskustva i promjenjen položaj države, oplodjavali su se u reformisanju unutarnjih formi. Već početkom februara 1951. godine usvojen je novi Krivični zakonik, a kasnije i novi Krivični postupak, na kojima je strasno i predano — uz pomoć stručnjaka i nadgledanje Kardelja — radio Moša Pijade. On je bio uveren da ti zakoni spadaju u najbolje, najdemokratskije na svetu. A doista su označili prelom i skok u odnosu na dotadanje proizvoljnosti i na policijsku svemoć.

I dok su ti zakoni diskutovani i usvajani, Jugoslaviju je — 12. aprila 1951. godine — posetio generalni sekretar OUN Trigvi Li, pa se naš unutarnji samouvereni polet poklopio s porastom našeg prestiža u svetu. Tito se tada, posle teških napada žuči, pripremao za operaciju, a Kardelj se oporavljao od operacije kičme — ako se dobro sećam. Zbog toga sam ja igrao ulogu domaćina Trigvi Liu. Poseta je protekla srdačnije nego što je zahtevala funkcija Trigvi Lia. A kao zanimljivost navodim da me on, dok sam ga pratio na aerodrom, upitao: Ali šta je bio razlog vašoj pomoći ustanicama u Grčkoj? — Revolucionarni idealizam — odgovorio sam. — A kolika je, stvarno, bila ta pomoć? — Naveo sam mu — bez mnogo promišljanja, uveren da on neće zloupotrebiti — okrugle cifre. — To je bila pozamašna pomoć — prokomentarisao je Trigvi Li.

Titova operacija na Bledu — zbijala je i zblizavala — u poletu otpora i reformisanja — vodjstvo: prvi put, od rata, osetili smo toliku srdačnost i povezanost prema Titu i medju sohom da smo poverovali, bar ja, u njihovu neprolaznost i neraskidivost. I Jovanka je tada, u ulozi negovateljice Titove, izišla na javu iz uloge potajne ljubavnice. Nju su vodji, bar većina, i ja medju njima, prihvatili srdačno i s poverenjem.

Prvomajske proglose je najčešće pisao Tito. Ali tada, bolestan, nije to učinio, pa je to — ako se ne varam — palo na mene. No vredni navesti najvažnije mesto, kao ilustraciju naših stremljenja i naših iluzija, našeg političkog mišljenja:

“Dalje učvršćivanje i proširivanje ličnih prava građana, dalje uvlačenje najširih masa u upravljanje državom i privredom, dalje razvijanje bratstva i jedinstva naših naroda, dalja borba protiv birokratskih tendencija i svih pojava kršenja naše socijalističke zakonitosti — eto to su zadaci koji stoje pred našim narodima, Partijom, Frontom i društvenim organizacijama!

“Naša zemlja na taj način visoko uzdiže zastavu demokratije i socijalizma, koju su današnji vlastodršci Sovjetskog Saveza pogazili, oduzevši radnim masama sva prava i slobode i prešavši na politiku interesnih sfera, osvajačkih ratova i podjarmljivanja drugih naroda, a sve to radi eksploatorskih i nezajajžljivih apetita birokratske kaste koja smatra da — tobože u ime borbe protiv kapitalizma — ima pravo da pljačka i rasipa rad trudbenika u ‘njenoj’ i tuđim zemljama.”

No u mom sećanju, kao i u mom ondašnjem saznanju, najznačajniji su bili referat Rankovića na IV plenumu Centralnog komiteta, 3. juna 1951, i članak Kardelja “U borbi za socijalizam i nezavisnost” u *Borbi* 1-3. jula 1951. godine.

Rankovićev referat se odnosio na stanje i delatnost policijskih i sudskih organa, mada je nosio bezazlen, paroliški naslov: “Za dalje jačanje pravosudja i zakonitosti”. Činjenica da je Ranković upravljao tim službama ili ih nadzirao, mogla je — na prvi pogled — da umanjí objektivnost rasudjivanja. Ali Ranković je — s pedantnošću koja je njemu bila svojstvena i s doslednošću svojstvenoj komunistima kada se već odluče na zaokret — izložio “pravo” stanje, a time, makar posredno, i da je čitav sistem prožet bespravljem i hezakonjem. Težinu i uverljivost te porazne kritike uvećalo je — u datim uslovima — baš to što je ona potekla od šefa celokupne policije i istovremeno organizacionog sekretara partije.

Ranković je, izmedju ostalog, naveo: “Ima znakova koji konkretnu neposlušnost prema pojedinim državnim organima ili službenim licima pretvaraju u kontrarevolucionarno delo. Tako je, na primer, jedan sud proglasio uvredu jednog predsednika mesnog odbora i njegove supruge za krivično delo protiv naroda i države i izrekao kaznu od tri godine lišenja slobode... Neki sudovi pokazuju i otvoreno kršenje zakona. Za jedno isto krivično delo primenjuju neodgovarajuće — preblage ili prestroge kazne... Organi unutrašnjih poslova, uključujući i Upravu državne bezbednosti, takodje u svom radu imaju krupnih slabosti i nedostataka. Pre svega, u pitanju poštovanja i sprovođenja zakonitosti... Pojave brzopletog lišavanja slobode građana od strane nekih organa... Neopravdano pokrenuti krivični postupci, prema izveštajima tužilaštava po republikama, kreću se ovako: Srbija 40%, Slovenija 39%, Bosna i Hercegovina 51%, Makedonija 36%, Crna Gora 47%... Ima primera da se daju “direktive” kako će se u konkretnom slučaju presuditi, čak se daju unapred konkretna uputstva u pogledu visine kazne koja se ima izreći pojedincu...”

Ranković je istakao da ima nezakonitog razrešavanja sudija. Nestručnost sudova, koju navodi Ranković, deluje utoliko poraznije ako se ima u vidu da je kraljevska Jugoslavija imala uređeno i stručno sudstvo i da je nova Jugoslavija već imala nekoliko pravnih fakulteta, na kojima su svake godine diplomirale stotine studenata. U Hrvatskoj, bivšoj austrougarskoj, pravno uređenoj autonomnoj oblasti — od 324 sudije 20 nisu imali pravnu spremu, u Srbiji 2 sudije okružnog suda su bili s osnovnom školom, u Bosni i Hercegovini od 184 sudije 110 bez pravne sprema a 3 sudije okružnog suda sa osnovnom školom, na Kosovu i u Metohiji 65 sudija s osnovnom školom: bezmalo svi! Građani ne samo se prečesto uzalud žale, nego zbog žalbi bivaju katkada i kažnjeni:

“Tako je na području Sreskog i Gradskog narodnog odbora u Trebinju utvrđeno da se građani retko žale, jer ih od toga odvraćaju funkcioneri odbora. Izvršni odbor Sreskog narodnog odbora u Staroj Pazovi je jednostavno odlučio da kazni sve one koji se budu žalili

na procenu visine prinosa kukuruza, pa je ovaj nezakoniti zaključak unesen, čak, i u zapisnik sednice Izvršnog odbora..."

Ranković navodi u svom referatu i broj uhapšenih "informbirovaca" od 1948. godine: 8.403 osuđena "po administrativnom postupku na društveno koristan rad", od kojih su 3.718 pušteni, a od ovih 12% ponovo uhapšeni. Rankovićev referat, odnosno IV plenum CK, bio je prelom u uvodjenju zakonitosti i reda za "obične" građane u pitanjima svakodnevnog života. Ali položaj političkih protivnika nije se izmenio, niti je bitno umanjena moć tajne policije.

Na IV plenumu i ja sam bio referent po tački "O nekim pitanjima teoretskog rada partije". Kritikujući Sovjetski Savez — da tamo teorija nije monopol ni foruma, nego ličnosti (Staljin je još bio živ), — istakao sam da i kod nas ima tendencija ka monopolisanju teorije. Moj zaključak je bio, besumnje, preveć optimistički — više izraz nadanja nego stvarnog stanja:

"...Naš CK i naša Partija kao cjelina bore se protiv svakog monopolizma, a u oblasti ljudskog mišljenja svaki monopolizam ne samo da je štetan za napredak ljudske misli, nego istovremeno — predstavlja početak i završnu fazu borbe reakcionarnih snaga za ostvarenje onog drugog — materijalnog i društvenog monopola, koji se sastoji u gospodarstvu nad drugim ljudima i plodovima njihovog rada. Bez ideološkog monopola ne može se čvrsto uspostaviti ni dugo održavati onaj drugi monopol, a niti njegovi reakcionarni i despotski oblici vladavine."

No nije to bio izraz samo mojih nadanja: rezolucija o teoretskim pitanjima je takodje u duhu tih mojih tvrdnji. Ona je utvrdila i da "proradjivanje" u partiji nije obavezno, sem ako je direktivom Politbiroa predviđeno. Time je, faktički, počelo i ublažavanje Titovog kulta. Niko mu nije osporavao ni zasluge ni vodjstvo, ali je slabila idolatrija njegove ličnosti.

A pomenuti Kardeljev članak je težište postavio na opasnosti, za socijalizam, od "birokratije vlastite socijalističke države". Izlaz je Kardelj video u spuštanju vlasti nadole — u fabrike, ustanove i niže organe vlasti, odnosno u komunu kakvu je Marks predviđao. I on je kretanje svoje svesti i svesti jednog dela vodjstva uzimao za stvarnost:

"Princip" 'spuštanja' državne uprave što bliže narodu kod nas prema tome već postaje živa stvarnost. Ako ništa drugo, već sama ta činjenica najrečitije govori da su tendencije ka povampirenju državnokapitalističkog birokratizma kod nas doživele poraz... Zato nema razloga da se i ubuduće bojimo za sudbinu socijalizma u našoj zemlji ako naš radni narod bude imao u svojim rukama više prava nego ih je ikada u istoriji imao ma koji narod..."

Kardeljev članak, makoliko on danas izgledao, a i bio, iluzionistički, značio je, onda, osnaženje reformističke, demokratske struje ne samo u partijskom vrhu, nego i u državnoj administraciji i u nižim, najnedemokratskijim vlastima. A ja sam, početkom septembra 1951. godine, objavio poduži članak "Razmišljanja o raznim pitanjima" koji već svojim nekonvencionalnim, neobavezujućim naslovom, a pogotovu

izrazbijanom sadržinom, otkriva napuštanje šablona i prihvatanje slobođnijih interpretacija.

Tog leta je, na predlog Kardeljev, rešeno da se na Ujedinjenim nacijama podnese žalba protivu Sovjetskog Saveza i zatraži da on bude osuđen zbog ugrožavanja Jugoslavije. Kardelj je predložio da Jugoslaviju u tome zastupam ja, u Političkom komitetu Organizaciji ujedinjenih nacija (OUN).

Zasedanje OUN je te godine bilo u Parizu. Delegacija je otputovala salonskim vagonima, od kojih se u Švajcarskoj jedan — baš onaj u kome su bili Kardelj i ostali viši funkcioneri — upalio jer nije mogao da izdrži evropske brzine. Požar je bio bezazlen, ali su nas, dok nije bio ugašen, privremeno isključili iz voznog reda. Kardelj se jedio i sekirao, dok sam ja zgodu uzeo sa šaljive strane.

Svoj govor u OUN pripremio sam u Beogradu u saradnji s odgovornim funkcionerima spoljnih poslova i na vreme, već krajem oktobra ili početkom novembra, dao ga Kardelju na pročitavanje. Kardelj u prvi mah nije imao primedbi: Pa, dobro je — složio se on. U to je u Kardeljevu sobu banuo Dedijer koji je osuo s primedbama. Dedijer nije imao primedbi na političku i kompozicionu stranu mog govora. Kardelj se složio s Dedijerom, a i ja sam prihvatio Dedijerove primedbe, pa i danas držim da su bile opravdane i da su znatno doprinele da moj govor, preradjen, dobije na uverljivosti i težini.

Ali u Dedijerovom sadašnjem opisivanju tog slučaja ima ne tačnosti. Evo s tim u vezi šta kaže Dedijer:

"Nekoliko dana pre Djilasovog istupanja u Specijalnom političkom komitetu dodje mi do ruku tekst njegovog referata. Pažljivo sam ga pročitao i video da to neće odgovarati svrsi zbog koje smo došli u Ujedinjene nacije. U referatu nije bilo težište na odnosima između država, na povredama međunarodnog prava, nego je to bila jedna marksistička disputacija iz oblasti filozofije s primesama teološkog, ko je prav a ko je kriv, bezmalo da li dva ili tri andjela mogu stajati na vrhu igle.

"Zateknemo se Djilas i ja kod Kardelja na crnoj kafi i ja kažem svoje mišljenje o Djilasovom referatu. Ali tu padnem u svoju uobičajenu grešku. Mislim da je moja kritika bila opravdana, ali sam rekao na tako medvedji način da je Djilas planuo kao da mu je neko Rovca popalio.

"A u mene je baksuz bio toga dana sve do večeri. Predsednik Francuske Republike Vensan Oriol priredjivao je te večeri veliki prijem za sve delegacije u Jelisejskoj palati. Djilas i ja smo bili odredjeni da idemo. Djilas i ja smo išli istim automobilom i tu se nastavi svadja od posle podne. Ja nisam hteo da oćutim, pa taman kad smo ulazili u Jelisejsku palatu i kada je livrejisani službenik najavljivao da dolaze 'Njegova ekscelencija Milovan Djilas i gospodin Dedijer', ja nešto ujedoh Djilasa, a on ni pet ni šest nego se okrenu, dok smo prilazili predsedniku Francuske Republike, i ode kući, a ja stadoh sav zbunjen pred sedog gospodina Oriola, koji mi stište ruku i reče: 'Milo mi je što vas vidim, gospodine Djilas'.

“Sutradan ujutru zvao me Kardelj, u svoju sobu. Tu je bio i Djilas. Rekao mi je da se ne slaže sa načinom moje jučerašnje primedbe, ali da se slaže sa sadržinom. Referat je pročitao i on zaista ne odgovara svrsi, nego mora da se novi napiše.

“Djilas je ovo primio drugarski. Prošla je noć. Ja sam mu se izvinio zbog moje nezgrapnosti. Time je taj incident između nas bio likvidiran. Nije ga nikad više pominjao, niti mi se svetio u bilo kom pogledu, iako smo i dalje stalno zajedno radili. On je, na primer, bio predsednik Komisije CK KPJ za međunarodne veze, a ja sekretar. Po povratku u Beograd predložio je da budem predsednik, što sam ja odlučno odbio, jer mi nije bilo stalo do formalnosti.

“Zajedno sa Kardeljom, Bartošem i Veljkom Mićunovićem napravili smo novu skicu referata. Radili smo dan i noć. Morali smo tražiti da nam se po kuriru pošalje nov materijal iz Beograda. Bartoš, Veljko Mićunović i ja nismo spavali 28 časova, sve dok referat nije bio gotov.”¹

Neću da ulazim u to da li je moj govor “bila jedna marksistička disputacija iz oblasti filozofije s primesama teologije... bezmalo da li dva ili tri andjela mogu stajati na vrhu igle” — valjda će se u nekom arhivu naći i taj govor, a to nije bio moj prvi istup na “međunarodnoj sceni”, i to zajedno s Dedijerom i bez njegove pomoći, što on vrlo dobro zna. Ja sam se vratio ispred Jelisejske Palate, a ne pošto nas je ceremonijalnjak najavio, a “sedi gospodin” Vensan Oriol je mene poznao iz nedavnog lova kod zamka Rambuje, pa se mogao Dedijeru obratiti kao Djilasu jedino iz mehaničkog reagovanja, što ni ja ne isključujem. Dedijer i ja smo se — prema moim sećanju — izmirili tek u Beogradu. A ja nisam iz Rovaca, pa mi ni krivlje nije moglo biti nego da je koje bilo drugo mesto “popaljeno”. Sve to ni onda nije bilo važno, ljudi reaguju prema svom temperamentu, pa i Dedijer i ja. Ali iz Dedijerovog izlaganja izlazi da ja nisam imao nikakvog udela u sastavljanju “referata”: “Zajedno s Kardeljom, Bartošem i Veljkom Mićunovićem napravili smo novu skicu referata... Bartoš, Veljko Mićunović i ja nismo spavali 28 sati, sve dok referat nije bio gotov.”

Istina je da su pomenuti drugovi — i ja među njima, a ne samo Dedijer — učestvovali u razvrstavanju tema, pitanja koja treba da obuhvati referat, i da je to trajalo do kasno noći. A ja sam, potom, preuzeo na sebe dalji rad, u kome su mi pomagali — u pribavljanju materijala, sredjivanju materijala i prekucavanju — službenici bezbednosti i spoljnih poslova, a najviše moja sekretarica Dragica Vajnberger. Slali smo u Beograd pismene poruke, depeše i kurire za hitno pribavljane dokumentacije. Ni Dedijer, niti ijedan funkcioner, nije u tome imao bitnog udela, a nije ni mogao, kako zbog svoje zauzetosti, tako i zbog homogenosti žalbe. Radili smo, ja i drugovi iz aparata, danju i noću petnaestak dana — da ne bi izgubili red u Političkom komitetu. Sve je to shvatljivo ako se ima u vidu da je taj

moj govor iznosio blizu 100 stranica, da je bio jedan od najdužih u Ujedinjenim nacijama, pa ga, već kao takvog, nisu mogli napraviti Bartoš, Veljko Mićunović i Dedijer u toku “28 časova” nespavanja. Povrh svega toga, taj govor u to vreme objavljan je kao moj! Zašto mi Dedijer nije tada osporio autorstvo?

U to vreme je u rezidenciji našeg ambasadora Ristića — ne sećam se kojim povodom — došao glasoviti američki novinar Sajras L. Sulzberger, s gospodjom — tamnoputom i vitkom. Između Sulzbergera i mene je bilo odranije netrpeljivosti — kod mene zbog njegovog anti-komunističkog stava u štampi, a kod njega, verovatno, zbog glasina da sam ja rekao kako zbog toga zaslužuje da bude obešen. Sve dotada, u Parizu, Sulzberger i ja nismo imali nikakvog kontakta. A tada smo razgovarali bez stešnjavanja, skoro prijateljski — uz ispitivačke, pomalo ironične poglede njegove supruge. Sećam se da smo se najviše zadržali na pitanju Stepinca: Sulzberger mi je objašnjavao da Stepinčev boravak u zatvoru izaziva otpore u američkom Senatu u pružanju pomoći Jugoslaviji. U jednom trenutku je zapitao: Zašto Stepinca ne uklonite iz zemlje? — A ja sam mu objasnio da naš Ustav zabranjuje isterivanje našeg državljanina iz zemlje, da bi menjanje Ustava radi Stepinca bilo besmisleno, neshvatljivo. — Sada smo Sulzberger i ja dobri, nesebični prijatelji — željno očekujemo da se svakog leta nadjemo u lovu na pastrnke i u nevezanom razgovoru intelektualaca, ostarelih u različitom iskustvu.

Naš odnos prema Sovjetskom Savezu i sukobu s njim već se bio sasvim promenio. Na tom zasedanju OUN je to dobilo i konačan, formalan izraz. Kardelj, u svom govoru na Generalnoj skupštini, 15. novembra — mada se osvrnuo na sva goruća svetska pitanja — težište je stavio na agresivnu politiku sovjetskog bloka prema Jugoslaviji kao na ozbiljnu opasnost po mir. A ja sam 26. i 27. novembra pročitao pomenutu žalbu protiv sovjetskog bloka. Za delegate bio je to dokument, dug, prilično dosadan, ali utoliko moćniji činjenicama — sovjetski predstavnici su odgovarali zbnjeno i s lažnim argumentima. Podupirali su nas, najsvesrdnije, brazilski delegat Ribeiro Kouto i belgijski delegat Van Glebek. Rezoluciju, u kojoj se osuđuje sovjetski blok, sačinio je Aleš Bebler, iz citata iz povelje OUN: kada je glasanje osude završeno — 50 za, 5 iz sovjetskog bloka protiv, Avganistan i Iran uzdržani — Van Glebek nije odoleo da na sednici ne prokomentariše: Kako neko može biti član OUN, a da glasa protiv Rezolucije sastavljene iz delova povelje?

Time je sukob Jugoslavije sa sovjetskim blokom iz partijskih i ideoloških okvira konačno ušao u svetske tokove, u kojima je jugoslovenska država postala svoj, nezavisan faktor. Time je oštrina polemike, s naše strane, dobila mirniji, samouvereniji i neideološkiji vid. Tito u svom govoru za Novu 1952. godinu nije ni spomenuo Sovjetski Savez i kampanju sovjetskog bloka. Zadovoljio se konstatacijom o porastu ugleda naše zemlje, ističući da se najviše u 1951. godini raširila u svetu istina o nama.

U Parizu, na zasedanju OUN, zadržali smo se predugo — bezmalo dva meseca. Kadgod nisam bio zauzet, obilazio sam muzeje, ponajčešće

¹ Vladimir Dedijer: *Izgubljena bitka Josifa V. Staljina*. Beograd, Rad, 1978. str. 155-157.

Luvr, i šetao noću — najčešće po Jelisejskim poljima i ulici Rivoli. Od spomenika i zdanja najviše su mi se dopali spomenik Balzaku od Rodena i Sen Šapel: u Sen Šapelu sam bio potresen prefinjenom strasnošću, kakvu sam jedino osetio, kasnije, u Tadž Mahalu. Jedne noći su nas drugovi iz ambasade povelili u neki varijete, ali ja nisam mogao da gledam žene koje se svlače za novac, pa sam otišao već na početku.

Čim sam se vratio u Beograd, navrzao sam sebi, pored drugih poslova, pisanje *Legende o Njegošu* — polemike s književnicom Isidorom Sekulić, odnosno njenom knjigom o Njegošu. Tu knjigu sam već bio čitao, a na polemiku me pobudilo oduševljenje intelektualaca marksista i komunista Isidorinom knjigom. Neposredni povod za napad na Isidoru je dao književnik Mihailo Lalić, svojim oduševljavanjem za njenu knjigu. U svojoj knjizi sam objasnio kako je došlo do moje knjige, kao i moje pobude. Najpre sam napisao članak za *Borbu*, polemišući protivu pohvale Djuze Radovića Isidorinoj studiji. Zadubio sam se u problem i napisao seriju članaka za *Književne novine* koji su potom — na sugestiju Skendera Kulenovića i Bore Drenovca — redigovani i skupljeni u knjigu. U redigovanju je imao udela Skender Kulenović.

Uskoro, po izlasku *Legende o Njegošu*, Mitra mi je pokazala primerak te knjige, ispodvlačen naveliko, sa znakovima pitanja i čudjenja na marginama: Knjiga je dogmatična — rekla mi je ona. — I zaista je tako. Ali ta knjiga je, istovremeno, i pokušaj dedogmatizovanja marksizma, a u svakom slučaju moj najviši domlet kao ortodoksnog marksiste — *Nova klasa* je takodje marksistička, ali već neortodoksnog marksiste. Jedan od tri najlepše povezanih primeraka *Legende o Njegošu* dao sam Titu. Posle petnaestak dana on mi je rekao: Pročitao sam tvoju knjigu — sviđa mi se, vrlo dobra. — Obradovao sam se pohvali, ali i začudio — da on stiže da čita i takve "zavrzlamе". A on je dodao: Pa, zainteresovala me. Potpuno se slažem s tobom u kritici nacionalne mistike.

Ja sam i u toku 1952. godine imao podosta javnih istupa — članaka i predavanja. Pomenuću samo članak *Klasa ili kasta*, u kome sam sovjetski vladajući sloj definisao kao kastu, u čemu su me dva publiciste pobijali da se ne radi o kasti nego o klasi: polemika oko toga mi danas izgleda dogmatska, ali u njoj, odnosno u tom mom članku, svakako su i koreni moje *Nove klase*. Ideje su nicale, čas onde, čas o ovom, čas o onom, i mada su u "novim" idejama još trajale "stare", i mada su često pobijale jedna drugu — postepeno su se iščišćavale i uobličavale u celinu.

Nastojali smo, naročito Kardelj i ja, da i proslavi Titovog rođendana 1952. godine damo koliko-toliko drukčiji karakter: manje pompe i idolatrije, a više srdačnosti i jednostavnosti. A budući je Tito te godine slavio šesdeseti rođendan, odlučeno je da mu Centralni komitet preda adresu. Ja sam napisao, povodom rođendana, članak *Domovina*, u kome sam namerno izbegao da pomenem Titovo ime, ali koji je objavljen uz Adresu CK. I tu Adresu sam ja pisao. Prva

njena verzija je bila suvoparna i nategnuta. Ali ja sam, prekonoc, to uvideo. Ujutru sam se javio Kardelju i upitao ga da li je pročitao i kako mu se sviđa. — Pa, dobro je — rekao je on, ali sam mu ja po glasu poznao da baš nije oduševljen, pa sam zagalamio: Očajna! Hladna, izveštačena! — Zaista je tako — složio se odmah Kardelj. — Moraćeš napisati drugu, topliju... — I napisao sam. Dogovoreno je da se Adresa preda u umetnički izradjenoj kutiji. Rad je poveren slikaru Hegedušiću, a kutija je bila od srebra i zlata. Tu Adresu, u prisustvu članova CK, ja sam i predao Titu, a on je, primajući kutiju, primetio: Pa ovo je, bogati, umjetnički izradjeno.

U jesen, u vreme priprema za VI kongres, vodeći drugovi iz Agitpropa Centralnog komiteta i iz *Književnih novina*, došli smo na ideju da se pokrene nov časopis, koji bi na širokoj osnovi okupio pisce i naučnike, i otpočeo s temeljitim, kritičkim analizama nasledja i savremenosti. Časopis je, dakako, zamišljen kao marksistički. Ali marksizam je trebalo da bude shvatan i tretiran samo kao najopštija, filozofska i antidogmatska osnova. Kad smo se dogovarali o časopisu, u šetnji Topčiderom, Oskar Davičo je s "lukavim" smeškom primetio: Ovo me podseća na predratne ilegalne sastanke. — Niko nije ništa krio niti imao razloga da krije, ali je u samoj zamisli bilo nečeg "ilegalnog" u odnosu na dotadašnji način rada. Bilo je spontane težnje za osamostaljivanjem teoretskog mišljenja od partijskog aparata, odnosno od političkih foruma. Ja sam o celoj zamisli izvestio Sekretarijat u kome je bio i Tito. Spomenuo sam i predloge — bilo ih je tri-četiri — za naziv časopisa. Kao i većina buduće redakcije, bio sam za naziv *Nova misao*, a Tito je primetio: Biće to najbolje! — s čime su se složili i Kardelj i Ranković.

Moj članak "Vrti li se Staljinu u krugu?", objavljen u *Borbi* od 11-13. oktobra, bio je polemika protiv Staljinovih novih ekonomskih teza. Ali je karakterističniji po tome što se u njemu ustaje i protiv radnih zadruga, odnosno "naših polukolhoznih teoretičara" — prvi put javno u partiji, koliko je meni poznato, mada ni dovoljno odlučno ni s jasnom perspektivom. Možda baš u to vreme, a možda i nešto ranije, Kardelj i ja smo predložili raspuštanje radnih zadruga (naših kolhoza). Ali se tome usprotivio Tito, uz nostalgičnu podršku nekih partijskih "stručnjaka" za poljoprivredu (Stamholić, Todorović). Do raspuštanja tih zadruga je ipak došlo — godinu dana kasnije, usled i usred haosa i nenadoknadivih gubitaka u poljoprivredi.

Ne bih ni spominjao svoj članak "Antisemitizam" (*Borba*, 14. decembar 1952) na koji su me pobudile vesti o hapšenjima Jevreja lekara — "belih mantila" u Sovjetskom Savezu, da me nedavno Oskar Davičo nije optužio — povrb svih mojib "zlodela" — i za antisemitizam.

Evo glavnih tačaka iz Davičove optužnice protiv mene:

"... Posle londonskog s-h (srpskohrvatskog — M.Dj.) izdanja Djilasovih inepcija i neistina o Titu, ne mogu da se i javno ne setim nekih njegovih postupaka koji otkrivaju da se ni renegat ni izdajnik ne postaje namah, preko noći..."

“Djilas isuviše drsko napada da ne bi bio uveren da iza njega stoji legija inostranih advokata iz raznih psiholoških servisa” (psihološki servisi — obaveštajne službe koje vode psihološki rat — M.Dj.)...

“...Uhapšen 1933, M. Djilas je pod batinama provalio Piriku i Bešku Bembas, dve odlučne drugarice, dve sestre...”

“...Djilas... mi... rekao: ‘Ti ne znaš srpski i nikad i nećeš znati taj jezik. On nije tvoj. Ti si Jevrejin.’ Bilo je to u vreme pripreme za proces belim mantilima...”

“...Ja dok sam kod sećanja: nije li mi on decembra 1940. saopštio da sam po odluci CK KPJ isključen iz partije zbog saradnje u *Pečatu*...”

“No, nezavisno od toga, kazna koja mi je saopštena bila je laž... što znači da je Djilas dao sebi pravo da sam donosi odluke u ime celog CK...”

Evo činjenica umesto odbrane od Davičove optužnice:

Kao i drugi pisci, ja pišem knjige iz svog saznanja i svog iskustva, a budući da jugoslovensko vodjstvo ne dopušta njihovo objavljivanje u Jugoslaviji — nisam ni po kakvom moralnom kriterijumu obavezan da vodim računa šta će ko o tome reći i kako će se prema tome odnositi. Ako sam u početku mog sukoba s Titom i bio opsednut špijunomanijom (“psihološkim servisima”), moja pamet, a još više bezakonito i bezizlazno, titovsko osuđivanje mene na političku i duhovnu smrt — u tome sam ja samo jedan drastičan slučaj — poučili su me da idem svojim putem: ako Davičo smatra za komunističku i patriotsku dužnost da se prilagodjava jugoslovenskim “psihološkim servisima” — nek mu bude, ja to ne moram nikome i ničem.

Davičo nije obavezen da zna ko je koga provaljivao u provali u kojoj nije bio. Ali je — po svim moralnim normama — obavezan da ne svaljuje krivicu na nedužne. Ja nisam provalio, niti mogao provaliti sestre Bembas jer ih nisam ni poznavao — one su pripadale tzv. divljoj grupi (grupi koja nema veze sa partijom), a njih je — ako Davičo želi da zna, provalio berberin Dimitrije Jovanović (tada mu je — mimo njegove volje, kao Makedoncu — bilo posrbljeno prezime, a kako se sada preziva nije mi poznato).

Oskar Davičo nije isključen iz partije zbog saradnje u Krležinom *Pečutu*, nego zbog odbijanja da se vrati na svoje partijsko zaduženje u Beogradu i zbog pridruživanja tadašnjoj antipartijskoj grupi oko *Pečata*. Pre toga su s Davičom vodjena duga i jalova ubedjivanja — naročito je u tome bio agilau Ognjen Prica, veoma blizak Daviču i emotivno pogodjen Davičovim odvajanjem od partije. Ja nisam učestvovao na sednici Politbiroa na kojoj je on isključen, mada nisam ni bio protivu te odluke. Davičo i njegov slučaj bili su previše poznati u vrhovima, a dobro su Daviču bile poznate — ako nikako drukčije a ono kao petogodišnjem robijašu — dužnosti i prava člana partije, da bih ja mogao da ga “slažem” da je isključen. Uostalom, gde je bio i šta je radio od 1940. do 1943. godine — što nije šta bilo poduzeo da se

vrati u partiju koju danas tako svesrdno brani od “renegata” i “izdajnika”.

U vreme kad treba da sam Daviču — prema Daviču — zamerao da ne zna srpski jer je Jevrejin, ja i Davičo smo bili bliski i saradjivali smo u punoj saglasnosti. Ne sećam se, ali ne isključujem, da sam Daviču zamerao silovanje, nedovoljno osećanje prirode srpskog jezika. Ali to nema veze s njegovim jevrejstvom — Davičo je, uostalom, uvek podvlačio da se oseća Srbinom. Pogotovu to nema veze s aferom “belih mantila” — te veze se dosetio Davičo sada, dvadeset i devet godina kasnije, “posle londonskih s-h izdanja Djilasovih inepcija i neistina o Titu...”

Evo, najzad, i citat iz mog članka *Antisemitizam* — kao dopuna odgovora Daviču: “...progoni Jevreja... siguran znak najcrnje društvene reakcije...”

“...Jer antisemitizam prlja i sažiže sve ljudsko u čoveku i sve demokratsko u narodu. Istorijski žig sramote koji on utisne ne da se izbrisati. Žestina antisemitizma je mjerilo koliko je jedan reakcionarni poredak uspio da porobi vlastiti narod. Ali on dokazuje i da je kod onih koji se njemu služe počeo početak kraja, makar im snage još narastale”.

Krajem 1952. godine, 18. decembra, Kardelj je, povodom prekida odnosa sa Vatikanom, održao u Skupštini govor koji mi se izuzetno svideo, i kompozicijom i uverljivošću. Nije bio običaj da mi, vodji, čestitamo jedan drugom na govorima ili člancima. Ali nisam mogao odoleti, a da ne pridjem Kardelju i čestitam mu, s izjavom da mu je to jedan od najboljih, ako ne i najbolji govor. Čitajući taj govor sada, vidim da je on konstrukcija, tipična za političare koji neki gorući problem — u tom slučaju prepirku s Italijanima oko Trsta — uglobljuju u teoretsku šemu: “jedan od najvažnijih nosilaca ekspanzionističkih tendencija italijanskih krugova je Vatikan” — bila je osnovna, netačna a tada prihvatljiva, teza Kardeljeva.

Ne bih spominjao Krležin referat na Kongresu pisaca u Ljubljani, 5. oktobra 1981. godine — da obožavatelji Krleže ne tretiraju taj referat kao prelomni, istorijski događaj o oslobodjenju jugoslovenskih kultura, a napose južnoslovenskih književnosti, od dogmatskih, staljinističkih stega. A ima, štaviše, i takvih koji taj referat uzimaju kao dokaz posebne, hrvatske demokratičnosti i progresivnosti. Time ne mislim reći da taj Krležin referat nije bio značajan. Naprotiv. Krleža je u našem otporu Sovjetskom Savezu igrao, na širem kulturnom planu, i krupnu i kreativnu ulogu. Da samo pomenem izložbu srednjovekovne umetnosti s tla Jugoslavije u Parizu i osnivanje Enciklopedijskog zavoda, koji su ostvareni na njegovu inicijativu i njegovim radom. Ali ne samo što je preterano i netačno izdvajati Krležinu delatnost iz delatnosti partijskih vrhova i s mukom izvojevane liberalnije klime, nego se takvo pristupanje Krleži i Krležinoj ulozi ne poklapa ni s činjenicama: Krležino istupanje na pomenutom kongresu pisaca je bilo unapred dogovoreno u Centralnom komitetu, i to sa mnom, a verovatno i s Kardeljom. To ne umanjuje Krležinu inicijativu i originalnost, nego samo otkriva da nije on, Krleža, napravio

¹ *Svijet*, 3. marta 1981, Sarajevo.

prelom, jer on to nije ni mogao, nego je prelom učinjen najpre — u toku triipogodišnje političke i idejne borbe — u vrhovima partije, s kojima je Krleža revno i disciplinovano saradjivao. Uostalom, ni mesec dana posle tog Kongresa pisaca i Krležinog referata, počeo je VI kongres partije u Zagrebu, na kome je antidogmatski kurs dosegnuo svoj vrhunac. A da ne bi bilo nejasnoće u mom gledanju na Krležu, ja sam u to vreme, a i danas — bez obzira na sve sporove i neslaganja s Krležom — u Krleži video najznačajniju kulturnu pojavu moderne istorije Južnih Slovena.

Pripreme za VI kongres su tekle manje intenzivno, ali osmišljenije i smirenije nego za V kongres. Ja sam predložio — u Sekretarijatu ili u Politbirou — da se Kongres održi u Zagrebu. U osnovi tog predloga je bilo da se ubuduće partijski kongresi održavaju redom po republikama, a ne samo u Beogradu. Od mene je potekao i predlog da se partija preimenuje u savez: tek pošto mi je to palo na um, prisetio se Kardelj da se tako — Liga (savez) komunista — zvala i prvobitna Marksova organizacija. Kardelj je prihvatio moj predlog. Tom promenom je trebalo da se naglasi i "izmenjen", demokratski karakter partije u odnosu na lenjinistički, sovjetski tip partije, a i tendencije ka demokratizaciji društva. Kad smo se našli kod Tita i on se složio, posle kraćeg premišljanja. Ranković je bio protiv menjanja imena, ali je odluku prihvatio s muklom disciplinovanošću. Tito je tada rekao, obraćajući se Rankoviću: Nije važno ime, nego što time hoće da se kaže. — Inače je Kardelj predložio da se za kongres ne prave uobičajeni dugi i dosadni referati vodja po pojedinim tačkama, nego da samo Tito održi programski govor, a da se težište rada prenese na komisije i delegate. Znatan deo političkog, ideološkog posla oko Kongresa ja sam obavio: napisao sam projekte svih rezolucija, koje su Titu i Kardelj odobrili, a na samom Kongresu su odgovarajuće komisije unesile u njih poboljšanja.

Članovi sekretarijata i Kidrič — već teško, bezizlazno, bolestan — stanovali su za vreme Kongresa u grupi vila koje je držao Tito, a koje je za vreme rata Pavelić preoteo od Jevreja. To nam je pružalo mogućnost da za vreme obeda izmenjujemo misli o toku Kongresa i tekućim pitanjima.

Već na početku rada Kongresa Ljubodrag Djurić, sekretar Savezne vlade, izazvao je incident s optužbama protiv Petra Stambolića da mu je ovaj zaveo ženu. To je dalo povoda zapadnim novinarima da "sixth congress" prekrštavaju u "sex congress". U sali i predsedništvu je nastala zabuna: Djurića su zgrabili i odvucli pripadnici državne bezbednosti, inače delegati, a ja sam istupio na govornicu i izjavio da to već ispituje partijska komisija, pa da Kongres i ne treba da se bavi time.

Ali Tito je, za vreme ručka — uprkos Rankovićevom i mom ubedjivanju — ljutito tvrdio da Djurić nije istupio zbog povredjenosti, nego iz "informbirovskih" pobuda — da bi nam kompromitovao Kongres. I čim je počelo poslepodnevno zasedanje, Tito je istupio s tezom o "prstima neprijatelja" iza Djurićevog istupa. Djurića su, inače, na-

kratko uhapsili. Ali on nije imao krivice, pa je uskoro pušten i upućen za administratora na jednom poljoprivrednom dobru.

U vezi s Djurićevim istupom desila se groteskna zgoda u Slavonskom Brodu. Djuro Salaj, predsednik Saveza sindikata Jugoslavije i član Centralnog komiteta, bio je poslanik u tom srezu, a budući je neko, slušajući radio, zbrkao prezime Djurić i ime Djuro, alarmirao je mesni komitet da je Djuro Salaj istupio na Kongresu protivu CK i Tita. Mesni komitet je odmah počeo s pripremanjima za "raskrinkavanje" Salaja kao "sovjetskog agenta" — Salaj je dugo bio emigrant u Sovjetskom Savezu, i "starog oportuniste" — u svoje vreme Salaj je bio sklon "desnoj" frakciji. Akcija je obustavljena pre nego što je uzela masovne razmere — neko je javio da se ne radi o Djuriću, nego o Djuriću.

Tito je mnogo kasnije — sredinom sedamdesetih godina, kad su njegov kult i moć partijske birokratije dosegali vrhunac — izjavio da se nije slagao sa VI kongresom. Iz Titovog držanja i iz razgovora s njim, to se tada nije moglo zaključiti, iako je meni u sećanju ostalo da je Tito za vreme Kongresa bio upadljivije nervozan i "odсутan". Štaviše, njegov govor, na početku rada Kongresa, bio je prožet novim, kritičkim i demokratskim postavkama. Taj govor je dao i osnovni ton Kongresu.

Priznajem, očekivao sam manje od Tita nego što je on izrekao u tom govoru. I sad držim da je Tito politički dominirao i tim Kongresom i da mu niko vodeću ulogu nije ničim osporavao. Ta njegova uloga je najizraženija baš u njegovom uvodnom govoru: to je bio najviši Titov domet ne samo u kritici sovjetskog vodjstva, nego i u kritici lenjinističkog tipa partije i autokratske vlasti. Navešću ovde nekoliko mesta iz tog Titovog govora, kao potvrdu utisaka čija se upečatljivost i posle toliko godina zadržala u mom sećanju:

"...Korijen sadašnjem stanju u svijetu treba tražiti tamo gde se on nalazi, tj. u imperijalističkom metodu primjenjenom u samom početku rješavanja međunarodnih problema još u Teheranu, Jalti, Moskvi i Berlinu za vrijeme rata.

"Maljenkov plače u svom referatu (na XIX kongresu KPSS — M.Dj.) što su SAD napuštile sporazum u Teheranu, Jalti, Moskvi, i Berlinu... sporazum o podjeli interesnih sfera — imperijalistički sporazum.

"Nikog kod nas, pa ni u svijetu, nije začudilo što su u Teheranu, Jalti, Moskvi i Berlinu zapadne sile postupile po svom starom, uobičajenom načinu rješavanja svjetskih problema, ali je za sve one koji su vjerovali u famu da je SSSR zaštitnik malih naroda, bio to pravi moralni udarac, prvi jak osjećaj sumnje u SSSR, u ispravnost politike Sovjetskog Saveza. Od Teherana pa do danas Sovjetski Savez se prikazao svijetu u svoj svojoj imperijalističkoj veličini. Danas možemo smjelo kazati da je čitava sovjetska međunarodna politika, ako ostavimo po strani obične propagandne trikove, kao što je njihova tobožnja horba za mir i drugo, bila takva da je ona u prvom redu doprinjela da dodje do sadašnje napete međunarodne situacije.

“...Zar nije ona stvorila od nekada nezavisnih istočnih država, kao što su Čehoslovačka, Poljska, Mađarska, Rumunjska, Bugarska itd., obične kolonije u srcu Evrope. A da i ne govorimo o porobljavanju baltičkih zemalja još prije rata.

“...SSSR je iskoristio svoj uticaj u Sjevernoj Koreji da bi gurnuvši Sjevernu Koreju u agresivni rat, prigrabio tuđim rukama i Južnu Koreju pod svoj uticaj. Čineći tu konstataciju, ja nimalo ne umanjujem odgovornost zapadnih sila, koje su takodje krive za situaciju koja je nastala u Koreji, jer je kao rezultat njihovih sporazumevanja oko podjele na interesne sfere i počeo, 1950. godine, Korejski rat, koji može da se pretvori u svjetski sukob...”

Tito je kritikovao, braneći Marksa, Staljinove nedavne članke o ekonomiji. A nije propustio da spomene iskorenjivanje nacija u SSSR-u — “i to na najsvirepiji način, kome bi čak i Hitler mogao pozavideti”. Osvrnuo se, neodstupno, i na neosnovanost kritika Jugoslavije sa Zapada, zbog podruštvovljavanja sredstava za proizvodnju, jer da baš to podruštvljenje omogućuje “stvarnu demokratiju”. Tito je, na svoj način ali bez izvrđavanja, formulisao i nastojanje na vaspitnoj umesto naredjivačke uloge partije:

“Kad smo načisto s tim da uloga KPJ nije danas u komandovanju, da se ona ne miješa n sve i svašta kao neki vrhovni arbitar i sudija, koji o raznim problemima društvenog života donosi svoj sud kao nešto neopozivo i nepogrešivo, onda je jasno da se uloga KPJ sastoji u najvažnijoj njenoj zadaći — u idejno-vaspitnom rukovodjenju, u njenoj budnosti da se socijalističko društvo kod nas razvija normalno i pravilno, tj. uloga komunista sastoji se u prevaspitivanju i vaspitivanju naše zemlje u socijalističkom duhu”.

Ideje o menjanju uloge kompartije iz komandne u vaspitnu, Kardelj je izrazio još konkretnije u svom istupanju na Kongresu, stavljajući naglasak na Socijalistički savez kao široku organizaciju koja je trebalo da okuplja sve pristaše socijalizma bez obzira na ideološke razlike među njima: “Savez komunista”, isticao je Kardelj, “treba da bude najsvesniji deo Socijalističkog saveza radnog naroda...” U to vreme je bilo govora, u vrhu, da bi baš Socijalistički savez trebalo da postane kao glavna politička organizacija, u kojoj bi komunisti bili — dok se socijalizam konačno ne učvrsti, dok se ne izmene socijalni odnosi — samo najagilnije, “najsvesnije” jezgro.

Držim da je baš u to vreme Tito uzviknuo — jedne večeri dok se rastajao s nama, članovima Sekretarijata, u svom kabinetu, u Užičkoj 15: Kod nas neće biti mnogopartijski nego mnogogrupni sistem!...

Ja sam na Kongresu govorio o donošenju novog programa partije, jer da je onaj usvojen na V kongresu već zastareo. Držim da sam u propagiranju demokratizacije već tada išao najdalje, već i zbog toga što sam to formulisao s najmanje rezervi:

“...I da bismo se snašli u tim novim oblicima klasne borbe, moramo se osloboditi birokratskih šablona i metoda, moramo se boriti i to prije svega političkim i moralnim argumentima, jer o demokratiji nema ni govora tamo gdje idejne i političke argumente zamjenjuju administrativne mjere.

“Nijesmo mi za demokratiju ni zbog Zapada ni zbog Istoka, a ponajmanje zbog buržoaskih odpadaka, nego zbog samih sebe, zbog svoje radničke klase i svog naroda, zbog socijalizma — jer bez demokratije nema i ne može biti socijalizma! — zbog čistote svog vlastitog socijalističkog i komunističkog bića i svojih konačnih ciljeva”.

Na Kongresu su delegati istupali i ponašali se neuporedivo nestegnutije i slobodnije nego na V kongresu ili na sličnim partijskim skupovima. Tako se ponašala i štampa. Bili su prisutni i strani novinari. S njima sam održao dve konferencije na kojima sam bio izložen i neugodnim pitanjima. Ali je najdramatičniji, najburniji trenutak na Kongresu bio moj govor povodom Oktobarske revolucije. Do toga je došlo bezmalo slučajno. Bio je 7. novembar — godišnjica Ruske revolucije, donedavna proslavljane svečano i svesrdno. Ali odnosi sa Sovjetskim Savezom bili su već toliko otrovani i otudjeni, da se sada, za vreme Kongresa, niko od vodja nije ni prisetio tog datuma: već ni 1949. godine nisu na proslavama isticane Staljinove slike, nego tek ponegde poneka Lenjinova, a ukinuti su Drnštvo prijateljstva sa SSSR-om i Sveslavenski komitet. Setio sam se ja, za vreme ručka kod Tita, i predložio da se to spomene na početku popodnevno zasjedanja. Ja sam smatrao da to treba da učini Tito, ili bar Kardelj. Ali oni su se nećkali, a bili su i umorni, pa je zaključeno da to budem ja.

Uznemiren zadatkom, nisam ni pridremnuo posle ručka, kao što sam uobičajio od rane mladosti: napisao sam na ceduljicama skicu govora. Ali se te skice nisam doslovno pridržavao, nego sam većim delom improvizovao. Suština mog govora je bila: ako su sovjetski vodji napustili zavete Oktobarske revolucije — prihvatile su ih nove snage... Taj kratki govor je bio — kao što i priliči za takvu priliku — poklič i zanos, osuda i uverenost. Sala, čak i predsedništvo, preobrazili su se u jedan jedinstven pljesak i urlik koji je i mene nosio. Jedan delegat — zaboravio sam ko je to bio, ali je bio blizak vrhu, potom mi je rekao: Naprosto sam osećao da zastava revolucije prelazi iz sovjetskih u naše ruke... I moja majka je slušala u Beogradu, s mojom suprugom, prenos Kongresa. Iz moje majke je, kad se huka izazvana tim mojim istupanjem stišala, progovorilo drevno, još uvek živo iskustvo: Nije to dobro za Djida kad mu pljeskaju više no Titu...

Treći deo :

POBUNA

1.

Čovek je svet za sebe, mada je deo sveta. I kao što ne može konačno upoznati svet oko sebe, čovek nije kadar ni da konačno upozna sebe. Svodeći saznanje o sebi i svojoj prošlosti, ja sada, u 71. godini života, sagledavam i da su najodsudniji periodi moje delatnosti neodvojivi od mog intimnog, pa i mog ljubavnog ponašanja. U *Besudnoj zemlji* i u *Delu i profesiji* (na engleskom jeziku objavljeno pod naslovom *Memoir of a Revolutionary*) ja sam opisao svoje detinjstvo i mladost kao neveselo i asketično — baš kakva su bila zbivanja oko mene. Tačnije rečeno: kako sam shvatao i objavljao svoju aktivnost u zbivanjima oko sebe. Ja bih — uz neznatna nepodudaranja — kroz svoj emocionalni život mogao izložiti svoju političku delatnost, a takodje i svoja intelektualna menjanja. Periodi mog života i moje delatnosti su posebne, ali ne i oštro odvojene celine — bar tako ja sagledavam sebe i svoju prošlost.

Mladenački revolucionarno-poetski zanosi i revolucionarno sazrevanje obeleženi su mojom vezom s Mitrom Mitrović i mojom ljubavlju prema njoj. Tako isto je moje raskidanje s lenjinističkim dogmatizmom, odnosno s jugoslovenskom partijskom birokratijom, i moje vraćanje ka beletristici i slobodnom mišljenju usko povezano s mojom ljubavlju i vezanošću za Štefaniju-Šteficu Barić, moju sadašnju suprugu.

Svakako sam Šteficu — koja je 1946. godine dodeljena na rad u Centralni komitet KP Jugoslavije — bio susreo već više puta. Ali u mom sećanju se kao prvi susret zabeležio onaj koji je za mene dobio simbolično — da ne kažem mistično značenje. Bio sam nekim poslom, u jesen 1946. godine, pošao u odeljenje u kome je radila Štefica, na trećem ili četvrtom spratu "Madere". Ušao sam u kancelariju u kojoj su bili troje-četvoro, medju njima i ona — u profilu, za pisaćim stolom, nešto prelistavajući i objašnjavajući. I dok sam se raspitivao o onome zbog čega sam došao, pažnja mi se najednom, ne hoteći, prikovala za njen profil: visoko čelo, pravilan nos, snažne zarebane usne, sivo-plave oči, pepeljasta kosa i lice blede, ponegde pegavo, a na jagodicama uzrujanog rumenila. Iz tog pomalo kaludjerskog lica i tih oborenih, pažljivih očiju izbijala je, za mene, vernost i predanost, ali ne samo partiji, nego i muškarcu za kojeg bi se vezala. I mada nismo progovorili ni reči, a ona jedva i da me pogledala, mene je spopala neznana i neslućena pomisao: eto, to bi bila žena za mene — s tom ženom bih imao poroda, možda i troje dece. To je bilo prvi put da sam pozeleo decu i ženu koja mi ne bi bila samo drug, nego i biće predano i neodvojivo od mene.

Milovan Djilas

Danima, nedeljama potom, nisam Šteficu susretao, ali njen lik, a još neodoljivije ona pomisao, ona čežnja za njenom odanošću, ne samo što me nije ostavljala, nego mi se naturala s tužnom bezizglednošću. Jer u tome kao da je bilo naročito značajno što me Štefica nije tada privlačila svojim telom, nego baš zračenjem supružanske vernosti i odanosti. A moj um i moja osećanja su se, do te mere, mojom voljom, poistovećivali s partijskim normama i s Mitrom — u šali sam je nazivao "marksističko-lenjinističkom suprugom" — da sam odbacivao i samu pomisao zblizavanje s nekom ženom, a pogotovu s partijkom, čak i kad to ne bi za sobom povlačilo razvod i zgražavanja. U svojoj pripovesti *Ptica i devojka* ja sam bezmalo verno opisao i vlastito erotsko osećanje iz tog vremena. Kaže se: žena je sudbina. Meni su se uvek dopadale crнке, a eto, prvi put sam zavoleo izrazito beloputu, a drugi put plavu ženu.

Proteklo je nekoliko meseci dok nisam 1. aprila 1947. godine, pri otpočinjanju radova na "Omladinskoj pruzi" Šamac-Sarajevo, izbliza upoznao Šteficu. Mene su odredili da u ime Centralnog komiteta otvorim radove, a u vagonu kojim sam putovao smestili su se drugovi iz aparata CK, medju njima i Štefica. U kolektivnom pričanju i časkanju u salonu vagona, učestvovala je i ona — izmršavela i ubledela, ali sa smešenjem kojem su čar davali njeni blistavi zubi. Uprkos mojim svesnim otporima i mom nehajnom držanju, obuzimala me ne samo blaga naklonost, nego i neodoljiva bliskost sa Šteficom.

Ali je protekla čitava godina, pa i više, a da se nismo ni porazgovarali, ali već ne samo kao dobri znanci, nego kao muško i žensko u prigušenim i sanjanim naklonostima. Sve ljubavi su slučajne. I ja se izvinjavam čitaocu zbog preopširnog izlaganja vlastitih privatnih doživljaja. To ne bih činio kada to ne bi bilo ilustrativno za moje preobražavanje, tačnije rečeno — za moj razvoj kao revolucionera i moje oslobodjenje od dogmatskih shema i kanona.

Tek u julu 1948. godine Štefica i ja se susrećemo neposrednije. Bilo je to na V kongresu partije — mesec dana posle otvorenog i nekoliko meseci posle prikrivenog sukoba sa Sovjetskim Savezom.

I Štefica je bila u aparatu koji se starao o funkcionisanju Kongresa. U ženstvenom rascvetu, u 27. godini, obličastih formi koje je svilena haljina pastelnih boja omekšala i naglasila — ona je u kulcarima "zaslužila" titulu "Mis Petog kongresa". To, tada, nisam čuo, ali napregnutost i sudbonosnost odlučivanja kao da su mi svakičas isturali pred oči i u sećanju njen lik. Na kraju Kongresa, dok smo u klupama čekali rezultate glasanja, upitao sam je da li pristaje da privremeno zameni moju sekretaricu Dragicu Vajnberger. Ona je odgovorila, s nadežnom zapanjenošću u pogledu: Pristajem.

Nekoliko dana posle toga — pre nego što je Štefica došla kod mene na dvomesečni rad i pre nego što sam joj i reči prozborio o svojoj naklonosti — priznao sam Mitri, u svojoj radnoj sobi, po povratku s posla: Ja volim drugu ženu... — Mitriino lice se detinjski zgrčilo i iz njenih krupnih i tamnih očiju su grunule suze. Tog istog dana preselio sam se sasvim u svoju radnu sobu.

Odnos sa Šteficom je potom prolazio kroz krize i poteškoće — da bi se svaki put podmladio novom odanošću i učvršćenjem. Ja sam se predugo kidao u sebi izmedju ljubavi i obaveza. Bio sam svestan da će razilaženje s Mitrom biti loše primljeno u partijskoj javnosti, u kojoj je naš brak smatran primernim — a to je i bio dok je trajao. Ali istovremeno su me na to razilaženje gonile koliko naklonosti prema Štefici, toliko i poticaj da raskinem s već tradicionalnim, ukalupljenim i ukalupljujućim partijskim "moralom". Kasnije, kad je došlo do mog razilaženja s Centralnim komitetom, u vrhovima se govorilo da je Štefica imala fatalan upliv na mene i moje opredeljenje. To nije tačno, iako se ona sa mnom slagala, na svoj način. Ali je moje razilaženje s Mitrom — tačnije: moje vezivanje sa Šteficom — ne samo simptom nego i podsticaj na moju "jeres", za moje oslobadjanje od marksističke i lenjinističke dogmatike i traženje izlaza iz njene ledene, željezne tame.

Veza izmedju Mitre i mene trajala je 14 godina, ako ne računam i tri godine koje sam proveo u zatvoru. Za sve te godine — od 1931. do 1948. godine, tj. od zaljublivanja u Mitru do ljubavi prema Štefici — ja nisam imao nikakve veze, čak ni naklonosti, ni s jednom ženom. O tome, doista, ne bi imalo ni smisla ni razloga da govorim — da Vladimir Dedijer nije netačno prikazao tu stranu moje ličnosti i taj, predratni period moje delatnosti. U *Novim priložima za biografiju druga Tita** Dedijer piše, na strani 627:

"U nekoliko svojih knjiga memoarskog karaktera, Milovan Djilas, sav zanesen, u svojoj samozaljubljenosti, želi da prikaže čitaocu — iako to ne kaže izričito — da je glavni subjektivni faktor (bio taj) koji je uticao na jugoslovenske komuniste da se prihvate revolucionarne azkeze.

"Smatram da je njegov pristup suviše subjektivistički, da ne vodi računa o tradiciji, kao i o raspoloženju medju samim mladim komunistima uoči rata. Još želim dodati, u atar istorijske istine, da Djilas primenjuje metod dvojnog morala, jer nije imao hrabrosti da bude iskren prema samome sebi. Tačno je da je on u nekoliko mahova propovedao zabranu slobodne ljubavi (čak je oterao u smrt borbenog bosanskog omladinca Paternostera koji je voleo dve devojke u isti mah). Ali, kao njegov najbliži prijatelj u to doba, i čovek koji se prosto nije odvajao od njega, moram reći istinu: Djilas je baš u to vreme imao nekoliko takozvanih higijenskih ljubavi."¹

Malo je reći da Dedijerovi navodi nisu tačni — za njega je karakterističnija i poraznija svesna, bezmalo urođjena lakoća s kojom on izmišlja i izopačava stvarnost. Ali podjimo redom! Pre svega, Dedijer nikada, a pogotovu pre rata, nije bio moj "najbliži prijatelj", a niti "čovek koji se naprosto nije odvajao" od mene. Dedijer i ja nismo ni mogli biti tako bliski, iz jednostavnog razloga što smo živeli i delovali u različitim uslovima: ja — ilegalni funkcioner u dva najviša partijska foruma; Dedijer — novinar, simpatizer i kasnije običan član partije. Ja sam se kretao, bezmalo isključivo, u krugu partijskih

¹ Vladimir Dedijer: *Novi prilozi za biografiju druga Tita*, Liburnija, Rijeka, Mladost, Zagreb, 1981.

funkcionera i ilegalaca; Dedijer u novinarskoj, intelektualnoj i građanskoj sredini. Neću reći da nismo bili u dobrim odnosima i da se nismo vidjeli. Naprotiv, bili smo i bliski, a vidjeli smo se povremeno, prema partijskim potrebama. Prolazile su nedelje, pa i meseci, da se nismo susretali.

Dedijer ne navodi, sem te svoje bliskosti sa mnom, nikakve dokaze za moj "dvojni moral" i moje "higijenske ljubavi". Ali takav moral, takve ljubavi, ne samo što nije bilo dopustivo praktikovati, nego nije bilo ni moguće prikriti u uskoj i puritanskoj sredini u kojoj sam bio i delovao. Valjda bi o tome nešto znali drugovi s kojima sam bio i lično i partijski bliži — navodim samo one koji su još živi: Moma Marković, Zogović, Ranković, Vukmanović-Tempo, Koča Popović i drugi, pa i moja tadašnja supruga Mitra. A ako je Dedijer doista znao za moj "dvojni moral" i moje "higijenske ljubavi", u ime kakvog morala i partijnosti je on, kao partijac, u periodu "revolucionarne askeze" u partiji, prikrivao od partijskih foruma moj "dvojni moral" i moje "higijenske ljubavi"? Nije tačno ni da ja želim da se prikažem čitaocu kao "glavni subjektivni faktor koji je uticao na jugoslovenske komuniste da se prihvate revolucionarne askeze". Ja sam i u tome — u tome možda više nego u nečem drugom — jedan od glavnih: askezu ne smatram ni vrlinom ni svojom zaslugom, nego nužnošću u sazrevanju, u iščišćavanju i homogenizaciji našeg revolucionarnog pokreta. Bez odricanja, bez raznoraznih "askeza" nema revolucionarnih pokreta, pa ni revolucija, makar šta danas neko mislio i o takvim pokretima i o revolucijama. A što se tiče Dedijerove tvrdnje da sam čak "oterao u smrt... Paternostera" — odkud to kad nisam bio "glavni... faktor", otkud to kad nisam ni pripadao studentskoj organizaciji, u čijim je asketskim revolucionarnim moralom Paternoster došao u nerazmrsivi, tragični konflikt?

Kao što sam već spomenuo, Mitra se odselila od mene krajem 1949. godine — dok sam boravio u Americi, na zasedanju OUN, u tom pustošnom i bolnom razilaženju s njom imali su za mene razumevanje drugovi — Kardelj, posredno Tito, a neposrednije Ranković. Ranković — možda ne samo zbog bliskosti sa mnom, nego i zbog bliskosti njegove supruge Slavke sa Šteficom. Ali prošle su još dve i po godine, dok sam se odlučio da se oženim sa Šteficom, u junu 1952. godine. Rekao bih da je dvoumljenje u intimnom životu bilo komponenta — koliko presudna? — dvoumljenja u idejama, i u prelaženju iz jednog u drugi duhovni svet. Ne dokazuje li to i moje intenzivno čitanje i strasno zadublivanje, baš u to vreme, ne samo u Marksa, u Marksov *Kapital*, nego i u klasičnu filozofiju — u Aristotela, Platona, Hjuma, Didroa, Hegela?

2.

Usred leta, 1952. godine, najavio se kod mene dr Bulić iz bolnice "Dragiša Mišović". Našli smo se u mom stanu, u ulici Banjičkih žrtava 6. On mi je odmah, suzdržanim uzbudjenjem, saopštio da je kod Kidriča konstatovao leukemiju, i to u formi koja ne može biti pretvorena u hroničnu. Štaviše, on je predviđao i fatalni ishod — u toku 6 do 9 meseci.

Kidrič se pre toga žalio na tegobe — mučnine, gubljenje apetita, malaksalost, pa se i podvrgao nekim pregledima. Ali konačnu dijagnozu je dao dr Bulić, odnosno ekipa kojom je on upravljao. Bulić je i meni pokazao svoj nalaz: pod mikroskopom su se videla Kidričeva bela krvna zrnca, ivica izujedanih, "kao na poklopcu konzerve" — kako se izrazio Bulić. Dr Bulić nije imao posebnog razloga da beznađni nalaz saopšti baš meni; imao sam utisak da ga je na to naveo intelektualni afinitet, a besumnje i to što jedini ja nisam bio izvan Beograda, na godišnjem odmoru. Dr Bulić se i kasnije, po uhodanoj praksi, obraćao meni u vezi s Kidričevom bolešću.

Odmah sam obavestio članove sekretarijata Politbiroa. A o bolesti Kidričevoj se u vrhovima raščulo, već i zbog toga što on nije mogao obavljati redovno — mada se tako reći do zadnjeg dana trsio — svoju inače pretešku i veoma odgovornu dužnost upravljanja čitavom privredom. Kidrič je i bolestan unosio nepresušni elan među podređene i nametao zamah i doslednost usvojenom kursu. Premda već teško bolestan i primetno okrenut u sebe, Kidrič nije mogao odoleti da ne istupi i na VI kongresu. To je bila prva, neminovna mirnodopska smrt u najužem vodjstvu. Sumorno saznanje i muklo iščekivanje uvuklo se među nas, tišteći i svakog pojedinačno.

Mene je Kidričeva smrt potresla i unekoliko slomila. Ja sam se bio veoma zbližio s njim, naročito posle sukoba sa Sovjetskim Savezom. Vidjali smo se često, kad god bismo ugrabili slobodnog zajedničkog vremena. Ponajviše leti: ni on ni ja nismo odlazili na odmor, sem na par dana — Kidrič u lov, a ja u ribolov, ili pak zajedno u lov. Jer Kidrič se s tolikom predanošću odnosio prema svojim zaduženjima da nije mogao da se odvoji od njih, a ja... ja ne samo što se nisam uklapao u brionska letovanja s istim ljudima s kojima sam saradjivao u Beogradu, nego sam se otudjivao, već i namerno, u svoj intelektualni i emotivni život. Kidrič i ja, kao i Kidrič i Kardelj, pa i Kardelj i ja, vodili smo tih, postinformbirovskih godina tako žive diskusije čak i o beznačajnim — da li je tada za nas bilo beznačajnih? — ideološkim začkoljicama, da smo nestrpljivo žudeli kada ćemo se sresti. Zbog toga je veoma teško izdvojiti iz naših napisa i istupanja čija je koja ideja, makoliko da smo se inače razlikovali u stilu i pristupu.

Najdramatičniji trenutak u Kidričevom bolovanju bio je šok koji je Kidriča pogodio za vreme transfuzije. U čemu je bila greška — ne bih umeo da kažem, ali neko od lekara je ispričao da nije bilo provereno nešto kao krvna podgrupa. Tek, Kidrič je potpuno ogleuio, a mogao je i oslepeti, što se, srećom u nesreći, nije dogodilo. Dr Bulić je opet obavestio mene, a ja sam obavestio članove Politbiroa i odjurio u bolnicu. Tamo je bila Kidričeva supruga Zdenka koja se ni inače nije odvajala od njega. Oko Kidriča se muvalo uzrujano osoblje, dok je on ležao uspaljenih obraza i unezverenog pogleda, ali pri svesti. Prepoznao me i rekao: E, moj Djido, vidiš kako je sa mnom! — A ja sam izišao u hol i, šetkajući, ćutke brisao suze.

Uskoro su počeli pristizati članovi Politbiroa. Najposle i Tito. Ostali smo tu, u holu, čitavo popodne, s grupom lekara okupljenih na konzilijum. Tek uveče, pošto su lekari zaključili da je smrt izbegnuta, počelo je razilaženje. Svi se najednom zaradovali, posle napetog i muklog strahovanja. Ali dr Bulić nas je upozorio da to ne znači i izlečenje. A Ranković, ponet nadanjem i narodskom nevericom u lekare, došapnuo je meni: Ne moraju lekari baš sve da znaju.

Više se nije mogla kriti Kidričeva bolest: sutradan je objavljeno saopštenje u kome je naznačeno i oboljenje (leukemija). Ali Kidrič je posle nekoliko dana pribrao svoje intelektualne moći toliko da je redovno pratio novine. Tražio je i novine unazad — iz dana posle šoka, kad ih nije mogao čitati. A kad mu nisu dali *Borbu* u kojoj je bio komunike — on je baš na njoj insistirao. Kidričeva supruga nas je alarmirala, jer se od njega krilo od koje bolesti boluje, pa sam ja s drugovima u *Borbi* udesio da se u štampariji odštampa primerak u kome nije bilo saopštenja o njegovoj bolesti. Ipak je Kidrič slutio, ako ne i znao — prema pričanju svoje supruge — svoju bolest. Uzeo je neku enciklopediju, zadubio se u odeljak o bolestima krvi i — inteligentan i hrabar kakav je bio — zaključio od čega je bolestan.

Pozvani su i britanski lekari, glasoviti stručnjaci — ali radi javnosti, da bismo pokazali da smo učinili sve što smo mogli, a ne zbog nepoverenja u naše lekare. I ja sam, u slučajnom susretu u bolnici, razgovarao s glavnim britanskim lekarom, starcem ukrućenim i iskripljenim; rekao mi je da su naši lekari učinili ono što bi i oni, britanski, učinili.

Kidriča sam posećivao često — možda najčešće sem Kardelja, s kojim je Kidrič u svim periodama najuže saradjivao. Sporazumevali smo se pisanjem: začudno, Kidrič je i dalje lako i brzo ulazio u tuđe misli. Izgleda da mu se pred smrt — ako sam tačno razumeo jednu opasku drugarice Zdenke — javljale i pomisli o besmrtnosti: nije li to ljudska nada, ljudsko večno svojstvo, bez obzira na filozofiju koje se neko pridržava?

Bio sam kod Kidriča i uoči njegove smrti — pred moj odlazak u Crnu Goru, na kongres Narodnog fronta. Kidrič nije izgledao loše raspoložen, a nije ni izgledao lošije nego drugih dana: u prepisivanju je bilo reči i o smrti, s mojim "utešnim" materijalističkim rezonovanjima o neprolaznosti materije, koja su — kako mi je kasnije s blagim prekorom rekla drugarica Zdenka — navele Kidriča na pomisao o svojoj skorašnjoj smrti.

Bilo je prošlo podne, 12. aprila. Šetao sam u predsedništvu kongresa Narodnog fronta Crne Gore, u Titogradu. Iznenada mi je prišao kurir i došapnuo mi da me na telefon poziva Štefica — specijalni telefon je bio u drugoj zgradi. Vukmanović-Tempo, koji je bio kraj mene i čuo saopštavanje, upitao me o čemu se radi: rekao sam da možda mom malom sinu Aleksi nije dobro, pa se Štefica bez većeg razloga uzrujava. A Tempo: Me neće biti, to je ozbiljna, stara drugarica... Štefica, uzbudjena, rekla je: Umro je Boris! Ovog trenutka telefonirao je dr Bulić...

Vrativši se, saopštio sam to Blažu Jovanoviću i Tempu. Sašaptavanjem smo rešili da ja saopštim tužnu vest Kongresu. Ali dok sam čekao da govornik završi i da ja mimo reda dobijem reč, od šaka koje su bile na stolu odvojili su mi se prsti. To me, za tren, zaprepastilo. Ali nisam stigao, pribirajući se, ni da se zapitam šta se to događa sa mnom, a prsti su se vratili u šaku.

Dok sam saopštavao delegatima preminuće Kidričevo, suze su mi tekle, ali nisam ni ječao ni gubio prisebnost. Jecaji su se čuli iz sale. Kidriča sam označio kao "jednu od najumnijih glava naše revolucije".

Već je bilo i vreme prekida prepodnevno zasjedanja. Povezao sam se s Rankovićem, dogovorili smo se da Kongres prekine rad, s tim što bi se pre izabralo vodjstvo.

Uveče, u holu hotela "Crna Gora", iskupili su se funkcioneri i — poput unesrećene porodice — dugo izmenjivali sećanja iz revolucije i vizije socijalističke budućnosti: sve vreme je Kidrič bio s nama, iako ga nismo spominjali.

A sutradan smo se mi funkcioneri, "beogradski Crnogorci", vratili u Beograd avionom koji je za nas upućen. Sa aerodroma sam se uputio u Centralni komitet i uklopio se u rad odbora za sahranu, koji je predvodio Ranković, s metodičnošću koja je predviđala i najmanju sitnicu. Sahrana Kidričeva se postavila kao krupan, kao najodgovorniji zadatak. To je bio pogreb kakav Jugoslavija, ova nova, nije dotad videla.

Sanduk s Kidričevim telom ukrcan je u Titov voz kojim su se vozili i funkcioneri u Ljubljanu, gde je Kidrič i sahranjen. U putu, u razgovoru o smrti i životu, kakav se sam od sebe nameće u takvim prilikama, ja sam opet raspredao materijalistička verovanja, a Tito je primetio, polušaljivo, da o tome, o zagrobnom životu, ne treba pričati jer da to niko ne zna.

Na sahrani Kidričevoj, Kardelj je govorio s ojadjenošću istinskog prijatelja, a Tito kao da je u ratu izgubio nezamenjivog druga. Padala je kiša, dok se povorka kretala ulicama Ljubljane. Neko je ponudio Kardelju kišobran, a on je hteo sebe da zakloni od kiše. Tako se ni Kardelj ni ja nismo čestito zaklonili, a meni je čak bilo i drago što tu nezatnost trpimo za Kidriča. Bila je snimljena posmrtna maska Kidriča. Ona je čuvana u ormanu, u mojoj kancelariji u Centralnom komitetu. Nisam stigao da je prelljem iz gipsa u bronzu, jer sam isključen iz CK nekoliko meseci po Kidričevoj smrti. U sećanju mi je blago ironični osmeh sa te maske i izmršavelo, umno čelo Kidričevo.

3.

Posle 1949. godine razgranale su se veze jugoslovenske partije u sa evropskim socijalistima i učestale posete Beogradu. Interesovanje za "jugoslovenski eksperimenat", kao za socijalističku pojavu odvojenju od Sovjetskog Saveza, raslo je i drugde — u Aziji i Latinskoj Americi. I jugoslovensko vodjstvo je, dakako, nastojalo da interesovanje proširi i učvrsti, uspostavljanjem neposrednih trajnijih veza i sa socijalističkim pokretima izvan Evrope i sa nacionalnim pokretima u bivšim i postojećim kolonijama. Pred vodjstvom se otkrivao i širio prostor veći i nadežniji od Sovjetskog Saveza i partija koje je on kontrolisao.

Iz tih pobuda i sagledavanja je početkom 1953. godine i upućena u Aziju, na konferenciju azijskih socijalista, jugoslovenska partijska delegacija. U delegaciju smo odredjeni Aleš Bebler i ja, on kao iskusni diplomata i znalac jezika, a ja kao član užeg partijskog vodjstva.

Delegacija je pošla vozom iz Beograda 25. decembra 1952. godine, a nastavila put avionom iz Rima, preko Kaira i Njudelha, za Rangun, gde je konferencija i održana, u prvoj polovini januara 1953. godine. U Beograd se delegacija vratila 4. februara 1953. godine.

Mi smo bili jedini komunistički gosti na konferenciji. Povrh toga je iza nas stajala dvostruka pobuna — protiv Hitlera i protiv Staljina. Ova druga pobuna, sa svežim, antibirokratskim idejama samoupravljanja, navešćivala je demokratske izlaze iz komunizma, spajanje socijalizma i slobode. I mi, vodjstvo — ili bar znatan deo vodjstva — takodje smo tada u to verovali. Zar bi, inače, neko drugi mogao da veruje, ako sami ne bismo verovali? Zbog toga je naša delegacija uživala na Konferenciji — po mom sudu — ugled i ulogu veću i od britanskih laburista koje je predvodio Kliment Atli. S nama su se konsultovale dve vodeće delegacije — induska i burmanska.

Konferenciju je karakterisalo šarenilo pogleda, ali kojima su bili zajednički uklanjanje bede uz očuvanje demokratije, otpor eksploataciji Zapada i hegemoniji Istoka (SSSR-a). Odudarala su gledanja predstavnika Egipta i Izraela; prvog zbog naslanjanja na Koran i vojni režim, a drugog zbog preveć "evropskih" socijalističkih ideja. Postalo nam je očigledno i — što je važnije — poučno: socijalizam ne samo što nije i ne može biti jedan i jednacit, nego ne može imati ni iste stupnjeve i osnovne učenja. Tamo je bilo marksista, ali u manjini, pa i oni koji su to bili nisu imali poglede istovetne s našim ili sovjetskim. Život, životne tendencije su se ispoljavale socijalističkije od socijalističkih učenja. Kao komunistički "jeretici", mi smo osećali da pripadamo tom svetskom previranju i dosta dobro smo se snalazili. Jedina "slaba tačka" nam je bila primanje pomoći od SAD, koju smo kako-tako pravdali sovjetskom blokadom i potrebom odbrane.

Na Konferenciji sam i ja istupio, premašujući okvir pozdrava. U formalisanjima mi je znatno pomagao Bebler. I Atli je održao kraći principijelan govor. Sećam se poente njegovog istupanja, jer je ogorčila i mene i Beblera: parlamentarizam je jedini sistem dostojan ljudskog bića. Mada mi tada već nismo poricali vrednosti, naročito istorijske, parlamentarizma, meni je Atlijeva postavka bila staromodna i dogmatična zbog toga što većina čovečanstva nije "parlamentarna" i što traži drukčije, neparlamentarne puteve, a još više zbog toga što sam bio uveren da smo mi Jugosloveni u samoupravljanju pronašli formu demokratskiju od parlamenta, čak i onog britanskog. I danas mi Atlijeva postavka izgleda jednostrana, mada ne više zbog toga što bih smatrao da su "pronađene" forme dostojnije od parlamenta, nego zbog toga što mnoga ljudska bića često, zaslepljena doktrinama i prigušena nasiljem, i ne shvataju šta je njihovo, ljudsko dostojanstvo.

Videli smo neslućene predele i čudesne, nenadmašne spomenike. Svoje sam utiske s tog putovanja izneo u putopisnom eseju "Istočno nebo", objavljenom u *Novoj misli* — naslov je smislio Bora Drenovac.

Beblerovo poznavanje spoljnog sveta bilo je neuporedivo bogatije od moga. I njegovo interesovanje za istorijske spomenike bilo je veće. Između nas dvojice nije ni u čemu bilo političkih razlika. Ali na mene je, rekao bih, to azijsko putovanje ostavilo dublji, neprolazniji utisak.

Iznad svega beda. Hiljade, stotine hiljada uspavanih beskućnika na trotoarima i skverovima Kalkute, gomila leproznih prosjaka po bazarima Karačija, hiljade izbeglih porodica u bambusovim zaklonima po ulicama Ranguna. Beblera je spopadala jeza, mešana s radoznalošću svetskog turiste, dok sam ja to prihvatao s bolnim razumevanjem, kao deo nekog svog, poznatog sveta. I dok su Beblera, diplomatu "na mlazni pogon" i revolucionara i po nagonu i po saznanju, zanimale političke nijanse, u mom umu su se iz haosa utisaka iskristalizovale ideje. Proširivalo se, učvršćivalo se moje saznanje, dotad tek slućeno, o bezmernosti ljudskog trajanja i nepredvidljivosti formi društva i mišljenja. Nikakva nauka i naučna gledanja ne mogu predvideti, a kamoli regulisati, načine ljudskog postojanja — nauka i naučna gledanja koja na takvo što pretenduju u najboljem slučaju su pokriće nasilja i privilegija, ako ne i golo nasilje. I zašto azijski ljudi trpe toliku bedu, toliko stradanje? Da li zbog svojih verovanja u više, neprolazne važnosti duha i duhovnosti ili su, naprotiv, taj duh i tolika duhovnost samo radi toga da bedu i stradanje učine snošljivijim i uzvišenijim? Ima li, zbilja, cilja život individue, pa i čitavog naroda, sem kao karika u večnom trajanju i traganju?

Već iz vazduha nas je zasenila zlatna rangunska pagoda svojom blagom ustremljenošću iz tmastog zelenila. Obezumila nas je skladna raskoš Tadž-Mahala — mene je i potresla nekom neodoljivom ustremalošću. Ali su ljudi, ljudske prilike, najснаžnije privlačili našu pažnju i budili naše misli.

Burmu je razdirao građanski rat. On se primećivao, kroz izbeglice, na ulicama Ranguna, a i u neodvažnim i nejasnim reagovanjima vođja — inače skromnih, dobronamernih i nesrećnih zbog nevolja koje su

zadesile njihovu rajsku, ali nerazvijenu i razvaljenu zemlju. Oni su od nas, komunističkih jeretika, očekivali više nego što smo mogli da im pružimo — okončanje građanskog rata.

Naš ambasador Dobrivoje Vidić još se nije bio smestio, a već je bio u živom i bliskom dodiru s burmanskim vodjima. I on, kao i mi, još je živio u jedinom udobnom hotelu, u moru boleština, nečistoće, oskudice i prenaseljenosti. Najvažniji, a i najteži problem ambasade je bio smeštaj — obezbedjenje higijenskih, životnih uslova. Ja sam, u diskusiji, ne našavši bolji razlog, primetio Vidiću: Šta se tu može? Svoju dužnost, ovde u Burmi, treba da shvatiš kao ratnu, kao da si u ratu. — Držim da je on svoju dužnost tako i shvatio, mada to nije moglo utešiti njegovu suprugu u njenim strepnjama za zdravlje sinčića.

Mi smo bili priredili ručak za Atlija, pa je, valjda i zbog toga, britanski ambasador pozvao Beblera i mene na ručak. Britanski ambasador, dakako, nije imao problema smeštaja. Smešten u raskošnu vilu s travnjacima i parkom uvek zelenog burmanskog drveća. I sam je primetio, samozadovoljno: Ako je bilo raja, onda je to bila Burma. — A posle ručka, uz konjak i kafu, nehajno nas je upitao: Šta Vi izvozite u Burmu, kakvi su Vaši interesi ovde? — Bebler mu je objasnio da smo mi tu zbog sličnosti u idejama, zbog idejne saradnje. — Vi, znači, izvozite ideje — primetio je ambasador, s blagom ali neskrivenom ironijom.

U Indiji, u Njudeliju, ambasador Jože Vilfan je bio udobno smešten u vili s desetak slugu. U početku je Vilfanova supruga Marija, markantna intelektualka imala muke da uskladi rad te posluge — dok nije došla kuvarica Slovenka čijoj su se komandi svi rado podali. Rekli su nam da ima ambadorskih rezidencija, na primer, kanadska, sa po sto slugu, veoma slabo plaćenih za evropske pojmove: prema kastinskom ustrojstvu, svaki sluga radi samo jedan, svoj posao. Induska posluga važi u Južnoj Aziji za savršenu, u što smo se i mi uverili. Kad smo se, na primer, spremali na neki prijem, zatekli smo u pravi čas ispeglana i raspoređena propisna odela — preko kreveta su bile uredno ispružene pantalone, sa otvorom okrenutim napolje, tako da je trebalo samo uvući noge.

Ambasador Vilfan i službenici ambasade održavali su bliske odnose i sa vladom i sa opozicionim socijalističkim strujama. Vilfan je ukazivao — i to smo i Bebler i ja već bili uočili — na ogromne, nenačete mogućnosti saradnje i afirmacije država "Trećeg sveta". Tu, u tom svetu, oslobođenom, uzgibanom modernim idejama i neslućenim mogućnostima moderne industrijske epohe, sagledavali smo i mesto i perspektive Jugoslavije.

Bili smo primljeni na ručku i kod Nehrua koji je bio začetnik i propagator saradnje i združivanja vanblokovskih država. Ručku, na livadi kraj rezidencije predsednika vlade, prisustvovala je i Nehruova kći Indira, suzdržana u svemu, čak i u svojoj lepoti i eleganciji u probranom sariu. Nehru je bio negovorljiv i oprezan. Svoje ideje i poglede je iznosio sažeto, pažljivo slušajući sagovornika. Njegov način mišljenja je bio "evropski", odnosno logičan i racionalan, a sadržinski

ukorenjen u indusku stvarnost i indusko kulturno nasledje. Više je ličio na mislioca, nego na političara, a doista je i bio mislilac-političar. Ali se držao induskih običaja — jeo je prstima vegetarijansku hranu i bio trezvenjak. Ne sećam se ničeg značajnijeg iz tog susreta s Nehruom, sem njegove kritičnosti prema blokovima, naročito prema Sovjetskom Savezu, čija je politika bila i za njega razočaranje, pogotovo što mu se izjalovio san da uspostavi najbliže odnose s Čehoslovačkom kao bezopasnom industrijskom zemljom. I sećam se da se Nehru, u kratkom zadržavanju posle ručka, poigrao s pandom, himalajskim medvedičem.

Filozofi su tada bili cenjeni u Indiji i igrali su znatnu ulogu u politici. Potpredsednik Republike je bio glasoviti filozof Radakrišnan kojega smo takodje posetili. Bili smo neuporedivo zadivljeniji njegovim oduhovljavanjima politike nego njegovom funkcijom. Nekoliko meseci kasnije, u leto 1953. godine, ja sam Radakrišnanu — zbog odsutnosti Tita i Kardelja na Brionima, bio domaćin. Tada smo posle ručka u vladinom klubu diskutovali i o filozofiji — on je bio "subjektivni idealist" naklonjen Kantu, a ja sam bio za materijalizam i Hegela.

I u Njudelhiu smo nastavili kontakte sa socijalistima, koji su već u Rangunju bili intenzivni.

Većina socijalističkih vodja, a i sam socijalistički pokret, ako više i nisu bili pod uticajem Gandijevih ideja, potekli su iz njegovog pokreta. Za sve induske socijaliste bi se moglo reći da su u svojoj narodskoj demokratičnosti i egalitarstvu bili dosledni, čak doktrinarni, premda su se razlikovali u mnogo čemu. Niko od njih nije bio marksista — nisu dublje ni poznavali marksizam.

R. Lohia je bio medju najdinamičnijim, pa i najoriginalnijim induskim socijalistima. U Kalkuti je priredio večeru za nas, imali smo s njim i dva-tri duga razgovora o problemima socijalizma. On je predvodio struju, bezmalo nezavisnu, unutar socijalističke partije. Izdavao je i svoj časopis. U gledanjima je bio — to je moj utisak — postojan i principijelan. Omanji, zbojiti i govornjiv. Lohiu je naročito zanimao socijalistički preobražaj sela, obzirom da je Indija seljačka i bez izgleda na brzi industrijski preobražaj. Dakako, bilo mu je jasno da ni preobražaja sela nema niti može biti bez moderne mehanizacije, pa je bio opsednut idejom izgradnje neke male univerzalne poljoprivredne mašine. Držao je da je na savremenom tehničkom nivou — moguće stvoriti takvu mašinu.

Mi smo bili drukčijih gledanja. Smatrali smo da je izlaz u velikim kolektivnim imanjima, nekom vrstom doista dobrovoljnih kolhoza. Lohia je bio protivnik kolhoza. Smatrao je da seljaci treba da zadrže svoj posed, a da udružuju rad i promet. A za malu mašinu je sam primetio: To ne može biti posao političara i socijalnih reformatora, nego tehničara i agronoma. — Ideje su varničile, snovi se združivali — kao da nismo s dva kraja sveta, iz različitih kultura i uslova. I mada su diskusije s Lohiom bile vatrene pa i nepomirljive — nisu remećeni drugarski odnosi, niti je iko zbog toga postao zlopamtilo.

Kad sam godinu dana kasnije odstranjen iz vodjstva zbog "revizionizma", Lohia me pozvao na saradnju u svoj časopis. Ja sam se odazvao

pozivu i napisao članak. Ali dok sam na beogradskoj Glavnoj pošti predavao preporučeno pismo s člankom, jedan od dvojice agenata koji su me pratili prišao je poštarici i naredio — na moje oči — da pismo izdvoji. Ja sam — sad se već ne sećam na koji način — dostavio Lohiu članak koji je on i objavio. Uz to je on naredio i potragu za pismom i ustanovio da pismo nije pošlo iz Beograda, pa je i to objavio. A ja sam, iz inata, pošao s potvrdom na poštu, pa su mi platili odštetu za "izgubljeno" pismo u iznosu od 500 dinara. A dok sam bio u zatvoru, Lohia je umro. Nisam u stanju da procenim koliko su Lohiom izgubili Indija i socijalizam, ali ja sam tada, u zatvoru, njegovu smrt doživeo kao gubitak saborca koji je princip stavljao iznad koristi i "obzira".

S Džajaprakašom Narajanom nismo imali toliko vatrene i opširne diskusije, ali smo se u Rangununu dogovarali o rezoluciji i taktici Konferencije. On je, u jednom posebnom susretu, nabacio ideju saradnje s Nehruom i Partijom kongresa radi združivanja reformatorskih i socijalističkih snaga. Mi smo se s tim u načelu slagali. Narajan je kasnije zasnovao nov pokret, a i sam je odigrao značajnu ulogu u obaranju Indire Gandi. Besumnje je bio izuzetna ličnost: strpljivo mudar, imun slavi i titulama, uveren u nadmoćnost ideja, tolerantan u svemu, pogotovo u diskusiji. S jednog svog putovanja u Evropu svratio je u Jugoslaviju da bi se video sa mnom posle mog izlaska iz zatvora. Naprosto nisam u to mogao da poverujem. Držao sam da je on u Beogradu zbog drugih susreta, pa usput i zbog mene. Ali on mi je izričito rekao — bilo je to u njegovoj sobi u hotelu "Metropol" — da je baš zbog mene skrenuo sa svog puta.

Razgovarali smo otvoreno, s prislenkom njegovog saosećanja i moje rezigniranosti. Narajana nisu mnogo zanimali ekonomski i politički izgledi Jugoslavije, nego — metodi vlasti i karakter vlasti. Dotakli smo se i pitanja partijskog pluralizma. On se načelno izjasnio protiv višepartijskog sistema, jer se partije korumpiraju i teže monopolizmu. Smatrao je da politički život treba da nose i predstavljaju opštinske zajednice. Ja sam primetio da evropske tradicije i složenost društvenog života zahtevaju partije. Dodao sam da bespartijni poredak bez slobode štampe vodi u diktaturu.

Narajan se s tim složio bez imalo rezervi. On je u ćelijama društva i u skromnim, jednostavnim formama ljudskog življenja, tražio za slobodom kao za najvišom vrednošću. A kada je vlada Indire Gandi uhapsila Narajana, neki Indusi iz Londona su tražili od mene da se svojim potpisom pridružim zahtevu za njegovo oslobađanje. Učinio sam to rado, žaleći što nisam u prilici da učinim i nešto više.

I s Asokom Mehtom imali smo diskusija. Među socijalistima on je bio najbliži Nehruu. I on me je posetio u Beogradu, po mom izlasku iz zatvora. I mada su mi njegovi politički pogledi bili shvatljivi i bliži, Narajan se svojom ličnošću i svojim utopijama utisnuo trajnije u moje sećanje.

Najpre smo iz Njudelhija poleteli u Bombaj, u posetu tamošnjim socijalistima. Tamo smo bili smešteni u relativno raskošni stan pre-

dusretljivih supruga Triकुंदas. Posle tri-četiri dana boravka u Bombaju, poleteli smo za Karači.

Dok smo bili u Njudelhiju saopšten nam je preljubazni poziv pakistanske vlade da posetimo Karači, tadašnju prestonicu Pakistana. Nismo tim pozivom bili preveć oduševljeni, ali nije bilo ni razloga da izbegavamo Pakistance. Unapred smo se dogovorili da izbegavamo izjašnjavanje o Kašmiru — da se ne bismo zamerali Indusima koji su nas tako lepo primili i s čijom vladom je Jugoslavija već imala srdačne odnose.

A pakistanska vlada je baš nastojala da bar stvori utisak — ako već ne može da nas navede na otvoreno izjašnjavanje — o našoj zainteresovanosti za njene stavove o kašmirskom pitanju. Naš ambasador Obrad Cicmil nije to prozreo, pa je prihvatio protokol posete onakav kakav mu je pakistanska vlada predložila.

Smestili su nas u nekakav drugorazredni hotel — možda boljeg nije ni bilo u Karaču. No budući da nismo formalno bili državna delegacija, nego poput delegacije "dobre volje", a budući je Pakistan zaostala zemlja — nismo oko smeštaja stavili nikakvu primedbu. Spor je rastao oko protokola, oko reda naših poseta. Pakistanci su predvideli da već sutradan učinimo prvu posetu ministru za Kašmir, u čemu smo mi videli smišljenu igru. Pakistancima je ta prva poseta trebalo da posluži u propagandne svrhe — da prikažu kako smo mi živo zainteresovani za Kašmir, ako ne i da smo zbog Kašmira i doputovali u Karači. Odmah smo stavili primedbu činovniku pakistanskog ministarstva spoljnih poslova. Ali taj činovnik je odlazio i dolazio, uvek s novim izgovorima. Naš ambasador, mada se našao u nebranom groždju, a po prirodi miran i trpeljiv, takodje nas je podupirao. Natezanje je trajalo čitavo popodne — dok mi najzad nismo odlučili da sutradan odletimo ne posetivši ni jednog zvaničnika. Veče je bilo poodmaklo kad nam je činovnik saopštio da prihvata naš predlog — da će nas najpre primiti predsednik vlade, a potom ostali, među njima i ministar za Kašmir.

Tako je i bilo, sutradan. Kašmir nije ni pominjan u razgovorima, sem što ga je spomenuo, usput ministar za Kašmir. Dostojanstven džentelmen u kitnjastoj nošnji podsetio me na starovremenske crnogorske glavare, utoliko više što je imao i titulu "serdar".

Taj nesporazum, to natezanje, bacilo je senku hladnoće i ukočenosti na razgovore, pa i na prijeme priredjene u našu čast. Iz Karačia smo odleteli u Bejrut. Nameravali smo da iz Bejruta podjemo u Izrael, jer nas je izraelski delegat, na Konferenciji u Rangununu, Moše Šaret, već bio pozvao, a mi se napola složili. U Bejrutu smo zapali u diskusije s libanskim socijalistima koji su s reformističkim, demokratskim pogledima mešali nacionalističku nepomirljivost prema Izraelu. Unekoliko su i ti susreti s libanskim socijalistima uticali na naše kolebanje oko posete Izraelu. Za svaki slučaj, upitali smo vladu u Beogradu, a ona nije podržala našu posetu. Tako smo, ne bez žaljenja, odustali od te posete, a ja sam Šaretu uputio pismo s objašnjenjima promene naših namera. Čuo sam da se Šaret živo angažovao za mene, dok sam bio u zatvoru, ali ne znam pojedinosti o tome.

Šaret je bio uman i odmeren, sa idejama evropskih socijalista. Ni on više nije živ — neću ga sresti, čak i ako bi mi se ispunila želja da vidim Izrael. Neću ponovo videti ni Bejrut — taj grad romanske mediteranske skladnosti i topline već godinama masakriraju besomučne mržnje, naoružane ideologije. Nisam pacifist, uveren sam da su ratovi i revolucije ljudske neminovnosti, ali i znam da se život i lepota ne mogu vaskrsnuti.

Iz Bejruta smo pošli u Damask. Boravak je bio prijatan, ali bez značaja. Kao i u Atini, iz koje smo poleteli natrag u Beograd. Pre polaska sam kupio Titu, za svoje dnevnice, kamilhar-štof za kaput, za koji me zamolio pre polaska. Tu beznačajnost zaista ne bi vredelo beležiti, kad ona ne bi potvrdjivala intimnost odnosa koji će se posle nepune dve godine preobraziti u netrpeljivost, u ogorčenje i progone.

U Beogradu, na dočeku na aerodromu — Ranković i Štefica. I mada je Rankovićovo prisustvo na dočeku bilo po protokolu — jer i mene su, na moje iznenadjenje, dok sam bio u Aziji, naznačili za jednog od tri potpredsednika republike — bio sam i polaskan i obradovan: dugogodišnje, prokušano drugarstvo, kao da ništa ne može poremeniti. Dao sam kratku izjavu — sentimentalnu, ali i političnu.

4.

Staljinova smrt izazvala je olakšanje, pa i radovanje, u vodjstvu Jugoslavije. Ali u predviđanjima promena u Sovjetskom Savezu bilo je razlika, naizgled beznačajnih. Tito i Ranković su — sećam se — očekivali veće promene nego Kardelj. Ja sam smatrao sovjetsku partijsku birokratiju za toliko saživljenu s privilegijama i orijentisanu na ekspanziju da na sistem ne može bitno uticati nestanak makar i tako dominantne figure kao što je bio Staljin.

Ni Tito nije očekivao promenu sovjetskog sistema. Ali je očekivao promenu koja će dovesti do drukčije, neagresivne, spoljne politike, naročito prema Jugoslaviji. Ranković je, držim, u svom gledanju polazio od pridavanja velikog, ako ne i presudnog, značaja strukturi vlasti, budući da se ona zasnivala na kultu i ulozi Staljina. Kardelj je bio negde između Tita-Rankovića i mene: Staljinova smrt neće dovesti do radikalnije promene, ali će naterati vodje da sistem postupno menjaju.

Svakako je u mom gledanju znatnog udela imala i marksistička postavka primenjena na Staljinovu smrt. Smatrao sam da je sistem presudniji od vodja. Ali tačno je i to da su pomenute razlike u gledanjima na posledice Staljinove smrti poticale iz već začetih — začetih ako ne i oformljenih — razlika u gledanjima na naš unutarnji razvitak i na socijalizam u celini.

Niko u užem vodjstvu, a ni inače, nije bio svestan dubine i dalekosežnosti razlika koje su se, eto, neprugetno, takoreći nesvesno, ispoljile povodom Staljinove smrti. Ali kad su razlike već izbile na videlo, svak ih je već doživljavao i odnosio se prema njima na svoj način. Sećam se kako me je, uskoro posle Staljinove smrti, začnulo saopštenje Kardelja posle povratka s Briona — na moj upit kako je Tito i šta radi: Najviše ga zanima šta će biti sada, posle smrti Staljina. On očekuje ozbiljne promene.

U to vreme je Tito počeo isticati da bi se trebalo što pre otarasiti američke pomoći: Bez samostalne spoljne politike nema ni prave samostalnosti — govorio je on. Svi smo se slagali s njim u okončavanju pomoći i zavisnosti od Zapada. Ali je njegovo nastojanje na tome, baš u to vreme, imalo prizvuk zaokreta i u unutrašnjoj politici: zaustavljanje demokratizacije, prvenstveno u intelektualnoj sferi — u toj sferi se bilo i najdalje otišlo. Tu, u intelektualnoj sferi, osetile su se, započele su razlike. Utoliko očitije i neizbežnije što je Tito ukazivao na "negativnije uticaje" sa Zapada na kulturu i omladinu, a ja u svom mišljenju već nisam delio duhovne tvorevine na "zapadne" i "istočne", a jedva i na "dekadentne" i "progresivne".

Počele su razlike i u gledanju na Savez komunista i na njegovu ulogu. Tito je već i javno izražavao zabrinutost za stanje u Savezu komunista, zbog njegovog rasplinjivanja i neefikasnosti, a naročito zbog slabljenja ideološke monolitnosti. Niz vodećih drugova, među njima Kardelj, Bakarić, Vukmanović i ja, smatrali smo da Savez komunista treba da bude ideološki, a ne operativni vodj, da svoje prisustvo ostvaruje pretežno kroz slobodnu diskusiju, a ne naredbama, zabranama i etiketiranjem. Zanosili smo se, naročito Kardelj i ja, oživljavanjem i aktivisanjem Socijalističkog saveza, kao široke, ne-ideološke organizacije, u kojoj bi komunisti bili samo najborbenije, najsvesnije jezgro. To je bila, u zametku, ideja o ukidanju monopolizma komunističke partije i njenom stapanju s narodnim, demokratskim socijalističkim pokretom.

Istina, i Tito se kolebao u svojim stavovima, naglašavajući čas ovo, čas ono. Ali se kod njega postojano — na sastancima i u razgovorima češće i upadljivije nego javno — ispoljavala težnja za jačanjem ideološke monolitnosti i za vraćanjem partije na proverenu i osveštanu "rukovođecu ulogu" u svemu. U tim Titovim tadašnjim nastojanjima bilo je konzervatizma i straha od slabljenja lične vlasti, što se u vrhovima moglo opaziti. Tito je sebe, svoju ličnu vlast, vezivao, bezmalo poistovećivao, s ideološkom monolitnošću i s bespogovornim jedinstvom partije. Odnosi u vrhovima su još uvek bili saglasni — mada naglašeno srdačni baš zbog razlika koje su se postupno uvlačile u mišljenje. Važne odluke su zakašnjavale i sprovedjene mehanički, bez oduševljenja. Javljala se i prva diferencijacija u partiji na nacionalnoj osnovi. U Srbiji se vrši revizija Solunskog procesa, a u Hrvatskoj oživljava Matica hrvatska. Uhodani mehanizmi su se razlabavljivali a funkcioneri bivali sve komotniji. U tome su Titova zapažanja i bojazni bili nepogrešivi; za mene su sporni način i pravac, koje je izabrao za izlaženje iz nedaća.

Reforme, demokratske tendencije su bile još uvek snažne, u ponekim konkretnim pitanjima i neodoljive. Tako, uskoro posle Staljinove smrti, u martu 1953. godine, dolazi do ukidanja dobrovoljnih omladinskih radnih akcija i do faktičkog raspuštanja radnih zadruga.

Inicijativa za ukidanje omladinskih radnih akcija, na Kongresu omladine 6. marta 1953. godine, došla je iz vodjstva omladine. Tu inicijativu su podsticali i privredni funkcioneri. Rad omladine je bio skuplji i neefikasniji. I ja sam podupirao tu inicijativu, mada više iz političkih nego iz ekonomskih razloga: smatrao sam da je to zastarela forma, koja u omladini razvija poluvojničku, monolitističku i parolasku svest, umesto razvijanja slobodnijih i samostalnijih inicijativa. I neki članovi Politbiroa, na primer Kardelj, delili su moje mišljenje o tome. Ali odluku o ukidanju omladinskih radnih akcija mogao je doneti, i doneo je, Politbiro. Ipak je Tito, posle mog obaranja, povodom obnove omladinskih radnih akcija, krivicu za njihovo ukidanje pripisao isključivo "izdajničkom Djilasu". A šta su bile moje pobude, moje ideje, može se bar unekoliko zaključiti iz mog pozdravnog govora, u ime Politbiroa, na pomenutom Kongresu omladine:

"Period radnih akcija je prošao. To je bio jedan herojski period, koji je bio nužan, ali koji više ne bi mogao da daje onakve ekonomske i političke rezultate da bi se nastavio, kad su već prestale objektivne potrebe. U borbi za socijalističko vaspitanje ja bih mogao da ukazem samo na to da se treba čuvati dogmatizma, da se treba čuvati utvrdjenih kalupa... u jednoj zemlji u kojoj socijalizam već pobjedjuje... socijalističko vaspitanje nije samo izučavanje čiste socijalističke teorije, čistih socijalističkih principa, nego svako kulturno uzdizanje, svako podizanje prosvjetnog nivoa, svako opismenjavanje. Naša zemlja, naši narodi, naša omladina specijalno, nalaze se u takvoj situaciji, gdje sve ono što pokreće ljude naprijed, sve ono što im podiže kulturni nivo u bilo kom pogledu — sve je to u stvari socijalističko vaspitanje"...

A 30. marta 1953. godine je obnarodovana "Uredba o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga". Ta uredba je faktički označila raspuštanje naših kolhoza, makar sa zakašnjenjem od godine dana, zbog Titovog odbijanja Kardeljevog i mog predloga: Ni Tito već nije imao kud u rasulu koje je godinama razaralo poljoprivredu. Insistiranje na radnim zadrugama i zadržavanje prinudnog otkupa bilo je ne samo rasipničko i besciljno, nego je zadržavalo zemlju u izlišnoj zavisnosti od pomoći sa Zapada. No obmane i samobrane su još bile snažne: čak je i Kardelj, inicijator te Uredbe, mesec dana kasnije, 6. aprila na kongresu Socijalističkog saveza u Ljubljani, obrazlagao nove mere kao jačanje socijalističkih snaga na selu, u čemu će radne zadruge — u "novim oblicima udruživanja" odigrati važnu ulogu.

U Armiji se ukida zvanje političkih komesara, iako se Tito i tome predugo opirao; dva meseca pre toga on je moju sugestiju o tome jetko okarakterisao kao "razvaljivanje armije".

Ugled Jugoslavije je, pak, bio u naponu. Tito baš tada, u martu, odlazi u posetu Londonu. A načelnik generalštaba Peko Dapčević posećuje Vašington.

Na krunisanju kraljice Elizabete II, 1. juna 1953. godine, šalju mene zajedno s ministrom spoljnih poslova Kočom Popovićem i načelnikom generalštaba Dapčevićem. Neodmerena, prejaka reprezentativnost naše delegacije dokazuje koliko je Titu i vladi stalo do naglašavanja dobrih odnosa sa Zapadom, dok iščekuju normalizaciju odnosa sa sovjetskom vladom. Popović, Dapčević i ja smo se divili pompeznoj organizovanosti krunisanja i zavideli rojalističkoj homogenosti naroda i otmenoj predusretljivosti viših klasa. Ali smo se osećali i neugodno na ručku s urednicima najuglednijih britanskih listova. Mada smo već bili obikli na neformalno političko informisanje, bili smo na tom ručku izloženi "preslušavanju" kao u političkoj policiji. Ali smo i mi "iščerpkali" da zapadne sile samo na rečima žele ujedinjenje Nemačke; podela Evrope nije samo posledica sovjetske pomoći, sovjetskog ekspanzionizma, nego i "sebičnih" imperijalnih interesa i težnji zapadnih velesila.

Odlučni zaokret u kočenju demokratizacije, odnosno u vraćanju na lenjinističku ideološkičnost i "diktaturu proletarijata", nastupio je na

II plenumu, održanom krajem juna 1953. godine, u Titovoj rezidenciji na Brionima. Taj Plenum, kako po mestu njegovog održavanja, tako i po njegovoj najznačajnijoj tački — ideološko stanje u partiji — isključiva su Titova zamisao. No to ne znači da Tito nije imao podršku znatnog broja članova Centralnog komiteta ili da nije bio siguran u većinu, pogotovu ako se broju "čvrstih" dodaju "kolebljivi". Ali Tito je želeo da izbegne trzavice i znatnija podvajanja, zbog toga Plenum nije nikog spomenuo kao nosioca "skretanja" i "slabosti", nego na ove ukazivao uopšteno.

Ali ja sam već tada ne samo osetio da su mesto i sadržina Plenuma upereni protivu "demokratske struje", nego i da je Tito u tom pravcu poduzeo i "frakcionaške" mere kod pojedinih drugova. On je već govorkao da se suviše piše i govori protivu birokratije i birokratizma.

Već samo sazivanje Plenuma na Brionima izazvalo je u meni negodovanje koje nisam ni hteo ni umeo da sakrijem. Bilo je uobičajeno, sve dotada, da se plenumi Centralnog komiteta održavaju u Beogradu, sedištu CK i vlade. Sazivanje Plenuma na Brionima, gde je bila Titova najpoznatija rezidencija, ja sam doživeo kao podređivanje CK Titu, umesto podređivanja Tita vodećem kolektivu. Ja sam se već dvoumio da to i postavim na Plenumu. Ali, osetivši da neću naići na podršku, odustao sam od toga. Jer već u Beogradu, uoči odlaska na Brione, ja sam spomenuo Kardelju, a možda i Rankoviću i Vukmanoviću-Tempu, da skupljanje članova CK iz čitave Jugoslavije kod Tita na Brionima znači potcenjivanje i podređivanje najvišeg foruma. Ne sećam se reagovanja drugih, ali Kardelj je — iako sam imao utisak da i on slično misli — rekao da to nije važno.

Bilo je upadljivo — a za mene i neslučajno! — da su se u hotelu gde su smešteni članovi Centralnog komiteta, i u samoj Titovoj vili, gde je Plenum održan, svukud muvali i po uglovima stražarili oficiri Garde, iako za to nije bilo nikakvih bezbednosnih razloga, budući su sami Brioni zastraženi vojskom i flotom. Ne znam kako se ko osećao, ali držim da nisam bio jedini koji je imao mučan utisak kao da je domamljen na većanje u zavereničku tvrdjavu.

Te moje utiske i takva moja osećanja je potvrđivalo držanje nekih članova CK prema meni, a pogotovo Tita. Dok smo u pauzi, na terasi prostrane vile, razgledali Augustinčićevu kupačicu, Jovan Veselinov me je upitao šta o toj skulpturi mislim. Odgovorio sam da mi se skulptura sviđa, ali da takvih ima pet hiljada u svetu. Na to je on izazovno dobacio: Titu se mnogo sviđa. — A ja: To je Titov ukus. — Ta pojedinost ne bi imala nikakvog značaja da nije bilo i drugih i da ja Veselinova nisam još sa robije znao kao komunistu koji svoje mišljenje napred prilagođava većini, odnosno jačemu. Kao ličnost je Veselinov, inače, bio prijatan i srdačan.

Tom pregonjenju s Veselinovom ja sam morao pridati značaj već i zbog Titovog nastupa prema meni, na početku zasedanja, dok smo zauzimali sedišta. Tito mi je pokazao da sednem do njega, a s njegove leve strane, istovremeno mi dobacivši tiho i značajno: Treba i ti da govoriš, da ne misle da nismo jedinstveni. — Sve do tada, do tog

trenutka, smatrao sam da razlike — ako ih ima — treba pretresati, ako i ne na Plenumu, ono u užem krugu, u Sekretarijatu CK ili Politbirou. A sada, najednom, treba da govorim da članovi CK ne bi pomislili da u najužem vrhu, i to baš kod mene, ima razlika.

Bilo je to ne samo frakcionaško vrbovanje, kome ja nikad nisam podlegao, nego i pritisak da istupim onako kako Tito želi, makar to bilo suprotno mom uverenju. I govorio sam, istupio sam — zbunjeno i neodlučno, mireći svoja intimna gledanja sa onima za koja sam držao — ne, znao sam! — da su Titova. Sećam se, primerice, da sam kritikovao uvlačenje u javni život izraza "gospodja" i "gospodin".

Ali sam se ubrzo, prekonoc, pribrao i povratio sebi, učvršćujući svoja uverenja. Na povratku s Plenuma, otvorenim kolima, predložio sam Kardelju da podjemo na pecanje pastrmki, na reci Gacki u Lici. Bio je topao letnji dan i dok smo se uspinjali uz serpentine iznad Senja, u jednom trenutku izjavio sam mu da neću moći da poduprem to novu, "brionsku" liniju. Kardelj mi je — s nekom potištenošću u pogledu — rekao da preterujem, pa smo začutili. Pecanje pastrmki je razradovalo Kardelja: bilo je vrlo uspešno, već i zbog toga što smo pecali u rezervatu, a ne na otvorenoj reci. A ja sam već razmišljao o onom što se zbilo na Brionima, o onom što sam, i ne hoteci, rekao Kardelju.

5.

Izgleda da je Tito bio zadovoljan II plenumom. Jer kad smo se 1. avgusta susreli kraj Srba, na reci Uni, on se šalio sa mnom zbog toga što sam prenoćio u senu. Ja sam se bio obreo tamo, na Uni, s majorem Nedićem, u lovu na pastrmke, a Tito je obilazio Liku i Dalmaciju. Major Nedić i ja s pratnjom nismo ni imali boljeg noćišta od razvaljenog plasta sena, jer je narod, pa i Nedićeva majka, još živio u naslonima, prigrađenim uz popaljene domove. Titov voz, zaustavljen na nasipu, odudarao je moćnim sjajem od razorenog naselja i kamenite okoline. Ja sam ručao kod Tita, on me zvao i da ga pratim. Možda je već tada bilo neke hladnoće, neke tvrdoće u odnosima. Ali je nju bilo teško uočiti, obzirom da je Tito, i u najsrdačnijim situacijama, zadržavao odstojanje s najbližim drugovima. Tako se možda pojačalo moje nadanje u neokrnjenost drugih odnosa, ali nije zaustavilo formiranje mojih "jeretičkih" pogleda.

Morao sam da žurim za Beograd, jer je sutradan trebalo da dočekam vođu laburističke levice Enjurina Bevana i njegovu suprugu Dženi Li. Krenuli smo sa Une, od Tita, kasno popodne, a uz to zalutali na loše putove, tako da smo vozili, moj šofer Tomo i ja, cele noći, na smenu, i stigli u svitanje. Tako je doček Bevanovih protekao u redu. U isto vreme boravio je i laburistički vodj Klement Atlj u Jugoslaviji. I mada su Atlj i Bevan bili u oštrom partijskom sporu, Bevan je izbegavao da se izražava rdjavo o partijskom vodji, a Dedijer i ja vodili smo računa da se ne susretnu.

Bevan i Dženi Li smestili su se u vili koja je pripadala meni, u Banjičkih žrtava 6. Ustupili smo im Šteficinu i moju spavaću sobu. Bevanove smo pratili na putu Dedijer i ja; već sam razumevao ponešto od engleskog kojim je Dedijer od mladosti odlično vladao. Ostali su dan-dva u Beogradu, pa smo krenuli za Bosnu i Crnu Goru, jer je Bevan želeo da vidi "autentični narod" i zaostale krajeve.

U Sarajevu smo ručali kod Djura Pucara koji je svojom pristupom jednostavnošću ostavio na Bevana prijatan utisak. Obišli smo, dakako, Baš-čaršiju a i tržnicu, u kojoj se se rojile muve. To je izazvalo Bevanovu primedbu da treba upotrebiti diđiti. Dženi se neoprezno izložila suncu koje je njenoj bleđoj i nežnoj koži nanelo blage opekotine.

Najduže smo se zadržali u Crnoj Gori, na Durmitoru i Biogradskom jezeru, a noćili smo i u jednoj seljačkoj kući kod Pljevalja. Rastao sam se od Bevanovih na Cetinju, odakle ih je Dedijer otpratio u posetu Titu; nisam ni slutio da je to moje poslednje viđenje sa Enjurinom — prekidanje nesebičnih zajedničkih traganja u socijalizmu s dva kraja Evrope, iz dveju različitih kultura i različitih iskustava.

Opun, bucmastog crvenog lica, rano osedeo i s bledoplavim "velikim" očima, Bevan je izlagao svoje poglede lagano i razložito. Ali je, uz to, bio vrlo živog uma, i spreman na duhovite i oštre replike. Meni su se kod njega najviše sviđjali nekonvencionalnost i pronicljivost mišljenja uz istovremenu nepokolebljivu, iskonsku i narodsku, veru u socijalizam. Ali nisu tačna kasnija nagadjanja i optužbe da je Bevan na mene uticao. Te optužbe su, uostalom, i zvanično demantovane u Titovom pismu Bevanu posle obračuna sa mnom.

Držim da je između Bevana i mene bilo neke srodnosti u sagledavanju krize u koju zapadaju i "istočni" i "zapadni" socijalizam. Obojica smo takodje smatrali da u politici moraju postojati moralne granice, premda politika sama po sebi niti mora niti može biti idealno moralna. Te moralne granice se poklapaju s traganjem za istinom i nastojanjem na istini, ali nisu ni potpuno odvojene od toga. Bevan i Dženi Li su uporno, do kraja, protestovali protiv pritisaka nada mnom, Bevan je u tome pokrenuo i Socijalističku internacionalu.

Bevanova smrt, 1960. godine, dok sam bio u zatvoru, pogodila me je kao gubitak najbližeg prijatelja: prijatelji su me već odavno bili napustili, mnogi i prokleli, a kod mene su se srodnosti u pogledima uvek mešale s ličnim naklonostima. Posle prvog izlaska iz zatvora posvetio sam Bevanu svoju knjigu *Susreti sa Staljinom* (u inostranstvu štampana pod naslovom *Razgovori sa Staljinom*). Oduživao sam se, koliko sam mogao, vernom i postojanom borcu. Dženi Li se razlikovala od Bevana — ne toliko u načelima, koliko u načinu interpretiranja. Suzdržanija, manje retorična, ona je — baš zbog toga što je bila univerzitetski obrazovana, dok je Enjurin bio rudar u ranoj mladosti — bila oštrija i tvrdja. Za nju su principi bili glavno, a za Enjurina isto toliko i način njihovog dokazivanja.

Dženi Li je dolazila dva puta u Beograd zbog mene: prvi put kad sam uhapšen 1956. godine, a drugi put kad sam bio pušten iz zatvora 1961. godine. Njen dolazak zbog mog hapšenja je besumnije bio uteha za Štefcu i maleni krug sapatnika, ali na zvaničnike je možda uticao samo utoliko što su mi odmerili "blažu" kaznu. Njen drugi dolazak je osvežio naše prijateljstvo i tužna sećanja na Enjurina. Ostao sam s Dženi u retkom, ali srdačnom pismenom kontaktu sve do danas. A u 1969. godini, dok smo Štefica i ja boravili u Londonu, fakički smo bili njeni gosti, pod njenom neposrednom brigom.

Čim sam se vratio u Beograd, posle rastanka s Bevanovima na Cetinju, prionuo sam na rad u *Novoj misli*. U Sovjetskom Savezu su se navešćivale promene, koje su u našim vrhovima počele da bude nade i priželjkivanja ne samo u normalizaciji međudržavnih odnosa, nego i u promenu sistema — promenu ako i ne radikalnu, a ono takvu koja bi otvorila nove puteve, slične jugoslovenskim. Ja nisam delio to mišljenje, niti verovao u korektnije promene u Sovjetskom Savezu. U tome smislu napisao sam opširan i — u duhu teme i u stilu epohe! — komplikovan članak "Početak kraja i početka". Taj članak je primljen s podeljenim simpatijama u vrhovima: "demokrati" su se oduševljavali, a "birokrati" su bili suzdržani — jer to može da ometa normalizaciju sa sovjetskom vladom. U tome su "birokrati"

unekoliko bili u pravu, mada je glavni razlog njihove suzdržanosti bilo reflektovanje kritike na jugoslovenske sličnosti sa sovjetskim poretom. Jedan sovjetski diplomata je u našem Ministarstvu inostranih poslova primetio da takvi članci ne koriste normalizaciji.

U to vreme, objavio sam u *Novoj misli* jedan članak u slavu Krleže — povodom njegovog šezdesetog rođendana, a drugi o Oskaru Daviču — povodom njegovog romana *Pesma*. Krležin rođendan je prošao nezapaženo, i u štampi i u zvaničnim krugovima. Naknadno, posle tog mog članka, dodeljen mu je orden. A Davičov roman, koji i sada smatram u mnogočemu značajnim dostignućem, svakako sam prehvalio — zbog negodovanja i otpora koje je izazvao u "partijnim", "čistunskim" i dogmatskim vrhovima.

Rad u *Novoj misli*, a još više oko nje, bivao je sve dinamičniji i raznovrsniji. Formirane su *ad hoc* grupe od istaknutih pisaca i naučnika za razna pitanja, koje su raspravljale različite probleme: sećam se diskusije o *Istoriji naroda Jugoslavije* i o modernoj fizici.

U redakciju je ušao, po svojoj želji, ali rado dočekan, Miroslav Krleža. Članovi redakcije su bili i Dobrica Ćosić, Milan Bogdanović, Oskar Davičo, Mihailo Lalić, Mitra Mitrović, Milentije Popović, Dušan Kostić, Bora Drenovac, a kasnije i Jože Vilfan. Redakcija *Nove misli* održavala je česte sastanke. Časopis je izlazio redovno mesečno u 12.000 primeraka, finansirao se isključivo od pretplata, i honorisao priloge. Sve do danas, koliko mi je poznato, to je jedini mesečnik za kulturu, koji nije subvencioniran. *Nova misao* je imala samo dva plaćena lica, odgovornog urednika Skendera Kulenovića i sekretaricu. Administrativne poslove je vršila administracija *Borbe*.

Ukoliko je *Nova misao* sazrevala, a krug oko nje jačao i razgranjavao se, slabio je rad Agitpropa kao birokratske partijske ustanove. Ne samo ja, nego i drugi vodeći iz Agitpropa — najveći deo svoga vremena posvećivali su *Novoj misli* i grupama oko nje. U Agitpropu ostalo je samo nekoliko sporednih funkcionera, radi otaljavanja informativnih poslova. Istina, takvo slabljenje uloge Agitpropa bilo je moguće ne samo zbog nastajanja intelektualne demokratsko-socijalističke grupacije oko *Nove misli*, nego i zbog postignute sredjenosti i liberalizacije ostalih sredstava informisanja.

Nova misao, kao i grupisanje oko nje, nije zamišljena, a niti je delovala kao paralelni ili opozicioni centar, nego kao neformalna partijska grupacija, proistekla iz demokratskih strujanja i sračunata na podmladjivanje socijalističkih ideja i na kritiku lenjinsko-staljinškog dogmatizma.

6.

Novi izbori, zakazani za 22. novembar 1953. godine, kao i izbijanje nove, odsudne krize oko Trsta, pre su podjarili nego stišali intelektualnu i ideološku uskipelost u *Novoj misli* i oko nje — bar što se tiče mene i moje delatnosti. Izbori, makoliko složeni i odgovoran zadatak, bili bi — kao i dotada, kao i u svakom jednopartijskom režimu — manifestacioni i rutinski posao. Ali u te i takve izbore uplela se i odluka zapadnih velesila — SAD i V. Britanije — da tršćansku Zonu A, koju su držale njihove trupe, predaju Italiji. To je u izbornu kampanju unelo živost, izazvavši bes i ogorčenje umesto litanija o slavnoj prošlosti i svetloj budućnosti.

Vest o odluci vlada SAD i V. Britanije objavljena je 9. oktobra, a već sutradan su izbile demonstracije u Beogradu, koje su se potom proširile po celoj Jugoslaviji. To su bile prve demonstracije u novoj Jugoslaviji, koje su, poglavito u Beogradu, prerasle zvanične intencije, makar što su ih inicirale zvanične organizacije. Već prve noći su demolirane američke i britanske ustanove.

Tito je već pre toga — 6. septembra, čim su naveštene odluke SAD i V. Britanije o predaji Zone A Italijanima — održao na italijanskoj granici govor u kome je istakao da Jugoslavija neće dozvoliti da Italija okupira Zonu A, to jest i sam Trst. Za Titom su se povelili i drugi. I sredstva informisanja, dakako. Atmosfera se usijavala. U to vreme održani su i manevri prema Trstu, što je podgrejalo čak i ratna nastrojenja.

Partijsko-državno vodjstvo se našlo u nezdoli. Na jednoj strani su mu demonstracije konvenirale kao izraz revolta protiv Amerikanaca i Britanaca, a na drugoj strani je osećalo nelagodnost zbog nepredviđenog razmaha i sve neizvesnijeg smera demonstracija. Zauzet je i stav u Sekretarijatu Centralnog komiteta, kod Tita — da se demonstracije podrže, ali da se učvrsti organizovana kontrola nad njima. Ovo poslednje i nije bilo baš tako jednostavno, obzirom na podršku demonstracijama iz vrha, a i zbog toga što su i mnogi partijci ispoljavali želju da se "razmahuju". Miliciji i Udbi su izdati nalozi da postupaju blago, ali da spreče "divljanje". Na muci kako da ostvari jedno i drugo, Ranković je sutradan morao dovesti konjicu u Knez-Mihailovu ulicu, u ulici u kojoj se nalaze čitaonice zapadnih zemalja, a zapadne ambasade je zastražio snažnim kordonima. Te iste večeri — dok su demonstracije tutnjale Beogradom — ja sam se s većanja kod Tita odvezao da pogledam stanje "na licu mesta". Čitaonice u Knez-Mihailovoj ulici su bile polupane. Bilo je polupanih prozora i na britanskoj ambasadi, ali je milicija sprečila veće demoliranje, u čemu

joj je pomogla i čvrsta gvozdена ograda. Potisnute gomile su još skandirale: "Trst je naš!" i "Pela džukela" (Pela je bio italijanski ministar spoljnih poslova, a ono "džukela" prihvaćeno je spontano zbog rimovanja sa "Pela").

Posavetovao sam se, kratko, sa starešinama koji su me prepoznali, pa se vratio u Titovu vilu. Prihvaćena je ocena: demonstracije su, istina, premašile željene okvire, ali nemaju ničega neprijateljskog, ničega što bi zahtevalo neke mere sem organizacionih i propagandnih. Već su miting na Slaviji i veliki zbor na Trgu republike, koje su sazvale društvene organizacije 11. oktobra 1953. godine, imali organizovaniji, mada i ne manje bučan karakter. Na svoju ruku sam se pridružio govornicima na Slaviji: rekao sam da bih i ja demonstrirao da nisam visoki funkcioner, upozorio sam slušaocе da ne lupaju američke i britanske ustanove, jer da mi to moramo posle da plaćamo.

Posle govora povorka je krenula sa Slavije ka Trgu republike, gde je bio zakazan sveopšti zbor. Na čelu povorke bio sam i ja, a neki mlađji ljudi su me podigli na ruke. Sutradan je objavljena slika u novinama kako me nose na rukama. Ta slika mi je bila neprijatna, ne samo zato što je u vrhovima izazivala nedobronamerne pošalice o mojoj demagogiji, nego i zbog mog intimnog otpora veličanju vodja.

Tito je dih dana, 10. oktobra, održao u Leskovcu toliko žestok govor da nije ostavio nikakve sumnje da će u Zonu A ući i naša vojska, ako udje italijanska. Sličan govor je Tito održao i sutradan u Skoplju. Istoga dana, 11. oktobra, kad je objavljen Titov govor u Leskovcu, izišao je u *Borbi* moj prvi članak iz serije članaka koji će u januaru 1954. godine dovesti do moga isterivanja iz Centralnog komiteta SKJ, a potom postupno, i do mog kritičkog odnosa prema marksizmu.

Inicijativa za pisanje tih članaka potekla je iz *Politike* — ne sećam se ko je to pouzdano bio, možda mi je saopštio Vladislav Ribnikar. Drugovi iz *Politike* su smatrali da se nagomilao niz ideoloških problema koje bi trebalo objasniti, formulisati na novi način. Ti članci su zamišljeni — svakako po ugledu na zapadne listove — da budu uvek iste veličine i na istom, reprezentativnom mestu. Ali čim su za tu inicijativu doznali drugovi iz *Borbe*, koju je tada uređivao Veljko Vlahović, pobunili su se, jer objavljivanje takvih članaka treba da bude dužnost *Borbe*, kao partijskog organa, pre nego ičija druga. Ja sam se povinovao tom zahtevu, ali pošto sam već bio obećao *Politici*, nadjen je kompromis — da Moša Pijade piše za *Politiku*. Pijade je to doista i radio, dakako na drukčiji način nego ja.

Članci su u *Borbi* u početku izlazili nedeljom, a kasnije, od 22. decembra — prema sugestiji drugova iz redakcije, zbog porasta interesovanja — utorkom, četvrtkom i nedeljom. Ja sam te članke pisao pažljivo i jednostavnim stilom, bez dijalektičkih i sličnih zavrzlama. S pogledima se promenio i način izlaganja. Prvi članak je nosio naslov *Nove sadržine*, a u njemu je isticano: "Revolucija se ne može spasiti svojom prošlošću. Revolucija mora naći nove ideje, nove oblike, nove pozive, drukčije od nje same, svakidašnje. Nov stil i jezik. — Buržoazija i birokratija već nalaze za sebe nove oblike

i parole. Demokratija ih traži. I naći će ih. Radi daljeg kretanja Jugoslavije, te žiže suprotnosti savremenog sveta..."

Naveo sam ovako opširan citat radi ilustriranja mog shvatanja demokratije kao nastavka revolucije i mog gledanja na Jugoslaviju kao na žarište u kome će doći do spoja socijalizma i slobode. I na sastanku s Titom ja sam istakao — dok smo raspravljali o merama povodom tršćanske krize — da mi se najviše svizja to što smo ostali revolucionari, na šta je on uzvratilo: Nego šta!... — I mada su se izjalovile moje nade u demokratiju kao nastavljanja revolucije, odnosno u rešenje baš u Jugoslaviji problema slobode kao uslova socijalizma, mada su moja gledanja otada evoluirala i moja se saznanja obogatila — i sada samog sebe doživljam kao revolucionara, demokratskog revolucionara. Drugo ne mogu biti, niti ja niti iko ko je dosledan, u ispovedanju pluralizma u jednopartijskim diktaturama.

U mom poslednjem objavljenom članku, u navedenoj seriji u *Borbi* — to je moj poslednji napis objavljen u Jugoslaviji! — poslednja rečenica glasi: "Stvarna sloboda stvarno socijalističkih snaga mora postati glavnom objektivnom snagom socijalizma". Ja sam, besumnje, već naslućivao "grešnost" svojih ideja i svoju sudbinu. Otada je prošlo trideset godina, a taj osnovni problem Istočne Evrope, pa i Jugoslavije, nije ni postavljen — sem u "jeretičkim" disputima: sloboda za sebe je preduslov i uslov slobode za druge i obratno.

Tih mojih članaka je objavljeno osamnaest. Pretposlednji 29. decembra. Poslednji, već složen, obustavljen je po nalogu Kardelja, odnosno Izvršnog komiteta Centralnog komiteta. Ti članci, držim, čine celinu: bilo je govora u *Borbi* — na predlog Mila Vitorovića — da se izdaju kao posebna brošura, s naslovom *Ideje*. Ali do toga nije došlo zbog zabrane CK, a i zbog toga što sam ja imao u planu teme za još desetak članaka.

Da li su ti moji članci u *Borbi* slučajnost? Šta bi bilo da nije došlo do njih? Držim da bi do otpora Tita i titovaca došlo i bez tih članaka, mada možda mesec-dva kasnije. *Nova misao* i aktivnost oko nje bili bi više nego dovoljni da pokrenu "konzervativne", partijsko-birokratske sile. A ni ja već nisam mogao da se zaustavim — pisao bih i držao predavanja, propovedao bih uverenja koja su mi se već uvrežila. Jer moje saznanje nije se već dvoumilo, makar mi sve nije bilo jasno. Dvoumila se, cepala moja psiha, i moja etičnost. Teško mi se bilo rastati od drugova s kojima sam nosio istorijske odgovornosti i delio zlo i dobro.

Ta dvoumljenja, ti rascepi su me ponajvećma i naveli da tražim prijem kod Tita, posle njegovog povratka iz Skoplja. Želeo sam da čujem šta misli o mojim člancima. Zatekao sam ga u Belom dvoru, s generalštabnim mapama raširenim na zidu. Na moje direktno pitanje šta misli o mojim člancima, Tito je, razmisliši, rekao da su dobri, ali bi trebalo više da pišem o omladini i protiv buržoazije. Moja misao i ja — mada sam uvidjao značaj omladine i opasnosti od buržoazije — bili smo već u drugim, demokratskim i reformističkim sferama.

Nisam se kod Tita zadržao ni pola sata. On se ponašao kao na komandnom mestu. S "fronta" prema Trstu su izveštavali i tražili instrukcije. Držim da je to bio general Kosta Nadj kojemu je Tito rekao da šalje sovjetske a ne američke tenkove — "jer je to nezgodno". Ja sam ga pripitao, jer nisam mogao da zamislim kakav će biti ulazak naših trupa u Zonu A uz istovremeno prisustvo britansko-američkih trupa. — Mi ćemo ući! — tvrdoglavo je izjavio Tito. — A šta ako oni, Anglo-Amerikanci, pucaju? — Neće oni pucati. A ako Italijani pucaju, pucaćemo i mi... — Slagao sam se s ulaskom i naših trupa u Zonu A, mada mi je tada, kao i danas, izgledala prenegla i prejaka kampanja oko toga. Imao sam utisak, kad se kampanja stišala posle anglo-američkog odustajanja od svoje odluke, da je i Tito uvidjao naglost i prejakost kampanje. Rekao je, kao da se pomalo pravda pred bliskim drugovima: Ne radi se tu samo o Zoni A — oni će posle tražiti i Zonu B, ako mi ne budemo energični.

Žestina kampanje odgovarala je i naglašavanju naše nezavisnosti od Zapada, čiji je jedan od vidova bio i navešćivanje normalizacije odnosa sa Sovjetskim Savezom. Nema nikakvog dokaza, koliko je meni poznato, da su SAD i V. Britanija podržavale italijanske zahteve prema Zoni A. SAD i V. Britanija su — kako ja shvatam — jednostavno želele da se otarase Zone A i time pokrenu tršćansko pitanje s mrtve tačke. Držim da takvom zaključku idu u prilog i pregovori u Londonu, koje je već u 1954. godini uspešno vodio naš ambasador Vladimir Velebit s predstavnicima SAD, V. Britanije i Italije. Ti pregovori su se završili tako što je Zona A pripala Italiji a Zona B jugoslaviji, uz neznatne teritorijalne i finansijske ustupke Jugoslaviji.

Tršćanska kriza je, rekao bih, usporila i zamaglila razlike koje su se već slutile, ako ne i opažale, između mene i Tita i drugova koji su takodje bili za monolitnu partiju i ideološko jedinstvo. Jedinstvo vrha je još trajalo, još nije bilo razlika u konkretnim pitanjima — jedino je bila napukla ideološka monolitnost. A ta pukotina nije još zjapila. Izgledalo je da je s nijansama u ideologiji moguće održati političko jedinstvo. Jer inače ne bi bilo večere kod mene, 20. oktobra, na kojoj su bili Tito, Kardelj, Ranković, Vukmanović-Tempo, Pijade i Koča Popović sa suprugama. Ta večera je protekla u toploj atmosferi, kakva bi i trebalo da bude među saborcima izvan revolucionarnih, egzaltiranih situacija. Kardelj je primetio u toku večere: Ovakvih večera bi trebalo da imamo počesto. — To je prva večera u vrhu na kojoj je bio i Tito — i što govori o promenjenim, "ravnopravnijim" i neposrednijim odnosima u vrhu. A do nje, do te večeri, došlo je tako što se Štefica, koja se tada družila s Jovankom, našla u Titovoj vili za vreme ručka. Štefica se nećkala — nezgodno joj da ona tu stalno ručava a da oni, Tito i Jovanka, nikada ne ručaju kod nje. Tito je u šali uzvratilo: Mene niko ne zove! — To je bio povod da Štefica i Jovanka udese večeru kod mene.

Uz intenzivno pisanje i rad u *Novoj misli*, ja sam stizao i da učestvujem u izbornoj kampanji. Govorio sam na mitingu u Titogradu, gde sam bio kandidovan. Odatle sam dojurio u Beograd. A iz Beograda, jurnuo na miting u Maribor. A iz Maribora u Banja Luku.

Mom pratiocu iz Udbe Petru Vojvodiću, to je dalo priliku da se našali: Evo idemo kao depeša preko Jugoslavije. — Govorio sam i na mitingu u Požarevcu: vozio sam se tamo zajedno s Rankovićevim zamenikom Svetislavom Stefanovićem-Čećom, primetivši da me od njega odvajaju već tolika različita gledanja, a pogotovu način pristupanja problemima, kao da smo iz dve različite epohe, ako ne i iz dva sveta. U Titogradu privlačila me dečije zlobna želja da slušaocima doviknem da ću svakako biti izabran, jer sam jedini kandidat. Uzdržao sam se iz poštovanja prema slušaocima. Oni nisu bili krivi zbog učešća u takvim jednokandidatskim izborima. Insistirao sam da ne bude svečanog ručka u Požarevcu, pa smo ručali u stanu sekretara Gradskog komiteta SK — bez reprezentativnih troškova i pompe. Pre odlaska u Maribor, konsultovao sam Kardelja o temi. On je sugerisao da govorim o radničkoj klasi u revoluciji, jer da se to potcenjuje. Prihvatio sam sugestiju — delom i zbog dogmatskog identifikovanja "istorijske uloge" radničke klase sa ulogom komuniste, a delom zbog slutnji da mogu uskoro biti optužen za potcenjivanje radničke klase. A u svojim govorima sam oštro istupao protiv Zapada, jer je tršćanska kriza bila još akutna, a već sam slutio da mogu, takodje, biti optužen i kao pristalica "zapadne ideologije".

7.

Pošto je već krenulo novim, svojim putem, moje mišljenje je neobuzdano nastavilo ka sve jasnijem i postojanijem uobličavanju. Oko mene se zgušnjavala atmosfera neslaganja ili, redje, oduševljenih podrški. A ja sam se sam u sebi kidao između postojećih, realnih i strukturalnih odnosa i svojih spoznanja i inspiracija. Slutio sam, već krajem novembra, neminovnost raspleta, sukoba, ali sam se nadao da će se ipak naći neki izlaz prihvatljiv i za mene i za drugove, koji bi se sastojao u tome što mi ne bi bilo zabranjeno da izlažem svoje poglede, s tim što bi se najviši forum od njih eventualno ogradio, a ja iz njega bio povučen — ako treba i dogovorno s vodećim drugovima.

Ali to je bilo zaključivanje prema sredini, intelektualskoj, u kojoj sam se kretao i prema atmosferi demokratije koja je vladala u znatnoj meri i u samoj partiji. Takva se atmosfera osećala i iz odziva pozitivnih, na moje članke. *Borba* je — prema onome što mi je pričao Veljko Vlahović — od članka do članka primala sve veći broj pisama, tako da se njihov broj popeo na tridesetak hiljada. A mene je na večeru, krajem decembra, pozvao Osman Karabegović, funkcioner iz Bosne, tada na visokoj funkciji u Beogradu, mada s njim nisam bio blizak. Na toj večeri se okupila grupa bosanskih funkcionera, Karabegovićevih prijatelja. Do duboko u noć je tekao razgovor, neusiljen, o demokratizaciji i daljim, novim putevima u socijalizam. Ali, kako se ta atmosfera u vrhovima naglo promenila, posle objavljivanja odluke Izvršnog komiteta o sazivu Trećeg plenuma na kome će se pretresati "slučaj druga M. Djilasa", vidi se po tome što isti Karabegović nije hteo da mi uzvрати na pozdrav kad sam na tom plenumu slučajno seo kraj njega.

Na takve zaključke navodilo me i držanje funkcionera. Znatan broj mi je odobravao, čestitao, a znatan broj sumnjičavo i mračno ćutao. I premda sam dobro poznavao sklonost komunističara k menjanju gledišta čim osete menjanje "kursa" u vrhu hijerarhije, smatrao sam da su za takvo što, obzirom na pomenutu atmosferu demokratizacije, u znatnoj meri umanjeni razlozi.

Ali mi je bilo od početka jasno da sam slabija strana i da ću biti potisnut. No to nije bio razlog zbog kojega nisam pokušao da organizujem neku frakciju ili grupu. Ne, hteo sam da za svoju delatnost, za svoje ideje, sam samcit odgovaram. Za sve vreme te svoje intelektualne, publicističke i "jeretičke" delatnosti, nisam nijednim postupkom, nijednom rečom pridobijao nikoga. Do kraja sam ostao čist i lojalan prema vodjstvu kome sam pripadao. Smatrao sam svoje članke semenom, bio sam rob svojih ideja i osećao se slobodnim

samim tim što nisam učinio i ne činim ništa suprotno statutu partije i svojoj savesti.

Napregnutije nego dotad, život se odvijao neporemećenim tokovima. Čas bi jedan događaj pobudio u meni slutnje o neizbežnosti obračuna "birokratije" sa mnom, a drugi događaj bi mi povratio veru u neraskidivost odnosa s drugovima.

Već je Kardelj — u saradnji s pravnicima i vodećim drugovima — bio dovršio Ustavni zakon — u suštini novi ustav. Ali Tito se nije složio s odredbama koje su predviđale vladu sastavljenu od stručnjaka, dok bi se u Skupštini aktivizirali kao poslanici partijski vodji. To je — prema Kardeljevoj zamisli — trebalo da bude značajan korak ka demokratizaciji i oživljavanju Skupštine. Tito se s tim nije složio, jer je smatrao da se time on izoluje, a verovatno je u tome naslućivao i stavljanje njegovih funkcija pod kontrolu Skupštine. Zbog toga je pozvao Kardelja na Belje, početkom septembra 1953. godine, gde se nalazio u lovu na jelene. Mene je vredjalo tako olako i samovoljno Titovo menjanje nacrtu na kome se toliko revno i nadežno radilo, a još više sâm način na koji je on to izvodio — u lovu, nalogom Kardelju da dodje u lovište, gde mu je i saopštio svoje neslaganje. Kardelj se vratio iz Belja s prigušenim negodovanjem, ali i voljan da ispuni Titove instrukcije. Ja sam Kardelju otvoreno izrazio svoje nezadovoljstvo: I ti mu ode na noge! — A kasnije sam mu doista i rekao — da je Tito nosilac birokratizma, što je on i saopštio na Trećem plenumu, u januaru 1954. godine, podnoseći referat protiv mene.

Baš u dane tog Kardeljevog odlaska na Belje, slučajno smo se našli Kardelj, Ranković i ja u šetnji Užičkom ulicom, u kojoj su bile Titova, Kardeljeva i Rankovićeva vila. Prolazeći pored debelih zidova, podignutih baš tih godina oko Titove vile, dobacio sam da su i ti zidovi izraz birokratskog gledanja. Dobacio sam to ili nešto slično tome, a Kardelj je prihvatio: Sve se izmenilo ili je u menjanju, sem onoga što je vezano za Staroga ili oko njega. — Ja sam prihvatio da bi trebalo nekako uticati na Tita da on uvidi neusaglašenost svog stila i sve te pompe oko njega. A Ranković je ubacio: Nemojte o tome ovuda da razgovaramo! — što smo Kardelj i ja shvatili kao da je ta ulica na neki način prisluškivana.

Nikada više nas trojica — Kardelj, Ranković i ja — nismo imali razgovor ni sličan tome. A ako je iz ovog razgovora kasnije — u danima Trećeg plenuma, odnosno svrgavanje mene — nastala Kardeljevom ili Rankovićevom indiskrecijom, priča o mome pokušaju da njih dvojicu "frakcionaški" pridobijem — ona, ta priča, nije istinita već i zbog toga što je to bio razgovor spontan. Nijedan od nas nije pokazivao sklonost ka nekom "frakcionašenju" protiv Tita. Ni ja nisam išao dalje — ni u svojim zamislima! — od postupnog smanjivanja titovske pompe i Titovog autokratskog ponašanja. A iz toga nenamernog razgovora mogao sam zaključiti — i zaključio sam, jer mi se razmišljanje o tome nametnulo — da između nas trojice nema bitnih razlika, ali i da ne bih mogao imati podršku od Kardelja, a pogotovu ne od Rankovića.

U Jugoslaviji se naširoko slave i beznačajni događaji iz revolucije, a te godine, 1953. bila je desetogodišnjica Drugog zasedanja AVNOJ-a. Datum tog zasedanja, 29. novembar, uzet je za državni praznik, pa je na desetogodišnjicu trebalo da bude svečanije i proslavljen. Zakazana je i svečana sednica svih preživelih članova AVNOJ-a u Jajcu, gde je i održano drugo zasedanje AVNOJ-a. Organizovan je i prevoz diplomatskog kora do Jajca, a tamo je priredjen i prijem.

Uveče sam, uoči proslave, šetao po Jajcu s Kočom Popovićem, oživljavajući ratne uspomene i raspre o budućnosti. U šali sam primetio: Zanimljivo — koliko su sadašnji većnici teži od onih iz Četrdesetitreće? — A Koča je, gledajući na izložbi svoju sliku iz tog ratnog perioda, primetio: Religiozni zanesenjaci!

I sve ostalo proticalo je u nenametljivoj saglasnosti i "jeretičkim" doskočicama, ali bez uobičajene topline i srdačnosti. Na tvrdjavi, pred ulazom u podzemno svetlište, koje je Tito neko vreme koristio u ratu kao sklonište, slikali smo se u različitim kombinacijama Tito, Kardelj, Ranković i ja — to su poslednje zajedničke slike.

Ali za vreme svečanog zasedanja, Tito je bio naduren. Kardelj mi je pre toga rekao da smo zaboravili da tu, najznačajniju, godišnjicu obeležimo nekim priznanjem Titu. Pri tome je pomenuo dodeljivanje "maršalskog znaka" koji je Augustinčić već ranije, u dogovoru s Titom, bio izradio, a trebalo je da se nosi pod grlom. Ali ne tvrdim, jer ne znam, da je Tito bio loše raspoložen baš zbog naše zaboravnosti. Razlog je mogao biti i drugi.

Sedeo sam desno od Tita. Prisatio sam se te Kardeljeve opaske i došapnuo Titu — ali već svoju varijantu, valjda i zbog toga da ga ne bih povredio: Dobro bi bilo da onaj Augustinčićev maršalski znak bude prenesen i na buduće predsednike republike, obzirom i na to da je predsednik republike i vrhovni komandant. — Verovao sam da će se ustavljanje te oznake Titu svideti kao nastavak kontinuiteta i njega samog. Ali on je reagovao uvredjeno: Jeste, pa da ga nosi neka rdja... — Tito se, uprkos svim promenama, očito, nije menjao: on nije ni hteo ni umeo da odvoji državne forme od svog ličnog prestiža.

Iz Jajca sam se odvezao automobilom zajedno sa generalima Pekom Dapčevićem i Veljkom Kovačevićem. S prvim sam u to vreme bio i u bliskim odnosima. I mada su društvo i razgovori u putu bili prijatni, osećao sam se pritisnutim i u nedoumicama. Izbegavao sam razgovor s Dapčevićem i Kovačevićem o idejama u mojim člancima, mada su oni — usput, ne sluteći razilaženje u vrhu — i takve teme pokretali. No uprkos mojim sumornim nedoumicama, bio sam rešen da nastavim s izlaganjem svojih ideja. Bio sam u nedoumici jedino u pogledu budućih načina i mogućnosti.

S dolaskom u Beograd, pojačavale su se i moje strepnje i moja rešenost. Ideje, kad se već uvreže, dobijaju nesavladivu, nadljudsku snagu koju ne mogu zaustaviti nikakve slabosti i kolebanja. Moja delatnost kao pisca i u *Novoj misli* nije se smanjila, ako se nije i pojačala. Ali u mojoj svesti ostajala je čvrsta povezanost s drugovima,

u meni se nije gasila nada u rešenja koja bi omogućila i moje intelektualno egzistiranje.

No skupljala su se i sazrevala u meni, i mimo moje volje, iskustva i zaključci. U noći 7-8. decembra naglo sam se probudio sa oštrim, bespovratnim saznanjem da se moram razići — da sam se već razišao — s drugovima. O tome svom neočekivanom budjenju već sam pisao u *Nesavršenom društvu*, pa ga ovde samo pominjem radi kontinuiteta priče. To saznanje me nije napuštalo, premda sam nastojao da ne zaoštavam odnose s drugovima, a pogotovu da ne upadnem u frakcionašenje. Posle toga, sredinom decembra, posetio sam Rankovića — jedne nedelje izjutra, u vreme kad posete nisu bile uobičajene. Povuklo me k njemu naslućivanje hladjenja naših odnosa zbog mojih članaka.

Sedeli smo u njegovom kabinetu, pričajući s brda s dola. Ranković je bio suzdržan, ali i veoma pažljiv prema meni. Imao sam utisak i da je brižno ožalošćen zbog očiglednog otudjivanja medju nama. Na moje pitanje, šta misli o mojim člancima, Ranković je kratko i kategorično odgovorio da oni "škode partiji". Ranković je navaljivao da uzmem na poklon lovačku pušku "bokericu", koja mi se dopadala. Ali sam to izbegao. Pomislio sam da nije lepo uzimati poklon od nekoga za koga već slutim da ćemo se razići — čak i kad to ne bi bio drug s kojim sam bio toliko dugo blizak.

Vladimir Dedijer piše u svojim *Novim priložima za biografiju Josipa Broza Tita*, strana 634: "Ali kada je došlo do strašne erozije te prvobitne partizanske etike, kada su se Ranković i Djilas uhvatili zubima za grlo u borbi za vlast — ne samo u tome ko će naslediti Tita, nego i ko će mu preoteti rukovodstvo — sve to prijateljstvo izgradjeno u krvi prsnulo je kao vodeni mehur". I ta je Dedijerova tvrdnja bez ikakvog osnova. Ranković i ja smo takoreći do kraja i bezrezervno ostali bliski: nikakvih raspri, nikakvih intriga i surevnjivosti nije bilo medju nama. A što se tiče "borbe za vlast" — kod mene se žudnja za vlašću mogla javljati jedino kao polusvesni trzaj već i zbog toga što sam bio svestan da sam slabija strana i što sam želeo da ostanem čist — samotni pobunjenik ideje.

Posle Rankovića — držim da je to bilo 22. decembra — razgovarao sam i sa Kardeljom, u njegovoj vili. Ne sećam se kako je došlo do tog sastanka — na njegovu ili moju inicijativu, ili povodom nekog posla — ali znam da nije iz moje sentimentalnosti, kao s Rankovićem. Sve do tog susreta, verovao sam da se Kardelj i ja u osnovi slažemo. I danas držim da smo se u osnovi slagali, mada je bilo razlika "u nijansama" koje će Kardelj, uskoro potom, u obračunu sa mnom na Trećem plenumu, razviti i iskazati kao korenite i principijelne. I s Kardeljom je razgovor bio nevezan, mada je on učinio i primedbe na moja "preterivanja" i "preuranjenost". A kad sam mu ja rekao da se ja u osnovi slažem s njim, s njegovim pogledima, on je izjavio: Ne, ne slažemo se: ti si protivu partije, a ja nisam. — Smatrao sam da nisam protivu partije nego protivu lenjinističke partije, za reformisanu, demokratsku partiju. Ali mi je bilo iz tog razgovora s Kardeljem jasno

da neću ni od njega imati nikakvu podršku — čak ni onu u koju sam se nadao: da ne budem ostrakizovan zbog različitog mišljenja.

Ostao sam sâm, sa Šteficom. Svoju snagu i odanost, ona je crpla iz dva nepresušna izvora: iz nasledjene supružanske vezanosti i iz zajedničkog tragičnog doživljavanja izneveravanja ideala i voljnog progonstva u prokletstvo i samoću.

8.

Kardelj mi je saopštio da treba da preduzmem dužnost predsednika Savezne skupštine. Napomenuo je da je odluka o tome dogovorena s Titom. U donošenju te odluke nije učestvovao ni Sekretarijat CK, pa je i za mene bila iznenadna. A i neprijatna, iz dva razloga: smatrao sam netaktičnim preskakanje Pijadea, koji je svo vreme bio zadužen za Skupštinu i strasno se bavio skupštinskim poslovima, a uz to sam to shvatio i kao "zakulisno" nastojanje da me se "umiri" i i angažuje dužnošću ne samo reprezentativnom, nego i takvom koja bi me potpuno angažovala i onemogućila mi pisanje. Kardelj je mogao osetiti moje nezadovoljstvo upravo iz mog prenatlaženog pristajanja na svaku, pa i na tu, dužnost koju mi poveri partija. A na moju primedbu da je nezgodno preskakati Pijadea, on je odvratio da se sad uvodi novi ustavni sistem i da je zato potrebno da neko mlađji i iz najužeg vodjstva preuzme Skupštinu.

Izabran sam za predsednika Skupštine 25. decembra, samo petnaestak dana pre odluke o mom smenjivanju, odnosno o saziyu Trećeg plenuma povodom "slučaja druga Djilasa". To ukazuje na kolebanje najužeg vodjstva, odnosno Tita, Kardelja i Rankovića, u rešavanju mog "slučaja". Svakako je tom kolebanju, tim obzirnostima, doprinosila dugogodišnja povezanost i prisnost, a ne samo izbegavanje političkih teškoća i neugodnosti. Povrh toga je njima bilo jasno da se ne radi o "neprijatelju", o protivniku ili frankcionašu, nego o drugu koji je počeo da se razlikuje u gledanjima.

Predlog za moj izbor za predsednika Skupštine je podneo V. Bakarić, u ime grupe poslanika. To nije bilo slučajno. Bakarić je odabran ne samo kao ugledni vodja, nego i kao jedan od poznatih nosilaca demokratskog reformisanja.

Mada sam već bio "nagrižen" vlastitim "jeresima", svoju dužnost predsednika Skupštine shvatio sam savesno, i odmah počeo sa svojim uklapanjem u skupštinski mehanizam. U tome sam dobio podršku Pijadea, mada je on — držim s pravom — bio povredjen što ta funkcija nije poverena njemu. Vladimir Simić, preostali vodj republikanaca, na sastanku skupštinskog vodjstva predložio je da se za Tita u Skupštini uredi poseban kabinet. Ja sam to otklonio, a Pijade me podržao, obzirom da je Skupština već imala vladin kabinet i da Tito u Skupštinu nije dolazio, sem u izuzetnim prilikama. Beleženje ove sitnice ne bi zavredjivalo truda da Simić nije to pridodao optužbama i ogovaranjima koja su se ubrzo razbuktnala protivu mene, posle Trećeg plenuma. Saputnici komunista su često revniji i od samih komunista. Ali ja se već nisam mogao zaustaviti — sem razara-

njem svojih saznanja i svoje savesti. Bio sam voljan da se pretržem u Skupštini, ali ne i da odustanem od izlaganja svojih ideja. To protivrečje je ostalo do kraja nerazmršeno između vodjstva i mene.

Na Tita i vodjstvo su ubrzano delovale nedoumice i pritisci partijskih funkcionera i partijskog, a verovatno i policijskog i vojnog aparata. Najviše vodjstvo dobijalo je svakodnevno poverljive izveštaje iz svih srezova i o beznačajnim zbivanjima — kako se ovo ili ono komentariše u pojedinim slojevima i strujama, a pogotovu u partiji. Povrh toga su verovatno i drugovi iz vodjstva reagovali kod Tita. Znam pouzdano da je Kardelj — jer on se time bezmalo hvalio preda mnom u jednom od razgovora iz tih dana — upozorio Tita na negativnost mojih članaka i zbrku koju stvaraju time što ih partijski kadrovi prihvataju kao zvanične. Možda je u tom smislu delovao i Ranković, po službenoj dužnosti, ali mi o tome nije ništa poznato.

Negotovanja i zatvorenost oko sebe i ja sam opažao. Na jednom sastanku u Skupštini, Petar Stambolić mi je sa neskritim ogorčenjem dobacio: Ali kad čovek čita tvoje članke, dobija utisak da bi najbolje bilo da sve ode do đavola. — Slično, ali manje otvoreno, reagovao je i Zvonko Brkić, u hodniku Skupštine. Na jednom prijemu je Cana Babović imala toliko "lukavo", sladunjavo držanje prema meni da sam prozreo da je ona obaveštena o mojim "skretanjima" i skorašnjem obračunu sa mnom. A Miroslav Krleža, navrativši kod mene u Centralni komitet, upitao me je: Da li ti Starom prethodno pokazuješ svoje članke? — A kad sam mu odgovorio da to ne činim, jer to i nisu zvanični stavovi nego moja razmatranja, Krležino se lice brižno ukočilo. Primetio je, oborivši pogled: Trebalo bi to da činiš — bez *imprimatura* Starog to bi moglo svakojako da se shvati...

No još snažnije sam opažao odobravanja, pa i podsticaje. Tada sam se često vidjao i s Vukmanovićem-Tempom, mada on u meoarima tvrdi suprotno. Već godinu, ako ne i dve godine, ja sam često šetao peške po Beogradu. Jednog dana, krajem decembra, našao sam se dogovoreno s Vukmanovićem-Tempom u Knez Mihailovoj ulici, pred radnjom obućara Glogovca. I na Vukmanovićeve pohvale mom dotadašnjem pisanju, pola u šali sam mu rekao: Nemoj, Tempo, da me hvališ toliko. Šta ćeš da radiš ako sutra ispadne neka osuda? — Ko? ja?, uzviknuo je on. Ja bih uvek otvoreno rekao šta mislim. — Vlahović se — delom zato što je iz *Borbe* pratio odjek mojih članaka — oduševljavao mojim pisanjem. Znaš — rekao mi je jednom prilikom — nema tu toliko novog, to je mahom ono što pričamo, ali ti kažeš to nekako vješto, drukčije. — Dapčević i Koča Popović su se također slagali, mada prvi bez ubedjenja, a drugi usputno, kad bismo se slučajno sreli.

U vezi s tim slaganjima visokih funkcionera sa mnom, najzanimljiviji mi je u sećanju razgovor s Vladimirom Bakarićem, u novembru te 1953. godine. Ja sam bio poslom u Zagrebu. Odseo sam u vili Vajs, koja je bila gostinska kuća hrvatske vlade. Bakarić je priredio u toj vili večeru, na kojoj je bila i Štefica, a i Zvonko Brkić, organizacioni sekretar CK Hrvatske. Nevezani, političko-teoretski razgovor trajao je sve do ponoći. Bakarić je u mnogočemu bio otišao

dalje i od mene. Ni on dakako nije dovodio u pitanje samu ideju socijalizma, a niti jugoslovenski sistem. Ali je u kritici lenjinizma i nasledja koja su opterećivala naš sistem sadržinski bio radikalniji od mene. Taj razgovor s Bakarićem ne bih ni beležio — sličnih razgovora je bio i s drugima — kad on ne bi bio ilustrativan za kasniji način obračunavanja sa mnom. Bakarić će uskoro, u januaru 1954. godine na Trećem plenumu, biti na čelu komisije koja je procenjivala moje članke i predložila formulacije i mere protivu mene. Po mom dubokom uverenju Bakariću nije slučajno dodeljen taj zadatak. Obzirom da je Zvonko Brkić na pomenutoj večeri očito bio suzdržan u iznošenju mišljenja, a kasnije bio zagriženo protivu mene — držim da je Tita ili nekog drugog iz užeg vodjstva upozorio na gledanja Bakarićeva. Zbog toga je Bakarić, po mom domišljanju, izabran na čelo pomenute komisije, premda je desetak dana pre toga — očito pre odluke o obračunu sa mnom — u Skupštini bio predložio mene za predsednika Skupštine.

Time hoću da istaknem da Bakarić nije igrao perfidnu ulogu, nego kao i svi — skoro svi — visoki i najviši funkcioneri promenio, ili glumio da je promenio poglede. Povinovao se jačemu i pristao da bude manipulisan. To potvrđuju i kazivanja Marijana Stilinovića koji je isključen iz CK Hrvatske — jedan član CK Hrvatske se ubio — zbog toga što se usprotivio nastavljanju u partiji ideoloških obračuna kakav je primenjen prema meni. On mi je pričao — oktobra 1956. godine, u stanu Dedijera — da mu je Bakarić rekao — u pauzi kad je sa Stilinovićem obračunavano na plenumu CK Hrvatske — da bi i sam najradije podneo ostavku i povukao se u intelektualni rad.

Na dočeku Nove godine se u meni konačno utvrdilo saznanje o skorašnjem obračunu Tita i vodjstva sa mnom. Za to je bilo i dovoljno podataka, mada sam se varao — bolje reći: zavaravao — oko načina i oštine obračuna. Lutali smo te noći Štefica i ja s Dapčevićem i njegovom suprugom od jednog slavja do drugog. I nakupili se svakojakih, skeptičnih vesti o mojoj situaciji. Najpre mi je sam Dapčević ispričao da je pre dva-tri dana, s grupom generala — on je tada bio načelnik Generalštaba — bio kod Tita na Brdu i da im je Tito ljutito govorio protivu mojih pogleda, odnosno mojih napisa. Dapčević tome nije pridavao veći značaj, ili je hteo da me umiri: Tito se tako naljuti, pa posle promeni... Ali ja sam Dapčevićevom pričanju pridao dublje, odsudno značenje, koje me već nije moglo smiriti. Sreo sam se te noći i s Kočom Popovićem i on mi je odvratio na moje pitanje šta misli o mom pisanju i o mojim izgledima: Ti znaš šta ruišim, a postupaću onako kako zaključče oni koji odlučuju... Negde sam se te noći s društvom sreo i Jovana Veselinova. Veselinov, inače srdačan, bio je toliko odbojan da je jedva i progovorio sa mnom. Čak i filmski kritičar Adamović, iako je bio daleko od partijskih vrhova, rekao mi je te večeri, u susretu u klubu novinara: Divim se vašoj hrabrosti kad možete tako da istupate! — Ne sećam se šta sam mu odgovorio, ali njegovo "divljenje" je bilo za mene još jedna potvrda mog već podrovanog položaja i pripremanja presude već pre sudjenja.

9.

Već smo se Štefica i ja i sami usamljivali. Nismo želeli da na druge navlačimo sumnjičenja. Počinjali smo s organizovanjem svog samotičnog života — duge šetnje, odlasci u bioskope, čitanje. Tri četiri dana posle Nove godine, možda 5. januara 1954. godine Štefica i ja smo pošli na predstavu "Gradjanina Kejna", dela Orsona Velsa. Iznenada, prišli su meni agenti službe bezbednosti i tiho, u mraku, pozvali me da izidjem napolje. Štefica je pomislila da me već hapse, pa je i ona izišla sa mnom. Agenti su mi saopštili da treba odmah da podjem kod Kardelja, u njegovu vilu na Dedinju, u Uzičkoj ulici.

Tamo u Kardeljevoj radnoj sobi, već su me čekali Kardelj i Ranković. O tom sastanku već sam pisao u *Druženju s Titom*. Ponoviću neke pojedinosti.

Razgovor je trajao duže od sata, a bio je neodređen, dvosmislen: od mene nije ništa traženo, niti mi je išta saopšteno. Ranković je mahom ćutao, ili se — rekao bih — na njemu opazala ojadjenost. Verovatno ne samo zbog toga što se rastura vodeće jezgro partije, nego i zbog dugotrajne bliskosti između nas dvojice.

Kardelj je istakao da je Tito ljut, a nije skrio ni da ga je on upozorio na moj "revizionizam". Ranković je u jednom momentu istakao da moji članci — prema izveštaju sreskih komiteta — izazivaju zabunu i nedoumicu. Kardelj je rekao da su moji stavovi revizionistički — u biti isto što i "bernštajnovština". A na moj odgovor da Bernštajna nisam čitao, sem ukoliko ga Lenjin citira, on je uzvratio: A ja sam ga čitao — evo, imam ga. — Branio sam se mlako, već i zbog toga što sam imao utisak da je odluka o obračunu sa mnom već doneta. I doista je bilo tako. Jer kad sam ga na kraju prijateljski upitao šta radi — da li nešto piše, on mi je sa značajnim smijuljenjem odgovorio: Pišem, pišem... — A ja sam shvatio da piše nešto protivu mene. Bio je to referat na Trećem plenumu, iako meni ni o plenumu ni o referatu nije ništa rečeno.

Da, o Plenumu, namenjenom "slučaju druga Djilasa", meni nije ništa rečeno ni tada ni kasnije: to je bilo protivsturno, ali sasvim u skladu s frakcionaškim, zakulisnim mobilisanjem u lenjinističkim partijama protivu "skretača" i "otpadnika". O sazivanju tog Plenuma ja ću saznati iz novina, nekoliko dana kasnije. Prema tome, nije tačna tvrdnja da je tek moj napis "Anatomija jednog morala", objavljen tih dana u *Novoj misli*, doveo do sazivanja Plenuma i obračuna sa mnom. Na sastanku kod Kardelja o "Anatomiji" nije bilo ni reči — očito je Ranković i Kardelj još nisu bili čitali, jer se tek dovršavalo štampanje *Nove misli*. Ali je nesumnjivo da je "Anatomija"

potom dolila ulje na vatru — poslužila kao povod, pogodan za hapšenje i mobilisanje vrhova. Posebno su na *Anatomiju* bile ogorčene žene najviših funkcionera, jer su u njoj one bile izložene — u izmišljenim ali prepoznatljivim likovima — podrugivanju zbog bojkotovanja mlade glumice, supruge generala Dapčevića.

Ranković je otišao nekim poslom, malo pre nego je sastanak završen. S iskrenom, ozbiljnom resigniranošću, Kardelj mi je rekao na rastanku, tek u holu: Nikad mi ništa nije bilo teže u životu... — Pri tome je odmahnuo rukom kao da dodaje: Ali, šta se može?... Ja sam i sada uveren da se Kardelj nije s oduševljenjem prihvatio uloge "tužioca" protivu mene na Plenumu. Verovatno je Tito baš njega i odabrao, jer je očigledno bilo da između nas postoji u najmanju ruku velika bliskost u gledanjima. Time su Tito i "čvrstorkaši" i Kardelja "isterali na čistac" i obezvređili kao nosioca demokratskih ideja. Jer dovoljno je pročitati šta je Kardelj pisao tih godina, pa da se uoči da je obračun sa mnom za njega bio i obračun sa samim sobom — sa svojim, makar tek načetim i polovičnim demokratskim pogledima i težnjama. Pogotovu je to bilo jasno meni, pred kojim je Kardelj dva-tri meseca pre toga u svojim pomislima išao dalje i od mene govoreći: Možda ćemo tako doći i do opozicije... A ova partija (mislio je na Savez komunista — M. Dj.), što se mene tiče — najbolje bi bilo i da je nema... — Ali za mene je nesumnjivo i to da je Kardelj, primetivši da raste protivu mene revolt kod Tita i "titovaca", i sam počeo da se od mene ograđuje. On je bio takva ličnost: pronicljiv, snalažljiv, i strpljiv, ali i preveć oprezan, bez čvrstoće u idejama i sa nečim nerazgovetnim u karakteru. Odnosi između Tita i Kardelja su bili više saradnički nego srdačni. Tito je Kardelja dobro poznavao i osećao njegove mogućnosti.

Sastanak kod Kardelja je bio za mene uvod u dramu koja će posle nekoliko dana — po objavljivanju saziva Trećeg plenuma — postati i drama mnogih komunista i mnogih intelektualaca, pa i mnogih građana, jer su time zaustavljena demokratska kretanja, započeta u borbi protiv Staljina, a zamah je time dobila partijska birokratija.

No iako me najavljanje Plenuma u štampi za 17. januar tako reći prekonoc bacilo u usamljeničku otudjenost, i dalje sam obavljao svoje dužnosti u *Novoj misli*.

Hodao sam ne osećajući svoje telo, a grad i ljudi su mi postali strani, kao u snu. Ukoliko mi se poneko i obraćao, nije imao ni prirodni izraz, niti je nalazio prave reči — kao da opšti s nekim ko je sišao s vešala ili tek treba da se popne na njih. Svi u kući smo izgubili apetit, pojačale su se nesanice. Štefica me pratila, kad god je za to bilo prilike. Hodali smo po zaleđenim prtinama i nepročišćenim trotoarima, ukočani od hladnoće i uprepašćenosti. U spavaćoj sobi nismo ložili, jer smo već računali na oskudice. Ali nije se zbog hladnoće Štefica premestila u moju postelju, nego da bismo bili bliže jedno drugom: kad god bih se, obamro a neuspavan, pokrenuo ili štogod upitao, dočekivao me je njen budan, priseban odgovor. Na um nam je padalo i zajedničko samoubistvo. Štefica je na to bila spremnija nego ja. Dvoumljenja: imamo li pravo umreti, možemo li tako živeti?

A kako da ostavimo Aleksu — našeg sina koji još nije bio napunio ni godinu dana — u tom i takvom svetu bez nas?... A šta nas je uzdržalo da se ne ubijemo? Manje želja za životom nego pomisao da bismo time ostavili Aleksu neizvesnostima, a obezvređili sebe i svoja uverenja.

Načuli smo — ili nam je to namerno ili iz panike došapnuto — da tajna politička policija već sprema spiskove "djilasovaca": senka Colog otoka, konclogora za prosovjetske pristase, nadvila se i nad nas. A s njom i užasna, dotad naslućivana i potiskivana saznanja o nevidjenom, nezamislivom mučilištu za "cepače" i "otpadnike". Bleskala, probijala se kod mene misao da zadržavanje komunističke osnove, odnosno ostajanje komunistom, vodi ne samo u poraz, nego i u bezizglednu, bezmernu sramotu. Nisu li baš zbog toga ne samo izgubili, nego i nestali iz duhovnog života Trocki, Buharin i toliko hiljada uzaludnih komunističkih jeretika?

Čitava prošlost, rad u partiji, dugogodišnja žrtvovanja i borbe za partiju, izbijali su u neslućenoj, stravičnoj istinosti. Ponikle su ideje, započele sugestije da treba sve zabeležiti, za neko buduće istinoljubivije doba. A ideje, ideje koje sam dotad pokušavao da formulišem, iskazivale su se kao stidljive, obzirne nedorečenosti. Bio je — pre saopštenja o Plenumu — zakazan sastanak redakcije *Nove misli*, pa je i održan posle saopštenja o Plenumu — u *Borbi*, gde je inače bilo sedište *Nove misli*. Dnevni red je pretresan u mučaljivoj potištenosti: svima je bilo na umu, i na licu, šta sazivanje Plenuma o meni znači ne samo za budućnost *Nove misli*, nego i za dalju demokratizaciju. I svi su saučesnički i potišteno gledali u mene. Jedino je Jože Vilfan, koji je bio na dužnosti generalnog sekretara kod Tita, a odnedavno — držim na Dedijerov predlog i uz saglasnost Kardelja — i član redakcije, primetio da taj sastanak, odnosno *Nova misao*, može ispasti kao frakcionašenje. Ali svi su na tu primedbu reagovali odbojno, čak sa čudjenjem, pa ona nije imala nikakvo dejstvo.

Sastanku je prisustvovao i Krleža. Bio je mimo običaja čutljivo smrknut. Kad se sastanak završio on je — na neku Dedijerovu primedbu — otprilike rekao: Ne znate vi šta je šezdeset godina — sa šezdeset godina čovek je umoran i neborben. — To smo shvatili kao Krležino povlačenje u sebe u obračunu koji se nadvijao nada mnom i nad *Novom misli*. Odlazeći, Krleža je mene i poljubio. On nije bio jedini — ljubili su me i drugi u znak sažaljenja i odvajanja.

S tog sastanka smo — ako se dobro sećam — Dobrica Ćosić, Antonije Isaković i ja otišli u Isakovićev stan, negde na Vračaru. Tu smo posedeli, ali nakratko, jer smo imali i drugih obaveza. Sećam se jedino da je atmosfera bila mučna, a razgovor iskidan i brižan.

Ako izuzmen Šteficu, najčešće sam se tih dana vidjao sa Borom Drenovcem koji je radio u Agitpropu i *Novoj misli*. Ličnost hrabra, povučena u sebe, s mračnim slutnjama. Bora je čvrsto stajao uz mene, uz zajedničke demokratske ideje. Savestan u poslu, neskrivenog mišljenja, odvažan, tvrd u sprovođenju stavova. Mada je Bora već poduže radio sa mnom, upoznao sam ga suštinskije tek tih dana i kasnijih meseci. U javnosti je ostao iza Drenovca utisak kao o krutom,

dogmatičnom naganjaču u kulturi. On je to i bio, utoliko što je svakom "aparačiku" neizbežno namenjena i takva uloga. Ali on je postupno došao do demokratskih uverenja, kojih se pridržavao s istom čvrstinom u periodu *Nove misli*, pa i u kasnijoj razočaranosti. Drenovac nije kapitulirao, nego se povukao. Ničim ne mogu da objasnim njegovo odvajanje od mene, do koga je došlo godinu i po kasnije, sem intelektualnom i emocionalnom krizom, sem korenitim razočarenjima u komunizam i u makakve izgleda u komunizam. Povukao se u jezička istraživanja. To mu je omogućeno posle izbacivanja iz partije i poduže nezaposlenosti. Posetio sam ga s Jovanom Barovićem 1967. godine, po izlasku sa moje druge robije. Bio je on isti ali već u jednoj drukčijoj, nepolitičkoj angažovanosti.

Tih dana je Šteficu i mene najčešće posećivala supruga Peke Dapčevića, Milena — premlada da shvati bezizlaznost u kojoj sam se našao, a istovremeno obavezna prema Štefici kao prijateljici i prema meni kao piscu koji ju je uzeo "u zaštitu". A mene je iznenadjivao posetama Dedijer, iz kojega su naprosto ključale glasine i predlozi. Već nepoverljiv i samotna, ja nisam imao poverenja u Dedijera. Kad je on pokušao, u mom stanu, da mi pročita svoje istupanje na Plenumu, ja sam odbio, jer sam pomislio da on time pokušava da me uvuče, po zadatku, u frakcionašenje.

Ne sećam se od koga sam doznao — možda iz novina — da se Tito vratio u Beograd, očigledno radi prisustvovanja Plenumu. Ne sećam se ni čija je bila ideja da pišem Titu — možda i Dapčevićeva i Dedijerova. Ta ideja je bila prihvaćena u uskoj sredini u kojoj sam se kretao. Ja sam je prihvatio polovično — da ne bi moje pismo bilo shvaćeno kao slabost, formulisao sam ga kao želju da se oprostim sa Titom posle sedamnaest godina zajedničkog rada. U pismu sam naglasio i da ne osporavam njegovo vodjstvo, njegovu ulogu, ali i da ne prihvatam nikakvu prednost Kardelja i Rankovića.

Posle dva-tri dana pozvan sam u Beli dvor, gde su već bili kod Tita Kardelj i Ranković. O tom sastanku, o tom poslednjem susretu s drugovima iz dugogodišnjeg najužeg vodjstva, već sam pisao u *Druženju s Titom*. Dodao bih samo pojedinosti koje nisu tamo iznete. U početku zamolio sam za kafu, žaleći se na nesanicu. Tito je ustao da naruči kafu, dodavši: Ni drugi ne spavaju. — Ja sam u jednom trenutku rekao Titu: Ne čudim se tebi — ti si dosta stvorio, pa to čuvaš: evo i ja — tek sam nešto počeo, pa to branim. Ali se čudim njima dvojici (Kardelju i Rankoviću — M.Dj.) Zbog čega su oni toliko uporni. — Tito je primetio da oko mene, u datom slučaju, nema ničeg organizovanog — kao što doista nije ni bilo. Replicirajući na moju tvrdnju da mi je namera dalje razvijanje socijalizma, Tito je naglasio da je "reakcija", odnosno buržoazija, kod nas još vrlo jaka i da svakojaki "kritizeri" jedva čekaju da nas napadnu. Spomenuo je, kao primer, tek objavljenu satiru Branka Čopića "Sokrat", u kojoj zbor birača bira psa Sokrata, ne interesujući se o kome se radi, u uverenju da je to stav "odozgo". Ja sam uzvratilo da je ta Čopićeva satira bezazlena šala, ali niko se nije sa mnom složio. A Kardelj je dodao kako je pre neki dan na sahrani političara iz starog sistema —

zaboravio sam o kome se radilo — bilo prisutno više stotina građana. Ranković je sve vreme smrknuto ćutao, samo je primetio — kad je bila reč o mojoj ostavci na dužnost predsednika Savezne skupštine — da to treba sâm da uradim, da ne bi ispalo kako je to uradjeno na pritiske ili administrativnim putem. Pri kraju mi je Tito zatražio da podnesem ostavku na položaj predsednika Skupštine, dodavši odlučno: Što mora biti — mora! — Na rastanku mi je Tito, dvoumeći se, pružio ruku, gledajući me zamućenim pogledom mržnje i osvete.

Ja sam ostavku napisao, s osećanjem ogorčenja, čim sam se vratio u svoj stan. Istovremeno sam zamolio svog šofera Toma da preda automobile u Beli dvor. Imao sam dva automobila — otvoreni "Mercedes" i džip koji sam koristio kad sam odlazio u zabite krajeve. Već posle dva dana došao je kod mene pratilac Luke Leskoška, tražeći da predam i kofere koji su pripadali "Mercedesu", jer se toga u hitnji nisam setio, a kad sam se setio bilo mi je neugodno — na prečagama kofera bilo ugravirano moje ime.

U toku razgovora je Tito primetio da "moj slučaj" ima u svetu najveći odjek posle sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948. godine. Odgovorio sam da ne čitam izveštaje Tanjuga. Nisu mi ih više ni dostavljali. — Uzmi pa pročitaj, videćeš — rekao je Tito... — I ja sam doista istog dana pošao u Tanjug da pregledam strane informacije povodom mog slučaja. U Tanjugu su mi, preko volje, izišli u susret. Obimnost i raznovrsnost vesti delovale su na mene dvostruko: imponovalo mi je i ohrabrivalo me, a istovremeno me zbunjivalo i tištilo, jer je bila očigledna naklonost zapadne "kapitalističke" propagande prema meni.

Mada su me i poslovi oko *Nove misli* odvodili u *Borbu*, ja sam i bez toga svraćao kod Veljka Vlahovića, koji je bio glavni urednik *Borbe* i koji je ispoljavao gledišta slična mojima, kao i zabrinutost zbog posledica koje će izazvati obračun sa mnom. U jednom od tih, mahom kratkih, susreta, on mi je izložio: Znaš, tvoja uloga u borbi protiv Informbirovaca je ogromna i ta osuda nad tobom imaće veoma negativne posledice, jer će biti shvaćena u partiji i izvan nje kao zaustavljanje demokratizacije.

Kod Vlahovića sam svratio i dan-dva uoči Plenuma. Zatekao sam ga promenjenog i u gledanju i u držanju prema meni: proračunata sažaljivost. Rekao mi je da će i on istupiti na Plenumu. Ali nije i u kom pravcu će govoriti. Pomišljao sam uprkos promeni u njegovom držanju, da će istupiti u skladu sa svojim dotadašnjim iskazivanim uverenjima, ali nisam hteo da se raspitujem da ne bi ispalo kako "frakcionašim" i vrbujem pristalice medju članovima Centralnog komiteta. Na kraju me je Vlahović "posavetavao": Šta možeš — pokori se Titu... — Vlahović mi nije rekao da je bio kod Tita — otuda dolazi i promena kod njega. To mi je rekao Dedijer koji je takođe bio pozvan kod Tita. Tito je pojedinačno pozivao "sumnjive", odnosno one članove CK koji su ispoljili gledišta slična mojima ili naklonost za moja gledišta. Tako je Tito obezbedjivao "jedinstvo", a i pripremao agresivnu i "pokajničku" atmosferu Plenuma. I svi su

se pokorili osim Dedijera koji je iznašao formulu da istupi protiv takvog obračunavanja u CK, a da se mnogo ne zameri Titu.

Ni Mitra Mitrović, moja bivša supruga, nije prihvatila takvo, nahuškano jedinstvo protiv mene, a — koliko znam — nije ni "udostojena" razgovora sa Titom. Dedijer me kasnije, u razgovoru, optuživao kao krivca što nam se Vlahović nije "pridružio". Tada mi nije bilo, a nije mi ni danas, jasno u čemu bi bila moja krivica. Vlahović je nekoliko meseci posle Plenuma pisao o Dedijeru i meni kao o "unutrašnjim emigrantima". Ovaj termin je pozajmljen iz sovjetske prakse u obračunavanju sa "skretačima" i "tudjim elementima".

Svratio sam uoči Plenuma u Centralni komitet, u Agitprop — da ostavim u redu svoju kancelariju i predam neka dokumenta. Tamo sam se sreo sa Stanom Tomašević, funkcionerom Agitpropa — depimirana i onemela, ona je zaplakala. Tu je naišao i jedan drug iz aparata CK, koji mi je zamorio nepromišljenost, a pravdao obračun sa mnom: Važan je cilj u ime koga se to radi — sve ostalo je sporedno.

Stravičan nemir me obuzeo u večeri uoči Plenuma. Bili smo Štefica i ja urekli sastanak s Dapčevićem i njegovom suprugom pred Narodnim pozorištem. Tu je došao i brat Dapčevićeve supruge. Ali Dapčevića nije bilo. Ne sećam se gde su se sklonile Štefica i Milena, ali ja sam ostao da čekam Dapčevića s Mileninim bratom. Bilo je hladno, dugo smo se vrteli tamo-amo. Pomislio sam da je Dapčević uhapšen. Nametao mi se, kao moralna obaveza, nekaj očajnički korak. Najzad je Dapčević došao. Bio je promenjen kao i Vlahović: i on je bio kod Tita, mada mi to nije rekao. I on me je napao na Plenumu.

10.

Ali to nije bio san — san i najstravičniji se zaboravlja. To, taj Treći plenum, to je bila java — java suluda i sramotna za sve učesnike. Glavni tužioci, Tito i Kardelj bili su zabrinuti tobože za jedinstvo partije, a u stvari za svoj prestiž i svoju vlast. Oni su konstruisali krivicu da bi naduvali opasnost. A za njima su se smenjivali tvrdokorni i pronicljivi vlastoljupci — Minići, Stambolići, Pucari, Marinke, Blaže Jovanovići, Maslarići, s “partijnim malodušnicima” poput Čolakovića i sa izbezumljenim “samokritičnim” pokajnicima poput Vukmanovića, Dapčevića, Vlahovića, Crvenkovskih, pa i Pijada — Pijada je takodje, sve do zakazivanja plenuma, slasno cektao na moje članke. Sve se to već moglo predvideti. Sve sam to i predviđao. Ali je bilo drukčije — stvarnost je uvek drukčija, bolja ili gora. Bilo je užasnije i besramnije.

Bio sam za taj Plenum, za to sudjenje, pripremljeniji intelektualno, nego emocionalno. Bio sam uveren da sam u pravu, ali sentimentalno vezan za drugove. No, to je uprošćen prikaz: u stvarnosti, u meni, to je bilo složenije. Tako je, recimo, mojoj intelektualnoj pripremljenosti, sazrelosti mog saznanja, veoma doprinela moja nehajnost, pa i ravnodušnost prema funkcijama i počastima — prema vlasti. Štaviše, u posljednjih nekoliko meseci, učešće u vlasti mi se gadilo — ratosiljavao sam se funkcija i intenzivno uranjao u čitanje i pisanje.

I tada sam — svakako manje nego danas — uvidjao značaj vlasti, pogotovu za ostvarivanje političkih ideja. Meni se, doista, ogadjivala data vlast, vlast koja je više bila cilj za sebe, nego sredstvo radi cilja, To gadjenje se razvijalo sa saznanjima o “nesocijalističkoj” nedemokratskoj prirodi date vlasti. Ali ne bih mogao odrediti da li je to gadjenje prethodilo saznanjima ili obratno. Izgleda da su se uzajamno dopunjavali i podsticali. Već i pre toga, pre zakazivanja Plenuma, ja sam isticao da želim biti “običan čovek” — pod tim sam podrazumevao povlačenje s vlasti u intelektualnu i moralnu samostalnost. To se, očevidno, pokazalo iluzijom. Ali ne samo zbog netrpeljivosti i nesposobnosti vrha totalitarne partije da iz svojih redova otpusti svog člana drukčije sem zbog “izdaje”. Iluzijom se to pokazalo i zbog nesmirljivosti, zbog daljeg sazrevanja mojih saznanja, zbog moralnih obaveza koje su mi se kao takve nametale da ih iskažem.

Treći plenum je održan u zgradi Centralnog komiteta, i to ne slučajno, već da bi mu se pridao partijski karakter. Jer do tada su plenumi održavani u Belom dvoru, kod Tita. Treći plenum je bio ozvučen i prenošen preko radija — ja to nisam znao — da bi mu se dao javni, “narodni” karakter. Na Plenum sam išao peške — pratila me štefica,

a jednom i Dedijer. U sali u kojoj su održavani sastanci službenika Centralnog komiteta, smestio sam se postrani, na ugao četvorougaoanog stola — niko mi nije pokazao mesto, pa sam se skrajnuo. A niko nije hteo sa mnom ni da progovori, sem ukoliko je službeno bio obavezan.

Na plenum sam išao odrveneo, ne osećajući svoje telo. Jeretik, besumnje. Ali kojega “spaljuju” dojučerašnji i najbliži drugovi i saborci iz prelomnih, sudbonosnih bitaka. Beležio sam sažeto govore — da bi mi proticalo vreme, a i da bih sačuvao podatke. Te beleške sam uništio kada su objavljene stenografske beleške Plenuma.

Bio sam svestan da je presuda već doneta. Ali nisam znao, ni mogao znati, kakva je i kolika je kazna. Ponadao sam se, u sebi, da će moji pogledi biti odbačeni, da će se Centralni komitet SKJ od njih ograditi, ali i da me neće isključiti iz partije, a možda ni iz plenuma CK. Ali već početak raspre — netrpeljivi i demagoški, jetki istup Tita — potopio je moja demokratska i drugarska nadanja. Tito je intonirao i opredelio obračun s protivnikom koji je ne samo skrenuo ili bio “nelojalan”, nego i izneverio samu ideju.

Dok je Tito govorio — u mom umu i mojim emocijama, poštovanje i privrženost su se preobraćali u otudjenost i odbojnost: odurno mi je bilo i Titovo gojazno, neslučajno uniformisano, telo sa zadriglim, podbrijanim vratom. A Kardelja sam doživljavao kao sitničavog i nedoslednog: obezvređujući moje, doskora i njegove, ideje antirevizionističkim šemama s kraja prošlog veka, on nije propustio da iznese moje “antititovske” i “antipartijske” primedbe iz neobaveznih, dilemičnih razgovora.

Ali nisam mrzeo nikoga, pa ni Kardelja ni Tita, čija su ideološka i politička obrazloženja bila toliko “odlučna”, toliko netrpeljiva, da su ih ostali “kritičari” — titovci agresivno, a pokajnici histerično — shvatili kao poziv na bezobzirnost i besomućnost. Umesto da mrzim i da se žestim, sve više sam se otudjivao, povlačio u svoju opuštenost i u svoju moralnu odbranu.

I što je Plenum duže trajao, ukoliko se monotono bubnjanje dogme, mržnje i ogorčenja nastavljalo, bivao sam sve svesniji da od principijelne, tolerantne raspre nema ništa, da se nada mnom vrši staljinističko teatarsko-sudjenje. Sudjenje bez krvi, ali istovetno, staljinističko u svojim intelektualnim i moralnim, političkim vidovima.

A to saznanje, premda slučeno, bilo je još nepovereno, neproživljeno. Zato je delovalo depresivno i poražavajuće. Mada u svom umu, u svojim saznanjima, pa i po svom načinu života već odvojen, svoj, ja sam — možda baš zbog toga što sam najednom postao uzorna žrtva “staljinizma” dojučerašnjih antistaljinističkih suboraca — bio, i to sam osećao, još uvek vezan nekim davnašnjim i neiskidanim nitima sa svojim tužiocima-sudijama. Racionalnim i moralnim stranama svog bića bio sam već odvojen, otkinut, a svojim pamćenjem i emocijama prikopčan i neoslobodjen. Drukčije rečeno: još sam bio komunista, još su me za sebe vezivali revolucionarni ideali i drugovi. Na Plenumu ću platiti za to svojim polukajanjima, ali će istupanje drugova na Plenumu i hajka protiv mene posle Plenuma izazivati u meni odsudni, oslobodjajući preokret.

Tito je, verovatno, osetio da se diskusija i atmosfera na Plenumu pretvaraju u hajku i huškanje, poput onih na moskovskim procesima partijskim opozicionarima. Zato mi je rekao pre popodnevno zasjedanja prvog dana: Mi ćemo prema tebi postupiti čovečno, a ne osvetnički. — Ali govori na Plenumu su se nizali, besomučniji, "krvožedniji" jedan od drugoga. Titova ožestočena odlučnost i Kardeljevo "teoretsko obrazloženje" narastali su do žestine koju možda oni sami nisu želeli. Nešto to, a još više odjeci Plenuma u zapadnim informacijama, naveli su Kardelja da mi sutradan — na pauzi prepodnevnog zasjedanja, u hodniku — polupoverljivo saopšti: Stari kaže da to sad mora tako, a posle ćemo tvoj položaj promeniti. — Držim da Kardelj nije hteo time da me navodi na pokajanje, nego da je imao u vidu rešavanje "mog slučaja" na taj način što bi mi dali neku beznačajnu reprezentativnu funkciju, čime bi pokazali da ne postupaju staljinistički, nego "čovečno" i "drugarski". Nestaljinističko postupanje nametalo se kao "državni razlog" i kao samopoštovanje.

Sličnih rešenja je već bilo. Ali ja nisam bio ni podesan ni sklon formalnim ulogama, pogotovu što su baš u Plenumu moje razmišljanje i moje otudjivanje od partije našli konačnije, svoje nezavisne tokove.

Te noći, posle prvog dana zasjedanja Plenuma, spavao sam kao omamljen. To je bila prva noć kakvog-takvog sna. Napetost je popustila i nastupila je ravnodušnost. Na sutrašnjem prepodnevnom zasjedanju čuo sam govore, besne i uvredljive, ali kao da su se odnosili na nekog drugog, a ne na mene.

Već se u meni, od jutra, sačeo naum — ne, to nije bio naum, nego zlrado "kažnjavanje" i sebe i drugova koji su mi dotad bili najbliži — da odstupim u svojim pogledima, budući da ih partija ne prihvata. Bilo je to i robovanje doktrini da su ideje bezvredne ukoliko u praksi ne nalaze primene i provere — praksa se za mene još uvek svodila na partiju i na njenu delatnost.

Za ručkom u "Šumadiji", rekao sam Štefici da treba da sam popustljiviji, da se ne odvojim od partije. A pri tome me, kao olovna ploča, pritiskala pomisao na Goli otok. Tamo će poslati i one koji se izjašnjavaju za mene, a njih nije tako malo — tamo će ih lomiti i kinjiti gore nego informbirovce. Nema nikakve organizacije koja bi se borila i koliko-toliko zauzela za "moje" ideje i za te spontane pristaše. Ne smem uvući nevine u patnju i nesreću. Ako se povučem — svima se tada pruža prilika da se prikriju, priberu — pa ćemo videti...

Štefica je bila nepokolebljiva i protiv makakve moje "samokritike". Ali je, istovremeno, bila pažljiva i nežna u vezi s tim prema meni: Ja mislim da to ne treba — da ćeš pogrešiti, ali neću da ti zvocam — postupaj po svom osećanju. Odgovorila bih: Umoran sam, hoću da razmislim i sačekam.

Već sam u *Nesavršenom društvu* pisao o ovom odstupanju, u poslednjoj izjavi na Plenumu. Ovde je dodato samo ono što tamo nije spomenuto. A dodao bih i ovo: imao sam utisak da je to moje povlačenje delovale na učesnike Plenuma posramno i deprimirujuće.

Dakako, različito, već prema tome kakve je ko bio orijentacije. "Čvrstorukaši" su bili prezadovoljni jer su me "smlatili", "pokajnici" samozadovoljni jer nisu jedino oni "kapitulirali", a "čutljivi" pogrženi u svom muklom mučanju. No niko, a pogotovu Tito i Ranković, nije poverovao da je moja "samokritika" "iskrena", konačna. To potvrđuje ne samo kampanja koja je u partiji poduzeta protiv mene — i po zabitnim selima osudjivali su moju "bernštajnovštinu"! To još drastičnije potvrđuje odnos vrha i vlasti protiv mene, koji je takoreći sutradan po Plenumu postao preteći i neprijateljski.

Već sam na Plenumu naslutio da će me skupo koštati to poslednje plaćanje duga komunizmu: saznanje greške i slabosti će me goniti godinama da se dokazujem i da ispravljam svoja gledanja i udubljujem se u sebe i u komunizam. Naročito mi je u tom slučenju, u tom uvidjanju, pomagao Tito, kad je u završnoj reči kazao — da treba tek videti koliko sam iskren. Nema izbora: hajka i huškanje će se nastaviti dok me ne pretvore u ništariju, ili ću se konačno odvojiti od njih i stati sâm na svoje noge.

Na čelo komisije koja je trebalo da predloži Plenumu kaznu za mene određen je — kao što sam pomenuo, po mom mišljenju smišljeno — Vladimir Bakarić. Ali ni Bakarić ni ta komisija nisu delovali samostalno. Oni nisu ni od mene krili — a i zašto bi — dogovaranje s Titom i ostalim vodjama u posebnoj kancelariji. "Bakarićeva" komisija je predložila kažnjavanje poslednjom opomenom (pred isključenje) i smenjivanjem sa svih funkcija. Kasnije se, u istupanju protiv mene, navodilo da sam isključen. Formalno to nije bilo tačno, mada faktički nije bilo daleko od istine.

Dolazeći s Dedijerom na popodnevno zasjedanje, dočekala nas je gomila rasuta ispred Centralnog komiteta. Baš u tom trenutku dolazio je Tito s kavalkadom pratećih automobila. Publika mu je aplaudirala. Aplaudirala je i meni.

Osećao sam se nelagodno — ne mogu ništa da učinim, nema nikakve organizacije, nije "fer" ako bi se, mimo ikog iz Centralnog komiteta, obratio s nekoliko reči. Koliko je tu bilo naroda, spontano okupljenog? Borislav Mihailović-Mihiz smatra da ih je bilo pedeset hiljada, a ja mislim oko dvadeset hiljada. No Mihiz smatra da sam ja učinio verovatno najveću životnu grešku svojom "samokritikom". Mihiz bi bio u pravu kad ne bi gubio iz vida psihologiju komunista i da sam ja još uvek bio — makar samo svojom emotivnom i pragmatičnom stranom — komunista!

Plenum je predlog komisije dočekao s nezadovoljnom mukom. Zbog toga je i Tito morao da interveniše: ne treba da ga isključimo — da strana štampa ne piše kako postupamo kao staljinisti... — i to je bio novi udar, konačna pouka da sam pogrešio svojom polovičnom samokritikom. Moje pripadništvo partiji i ideji nije više zavisilo od partije i ideje, nego — od zapadne štampe! "Državni razlog", Titova procena, trebalo je da bude i ubuduće odlučujući u mojoj sudbini. Na to — to sam već tada, na završetku Plenuma osećao i znao — nisam ni hteo ni mogao pristati.

Jedna etapa života je završena. Treba početi drugu ili umreti. Plenum je jednoglasno usvojio predlog komisije, odnosno Tita. "Sve je pošlo djavočijem tragom"; protiv toga predloga nismo glasali ni Dedijer, ni Mitra, ni ja. Kad sam, posle završetka Plenuma, izišao na ulicu, bilo se uveliko smračilo. Sneg, mraz, slabo svetlo. Morao sam pričekati da predjem ulicu, jer su je milicioneri i gardisti zagrabili dok se ne odveze Tito. Video sam Tita kako se zavaljuje u automobil, a s njim je bio i Kardelj. Dosećao sam se sa gorčinom da oni zadovoljno komentarišu tek obavljen posao.

Čim se gužva zvaničnih automobila razredila, pridružio mi se, nezvan, Dedijer. Rekao je: Ipak se ja ne odričem tvojih ideja. — A ja sam uzvratio, da sad treba da se sredimo, pa ćemo videti šta ćemo dalje.

Štefica me, dakako, sačekala na prtni, u "našoj" bašti zgušenoj snegom. Bila je potištena, ali nepokolebana. I moja majka, kod kuće, bila je brižna, ali i čvrsta. I ona mi je rekla: Bolje da nijesi zborio ono najposlije, a sad — drago mu, ti znaš najbolje...

Nigde uporišta, sve razvaljeno. Čak nismo imali nikakvih rezervi u hrani i novcu. Zbili smo se u majčinoj sobi koja je jedino i zagrevana. Ja sam bio već u četrdeset trećoj godini. Protekle su najznačajnije, možda najživotnije faze mog života. Možda i čitav moj život. Da li je moguć još jedan? Novi? Nametnula mi se formula, kao nada i uverenost: život je uvek moguće početi ispočetka.

11.

Možda nisu prošla ni tri-četiri dana posle Plenuma, a ja sam prionuo na pisanje. Bilo je to odlaženje, zaranjanje u novu, duhovniju stvarnost. Ali ne samo to — to, štaviše, manje nego dugo čudjenje, neodoljiva želja da se iskažem svojom mišlju i svojim načinom. Izmrvcaren i samotnan, ali nesatrven i oslobođen, ja sam nastavio da razmišljam još intenzivnije i da svoja razmišljanja marljivo stavljam na hartiju.

Najpre sam, već u tom januaru, u toku dva-tri dana, napisao *Nordijski san*. U njemu sam iskazao žalost što ne mogu posetiti Švedsku i Norvešku u koje sam bio pozvan pre Plenuma, ali i kritičko sagledavanje sebe i date stvarnosti — nemirenje s nametnutom sudbinom. Napisao sam, u februaru, i dramu *Nasledje* — motiv svojine, motiv ljudski ali i ideološki, koji sam već podugo nosio. Mihiz je pročitao i *Nordijski san* i dramu. *Nordijski san* mu se svideo, ali drama nije. Dramu sam spalio. Verujem i sad da nisam pogrešio.

Već uoči Plenuma, a pogotovu posle njega, nametalo mi se pisanje memoara, kao prikazivanje komunističkog pokreta iznutra, kroz pamćenje i doživljavanje. I uskoro, u toku proleća i leta, napisao sam *Besudnu zemlju*, kao prvu knjigu svoje autobiografije, odnosno svojih memoara. I taj rukopis, još nedoteran, Mihiz je pročitao. Njegov savet je bio da materiju grupišem u tri osnovne teme i bitno je doprineo ne samo formi, nego i podizanju dela, mada u preradi nije bilo većih izmena. A sam naslov mi je sugerisao Živorad Stojković — prema Njegoševom karakterisanju Crne Gore kao "besudne zemlje", koje se pominjalo i u samom rukopisu.

Prvih nedelja smo bili u oskudici, svakojako: ali baš tih nedelja nam je pripomogla groteskna i panična partijnost nikšićkih komunista. Naime, ja sam honorar od "revizionističkih" članaka u *Borbi* slao za čitaonicu u Nikšiću. Sad, posle osude na Plenumu, vratili su mi novac, jer da nisam ni dostojan da im ga poklanjam. Na to smo se u kući dečije obradovali. Štefica i ja smo sada mogli kupiti pisaću mašinu, dok je majka primetila: Dobro, bogami, a njima se pas mesa napoteza'.

Štefica se zaposlila početkom marta 1954. godine: oskudica nije prestala, ali nas bar glad nije ugrožavala. Ranković je u to vreme primio američkog novinara Erika Borna i njegovu tadašnju suprugu Desu Pavlović, dopisnicu *Times-a*: na pitanje kako živim ja i moja porodica, Ranković im je odgovorio da smo, kad se sračuna penzija moje majke, štefičina plata i prihodi od Partizanske spomenice 1941, iznad jugoslovenskog proseka. No mada sam ja već tada, a pogotovo u

1955-56. prodavao stvari — lovačko oružje i knjige — nismo ni jednoga dana gladovali i uspevali smo da sinu obezbedimo adekvatnu ishranu. Ali odmah smo otpustili devojku koja se brinula o Aleksi, a i moja bratanića, koja se doškolovavala kod mene, morala je da se vrati svojoj majci u Crnu Goru. Tom prilikom Ranković je rekao Bornovima i da se čudi njihovom interesovanju za mene kad "ne predstavljam nikoga". Ne bi se moglo tvrditi da on sa svoje, policijsko-partijske tačke, nije bio u pravu.

U početku, u januaru, s Dedijerom i njegovim bratom Stevom i s Borom Drenovcem održavao sam češće i bliske veze. Ali već od februara je Dedijer počeo da se tuđi od mene. Zbližavanja i tuđenja i inače karakterišu odnose između mene i Dedijera sve do mog hapšenja u novembru 1956. godine. Nasuprot takvim odnosima s Vladom, moji odnosi sa njegovim bratom Stevom, mada manje bliski, bili su i ostali stabilni. Ja ne mogu kategorički odrediti uzroke hladjenja između Dedijera i mene, ali sam siguran da nisu poticali od mene. Ja sam to inače dosta lako podnosio, mada mi je bilo žao kad god bi do toga došlo.

Ipak držim da je uzrok, prvenstveno, u Vladi Dedijeru — u njegovim odredjenim svojstvima i njegovim, preveć pragmatičnim, gledanjima na politiku. A činjenica je da se Dedijer već u februaru — prema njegovom pričanju meni — više puta sastajao s Rankovićem i da mu je ovaj rekao da bi me oni, u vrhu, primili na razgovor ukoliko bih ja to zatražio. A da su Tito i njegova najuža okolina neposredno posle Plenuma drukčije gledali na Dedijera, vidi se iz Titovog pisma od 22. februara 1954. godine — mesec dana posle Plenuma! — Enjuriinu Bevanu, vodji levog krila britanskih laburista (u knjizi *Aneurin Bevan* od Michael Foot-a, London 1973, Davis-Poynter, str. 420-422). Naime, Bevan je bio 1. februara uputio Titu pismo u kome je, između ostalog, negodovao zbog toga što je na Plenumu spomenuto kao da je on, Bevan, izvršio uticaj na mene.

Tito je odgovorio Bevanu, svakako i radi razuveravanja, da "moj slučaj" ne znači i skretanje s demokratizacije, a pogotovu ne sa saradnje sa zapadnim socijalistima. Tito, između ostalog, kaže u svom pismu (prevod je moj): "u toku ove diskusije (na Plenumu — M. Dj.) Vaše ime je bilo pomenuto samo jednom prilikom i moram reći da svi mi žalimo što je to dobilo publicitet, jer mi ne verujemo da ste Vi vršili ikakav uticaj na Djilasa u pogledu pravca kojim je on krenuo, to jest pravca anarhističkih koncepcija, jer mi poznamo Vas kao realističkog političkog radnika. Zbog toga Vas molimo da ovo ne uzimate nimalo tragično". — "A što se tiče sadašnje sudbine drugova Djilasa i Dedijera, ja mislim da treba povući razliku između njih, jer Dedijer nije bio u toku predmeta kad je branio Djilasa. Ja verujem da je on već promenio, do izvesne mere, svoje gledište što se tiče Djilasovih akcija, u pozitivnom smislu prema našim opštim pogledima..." To Titovo pismo ne potvrđuje — prema mom pamćenju i prosudjivanju — da se Dedijer doista i pridružio režimu, nego da je izabrao držanje drukčije od mojeg: moje držanje je otpočetak odnosno od Plenuma, bilo otvoren i konačan razlaz i kritičko preispitivanje.

Jer Plenum je bio za mene tragično, ali i dragoceno, prelomno saznanje, da polovični, pragmatični i sentimentalni odnos ne samo prema vodjstvu, nego i prema ideologiji, vodi samorazaranju i ništavnosti u kojima vodjstvo može prema "krivcu" da postupa prema svojim potrebama. Nametala mi se misao da mora da je nešto pogrešno u samoj ideji i strukturi koju ona nadahnjuje kad se tako olako, sa svesnom lažljivošću, uništavaju iskreni, provereni pobornici ideala — samo zbog toga što su izrazili sumnje i neslaganje s totalitarnim i autokratskim metodama.

Uskoro se i Dedijer — 1954. ili 1955. godine — počeo ogradjivati od mene, navodno zbog mog nerealizma u izjavi Sulzbergeru iz *Njujork tajmsa* da sam "odleteo kao balon". Ali, makoliko to zvučalo apsurdno — ne samo što ja nisam imao prilike da budem "realističan", nego bi "realističnost" u uslovima diktatorske, još pretežno totalitarne vlasti, bila pogubna za moj integritet i moja gledanja. Dosećao sam se da je "realističnost", polovičnost, olakšala Staljinu posao da Trockog, Buharina i druge partijske opozicionere uništi ne samo fizički, nego i duhovno, kao varijante u borbi za vlast. Tada mi se nametnula "parola": Bolje je biti pošten čovek nego ministar. — Moralna pobuna je začetak svake pobune. Ali nije se radilo samo o tome. Nego se u toj "paroli" sadržavalo i verovanje da je moguće pretrajati jedino u negaciji, u kritici datog stanja. Ali kritici koja ne teži vraćanju na stare, predrevolucionarne odnose — u tom pitanju sam i ja bio realist — nego traženju izlaza i kreiranja novog. Novog! Da, novog, makar se to novo tek slutilo. Dosledna, racionalna i nesebična kritika datog je, kao takva, otvaranje vidika ka novom. Da, "bezumno", požrtvovano i samokritično ostajanje u svojoj ideji, u svojoj kreativnosti — pretrajavanje makar "za daleka neka pokoljenja".

S potresnom nepobitnošću mi se prosvetljavalo: neminovno je, kao izlaz iz diktatorskih i oligarhijskih samovolja, postojanje druge socijalističke ili komunističke partije. I s tim u vezi da je neminovna kritika lenjinizma, lenjinističkog komunizma — sve do marksističkih izvora lenjinizma.

Odmah, uporedo s memoarima, počeo sam da radim i na teoretskim tekstovima. Koncipirao sam već u 1954. godini esej *Sveznanje gluposti*, kritički osvrst na ideologiju kao sveznanje i diktatora kao sveznalicu. A počeo sam i s nacrtima i pisanjem delova *Slobode i svojine*, iz čega se u drugoj polovini 1956. godine uobličila *Nova klasa*.

Živeli smo osamljeni, sve osamljeniji. Ja sa svojim razmišljanjima i sa zaključivanjima koja su me istovremeno opijala i zaprepasćivala.

Bili smo, Štefica i ja, samotni življenjem. A ja — još samotniji u svojim razmišljanjima. S Dedijerom nisam mogao razgovarati o svojim idejama, jer on je dolazio sve redje, sistematski izbegavajući razgovore o politici, a naglašavajući sentimentalne i moralne razloge svojih poseta. S Drenovcem su, naprotiv, razgovori bili bezmalo jedino o politici, iz političke teorije.

Ja sam već u martu podneo ostavku na članstvo u partiji. Pre toga sam otišao na sastanak osnovne organizacije kojoj je trebalo da pripadam. Tada sam već bio rešen da dam ostavku, ali sam na taj

sastanak ipak otišao, da bih otklonio prigovor kako nisam ni pokušao da se uklopim na tom nivou u partijski rad. Tamo, na sastanku je bilo kao što sam i očekivao. Oko mog i Štefčinog sedišta se stvorila praznina, niko nam se nije obraćao — nije smeo ili nije hteo. Bilo je nedostojno biti član pod takvim okolnostima, pa sam na iduću sastanak poslao, po Štefici, člansku knjižicu s kratkom izjavom o ostavci. Ta moja ostavka se nekako raščula. Tito je izjavio da je to jedinstveni slučaj u istoriji partije.

Tih dana je naišla, neočekivano, Desanka Maksimović. Donela je bombone ili voće, kao ponude bolesnicima. S Desankom se nije moglo razgovarati o politici, a pogotovu ne o političkoj teoriji, jer su njena interesovanja bila literarna i prijateljska. Ali ta njena poseta je cementirala naše odnose, premda smo se sretali retko. Preko Desanke sam 1956. godine zamolio Iva Andrića da pročita moju *Besudnu zemlju*. Hteo sam da neko od nesumnjivog ukusa i značaja proceni rukopis pre nego što ga ponudim Srpskoj književnoj zadruzi. To mi je sugerisala i Desanka kojoj se delo svidelo. Ali Andrić je odbio da pročita moju knjigu: Nezgodno mi je — znaš, Desanka, ja sam član partije.

Takodje neočekivano, naišao je i Borislav Mihajlović-Mihiz kojega sam već susretao, mada retko i ne blisko. Njegova supruga Milica mi je kraće vreme davala časove engleskog, ne samo sa saveznošću nego i sa strogošću, kao da sam bio dečak, a ne zreo i funkcioner. Milica me uvela u engleski, koji sam kasnije, u zatvoru, *doučavao* — preveć samoučki da bih ga dobro naučio. Mihiz je jednostavno, otvoreno, objasnio razloge svoje posete: Znam da ste usamljeni. Ja ne pristajem na bojkot, a držim da Vam moja poseta neće biti neprijatna.

Vidjanje, druženje s Mihizom imalo je za mene poseban značaj i draž, ne samo zbog toga što se oko mene i nadamnom pojačavao bojkot i pritisak. Nego je Mihiz istovremeno, svojom inteligencijom i svojom sredinom, bio za mene ulazak u drukčiji, nekomunistički i neomedjeni — neomedjeni po načinima, a ne po broju — krug. Pa i više: ja sam od Mihiza što-šta, ako ne i podosta, naučio.

Nisam mogao od Mihiza naučiti baš ništa iz socijalističke teorije, a ni iz istorije komunizma. Mihiza prvo nije mnogo zanimalo; nikad nije bio komunist — a drugim se zanimalo tek u zreloj dobi. Ali od njega se moglo, i još može, naučiti podosta pojedinosti. Mihiz me podstakao — u jednoj diskusiji iz tih godina, u kojoj sam ja tvrdio da za komunizam nije tipična diskriminacija, da u *Novoj klasi* ideološkoj diskriminaciji, kao tipičnoj za komunizam, posvetim veću pažnju — čitavu glavu.

Mihiz spada među najinteligentnije ljude koje sam sreću, a uz to je on otvoren do drskosti i čestit do žrtvovanja. Ličnost je od impresije, i od trenutnog nadahnuća. Nagao u mišljenju kao i u svemu, on uhvati pojedinost s takvom zeštokom uverljivošću da slušalac ne može tome odoleti. Nasuprot tome, ni tada ni sada, njegova uopštavanja mi nisu bila uverljiva. Njegovo znanje je obimno, mada ne i sistematično. I mada nije dogmatik ni u životu, ni u gledanjima, ipak držim da je shematičan u svojim nacionalnim gledanjima. No u

tome je Mihiz gipkiji, podložniji argumentima "druge strane", nego množina sa sličnim gledanjima. Često sam se pitao — u kojoj meri je njegovo "srbovanje" reakcija na ideološku diktaturu, a u kojoj na bezumna antisrpsva.

U biti svojoj Mihiz je nacionalni demokrata u tradiciji srpskog liberalizma. U kojoj je meri dosledni demokrata, kao što je Mihiz, istovremeno i nacionalista, a ne samo nacionalan? Smatram da nacionalizam i ne postoji, niti može postojati kao celovita ideologija, nego svaki politički pokret, svaka socijalna grupa koristi nacionalne izvore. Nacionalizam kao ideologija može postojati samo u nacionalnim opasnostima — nacionalni, odnosno nacionalisti, tada su svi, ili bar oni najborbeniji.

Rodjeni besednik, darovit kritičar, Mihiz, usled političkih prilika živi u dobu koje nije njegovo, u kome je osuđen na salonsku retoriku i povremenu, nepolitičku kritiku. On svakako u tome nije jedini. Ali malo je onih koji su u toj meri imali te darove: Mihizova tragedija je dublja i nenadoknadiiva.

Mihiz je u toku 1954–1955. održavao sa mnom nenametljive i nesistematične odnose. Uveo me u svoj intelektualni krug u kome su bili slikar Mića Popović i književnik Živorad Stojković; poluboemsko društvo, kome se ja nisam mogao prilagoditi, mada mi je njegova živost i nekonvencionalnost prijala. Držim da je na Mihizovu inicijativu, u aprilu ili maju 1954. godine, glumica Mira Stupica priredila večeru za Šteficu i mene. Na toj večeri su bili poznati glumci: Pieša, Mija Aleksić i drugi. Druženje i sastajanje te vrste se ubrzo raspalo — pod pritiskom vlasti, ali i usled nemanja konkretnijih afiniteta. Na toj večeri me Mira Stupica upitala: Kako će se to svršiti? Šta će biti s Vama? — Odgovorio sam: Ne znam šta će biti, ali znam da ovo nije kraj.

Ipak sam se češće vidjao sa Stojkovićem, iako sam bio skloniji Mihizu. Mihiz je bio zauzetiji, a Stojković je stanovao nedaleko od mog stana u Palmotićevoj 8, u koji su moju porodicu vlasti preselile s Dedinja, u maju 1954. godine. Ali veza između Mihiza i mene se nije prekidala. Štaviše, Mihiz me posetio i uoči sudjenja, u januaru 1955. godine. Izišli smo iz stana "u šetnju", da bi mi on izložio neke sugestije za moj govor na sudu: neke od njegovih sugestija sam i usvojio, bar utoliko što sam jače naglasio neke postavke.

Ali kako se u 1956. godini pritisak vlasti otvoreno pojačao — neskriveo su me pratili agenti i snimali i legitimisali svakog ko bi ušao u kuću, ako bi im se učinio nepoznat — postali su redji i susreti s Mihizom. Stojković je, pak, naglo izmenio stav prema meni. Saopštio mi je i "razlog": ne može da se sa mnom vidja, jer se ja vidjam sa američkim novinarima, a to njega angažuje i kompromituje.

Mihiz je postupio drukčije. Došao je, u jesen 1956. godine, u moj stan i rekao mi da ne može da se vidja sa mnom: O tebi će pisati svetska štampa, a mene mogu likvidirati telefonom. — To je bilo vreme kad su vlasti — svakako i staranjem Stevana Doronjskog, Mihizovog školskog druga — "spasavale" Mihiza od mene, odnosno spro-

vodile nada mnogom totalnu izolaciju. Mihiza su presešili u Novi Sad, a mene uskoro uhapsili.

A za vreme mog prvog tamnovanja, 1956–1961. godine, jedino je Mihiz ponudio Štefici pomoć u novcu, ali je ona odbila — nekako je stavljala kraj s krajem. Posle mog izlaska iz zatvora, na kraju 1966. godine, između Mihiza i mene su se obnovili odnosi. Naši susreti i razgovori uvek novi, varničavi, prijateljski.

Jednom su me, u maju 1954. godine, posetili dva strana novinara od kojih je jedan napomenuo — da zvaničnici tvrde da ja ne tražim, iz demagoških razloga, penziju koju bi mi oni rado dali. To me navelo da penziju zatražim — odmah sam je i dobio, i to u relativno visokom iznosu. Time nam je egzistencija bila obezbeđena — za šest meseci. Već u januaru 1955. godine penzija mi je ukinuta, posle uslovne osude Dedijera i mene zbog izjava stranoj štampi. Potpis odluke o ukidanju, kao i o davanju penzije, bio je isti — Slobodan Penezić.

Krajem leta 1954. godine kod mene je došao Jovan-Joro Barović sa suprugom Dušankom. Barović je bio isteran iz vojske, u kojoj je bio viši oficir, jer se u diskusiji povodom “mog slučaja” nije složio sa zvaničnim partijskim stavovima. Otada se povezanost između mene i Barovića nije prekidala — nastavila se s njegovom porodicom i posle njegove pogibije. Barović mi je bio i ostao najbliži u pogledima, mada smo se u pojedinim pitanjima i razilazili. To slaganje je manje uslovljeno poreklom i prošlošću — i Barović je Crnogorac i od rane mladosti revolucioner — nego kreativnim razočaranjima u lenjinizam. U tome, u takvom slaganju, Barović i ja smo izuzetak. On i ja nismo bili kao drugi opozicioneri, koji su obznanili svoje neslaganje povodom “mog slučaja”, a kasnije išli svaki svojim putem. Svakako je tom atomiziranju “djilasovaca” glavni razlog totalna kontrola vlasti i totalna egzistencijalna ugroženost.

Ali ima i drugih razloga. “Djilasovština” je više bila dezintegracija dotadanje zvanične svesti, nego svesno, programsko opredeljenje. To je, uostalom, karakteristično i za druge opozicije u istočnoevropskim zemljama: svaki se “spasava” kako zna i ume. Ozbiljnija neslaganja između mene i Barovića, ukoliko ih je bilo, nisu imala dublje ni trajnije političke uzroke. Barović je uvek bio spreman da mi pomogne — premda njegove mogućnosti nisu bile velike, a niti moje potrebe. Ja sam o Baroviću napisao članak, najpre objavljen u *Kontinentu*, pa se ovde neću na njemu duže zadržavati, premda on to, kao opozicioner iz partije, zaslužuje možda više nego iko drugi.

Jednog dana, krajem leta, slučajno sam se sreo s Davičom, na Bulevaru revolucije. Davičo je za vreme Plenuma bio u inostranstvu. Ali i on je bio — čim se Plenum završio — izložen napadima u štampi. Ne znam kako je on izgadio svoje odnose s partijom, ali niti me je potražio, niti se interesovao za mene po povratku. I u tom slučajnom susretu se nije zadržao, sem koliko da me upita, suđeno, kako sam. I da me poljubi, sažalno, na rastanku. Nikad se više nismo obratili jedan drugom, mada se dešavalo da se sretnemo na ulici.

Krajem leta je došao u Beograd i istaknuti laburista Ernst Devis, koji je zatražio sastanak sa mnogom, da bi se informisao o “mom

slučaju” i daljem pravcu jugoslovenskog vodjstva. Sastali smo se u hotelu “Ekselsior”. Razgovor je vođen preko prevodioca iz britanske ambasade. Svoja gledišta sam izlagao otvoreno, ali u diplomatski formi. Na kraju me upitao šta bi mogao da učini za mene. Rekao sam — da mi omogući objavljivanje mojih pogleda u laburističkoj novini *Dejli heraldu*. Obećao mi je. I ja sam pripremio unapred tri članka. Nisam dobio poziv, pa članci nisu ni objavljeni. To moje nastojanje, neuspelo, na objavljivanju mojih radova, i to u socijalističkim novinama, otkriva kakva je bila moja orijentacija od početka. A to otkriva i obzirnost, ako ne i oportunistički, laburističkog vodjstva prema Titu i jugoslovenskoj vladi.

Krajem leta je zatražila sa mnogom sastanak i grupa stranih omladinaca — držim da su bili američki. Razgovor, pred kafanom u Kosovskoj ulici, bio je iskidan i nesadržajan, već i zbog mog siromašnog engleskog i njihovog nepostojećeg srpskog jezika. Ali i to je bilo previše, a da ne izazove negodovanje vlasti. Otpočeta su praćenja i podmetanje špijuna. Ali mene ništa nije moglo da omete u pisanju, šetnjama sa Šteficom i druženju sa sinčićem. Izgledalo je da se tako može živeti. Ali ja u taj i takav život nisam verovao.

12.

Izgledalo je da ću 1955. godinu dočekati bez značajnijih zbivanja. A tada je, kasno u jesen, počeo obračun Centralnog komiteta s Dedijerom. Čekalo se, očito, dok se "afera Djilas" ne stiša u zapadnoj štampi i dok se u partiji ne stabilizuje i dogmatski, antidemokratski kurs. Sudeći po načinu — da se pitanje najpre "raščisti" u partiji — rekao bih da je inicijativu za to dao Ranković, a svakako je u tome imao podršku i drugih najviših funkcionera.

Obračun je obuhvatio i Mitru, a izgleda i Dapčevića. To zaključujem po tome što su i Mitra i Dapčević dali izjave — za Mitrinu znam da joj je faktički iznudjena — protiv mene. S Mitrom sam dotad održavao povremene veze, pretežno zbog naše kćeri Vukice koja je živela kod nje. A s Dapčevićem nisam imao nikakve veze od Plenuma, na kome se on izjasnio protivu mene, sem što je njegova supruga u toku leta 1954. godine održavala, preko sestre, povremenu vezu sa Šteficom i sa mnom.

Ali Dedijer se uzbunio. Odbio je da odgovara partijskoj komisiji i obratio se stranim dopisnicima. Afera je ponovo buknila, u zapadnim sredstvima informisanja. Sve je to započelo mimo mene. Dedijer već od leta nije svraćao kod mene, tako da smo se samo na ulici, u slučajnom susretu, javljali jedan drugom. I ja sam ubrzo uvučen u tu aferu s Dedijerom, samim tim što su se i meni obratili strani novinari. Ja sam to i rado dočekao — ne samo iz solidarnosti s Dedijerom, nego, još više, da se najzad i javno razgraničim s partijskim vodjstvom i režimom.

Izgleda da je i vodjstvo bilo iznenadjeno izbijanjem i razbuktanjem afere. Policija je reagovala sporo i "korektno". Tome je, svakako, doprinelo i to što su Tito i Ranković bili na putu za Indiju. To putovanje Titovo je iskorišćeno u štampi i na sudu protivu Dedijera i mene — kao da smo se Dedijer i ja aktivizirali sa izjavama po naruđbi iz inostranstva, da bi kompromitovali Titovu mirotvoračku posetu Indiji. U *Borbi* je izišao članak "Poslušni pion" koji je — rekao bih po stilu — napisao Pijade, u kome sam ja prikazan kao izdajnička marioneta, pokretana na dugme iz inostranstva.

Mene je posetilo više novinara. A u sećanju su mi ostala dva susreta: sa supruzima Klark — Ketrin i Edvardom, i dopisnikom *Njujork tajmsa* Rejmondom i njegovom sekretaricom Mirjanom Komarecki koja je bila prevodilac. Jer, mada sam u 1954. godini proširio znanje engleskog, to nije bilo dovoljno za preciznije izražavanje.

Ali između Dedijera i mene nije došlo do saglasnosti. Na početku afere nisino se vidjeli, pa ni dogovarali. Tako je ispalo da

je on uvek govorio po svome. Ketrin Klark — držim da je to bila ona — ispričala mi je da Dedijer tvrdi da režim hoće da ga ubije. Pripitala je i da li režim sprema nešto takvo protivu mene. Ja sam odgovorio da o tome ne može biti govora. A kao objašnjenje takvih Dedijerovih tvrdnji, spomenuo sam da je on sangviničan, a uz to nepravedno napadnut. Dedijeru je bilo krivo zbog te moje neprezne izjave. Rejmondu iz *Njujork tajmsa* dao sam izjavu u hotelu "Union", u mom susedstvu. U toj izjavi sam okarakterisao poredak u Jugoslaviji kao totalitaran. Tada sam prvi puta spomenuo da bi izlaz bio stvaranje još jedne partije. I "prognorizao" da će se režim u Jugoslaviji promeniti za dvanaest-petnaest godina. Režim se nije promenio, ali se ipak promenila Jugoslavija.

Režim nije ostao — takav kakav je bio nije ni mogao ostati — ravnodušan prema mojim i Dedijerovim izjavama, jer bi se time otkrila njegova neodlučnost protivu novih, socijalističkih opozicionera. Protivu Dedijera i mene je otvoren — nepunu godinu dana posle osude na Plenumu CK — krivični postupak, zbog "neprijateljske propagande". Istraga je bila toliko nedramatična, toliko rutinska, da se i ne sećam pojedinosti. Ali Dedijer i ja smo se temeljito pripremali za sudjenje. Svaki na svoj način: Dedijer je uzeo starog glasovitog advokata Iva Politea, koji je branio Tita 1928. godine, a ja sam spremio poduži govor.

Ja sam najpre imao nameru da prepustim sudu da mi odredi advokata. Ali sam istovremeno raspričao — u svom stanu, ozvučenom a i s kim sam se sretao — da bih uzeo advokata koji bi mi se sam javio. I javio mi se, posle nekoliko dana. U prvi mah sam prihvatio tu ponudu. Ali ubrzo sam shvatio da se radi o "nameštaljki". Taj advokat je bio u bliskim odnosima u vrhovima tajne policije. Zahvalio sam i povukao punomoćje. A onda sam se sreo s Desankom Maksimović — možda sam svratio kod nje — i ona mi je napomenula da se obratim advokatu Veljku Kovačeviću, socijalisti, kojega sam poznavao pre rata. On se vrlo rado primio odbrane. I solidno se pripremio i napisao odbrambeni govor. Otada su između Kovačevića i mene nastali prijateljski, nepomućivani odnosi, sve do njegove smrti 1981. godine. On me branio, odvažno i inteligentno i na dva kasnija sudjenja — 1957. godine, povodom mojih izjava o Mađarskom ustanku, i 1957. godine povodom objavljivanja *Nove klase*.

Sudjenje je trajalo jedan dan. A pošto je proglašeno tajnim, moja istupanja, kao i moj govor i Kovačevićeva odbrana, nisu dobili značaj izvan sudnice i sudske arhive. Štefica je prisustvovala sudjenju, dok moju majku nisu pustili — iz obzirnosti. Dedijer nije bio ni spremio govor. Odgovarao je kratko i snuđeno, žaleći se na bolesti. Osudjeni smo uslovno — Dedijer na šest meseci, a ja na godinu i po. Dedijer mi je pričao, posle sudjenja, da je Kardelj predlagao Titu, koji je bio u Indiji, da ja budem sudjen na 20, a on — ako se dobro sećam — na 12 godina. Ja u tu priču nisam poverovao ni onda ni sada, jer takvoj osudi nisu pogodovale političke prilike, a ni Kardelj nije mogao biti toliko nerazuman.

Desile su se, ipak, dve zanimljive, nesvakidašnje zgrade: ispred suda, kad smo izjutra dolazili, sačekala nas je gomila studenata i policijskih agenata, medju kojima je bio i gardijski viši oficir Žugić. Tu su bili i strani novinari. Gomila je zagalamila: Izdajnici, revizionisti! — I ja sam njima uzvraćao. Predveče su se u ulicama oko suda uzmuvali neki simpatizeri, raštrkani.

Dedijer je sutradan po presudi priredio ručak za advokate i mene. Ali oživljeno drugarstvo sa Dedijerom nije dugo trajalo. Imali smo, u proleće, jednu šetnju u Topčideru, u kojoj mi je on sugerisao da izložim u knjizi svoje ideje, a ja sam mu odgovorio da bi to mogla biti samo kritika komunizma. Pričao mi je negde u to vreme da se zanosi mišlju da piše svoju biografiju, a meni je padalo na um zajedničko pisanje istorije jugoslovenske revolucije. Posle toga je Dedijer sve redje dolazio kod mene. A još redje sam ja išao kod njega. Pridržavao sam se otpočetka stava da nikog ne posećujem ukoliko me ne pozove, a nikome se nisam ni na ulici javljao ukoliko mi se prvi ne javi — prečesto mi se dešavalo da se javim, a da okrenu glavu. Ne sećam se da li je to bilo 1955. ili 1956. godine, ali Dedijer mi je pričao da je bio kod Tita i da je ovome rekao da su pogrešili sa mnom, jer su napali čoveka koji zastupa načela slobode, a to je uvek nepopularno.

Dedijer je imao veliku porodicu, pa je imao i materijalnih teškoća. Imali su ih i drugi — Barović, Drenovac i ja. Moj je utisak bio da se Dedijer na te nedaće žali preglasno, glasnije nego drugi. Ipak smo se svi, vremenom, snašli. I moja rodbina, dve sestre, zet, s brojnomo decom, brat, pa čak i dalji rođjaci, izbačeni su s posla i izloženi bedi i ucenama.

Poslednje vidjenje s Dedijerom, uoči mog hapšenja, potvrdilo je razlike s njim ne samo u držanju nego i u gledanjima. U Beograd je doputovao Marijan Stilinović, stari komunista i član Centralnog komiteta Hrvatske, koji je bio isključen iz partije jer se nije složio s načinom obračuna sa mnom. On je svratio kod Dedijera, pa je Dedijer pozvao i mene na večeru.

Posle večere je otpočela diskusija na temu "šta da se radi". Stilinović je bio veoma kritičan prema dugim Kardeljevim "govorancijama", a predlagao je da se obratimo pismom Titu. S motivacijom: Znaite, Stari zna da prelomi, kad uoči...

Ja sam se usprotivio takvom pismu. Oni gore će pismo primiti i poručiti nam da se prvo pokajemo. Na to Stilinović: E, od toga nema ništa! — Ja sam nastavio: Mi se ne slažemo u tome šta treba učiniti, a slažemo se u ocenjivanju da partija i zemlja idu u birokratizam, nasilje i stagnaciju. — Dedijer je prekinuo: Ne slažemo se ni u tome. Vi gledate suviše negativno. Treba pričekati. Ja očekujem mnogo od komuna o kojima govori Kardelj. — I ja sam dodao Dedijeru: Komune — to je samo administrativna reorganizacija. Nedugo potom je Tito upotrebio iste izraze (administrativna reorganizacija) — da usmeri partijsku birokratiju protiv iluzija koje izazivaju Kardeljeve "teorije" o "komunalizmu" kao demokratskoj promeni i demokratskom izlazu.

Na tome se faktički i završilo "dogovoranje" izmedju Dedijera, Stilinovića i mene. Stilinovića nisam više video — umro je, razočaran i dostojanstven, dok sam ja bio u zatvoru. Dedijera sam video još jedared, u zimu 1967. godine, posle mog drugog izlaska iz zatvora. Uputio mi je pismo s pozivom da se nadjemo na ručku kod "Dva jelena". Odnosi izmedju nas su već bili poremećeni — zbog Dedijerovog klevetanja mene i moje supruge kod britanskih laburista i zajedničkih znanaca u Jugoslaviji. Ipak sam pošao, sa željom da se omraže izglade i zaborave. Ništa od toga! Dedijer se interesovao za pregovore Vrhovnog štaba sa Nemcima u martu 1943. godine. Ispričao sam mu što sam upamtio, a on je to pribeležio. Dedijer se interesovao, okolišno, ne stoji li iza puštanja mene iz zatvora neka politička kombinacija, a ja sam ga razuverio i, time, umirio. Spomenuto je i nedavno smenjivanje Rankovića, pri čemu je Dedijer primetio: Uprkos svemu tome, Ranković je pošten čovek. — Nisam osporavao tu tvrdnju, ali sam dodao: Ali u politici je važno šta neko hoće i šta čini.

Otada, od tog ručka kod "Dva jelena" Dedijera nisam video, niti imao s njim ikakve veze — sem mog negativnog odgovora u 1967. godini na njegov poziv da gostujem kod njega na Bohinju. Dedijer i ja smo se faktički bili razišli već mnogo ranije, zbog razlika u gledanjima i metodama — razlika vidljivih već od početka sukoba s partijskim vodjstvom, a koje su se s godinama samo produbljivale. Neću opterećivati čitaoca i ovaj spis izlaganjem tih razlika u gledanjima i metodama, jer ja ovde pišem o sebi, o svojim doživljajima i vidjenjima, a ne o ličnostima koje su se već odvojile od mene i moje sudbine.

Dedijer pak tvrdi da je do "velikog sukoba" izmedju nas došlo zbog rata u Vijetnamu. U izjavi u *Politici* 13. marta 1982. godine: "inače, veliki sukob izmedju mene i Djilasa izbio je za vreme Vijetnamskog rata. Dok je on hvalio moral američkih vojnika u Vijetnamu, ja sam u Raselovom sudu sudio Amerikancima".

Ta Dedijerova tvrdnja je dvostruko netačna: prvo, nikakvog ni malog ni velikog sukoba oko rata u Vijetnamu nije bilo, jer se nismo ni vidjeli ni dopisivali, a niti javno raspravljali o ratu u Vijetnamu; drugo, ja sam jedino jedared javno istupio o ratu u Vijetnamu, i to protivu američke intervencije, u članku objavljenom u štampi SAD i Latinske Amerike. Svakog, ako ikog ima da ga to još zanima, mogu upoznati s tim člankom. Ja do sada, pa ni sada nisam promenio mišljenje o nepravедnosti i besmislenosti američkog angažovanja u Indokini, iako su pobednički vijetnamski komunisti okovali vlastiti narod u sistem koji ne zaostaje mnogo iza najugnjetakijih u našoj epohi, tako izobilnoj nasiljem, a susedni kambodžanski narod — takoreći sutradan posle svog nacionalnog ujedinjenja — okupirali, nametnuli mu vazalnu vladu i istrebljivački rat!

Posle mog hapšenja, 19. novembra 1956. godine, Dedijer je javno, pred stranim novinarima, ustao protiv takvog postupanja. Dedijeru je, uprkos tome, dozvoljeno da otputuje u inostranstvo ali ne znam pod kojim uslovima. No to mu je dopušteno posle tragedije, samoubistva

sinčića Branka. Tada sam još bio u zatvoru, gde mi je ta Dedijerova nesreća teško pala.

Kad su mene ponovo uhapsili, 7. aprila 1962. godine, Dedijer je još bio u inostranstvu. Nije me više podržavao, izjavivši — beležim po sećanju — da je njegova zemlja toliko mala i u tolikim teškoćama da ne želi da joj i on pravi neprilike. Ali se zato Dedijer kritički ogradjivao od mene u stranoj štampi i klevetao me — to znam iz razgovora s laburističkim prvcima — kod laburista i drugih demokrata u inostranstvu koji su se sa simpatijama odnosili prema mom otporu i mojim gledanjima. Napadi na mene su, već skoro trideset godina, za jugoslovenske vodje i vodeće novinare — na ovaj ili onaj način i za Dedijera — pouzdan i najpreporučljiviji način uspona.

Pa ipak me iznenadilo kad je Dedijer 1980. godine, posle Titove smrti, otpočeo preko jugoslovenskih sredstava informisanja budnu, smišljenu i bezobzirnu kampanju protiv mene — kampanju istovremenu i sinhronizovanu s onom koju je povelja grupa pisaca penzionera tajne policije, bulevarskih novinara i opskurnih kafanskih pisarala. Iznenadilo me — nisam znao pozadinu, a s Dedijerom sam, makar nekad, bio drug i saradnik. Ali ta pozadina je već otkrivena. Dedijer se — kao što je objavljeno i dokumentovano u mnogim jugoslovenskim publikacijama, pa i *Politici* od 18. decembra 1981. godine — ponudio Titu da pobije tobožnje netačnosti iz moje knjige ratnih uspomena *Wartime* (u originalu: *Revolucionarni rat*) u svom budućem delu "Djilas protiv Djilasa". To mu je, po Titovom nalogu, otvorilo arhive i srca inače nepoverljivih funkcionera.

Ne ulazim u dublje i intimne Dedijerove pobude, u kojima sam ja mogao biti i sporedan — to je posao istoričara i samog Dedijera. Ali je nepobitno da je Dedijer oko dve godine vodio protivu mene kampanju, iako je znao — i iz vlastitog iskustva i stradanja — da ja ne mogu da se branim. U Jugoslaviji niko neće ili se ne usudjuje da mi išta objavi, a inostranstvo nema interesa za takve jugoslovenske prepirke. Kasnije, kada su zvaničnici i zvanični istoričari počeli napade na novu Dedijerovu knjigu o Titu (*Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Liburnija, Mladost, 1981), Dedijer je, pravdajući se, preneo napade na mene i u inostrane informacije (u Nemačkoj, Švedskoj i drugim zemljama). Doista žalostan epilog mog druženja s Dedijerom i mojih i Dedijerovih odnosa: u dvadeset i osam godina, koliko se u Jugoslaviji vode kampanje protiv mene, Dedijerova je najneistinitija, pa time i najproizvoljnija, i najbezobzirnija.

Bila mi je namera da u ovom spisu, na ovom mestu, čitavu glavu posvetim pobijanju — tačku po tačku — netačnosti, koje se odnose na mene, u spomenutoj Dedijerovoj knjizi o Titu u brojnim Dedijerovim izjavama. Ali od toga odustajem, iako ništa što je Dedijer o meni napisao ili rekao nije tačno ili je izopačeno, krivo je protumačeno ili izdvojeno iz revolucionarnih i ratnih uslova, iz stavova i direktiva partijskog i vojnog vodjstva u kome sam bio. Ja se nikad nisam postideo, a kamoli odrekao, svoje partijske i revolucionarne prošlosti — ono što činim, u svojim spisima, jeste da tu prošlost opišem i time, koliko-toliko objasnim. Ta prošlost bi, uz današnja saznanja,

dakako mogla biti lepša i pravničnija — da su njeni akteri i prilike bili, da su mogli biti, drugačiji.

Odustajem, dakle, od pobijanja Dedijera. Svrha ovog spisa nije u pobijanju tuđih neistina, nego u pričanju svojih istina; odstupanja sam učinio jedino u nekim moralnim pitanjima i pitanjima koja se ne tiču samo mene. A budući istraživači će — ukoliko se budu podrobnije interesovali mnome i Dedijerom — i tako i tako utvrditi činjenice i pravednije odmeriti i zasluge i promašaje.

Ali ne mogu odustati od odbrane svog oca kojega je Dedijer u *Novim priložima* "ubio" kao ugnjetača Albanaca. Jer možda se niko nikad neće ni setiti da odbrani mog oca, pa će Dedijerove tvrdnje uzeti zdravo za gotovo. Dedijer piše:

"Posle oslobodjenja Makedonije i Kosova 1912. godine, gradjanska srpska država nije na te oblasti primenila odredbu svog demokratskog ustava. Makedonci i Albanci tretirani su kao gradjani drugog reda. Na Kosovu 1913. godine izbila je pobuna, koju je srpska kraljevska vojska u krvi ugušila. Pozivajući se na proganjanje Srba na Kosovu pod otomanskom vlasti, srpska buržoazija je — nošena mržnjom i osvetom — primenila najdrastičnije mere protiv albanskog stanovništva. Dimitrije Tucović je poslao svog mladog saradnika Kostu Novakovića na Kosovo, koji je objavio u časopisu *Borba* i u *Radničkim novinama* više reportaža o tom nasilju protiv albanskog naroda. Novaković je u tim reportažama izneo i protestnu opomenu srpskom narodu da će ove zločine srpske buržoazije jednoga dana i sam morati da plati, kada mu se budu svetili albanski posednički krugovi. To se zaista i dogodilo 1914. godine na Kosovu, kad je došlo do masovnog proterivanja Srba i Crnogoraca, a i do mnogobrojnih ubistava. Među drugima, ubijen je jedne noći i otac Milovana Djilasa, Nikola Djilas". (Str. 589 *Novih priloža*.)

Ništa ovde nije tačno sem da je Kosta Novaković pisao reportaže sa Kosova. Za istorijsku nauku je besumnje sporedno — mada nije sporedno za Dedijera i za njegov odnos prema meni! — što ništa nije tačno o mom ocu. No ne izgleda tačno ni da su "Srbi i Crnogorci" masovo proterivani 1914. godine, jer su srpske i crnogorske vlasti 1914. još držale vlast na Kosovu i u Metohiji. Ali nek to s Dedijerom raspravljaju istoričari.

A što se tiče mog oca... Istina je da su mog oca ubili Albanci, ali ne 1914. godine. I ne osvetnički posednički krugovi, nego albanski fašisti 1943. godine, kao starog uglednog Crnogorca i oca nekoliko komunista. I ne "jedne noći" nego usred bela dana.

Naprostu mi je neshvatljivo, teško mi je shvatljivo, zbog čega je Dedijeru bila potrebna ovakva pogibija mog oca — ako ne da "ustanovi" "gensku vezu" (u *Novim priložima*, str. 725) između mojih "zlodela" i "zločina" mog oca kao službenika "srpske buržoazije"; Dedijer štaviše, tu "gensku vezu" produžuje i na mog sina Aleksu. trpajući ga (u *Novim priložima*, str. 77) među četničke kontrarevolucionere, i ako je ovaj rođen 1953. godine. Dedijer je dobro poznavao moju majku i mog brata i dve sestre, rođjene između

dva rata. Znao je da se moja majka nije dvaput udavala. Povrh svega, Dedijer bi trebalo da zna iz mojih memoara — koje tako često pobija, koji su i podjarili Tita da mu otvori arhive — da se moj otac u prvoj i drugoj knjizi pominje na 21 mestu, kao živ i zdrav između dva rata. Na nekim od tih mesta ima čak i opširnija priča o njemu. A u trećoj knjizi memoara (u originalu: "Revolucionarni rat", na engleskom: *Wartime*) izričito se kaže na str. 417... "oca su mi ubili albanski fašisti", a zatim se navodi i da su mi ubijeni dva brata i sestra. Šta je to kod Dedijera? Aljkavost, zlomisao ili poremećenost — ili to sve troje ujedno?

13.

Početkom leta 1956. godine odneo sam u Srpsku književnu zadrugu rukopis *Besudne zemlje*, da bi u toj izdavačkoj kući bila objavljena. Izabrao sam Zadrugu više zbog njene relativne neoficijelnosti, nego zbog njenog tradicionalnog ugleda, mada mi to nije bilo nevažno. Tamo me je predusretljivo, bezmalo oduševljeno, primio Milan Živanović — sestrić pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa, organizatora atentata na kralja Aleksandra Obrenovića i na Franca Ferdinanda, austrougarskog prestolonaslednika.

Ali kad sam posle nedelju-dve došao u Zadrugu da se raspitam o svom rukopisu, Živanović me je primio odbojno i mrzovoljno, saopštivši mi da moj rukopis nije prihvaćen, na osnovu referata dva člana redakcije — M. Panića-Surepa i Tanasija Mladenovića. Kasnije sam čuo, iz kruga oko Mihiza, da je Panić-Surep, partijac sa srpskim nacionalističkim sklonostima, pošao kod Rankovića da pita šta da radi, a da mu je ovaj naložio da moj rukopis odbiju pod "zgodnim" izgovorom. Tako je rukopis i odbijen — tobože ne zbog toga što je moj, nego što ne zadovoljava po svom nivou. Tanasije Mladenović mi je 1967. godine — u susretu na pomenu slikaru Lazaru Vozareviću — napomenuo, kao usput, da je *Besudna zemlja* odbijena kao "cerebralna", tj. kao što je i u Surepovom i Mladenovićevom referatu rečeno. Mladenović nije spominjao Rankovića ili nekog odozgo. A profesor D. Djurić mi je pričao da je on, kao član redakcije Zadruge, tražio da i ostali članovi redakcije pročitaju moje delo, ali da je zahtev odbijen s obrazloženjem da je dovoljno mišljenje dva člana, Surepa i Mladenovića. Na sastanak redakcije — pričao mi je Djurić — nije došao Andrić, izvinjavajući se ili izgovarajući se da ga boli glava.

U to vreme su strani novinari objavili da ja pišem, ali da nema izgleda da išta objavim. Ponudu mi je učinilo neko univerzitetsko preduzeće iz Njujorka (*University Press*). Ja sam poštom poslao *Besudnu zemlju* i uskoro dobio odgovor da delo ne odgovara smeru te kuće. Ali uskoro sam dobio o delu mišljenje američke Akademije nauka. Bilo je pozitivno, s preporukom da se knjiga objavi. Rukopis je predat izdavačkoj kući "Harcourt Brace", koja ga je i objavila 1958. godine, dok sam ja bio u zatvoru. *Besudna zemlja* — knjiga o mom crnogorskom detinjstvu — objavljena je na desetak jezika, a neki kritičari — ja ne delim njihovo mišljenje — smatraju je mojim najboljim delom.

Odbijanje objavljivanja *Besudne zemlje* imalo je za mene veliki, da ne kažem presudan značaj. To je bila potvrda, gorka i mučna — jetko, omamljivo negodovanje je počelo bubriti u meni čim mi

je u Srpskoj književnoj zadrugi saopšteno odbijanje — da je vlast, da je državni vrh, pošto me je politički svrgao i ocrnio, rešen i da me duhovno, kao pisca, dotuče, ukoliko se ne pokorim i ne pokajem. A ja se pokoriti nisam umeo, a pokajati nisam mogao, a da ne razorim sve komponente koje čine moju ličnost, moje mišljenje i moj karakter. I materijalno smo, u kući, oskudevali. Američki sindikati su mi baš tada ponudili pomoć — pismeno, preko neke američke ustanove u Beogradu. Ali ja sam to učtivo odbio.

Nije prošlo ni nekoliko dana pošto su me "išamarali" u Srpskoj književnoj zadrugi, a ja sam se latio rada na *Novoj klasi*. Nesredjen, nesistematizovan i nedomišljen rukopis *Nove klase* je već postojao pod naslovom *Sloboda i svojina*. Ali u meni, gromom ošinutim, stvrdla se namera da napravim knjigu koja će imati šireg, potresnijeg značaja. A s tim se i moje saznanje, nadahnuće i mišljenje, sredjivalo i otelovljivalo u jasne, dovršene teme — poglavlja. Postojeći materijal sam koristio, ali izoštravajući ga, produbljujući i uskladjujući ga s celinom. Knjiga je pisana iznova i u jednom dahu.

Nova klasa je dovršena u toku tri-četiri meseca. Štefica je prekućavala poslednje stranice još početkom novembra, uoči mog hapšenja. Neću reći da do *Nove klase* ne bi došlo da su mi vlasti omogućile — slučaj s *Besudnom zemljom* i organizovani bojkot nada mnom su mi to potvrdjivali — objavljivanje beletrističkih dela. Ali je nesumnjivo da je odbijanje Zadruge doprinelo ubrzanju moje odluke da tražim u inostranstvu izdavača za ono što će inostranstvo rado primiti. A doprinelo je to, kao i bojkot i kampanje protiv mene, i žestini *Nove klase*.

Istovremeno sam tražio izdavača. Imao sam samo jednu ponudu, izdavača Pregera iz Njujorka. Pa i to neodređeno — za neki moj spis koji bi se tom izdavaču svideo. O *Novoj klasi* sam ćutao, iz opreznosti, da mi je policija ne bi zaplenila. Ali sam se raspitao — u Američkoj čitaonici i kod Ketrin Klark — kakav je izdavač Preger. Rekli su mi da ga u SAD smatraju "levim". To je baš odgovaralo mojim ideološkim predrasudama, još ukorenjenim u meni. Ja sam zazirao — više iz svog čistunstva, nego zbog neizostavnih optužbi režima o "stavljanju u službu reakcije" — od objavljivanja u solidnim "kapitalističkim" preduzećima i konzervativnim, makar uglednim, novinama. Takav stav, a pogotovu štampanje *Nove klase* kod Pregera, pokazao se pogrešnim. "Levi" Preger je bio neugledna izdavačka kuća koja se, uz to, nije ni pokazala pošteno prema meni.

Čim je polovina *Nove klase* bila gotova, uputio sam je Pregeru. Ali ne poštom. Policija bi, znao sam, jedva dočekala da uzpieni takav rukopis. A ja sam slutio — pa i rekao Ketrini Klark — da će knjiga imati senzacionalan uspeh. Drugu polovinu knjige uputila je Štefica, posle mog hapšenja.

Za knjigu niko nije znao, sem Štefice i Veljka Kovačevića. Čak ni Barović — njemu je bila poznata samo prva knjiga, blaža i nedoradjena varijanta, *Sloboda i svojina*, u čijem prekućavanju mi je i on pomagao. A ni Veljku Kovačeviću nisam dao na čitanje čitavo delo, nego samo onu prvu polovinu, pošto je već bila upućena u SAD.

Kovačević nije znao ni da sam uputio deo, polovinu, rukopisa u inostranstvo — za to je znala samo Štefica.

U toku rada na *Novoj klasi* uvideo sam da prvobitni naslov *Sloboda i svojina* ne odgovara. Razmišljao sam oko naslova, pošto je rukopis bezmalo bio dovršen. Šetajući s Kovačevićem ukraj mog stana spomenuo sam da oko naslova još tražim. On mi je na najednom sugerisao: Kako bi bilo da uzmeš naslov *Nova klasa*? — Sinulo mi je da je to pravi naslov, utoliko očitije što se i jedna glava u knjizi tako zove i što to i jeste reza dela. Kovačević je davao rukopis *Nove klase* na čitanje Nedeljku Divcu, već ostarelom šefu male i neznačajne socijaldemokratske grupe. Divac nije knjigu shvatio — za njega u njoj nije ni bilo bog zna što novog. Kovačević je imao mnogo bolje mišljenje, mada ni on nije knjizi predviđjao onoliki uspeh, a pogotovu onoliki domašaj.

A ni jugoslovensko političko i policijsko vodjstvo! Jer policajci su — prilikom mog hapšenja, 19. novembra 1956. godine — našli jedan, namerno nesklonjen, primerak *Nove klase*. Nisu tome pridali nikakvu pažnju, u istrazi. Smatrali su, svakako, da su to ta moja već poznata, odbačena i bezopasna "teoretisanja".

Uhapšen sam zbog izjave agenciji *Ažans Frans Pres* protiv uzdržavanja jugoslovenske vlade u Ujedinjenim nacijama u pitanju sovjetske intervencije u Madjarskoj, kao i zbog članka u *Nju lideru* o madjarskom ustanku. Nisam isključivao hapšenje. Ali jedne večeri, šetajući s Barovićem po Kalemegdanu, spopalo me čvrsto osećanje, čak saznanje, da ću biti uhapšen. Sada se zna — iz *Moskovskih godina* Veljka Mićunovića — da su Tito i sovjetsko vodjstvo bili u tajnom sporazumu o intervenciji u Madjarskoj, pa je iz toga "logično" sledilo i moje hapšenje. Ja sam to samo mogao da naslućujem — i naslućivao sam.

Iz ovog mog hronološkog nabranja, čitalac može steći utisak da je formiranje ideja teklo u meni jednostavno, osmišljeno i bez dvoumica. Ne, nije tako. Ja se doista nisam dvoumio u idejama, u saznanjima. Ali sam se lomio, itekako, u sebi što, eto nemam drugog načina i izbora u objavljivanju svojih pogleda, sem baš tamo, na "kapitalističkom" Zapadu. Nije trebalo biti prepametan pa da se shvati da ću se time najviše izložiti napadima jugoslovenskog vodjstva zbog "izdaje socijalizma" i "službe" "reakcionarnim" i svakim drugim "krugovima".

A pogotovu mi se nije išlo u zatvor: spoznao sam kraljevske tamnice, a osećao sam da su ove "socijalističke" opakije za um i dušu zatvorenika. Pritiskali su mi savest i psihi, trogodišnji sin i mlada žena — sin koji je rastao i saznavao kroza me, žena koja i previše odano učestvuje u mojim stradanjima. Da li imam prava da ih ostavim, da li ikakva ideja može pravdati takva žrtvovanja? Ali izbora nije bilo, sem životarenja, sem trulenja u sramoti.

Pretes je bio tako detaljan da su policajci pronašli zagubljene makazice i nekoliko zaturenih metaka. Padala je kiša, studena, kad su me strpali u auto između dva agenta. Štefica, bez mantila ili kišobrana na kiši, doviknula mi je: Vрати se, vrati se — čekaćemo te!

Kod sudije, kasno popodne, obavljene su formalnosti o otvaranju istrage i hapšenju, pa su me odvezli u Centralni zatvor — u prostranu ćeliju na poslednjem spratu. Pred vrata su postavili stražara. Smenjujući se, stražari su tu sedeli sve vreme mog boravka, pogledajući u ćeliju kroz otvorenu špijunku. Čim sam se razmestio u ćeliji, legao sam u zimskom kaputu — dali su mi dušek bez posteljine — i odmah zaspao. A sutradan, kad sam otvorio *Politiku* i pogledao strip o Paji Patku — setio sam se da se Aleksa svakog jutra uvlačio u moje krilo, da zajedno tumačimo Paju Patka, i — zaplakah. Zaplakao sam neodoljivo, krišom i bezglasno.

Istraga je bila formalna, rutinska. Jesi li rekao, jesi li poslao, kad, kome? Ja sam sve priznavao. Nisam imao šta da krijem — sem onog što nisu znali niti me pitali. Ničeg zanimljivog ni značajnog u tom preslušavanju, sem varničenja između mene i sudije. Kaže mi sudija: Vi branite reakcionarne pobunjenike u Madjarskoj, a tamo vešaju one koji imaju žute cipele. — Štampa je pisala da su policijski agenti u Budimpešti nosili žute cipele, da bi se prepoznavali, pa su i drugi sa žutim cipelima bili sumnjivi ustanicima. Ja sam dobacio, primetivši da i sudija ima žute cipele: Pa i Vi imate žute cipele! — na što se on zbunjeno nasmejavao. Sudija: Vi dajete izjave reakcionarnoj zapadnoj štampi. — Ja: Vi upotrebljavate dva kriterijuma za istu stvar: kad moju izjavu objavi *Njujork tajms*, onda je to reakcionarna novina, a kad objavi Titovu — ugledna novina! — Sudija: Niste Vi država. Vi kao da niste svesni kakvu ste štetu naneli partiji! — Ja: Kojoj partiji ste Vi pripadali pre rata? — Sudija je pocrveneo — on je pre rata pripadao Jerezi (režimskoj Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici — M.Dj.)

Štampa i pisci pribor su mi bili dozvoljeni. I posete, nedeljno, Štefica i Aleksa su dolazili redovno, s paketima u kojima ništa nije nedostojalo — kao da nisu sami u mnogo čemu oskudevali. Na prvom sastanku sa Šteficom sudija se napravio kao da ima posla, pa nas je ostavio same. Ali mi nismo naseli — nismo govorili ništa što ne treba govoriti. A Štefica je jednim kažiprstom presekle drugi, mahnuvši potom rukom u znak otpošiljanja: druga polovina *Nove klase* bila je, znači, otposlana.

U ćeliji Centralnog zatvora u Beogradu zadržan sam oko četiri meseca — do sudjenja. Sudjenje je proglašeno tajnim — propale su moje opsežne beleške i govorničke pripreme za odbranu. Kovačević je angažovao za odbranu i advokate Voju Grola i Nikolu Djonovića — radi političke širine, a ne što je verovao u efektivnost odbrane. Sva tri advokata su govorili umno i uverljivo — za sudske arhive, dok i ove ne budu uništene. A u pauzi sudjenja — u konspirativnom sašaptavanju sa Šteficom i advokatom Kovačevićem — iskrslo je pitanje šta da se radi s *Novom klasom*. Štefica i Kovačević su bili za štampanje, ali — da ja odlučim. Jer u Beograd je, povodom mog hapšenja, doputovala laburistička prvakinja i supruga E. Bevana, Dženi Li, pa je ona — kad ju je Štefica informisala o *Novoj klasi* — sugerisala da *Novu klasu* ne bi trebalo štampati. U vezi s tim, ja sam podvukao

Štefici i Kovačeviću: Mi to treba da odlučimo sami. Knjigu obavezno treba štampati — puklo kud puklo.

Po izvršnosti presude, na koju nisam dugo čekao — vlastima se žurilo da što pre završe predmet, a i ja sam jedva čekao da me odvedu iz čudovišnog strašila izdanog protiv sveta i života, u kome su jedino usamljene crne ptice preletale, za vreme šetnji, betonom uramljeno sivo nebo — sproveli su me u kaznionu Sremske Mitrovice. Onde sam i pre rata tamnovao, s drugovima — među kojima je bilo podosta i onih koji me sada šalju u tamnicu. Dosećao sam se da tamo, u Mitrovici, ima bar zločinaca i drveća, cvetnih rondela i nebeske širine. Ali varao sam se — za mene nije bilo ni toga. Meni su namenili dugotrajnu, zlomislenu ćeliju, sublistu onoj u kojoj sam pre rata boravio u prvom, tromesečnom stepenu kazne.

Imao sam nameru, u zamišljanju ove knjige, da opširnije pišem o zatvoru. Ali knjiga se odužila. A što je važnije, motiv zatvora, tamnice, nametnuo mi se — delom pod uticajem Matije Bečkovića i mog sina Alekse — kao posebna filozofska-literarna tema. Nastojaju i to da ostvarim, ukoliko me snaga i pamet budu služili. Eto zbog čega skraćujem, sabijam svoja tamnovanja u ovu glavu.

U ćeliji br. 32, u Drugoj zgradi mitrovičke kaznionice, zadržali su me 16 meseci. Zadržali bi me, zaboravili bi me tamo — da se nisam pobunio, navestivši štrajk gladju. U Jugoslaviji je trebalo da se održi — ako se dobro sećam — zasedanje neke demokratske međunarodne organizacije, pa sam procenio da je to pogodan trenutak za okončanje moje izolacije koja mi je već bila dodijala.

U drugoj ćeliji do moje je samovao, već osmu godinu, Tibor Vaško, ustaški policajac, koji je saslušavao Hebranga 1942. godine. Vaška su, kad je Hebrang uhapšen 1948. godine, kao pristaša Sovjetskog Saveza, iščeprkali u nekoj kaznionici i kao svedoka, dragocenog po mišljenju funkcionera tajne policije, izolovali u toj ćeliji. Vaško je neprestano pričao sa samim sobom i gulio koru s hleba, bojeći se da ga ne otruju — kao da ga se nisu mogli otarasiti na sto drugih načina! U njegovom udesu ja sam naslućivao svoj, pa me i to nateralo da zabtevam ukidanje izolacije. Vaško i ja smo šetali, na odvojenim mestima, ali s istim stražarom. U susretu smo uspevali da progovorimo poneku reč. On je držao da ja znam ko je i zbog čega je u izolaciji. Ja to nisam — nisam ni stizao — ni poricao ni potvrdjivao. Rekao mi je jednom prilikom: Tražili su od mene da potvrdim da je Hebrang pristao na službu ustašama. Ja to, po savesti, nisam mogao, niti sam o takvom nečem išta znao.

Otprilike dve godine posle mog dovođenja u Mitrovicu, ja sam — kad me je jednom prilikom obilazio šef kaznionske Udbe Marković — skrenuo pažnju na nezakonitost i nehumanost postupka prema Vašku: Vi od njega pravite ludaka. Pa on je potpuno bezopasan, plaća i za šta nije kriv. — Ne znam da li je moje upozorenje uticalo, ali Vaška su mesec-dva potom nekud odveli — verovatno u neku drugu kaznionu.

Ja sam u ćeliji intenzivno pisao — tamo, tada, napisao sam *Njegoša*, *Crnu Goru* i zbirku pripovedaka. Ništa me u tome nije

moglo prekinuti, čak ni porodične neprilike — razilaženje s bratom i mladjom sestrom, zbog njihovog nedoličnog i nasilničkog ponašanja prema Štefici, u čemu su izražavali i svoje nastojanje da zagospodare mnome i mojim držanjem.

Jednog jutra, krajem leta 1957. godine, u novinama sam pročitao napad na mene povodom objavljivanja *Nove klase* — niko, pa ni Štefica, nije znao da li će knjiga biti objavljena. Kaznionske vlasti su se uzrujale, jer je u stranoj štampi bilo objavljeno da sam ja knjigu proturio iz zatvora. Već sutradan me obišao udbovac Marković koji je prema meni, inače, bio blagonaklono korektan. Umirio sam ga — da je rukopis upućen u inostranstvo dok sam bio na slobodi. — Hoćete li Vi to potvrditi na sudu, ako do suda dodje? — Rekao sam da hoću i on je otišao umiren, uveren u postojanost moje izjave.

Zaključivao sam — iz pisanja štampe — da mi sleduje nova osuda. Već posle nekoliko dana nada mnom je počela istraga, u mitrovičkom sudu. Za razliku od islednog sudije u Beogradu, koji se prsio energičnošću i oštroumljem, mitrovički isledni sudija je bio čovek miran i razložit, pa s njim nije bilo ni nesporazuma ni pregonjenja.

Desilo se da sam baš u to vreme, dok sam čekao sudjenje, pisao *Crnu Goru*, i to baš onaj drugi deo — "Vešala", u kome se priča o na smrt osuđenom. Samoća i čekanje visoke kazne su držim, udarili pečat na tekst.

Uoči sudjenja me pozvao upravnik kaznionice Milanović i upitao koliku kaznu očekujem. Odgovorio sam: Desetak, dvanaest godina. — A on: Vi biste mogli uticati na visinu kazne. Između Vašeg originalnog teksta i onog koji je štampan ima razlike. Ne znači li to da su reakcionarni krugovi, koji ne vole našu zemlju, zloupotrebili Vaš tekst u svoje svrhe? Ako Vi ne biste priznali štampani tekst za svoj... — Ja sam ga prekinuo: Isledni sudija me upozorio na odstupanja štampanog teksta. Ali ona su nebitna, ne prekoračuju prevodilačku slobodu. A i da su odstupanja veća — ja se ne bih odricao teksta.

Time se razgovor s upravnikom završio. A ja sam, baš zbog tih upravnikovih "saveta", na početku sudjenja — pre nego što je sudjenje proglašeno tajnim, dok su još strani novinari bili prisutni — izjavio da je *Nova klasa* moja onakva kakva je štampana.

Na sudjenje su me odvezli izjutra, sporednim putevima — policajci vole da izigravaju budnost i domišljatost — kroz gustiše kukuruza, o čije žuto lišće se raspredala jutarnja izmaglica. Sećam se da je, dok je trajalo sudjenje, Gagarin otpočeo izlaženje čovečanstva u kosmičke prostore. Ali mi, Štefica, Kovačević i ja, nismo u pauzama pričali o tome, nego o uslovima u zatvoru, o sinu Aleksu i mojoj majci, o političkim prilikama.

Inače sam na sudjenju odbio da odgovaram na pitanja zbog toga što je sudjenje proglašeno tajnim. Kovačević je dao briljantnu, premda uzaludnu, odbranu. A ja sam tužiocu dobacio — na neku njegovu sažaljivu primedbu — da više volim što sam na optuženičkoj klupi nego na njegovoj stolici.

Osudili su me za *Novu klasu* na sedam godina — u zbiru s ranijom kaznom ukupno deset godina. Oduzeli su mi i sve ordene. Bilo je već zahladnelo, u ćeliji, među debelim zidovima. U kaznioni su slabo grejali. Štedeli su na uglju, a moja ćelija nije grejana za sviju devet godina, koliko sam, u dva maha, proveo u zatvoru nove Jugoslavije. Ali ja sam već bio rešio da se oduprem i hladnoći u svom književnom radu.

Idućeg leta, 1958. godine — kao što sam i napomenuo — skinut mi je ćelijski režim. Za mene je to bio znak da su policijski vrhovi shvatili da ne mogu da me slome ćelijskim režimom. To je uradjeno na taj način što su u moje prizemlje dovedeni probrani zatvorenici. Bilo ih je oko trideset i sa svakim, pojedinačno — kako su mi neki od njih poverili — razgovarali su šef Udbe ili njegov pomoćnik. Rečeno im je da se prema meni odnose pristojno, ali i da saopštavaju šta kažem ili činim. Prizemlje je, kao i dotad, izolovano od ostale zgrade. Naime, uoči sprovođenja mene u kaznionu ispražnjeno je i izolovano prizemlje od četrdesetak soba, u inače prenatrpanoj kaznioni. Jedino su, sem mene, tu bili, u ćelijama, spominjani Tibor Vaško i sumanutu ubica Šišmanović. Ja sam sve vreme ostao u tom prizemlju, vlažnom, da ne bih, eventualno, davao znakove preko zida.

Ali iz tog, izolovanog, prizemlja kažnjenici su išli u radionice i raznosili priče o meni po radionicama, pa i svojim porodicama na posetama. Uprava kaznionice, odnosno Udbe, osetljivo je reagovala na vlastitu grešku: posle oko dva meseca, u prizemlje su dovedeni, umesto osuđenika iz radionica, starci nesposobni za rad. Bilo ih je, kako-kad, oko dvadeset. Svi su bili ubice, sem onih dodeljenih u moju sobu. Kažnjenici iz moje sobe bili su osudjeni zbog pronevere i radili su u kancelariji prizemlja. Svi ti osudjenici su bili izolovani od ostalih osuđenika i prostorija, ali su skupa — i ja s njima — išli na "Djilasovu šetnju", na kupanje i u bioskop.

U zatvoru, kao nigde drugde, ljudi ubrzo upoznaju — odnosno uobrazu da su upoznali — jedan drugog. Sve priče kao da su već ispričane, sva reagovanja banalno znana, sve čudi gnevne i čudljive, karakteri ukalupljeni i nepopravljivi. Izbegavao sam bliskosti, održavao korektne odnose s osuđenikima. Bili tu to ubice, starci, polupismeni i nepismeni seljaci. Ali ljudska bića s biografijama, sudbinama i zavičajima, svojstvima i iskustvima. Nije teška robija, nego robijaš — kaže zatvorska poslovice, ali i s robijašima je lakše nego bez ljudi. Premda su to mahom bili polupismeni ili nepismeni seljaci, među njima je bilo čestitih, umnih i markantnih ličnosti. Žaliću doveka ako ne stignem da bar o nekima ostavim zabeležku.

A onda, s jeseni 1959. godine, nastale su kod mene nervne tegobe. I to baš kad je režim nada mnom olabavljen, a i ja se opustio. Neki osuđenik je pričao kako su mu injekcijama ublaženi reumatski bolovi. I ja sam osećao slične bolove — prve simptome još dok sam bio na slobodi, a u zatvoru se tegobe i bolesti povećavaju, već zbog toga što je zatvorenik zagnjuren u sebe. Pošao sam kod lekara i on mi je propisao seriju injekcija. Ali davanje injekcija je prepustio bolničaru-osuđeniku, koji se povlačio u drugu prostoriju radi punjenja šprica.

Posumnjao sam da on puni špric i drogom koja može da oslabi moju volju, moju duševnu otpornost, ali sam, istovremeno, govorio sebi: Pa da probamo i to — varaju se oni, ja ću i tome odoleti... Reumatični bolovi su doista popustili mada nisu sasvim ni danas prestali. Ali posle dve-tri nedelje počele su da mi se u delovima mozga, najčešće na levoj strani, javljaju praznine, a po licu i slepoočnicama da mi trepere nervi. I da se javljaju sumnje — da su mi zbilja ubrizgali droge za slabljenje volje! Ja se ni danas ne bih zarekao da to nisu činili.

Počelo je stravično, neslućeno i svakičasnno unutarnje mučenje — strah da mi volja doista ne popusti. Poremutilo mi se spavanje, spopadali su me snovi sa stravičnim, nezaboravljivim prizorima. Prestao sam i da pišem, misli raskidanih strahovima. Pošao sam kod lekara. Dao mi je meprobamat, ali od njega nije bilo vajde. Ušao sam u zimu 1959–1960. godine. Pošao sam ponovno kod lekara — doveli su neurologa M. iz Beograda. Taj M. mi je sugerisao da treba da rešim svoj "unutarnji konflikt" — konflikt između "sebe i drugoga". Naložio mi je da napišem sve šta osećam. Ja sam opisao, oprezno i tačno, samo ono što osećam kao bolest, a u "unutarnje konflikte" se nisam upuštao, jer sam posumnjao u takvu dijagnozu kao policijsku. Kasnije, u Beogradu, doznao sam da je taj lekar ranije hapšen kao "reakcioner" i da je potom bio blizak funkcionerima tajne policije. Sutradan, taj lekar mi je rekao da ja nisam opisao "ono što treba" i da treba otvoreno da izložim svoj nerazrešeni konflikt "odnos prema drugovima". Ja sam mu odgovorio da sam napisao šta osećam i da nemam šta drugo da mu kažem. On je bio u nedoumici, čak zbunjen. Na tome se "pregled" i završio.

Moja otpornost prema vlastima nije slabila, nego pre očvrsla. Ali su učestali, produbljivali se i strahovi. Sad je to bio strah od ludila — strah da u ludilu ne učinim nešto nedostojno, da se pokajem i priklonim. Strah strašniji, nadmašniji od smrti: samoubilačkih poriva nije bilo, ali sam se u sebi nadao, sebe uveravao, da će me smrt, samoubistvo, spasiti da u ludilu ne učinim ono što ne treba.

Tako su se otezali dani, kidale se noći. Krajem zime 1960. godine dobio sam napade slepog creva. Odveli su me u bolnicu Centralnog zatvora. Čekao sam poduže na pregled. Štefica je alarmirala stranu javnost. Profesor Bukurov je zaključio da je potrebna operacija i uslovio svoju intervenciju — učešćem svojih pomoćnika, u svojoj bolnici, Drugoj hirurškoj klinici. Operaciju je obavio sa savesnošću i prigušenom naklonošću, a negu je preuzela sestra kaludjerica Heribalda. Štefica je svakodnevno dolazila u bolnicu i davala "biltene" stranju štampi. Ja to nisam znao, jer sam bio potpuno izolovan: pred vratima su stražarili milicioneri iz kaznionice, a sa mnom u sobi je spavao kao "pacijent" Raka, pomoćnik šefa kaznionske Udbe — šumadijski partizan, presićen i iskidan mračnim, ratnim i poratnim kovarnostima. Skoro da nismo ni razgovarali. Pa ipak se dešavalo da smo, osamljeni, našli i poneku ljudsku reč.

Prvih dana posle operacije, nervne tegobe su mi bezmalo prestale. I to me navelo da upitam doktora K., inače partijca koji se upadljivo nije za mene interesovao, nisu li možda moje tegobe izazvane infekci-

jom slepog creva. On je tvrdio da postoji takva mogućnost. Tegobe su se javile s prezdravljanjem rane. Ali i od tog mog besmislenog domišljanja bilo je vajde: tegobe su slabile s koncentrisanjem na nešto drugo, a s telesnim bolovima sasvim prestajale.

Po povratku u kaznionu postepeno sam se vratio pisanju. Iako mi se često, prečesto događalo da posumnjam u logičnost svoga teksta: proveravao sam rečenice, sam samcijat, iznova i iznova se uveravajući u njihovu jasnoću i povezanost.

U jesen 1960. godine komandira zgrade 2, u kojoj sam ja tamnovao, smenio je zamenik komandira straže Šučak — sremski partizan, plahovit, komotan i otvoren. On je dužnost samo formalno obavljao, a ubrzo je ispoljio interesovanje za mene. Zvao me sve češće na razgovore. Ja sam prozreo da je on tu došao radi mene — radi nekih kontakata sa mnom. Držao sam se nezainteresovano, rezervisano. Najzad, posle tromesečnog nadigravanja, Šučak je počeo da me nagovara da pišem "drugovima gore" da me puste iz zatvora: Ne moraš baš da se posipaš pepelom, ali da uvidiš grešku, da obećaš... — Ja sam to odbio: Neću pisati nikakve molbe. — Šučak je bio uporan — kao onaj ko je pod naredbom. Polako je spuštao cenu: Napiši, šta bilo, samo da krene stvar s mrtve tačke...

Meni je bilo jasno da vrh, Tito i Ranković, žele da me puste zbog pritiska strane javnosti, ali ne po cenu svog prestiža. Razmišljao sam: da li ostajati u zatvoru kad mi se pruža prilika, makar i nepodobna, da izidjem iz zatvora. Nimalo nisam bio pokoleban. Shvatio sam da je to igra, pregonjenje i nadmudrivanje. I baš zbog toga što sam u sebi bio čvrst, što sam bio rešen da po izlasku iz zatvora nastavim sa svojom, jedino mogućom, literarnom aktivnošću, rešio sam da se upustim u igru. Ali budući da sam uočio iz štampe razlike između Rankovića i Kardelja, napisao sam pismo Kardelju. U pismu nisam ni molio ni priznavao greške, a povezao sam ga s razgovorima sa službenicima kaznionice, razgovorima iz kojih stičem utisak o želji da budem oslobođen. Kardelja sam izabrao i zbog toga što je on bio širi, mada ne demokratskih, pogleda. Sem toga sam smatrao — a smatram i danas — da je "moj slučaj" izazvao u vrhu moralnu krizu, diferenciranje i sumnjičenje. Kardelj je morao biti sumnjiv i Titu kao "revizionista", a ovaj njemu kao "birokrat". Posle nekoliko dana Šučak mi je saopštio da nije trebalo pisati Kardelju, jer nije on za to nadležan. Napisao sam pismo Rankoviću, manje-više slično onom Kardelju. Ali odgovora pozadugo nije bilo. Bila je to igra s mojim nestrpljenjem, a Šučak je izbegavao da se susretne sa mnom, iako ga ja nisam ni uznemiravao.

Najzad, u decembru, došao je Vojkan Lukić, koji je već bio sekretar unutrašnjih poslova Srbije, ili je zamenjivao sekretara. Lukić je "kupovao". Navodio me na razgovor, a sam bio krajnje suzdržljiv. Po tome, kao i po koncentrisanosti i preciznosti, delovao je upečatljivo. Ali je otišao, a da se ništa nismo dogovorili.

Početak januara došao je Slobodan Penezić, već predsednik vlade Srbije. Penezića sam dobro poznavao u to vreme, jednog od najsposobnijih funkcionera političke policije i partije u Srbiji. Sentimentalan i ciničan, žestok i inteligentan. Prema meni je imao utoliko

manje obzira što je bio naklonjen mojim kritičkim pogledima, pa se prekonoc povukao — osmišljenom nepomirljivošću prema meni obračunavao se i sa svojim negdašnjim "slabostima". Tako, kad sam mu u razgovoru prebacio da je potpisao i davanje i ukidanje moje penzije, on je odvratio: Nega šta? Ti bi hteo i penziju i slobodan neprijateljski rad! — U razgovoru sam pomenuo i Pašića i složili smo se jedino u tome da je bio veliki državnik. Penezić mi je podneo već otkucanu molbu da je potpišem: svakako je Ranković dokonao da "vozanju" sa mnom nema kraja. Molba je bila sastavljena vešto — bezmalo sva iz delova mojih pisama Kardelju i Rankoviću. Jedino mesto koje mi se nije svidelo bilo je obećanje da neću ubuduće štampati *Novu klasu*. Ali sam sâm odmerio da se oko toga ne na-težem, jer se *Nova klasa* već štampala u četrdeset i više jezika. Povrh toga mi je sinulo da je bolje ako u molbi ništa ne menjam — nek oni budu njeni pisci u svakom slovu. Potpisao sam molbu.

Ali kad su mi kasnije u ćeliji dali kopiju molbe, na početku je bila rečenica koje se nisam sećao, a na koju ne bih pristao, svojom ondašnjom, a pogotovu ne svojom sadašnjom pameću. Ona glasi: "Imajući u vidu da su sama praksa i naš celokupni posleratni razvitak, kako u unutrašnjoj tako i u spoljnoj politici opovrgli sve ono čime sam izazvao otvaranje krivičnog postupka i izricanje sudske presude nada mnom, očekujem da će Savezno izvršno veće pozitivno rešiti moj izlazak iz zatvora". Odmah mi je bilo jasno da ta rečenica treba da posluži vodjstvu i šefovima tajne policije kao ucena, odnosno — ukoliko se ne budem držao počudno — kao dokaz moje kolebljivosti i prevrtljivosti. Ali bilo je dockan da išta popravim — molba je već bila otišla. A uz to sam rezonovao: pa šta, ako ja stvarno nisam kapitulirao, ako ću nastaviti sa svojim stavom i svojom delatnošću — to će obezvređiti tu konfuznu, malodušnu rečenicu — makar koliko je koristila režimska piskarala.

Nekoliko dana posle Penezićevog dolaska, 20. januara 1961. godine, oslobođen sam uslovno — učenjivački, ponižavajuće. I upravnik mi je održao kratku, usiljenu, službenu pouku. A sačekali su me, dakako, Štefica i Aleksa, s iznajmljenim kolima, u veoma hladnom, sumornom danu.

Porodične materijalne prilike su bile sredjene već od 1959. godine, otkad su, preko austrijskog socijaliste dr Kristijana Broda počeli da pristižu honorari od *Besudne zemlje* koju je objavio "Harcourt Brace".

U proleće je u Beograd svratio, s puta u Evropu i predsednik američke izdavačke kuće "Harcourt Brace", Vilijem Jovanović, po ocu Crnogorac. Odmah smo se zblížili — otada je Jovanović, odnosno "Harcourt Brace Jovanović" preuzeo izdavanje mojih dela u inostranstvu. Tada smo se dogovorili i o izdavanju *Razgovora sa Staljinom* (originalni naslov: "Susret sa Staljinom"), delca još nenapisanog, ali koje sam već poodavno osmišljavao. Saradnja s Jovanovićem se sve do danas odvijala bez ikakvih nesporeda, a prijateljstvo između mene i njega se učvrstilo i time što je on svedočio pred Senatom

povodom mog hapšenja 1962. godine i bio mi domaćin u Sjedinjenim Američkim Državama 1968. godine.

Ali tegobe nisu prestale, iako su se proredile — u radu i druženju, iako sam ih lakše podnosio sa Šteficom i Aleksom. Preko jednog tadašnjeg prijatelja sam konsultovao profesora R. On mi je dao lekove — najpre loše, a potom dobre. Primao me s vremena na vreme, ohrabrujući me i dajući mi lekove. Ali uoči mog hapšenja, u proleće 1962. godine, razvlačio je susrete sa mnom, da najzad jednostavno ne dodje na zakazani sastanak, niti ostavi poruku. Profesor R. nije bio komunista, čak se i kritički odnosio prema komunizmu, ali se čuvao da se ne zameri, prilagodio je lekarsku etiku zahtevima vlasti. Tada u februaru 1962. godine shvatio sam da se ne smem osloniti na lekove niti na lekare. U meni se zgušnjavao jad i kristalizirala odluka, dok sam se od ordinacije profesora R. kretao kući: baciti lekove, i one koji su se još zatekli, ne konsultovati lekare. Tako sam i postupio. Tegobe su se još javljale, ali ja sam već znao da sam jači od njih i da me već ništa ne može navesti na postupak suprotan svesti i savesti.

Zapadni novinari, pa i poneki profesor i naučnik sa Zapada, povremeno su me posećivali. Čak i na Hvaru, gde smo Štefica, Aleksa i ja proveli letnji odmor. U hvarskim lučicama su dežurali borbeni čamci, kojih nije bilo dok mi tamo nismo stigli, a policija je budno motrila svaki naš korak.

Po povratku u Beograd, u septembru ili oktobru 1961. godine, pozvao me Vojkan Lukić u Sekretarijat unutrašnjih poslova Srbije. Pošto mi je prebacio da se ne pridržavam uslovnog otpusta, prešao je na moje susretanje sa strancima, lako da oformimo u krivično delo. Te Vaše razgovore sa strancima, lako da oformimo u krivično delo. Skrećem Vam pažnju da s tim prestanete, inače ćemo Vas vratiti u zatvor. — Ja sam odgovorio: Ja neću da stavljam sebi katanac na usta po Vašoj želji — stavite mi ga Vi. A nigde u zakonu ne piše da su susreti sa strancima zabranjeni, a i da piše — ja se ne bih mnogo predomišljao da takav zakon prekršim. — Lukić je dodao: Ti strani novinari su agenti obaveštajnih službi. Ne dolaze oni kod Vas što su Vam prijatelji, nego da Vas koriste u svoje svrhe. — Ja: I ja pretpostavljam da su neki od njih i obaveštajci. Ali to im ne piše na čelu, niti se to mene tiče: ja nisam bio niti ću biti ničiji obaveštajac, nego samo izlažem svoje socijalne i filozofske poglede. — Lukić je napomenuo: Mi ćemo, uz druge mere, objaviti i Vašu molbu za pomilovanje — Vi se u njoj odričete i kajete. — Ja: Ja se nisam ni odricao ni kajao. Molbu ste pisali vi, pa možete i da je objavite. — Tako je svak ostao pri svome: Lukić, premda korektan, na pretnji, ja, premda nedavno iz zatvora — na nepopustljivosti.

U tim danima sam već intenzivno pisao *Razgovore sa Staljinom*. Nastavio sam s radom, premda su me spopadale, već ublažene, tegobne sumnjičavosti. Čak sam Šteficu molio, pola u šali, da pogleda tekst — da li je logičan i sredjen. To je, možda — prema mnogim kritičarima — moje najharmoničnije i najčišće delo.

Jovanović je *Razgovore sa Staljinom*, upućene poštom, primio krajem jeseni i odmah ih preveo. Već početkom februara je svratio u Beograd — do prodiskutujemo nepreciznosti kojih je bilo vrlo malo.

Već krajem februara, u *Njujorku tajmsu* izišao je stubac Sulzbergera koji je najavljuvao delo. To su prenele i druge novine — time su jugoslovenski vrhovi bili obavješteni.

Opet me pozvao Lukić. Bio je ljubazno poslovan; obavješteni su o mojoj knjizi, pa me moli da mu dam tekst. Predomišljao sam se i domišljao. Oni će tekst i tako i tako uskoro dobiti — ako nikako, na stranim jezicima. Ali oni, šefovi Udbe, u nezgodnoj su situaciji pred Titom: kako to da su "prespavali" i da nisu došli do teksta "na vreme"? Odgovorio sam: Pustite me da razmislim do sutra. — A Lukić, nasmješten: Ma šta da odgadjamo? Dajte nam ga sada. — Pomislio sam: Pa ja nisam u sukobu s Udbom; ona vrši posao koji joj nalažu Tito i Ranković. Ja sam u sukobu s Titom, s Centralnim komitetom. Zbog čega da i udbovce stavljam u nezgodnu situaciju pred Vrhovnim šefom? — Dobro, daću Vam — složio sam se najzad. Lukić je uzeo sa stola već otkucan i štambiran tekst — potvrdu da su rukopisi primili od mene. Potpisao sam — jedan primerak za njih, jedan za mene. A Lukić je naredio sekretaru, lepuškastom i prijatnom mladom službeniku, da sa mnom podje kolima za rukopis. Štefica nije bila oduševljena mojim postupkom, mada, kao i ja, nije pridavala veći značaj. Ja i sad držim da sam ispravno postupio.

Tih dana je Skupštini podnet nov paragraf Krivičnog zakonika, po kome mogu biti sudjena i lica koja odaju državnu tajnu iz svog ranijeg rada, ako više i nisu funkcioneri. Kao da sam to znao, u *Razgovorima sa Staljinom* nisam pomenuo ništa što već drugi — pre svih Tito — nisu ispričali. Bilo mi je jasno da taj paragraf treba da bude primenjen na mene. A bilo je to jasno još ponekom: jedan švajcarski novinar je to nazvao "Lex Djilas". Nekoliko dana posle razgovora s Lukićem, pozvao me Slobodan Penezić. Jedva me rukom, umesto reči, ponudio da sednem. Odmah je kidisao na mene: Opet si počeo, malo ti je bilo što si odležao. Ovog puta se nećeš izvući! Povezao si se s beogradskom reakcijom i stranim špijunima! — A ja sam mu uzvraćao, sigurno ne manje žestoko: Nemam ja veze ni s kim — vi ste me izolovali. O kakvoj reakciji pričaš? A nikome ne piše na čelu da je špijun. — Čuti, sad ja govorim — siktao je on — A ja, dim u dim: A što ti ne čutiš kad ja govorim? — To ga je pribralo, ali ne i smirilo. Nastavio je ironično: Ko su ti prijatelji? Veljko Kovačević i Voja Grol. — Odgovorio sam: Veljko Kovačević — kad je bio u Narodnom frontu, nije ti bio reacionar. A Voja Grol — šta ako je sin svoga oca? I ti si kafedžijin sin, pa ti niko ne uzima za zlo. — Penezić je počutao, pa prezrivo: Ti si uobražen. — A ja ironično: A što da ne budem? Darovit, čuven — najpre kao komunista, a sad kao kritičar komunizma. — Penezić je zamukao. A zatim je ponovo prikupio jed: Nisam te zvao da se sa tobom natežem. Nego da ti povučesh tu knjigu, inače... — A ja: Neću da povlačim — već je složena, najavljena. — On: Inače ti ovog puta ne gine desetak, dvanaestak godinica robije. Nije ti dosta što si revi-

zionista, no sad izdaješ i državne tajne. — Ja: Tamo nema nikakvih tajni koje nisu poznate. — On, smirenije: Ipak je ono o Albaniji nezgodno, veoma nezgodno... — Pa opet, prikupljajući jed: Rekao sam ti šta sam imao da ti kažem. Razmisli, imaš i dete, sina! Ne zavaravaj se da ćeš se ovoga puta lako izvući. — Ništa se ne zavaravam, a nema šta ni da se razmišljam — sad mogu u zatvor... — Na kraju me Penezić isterao bez pozdrava: Sad možeš ići. Čuo si što treba da znaš...

Ovaj razgovor s Penezićem nije — niti može biti posle toliko godina — u slovo tačan. Ali suštinu, pa i mnoge pojedinosti i reči sam upamtio, zbog izuzetnosti i dramatičnosti. Penezić i ja kao da smo bili iz zakrvljene porodice — moj brat ga je primio u partiju, on je ranije, prema pričanju drugarice T., bio naklonjen ne samo mojim gledanjima, nego i meni lično.

Pred zgradom srpske vlade, u kojoj me primio Penezić, šetkala je Štefica. Ona je primetila da sam izišao bled i besan. Rekao sam joj da će me uhapsiti. Uveče, u šetnji, žalio sam joj se da mi se ne ide u zatvor i da još imam tegoba. A ona me tešila: Ja i Aleksa ćemo ti dolaziti, paziti te — izdržaćesh ti i to... Osećao sam se dovoljno jakim, jačim za ponovno robijanje... Ali, da li je neko izrazio i opisao žrtvovanje, trpljenje i ponižavanje robijaških žena?

Dva tri dana posle razgovora kod Penezića, 7. aprila 1962. godine, u moj stan su došli agenti i sudija. Pretresa nije bilo. Sudija je zatražio *Razgovore sa Staljinom*, koje sam ja držao spremne na stolu, iako je jedan primerak već bio kod Lukića. Zatim je sudija zatražio ostale rukopise. Ali tih rukopisa je bilo mnogo i popis se otegao. Predložili su da uzmu sve, pa će popisati i vratiti što nije za istragu. Složio sam se i natrpao kožni kofer rukopisima. Sudija se ponašao komotno, čak je nagoveštavao da je sve to samo formalnost i da ne treba da nosim nikakve stvari za zatvor, jer ću se istog dana vratiti kući. Ipak sam poneo najnužnije stvari — čebe, topli veš, knjige, higijenski i pisaci pribor. Bio je prevejan, prevejaniji nego ikakav policajac, taj sudija u okrilju tajne policije. Odveli su me pravo u Centralni zatvor, oduzeli mi pisaci pribor, a rukopise zadržali pet godina — do 1967. godine, dok ih nisam izmolio po povratku iz zatvora. Tada su mi ih vratili, sredjene u fasciklama — jedino je kofer nestao.

Dan-dva kasnije taj isti sudija me uveče pozvao. Držao sam: radi istrage, a on je počeo razgovor. Ispoljavao je razumevanje, pa i sažaljenje, čudio se mojoj nerazumnosti, mom neshvatanju realnosti: Ličnost Vaše inteligencije, pa da tako postupa... — Dokazivao mi je da u knjizi ima krupnih krivičnih dela a ja sam da nema. — Ne shvatate Vi to dovoljno — mi pravnici na to gledamo drukčije. — Hteo sam da ga razuverim, pa mi se omaklo: To su čitali pravnici — nijedan nije našao ništa što bi moglo da se podvede pod krivične paragrafe. — I doista, ja sam *Razgovore sa Staljinom*, dakako pošto ih je njujorški izdavač dobio, dao na čitanje advokatima Kovačeviću, Grolu i Baroviću — više kao prijateljima nego kao advokatima, i nijedan nije imao pravne primedbe. Sudija se odmah uhvatio za tu

moju izjavu: Ko zna ko su i kakvi su ti vaši pravnici! Ima pravnika i pravnika. Baš me zanima ko Vam je mogao dati takve loše savete. — I ja sam se trgao: Nisu važna imena. To su odlični pravnici. — Ali koji? Mora da ih ja znam — pripitivao je sudija. Ali ja sam odbio da navedem imena, dodavši: Na kraju krajeva, nisu ni važna mišljenja pravnika. Ovo je politička stvar. Vi se i sami možete uveriti da u knjizi nema ničega što već nisu objavili Tito, Vukmanović i drugi vodji.

Sudija je sutradan, već strog, otpočeo istragu. Posle nekoliko dana, sudiju je kao islednik zamenio funkcioner Udbe. Ja sam to shvatio kao pritisak, kao zastrašivanje, mada se udbaš — nasuprot sudiji — ponašao korektno, nepodmuklo.

U toku isledjenja su mi pročitali izjavu sudije: da sam mu rekao da su pravnici čitali moj rukopis. Nisam negirao, ali sam dodao: Nikakvi pravnici nisu čitali rukopis: sudija je hteo da impresionira mene, a ja njega. — Islednik me onda izričito upitao da li sam rukopis davao Kovačeviću, Grolu i Baroviću. Odgovorio sam da nisam. Onda mi je on dao da pročitam njihove iskaze, u kojima su me oni branili, ali i potvrdjivali da sam im dao rukopis. Ipak sam ja, posle toga, ostao pri svojoj izjavi — da im nisam rukopis davao. S ojadjenošću sam pomišljao da ako mi i ti jedini prijatelji budu uhapšeni, bar ih ja neću teretiti, pa nek sami rade šta znaju.

Posle četiri meseca — sudjenje. Sudjenje tajno, kao i dotad. I ja odbijam da odgovaram na pitanja. Branio me advokat V. po službenoj dužnosti — moji eventualni branioci su smicalicama pretvoreni u svedoke optužbe! Službeni advokat, raniji upravnik neke kaznionice, umesto ikakvog razgovora sa šteficom spustio je telefonsku slušalicu, odbio je da joj da optužnicu — valjda zato da je ona ne bi dala stranoj štampi. A na sudjenju je progovorio nekoliko rečenica — više u prilog optužbe nego mene. Sudija Stefanović je bio impresivan u efikasnosti i nezbunjivosti. Tužilac je, mlatarajući rukama, prevrnuo flašu s vodom koje se razbila ispred sudijskog stola. Kad su — kao svedoci optužbe — nastupili Grol, Kovačević i Barović, svaki je ispoljio svoj karakter, ne samo načinom "svedočenja", nego i odnosom prema staklu rasutom ispred sudijskog stola. Dostojanstveni Grol nije ni primetio staklo, oprezni Kovačević ga je razmakao da dobije čisto stajalište, a violentni Barović ga je besno rasturio...

Osudjen sam na 5 godina. U zbiru sa preostalim kaznama bilo je to 13 godina. Sudjen sam nevin: uoči Gromikove posete, a i da bi me učtkali.

Osećao sam se jačim i spokojnijim — baš zbog toga što sam bio nevin i po najstrožijim kriterijumima jugoslovenskog zakona. Imao sam nameru da se na tu presudu ne žalim višem sudu, kao što se nisam žalio ni na presudu povodom *Nove klase*. Ali do štefice su dopirali neki nagoveštaji — možda podmetnuti, da bi presuda mogla biti ukinuta, a ja negde interniran. Zbog toga sam na njeno insistiranje pristao da žalbu napiše advokat Slobodan Subotić koji me je posetio u zatvoru. Angažovao ga je Veljko Kovačević. Subotić je, inače, pre rata bio u Radikalnoj stranci i Jugoslovenskoj radikalnoj

zajednici i bio blizak predsedniku vlade Stojadinoviću. Jedino se među pristašama bivših partija mogao naći advokat koji bi se dobrovoljno prihvatio da me brani. Subotić je sastavio žalbu višem sudu koju sam upamtio kao majstorstvo sažetosti i razorne logike. Dakako, žalba je bila bez dejstva: sudovi i sudjenja su samo forma za presude koje se donose u partijskim forumima.

Bio je vreo julski dan i u kabinu su prodirali gasovi iz auspuha, kad su me odveli, opet, u mitrovičku kaznionu. Ali sada sam ja robijao sve smirenije, postojan i spokojan. Mogao sam tako nastaviti do kraja života. Posećivali su me redovno, neizostavno, Štefica i Aleksa. Štefičine najbolje godine, Aleksino izrastanje u mladića, i prve škole — prošli su s tamnicom, s mojim robijanjem.

Više od dve godine nisu mi dali hartiju i mastilo. Mastilo sam nekako dobio, ali sam morao pisati na klozet-papiru. Na klozet-papiru sam napisao roman *Izgubljene bitke*, oko pola romana *Svetovi i mostovi*, započeo prevod *Izgubljenog raja*. A onda je najavljeno da će se u Jugoslaviji održati neki demokratski kongres — držim PEN kluba. Bilo mi je dozlogrdilo pisanje na klozet-papiru, koje je nekako viši ipak tolerirao. Prijavio sam se kod kaznionskog lekara i rekao mu: Stupam u štrajk gladju, ako mi ne daju pisači pribor. — Lekar se branio: Uredite Vi to s upravnikom — ja s tim nemam nikakve veze. — A ja: Kako da nemate? A kad ja budem umirao, imaćete veze. — Posle dva-tri sata došao je kod mene šef kaznionske Udbe, korektan i preosetljive pedantnosti. — Šta imate Vi o tome da razgovarate s lekarom? — prebacio mi je. — Tu smo mi, uprava, ako šta treba. Ja nisam ni znao da Vam je pribor za pisanjem zabranjen. To se desilo dok ja nisam preuzeo dužnost u kaznionu... Posle dva dana mi je dozvoljen pribor za pisanje.

Krajem novembra ili početkom decembra 1966. godine, instalirali su mi u ćeliji električnu grejalicu: posle devet zima u hladnoj ćeliji. Kakva-takva promena posle pada Rankovića u leto 1966. godine.

A tridesetog decembra, posle večere, naredili su, neočekivano, meni i mom ćelijskom sustanaru B. da uzmemo posteljinu i preselimo se u sobu iznad nas. Razmišljali smo — šta bi to moglo biti. Sustanaru, bivšem udbovcu osudjenom zbog primanja mita, palo je na um da se možda radi o državnom udaru, pa ispražnjuju ćelije za nove zatvorenike. Možda su takve pomisli kod njega bile posledica negdašnje "profesionalne deformacije". Ali ja sam ga razuverio, utoliko lakše što su ostale stvari — hrana, moji rukopisi i drugo — ostali u našoj ćeliji. Radili se o nama. Ali šta? Možda ih zanima šta pišem? Osluškiivali smo — nikakvog šuma iz naše ćelije, u veoma akustičnoj zgradi. Proletelo mi je kroz glavu, da bi me mogli osloboditi, ali sam to odbacio. Ne radi se to tako, zbog čega bi nas prekonoc premeštali.

Ujutru su nas vratili u ćeliju. Pažljivo smo pregledali sobu. Sve je stajalo na svom mestu, a B. je zaključio: To ne znači ništa, trag ne sme da ostane kad se prodire u tuđ stan. — Posle šetnje pozvao me komandir zgrade Petrović, službenik odmeren i savestan; Imam da Vam saopštim dobru vest — rekao je kratko. Amnestirani ste, spremite se da idete kući...

Oslobodili su me bez uslova, ali mi nisu vratili ni ordene, ni građanska prava. Počeo sam se spremati, iznenadjen i usplahiren — nisam znao čega pre da se dohvatim. B. mi je revnosno pomagao, dok se nisam pribrao. Imao sam rezervne hrane, a nedavno je i Štefica bila donela obilat paket. Po zatvoreničkoj tradiciji, hrana se ostavlja sapatnicima. Nije prošlo ni pet minuta, a zatvorenici su sve podelili. I zatvorenik C., solunski ratnik iz Šumadije, dobio je kožuh, na koji je već pre bio bacio oko. I B-u i meni je bilo jasno: prošle noći su nas premestili da bi pregledali moje rukopise.

Ništa od rukopisa nisu zadržali. Ali sam morao pričekati Šteficu, dok stigne iz Beograda, s odelom. Upravnik mi ovoga puta nije držao uobičajenu pridiku. Predajući mi otpusni list, nevoljno je primetio: Nadam se da se nećemo ovde uskoro videti. — Prez kaznionom Štefica i Aleksa, i nekoliko stranih novinara. Neobuzdani zagrljaji i uzbudjene reči.

Sve je bilo bolje i gore nego što je moglo biti. Našao sam se, makar i kasno, na putu koji sam sâm odabrao i s kojega više nisam mogao skrenuti.

K R A J

NAŠA REČ izlazi mesečno, a u toku leta dvomesečno. Ukupno, deset izdanja godišnje. Počela je izlaziti januara 1948. u Parizu, a od novembra 1958. izlazi u Londonu.

Prosečni mesečni tiraž *NAŠE REČI* u 1982/3. godini iznosio je 3083 primeraka. Dve trećine čitalaca — od 1800 primeraka, koliko se prosečno prodavala u 1982/3. godini — jesu redovni pretplatnici, dok jedna trećina čitalaca kupuje časopis po kioscima u zapadnim zemljama.

Već više godina, tri četvrtine čitalaca dolaze iz redova ekonomskih emigranata iz Jugoslavije, iz redova tzv. gostujućih radnika.

NAŠA REČ je čitana u 44 zemlje, počev od Jugoslavije preko Nemačke i Francuske do Kanade i Australije.

NAŠA REČ izdaje, pored drugih manjih i povremenih publikacija, i knjige. Tako je izdala *Nesavršeno društvo* od Milovana Djilasa (1969) i *Vunena vremena* od Gojka Djoga (1982).

NAŠA REČ se od svoga prvog broja januara 1948. zalagala za politički i ekonomski pluralizam, protiv svih vrsti ekstremizama, posebno protiv nacionalističkog ekstremizma. Ona je dala i daje punu podršku disidentima u Jugoslaviji, odnosno svakoj demokratskoj opoziciji u zemlji. Poslednjih godina, značajan broj saradnika *NAŠE REČI* dolazi iz redova demokratske opozicije u Jugoslaviji.

NAŠA REČ
53, Hawthorn Drive
Harrow, Middlesex, HA2 7NU
Velika Britanija

REGISTAR LIČNIH IMENA

AČESON Din, 205
 ADAMOVIĆ Zija, 269
 ALEKSIĆ Mija, 285
 ALEN, 208, 209
 ALMULI Jaša, 195
 ANDREJEV Bane, 202
 ANDREJEVIĆ-KUN Djordje, 60
 ANDRIĆ Ivo, 45-49, 284, 295
 ARABJAC, 171-172
 ARISTOTEL, 238
 ATLI Kliment, 26, 216, 242-243, 254
 AUGUSTINČIĆ Antun 58-59, 190, 264

 BABOVIĆ Spasenija Cana, 268
 BAKARIĆ Vladimir, 33, 35, 42, 126, 130-133, 136, 199, 202, 250, 267-269, 279
 BAKIĆ Mitar, 169
 BAKOTIĆ Vera, 184
 BALJEVIĆ Pavle, 172-173
 BARIĆ Štefanija — vidi DJILAS Štefica
 BARIO Moze del, 215
 BAROVIĆ Dušanka, 286
 BAROVIĆ Jovan, 273, 286, 290, 296, 297, 307-308
 BARTOŠ dr Milan, 222
 BARZENKO, 168
 BAŠTOVANSKI Stefan, 110
 BEBLER Aleš, 223, 242, 243
 BEČKOVIĆ Matija, 50, 299
 BEMBAS Beška, 228
 BEMBAS Pirika, 228
 BENES Edvard, 99, 100-101, 103
 BERIJA Lavrentij, 89, 125-126, 128
 BERNŠ, 33-34
 BERNŠTAJN Eduard, 270
 BEVAN Enjurin, 56, 216, 254-255, 282, 298
 BEVIN Ernest, 216
 BJEKUT Boleslav, 96-98
 BLAŽEVIĆ Jakov, 33
 BOGDANOVIĆ Bogdan, 55
 BOGDANOVIĆ Milan, 54-56, 256
 BOJOVIĆ Petar, vojvoda, 54
 BOR-KOMOROVSKI, general, 97
 BORN Erik, 281-282
 BOZOVIĆ Vulkan, 171
 BRANKOV Lazar, 141

 BRILEJ Jože, ambasador, 216
 BRKIĆ Dušan, 186
 BRKIĆ Zvonko, 268-269
 BROD dr Kristijan, 304
 BROZ BUDISAVLJEVIĆ Jovanka 19, 218, 260
 BROZ-TITO Josip, vidi TITO, Josip Broz
 BROZ Žarko, 87
 BUDAK Mile, 40
 BUHARIN Nikola, 272, 283
 BUKOVIĆ Ivan, 199
 BUKUROV dr, 302
 BULATOVIĆ Mija, 153, 166
 BULGANJIN, maršal, 126-129
 BULIĆ dr, 239, 241

 CICML Obrad, 247
 CRNOBRNJA Bogdan, 129-130, 138
 CRVENKOVSKI Krste, 276
 CVETKOVIĆ Dragiša, 48

 ČANG KAJ SEK, 135
 ČERČIL Vinston, 216-217
 ČERNEJ Darko, ambasador, 102
 ČERVENKOV Viko, 110, 151-152, 165
 ČOLAKOVIĆ Rodoljub, 52, 143, 156, 276
 ČUVAHIN, ambasador, 120

 ČOPIĆ Branko, 213, 273
 ČOSIĆ Dobrica, 178, 193, 256, 272

 DAPČEVIĆ Milena, 273, 275
 DAPČEVIĆ Peko, 28, 129, 169-170, 207, 213, 217, 251, 264, 269, 275, 388
 DAPČEVIĆ Vlado, 170-172
 DAVIČO Oskar, 45, 56, 225-227, 256, 286
 DAVIDOVIĆ Ljuba, 24
 DEDIJER Branko, 292
 DEDIJER Stevo, 282
 DEDIJER Vladimir, 14, 40, 155, 156, 158, 160, 177, 208, 214-215, 221-223, 237, 254, 265, 272-273, 282, 288, 289, 294
 DEJVIS Ernest, 216, 285
 DEŽ Georgiu, 110

- DIKLO Žak, 110-111
 DIMITROV Georgi, 89, 107-110, 126, 130, 131-136, 150-152, 208
 DIMITROVA Roza, 51
 DIMITRIJEVIĆ-APIS Dragutin, 295
 DIVAC Nedeljko, 297
 DIZDAREVIĆ Nijaz, 92
 DORONJSKI Stevan, 285
 DOSTOJEVSKI Fjodor, 44, 127
 DRENOVAC Bora, 224, 243, 256, 272, 282, 283, 290
 DUGONJIĆ Rato, 15
 DUKANAC Savko, 24
 DZODZE Koči, 88, 93, 120, 125, 200
- DJAKOVIĆ Smilja, 40
 DJERŽINSKI Feliks, 165
 DJILAS Aleksa, 241, 272, 283, 293, 298, 299-300, 304-305, 309-310
 DJILAS Nikola, 293
 DJILAS Štefica, 197, 200, 200, 235-238, 241, 247, 254-255, 260, 265, 268, 270-271, 275, 278, 280-281, 286-287, 296-300, 304-305, 309-310
 DJONOVIĆ Nikola, 31, 298
 DJORDJEVIĆ Jovan, profesor, 27
 DJURDJEV, emigrant, 103
 DJURIĆ D., profesor, 295
 DJURIĆ Ljubodrag, 228-229
- DZOJS Džejsms, 44
- ENGELS Fridrih, 103, 127-128, 141, 154, 155
 ERNST Moris, 31
- FARKAŠ Mihali, 110, 150
 FAŽON Etjen, 104, 110
 FILIPS Morgan, 177, 215
 FILKENŠTAJN, 158
 FRAN Slavica, 160
 FIRLINGER, 99
 FRANC FERDINAND, nadvojvoda, 295
- GAGARIN Juri, 300
 GAGARINOV, sovjetski diplomat, 138
 GANDI Indira, 245-246
 GAŠIĆ Jovan, 164
 GERE Erne, 106
 GAŽI Franjo, 25
 GLEBEK Van, 223
 GOLDŠTAJN Slavko, 39
 GOLUBOVIĆ, ambasador, 123
 GOMULKA Vladislav, 96, 110-112, 159, 200
 GORKI Maksim, 44
 GOSNJAK Ivan, 114-115, 121, 138, 185
- GOTVALD Klement, 99, 101-103, 112
 GROL Milan, 23-28, 81
 GROL dr Vojislav, 23, 298, 306-308
 GROMIKO Andrej, 99, 101-103, 112
- HEBRANG Andrija, 20-21, 79-86, 116, 117, 123, 146-147, 150, 153-157, 172-173, 176, 299
 HEGEDUŠIĆ Krsto, 225
 HEGEL Georg Wilhelm Fridrih, 128, 238, 245
 HEMINGVEJ Ernest, 206
 HERIBALDA, sestra - kaludjerica, 302
 HITLER Adolf, 97, 242
 HJUM Dejvid, 238
 HODŽA Enver, 88, 92-94, 120-125, 183
 HRUŠČOV Nikita, 163, 168
- IBLER Drago, 57-58
 IBZEN Henrik, 44
 IDN Entoni, 36
 ISAKOVIĆ Antonije, 272
- JELAČIĆ Josip, ban, 43
 JOKSIMOVIĆ Dragić, 31-32
 JOVANOVIĆ Arso, 16, 28, 129, 169-172, 187, 203
 JOVANOVIĆ Blažo, 143, 146, 166-167, 241, 276
 JOVANOVIĆ Dimitrije, 226
 JOVANOVIĆ Dragoljub, 11-12, 24, 83-37, 216
 JOVANOVIĆ Senka, 169
 JOVANOVIĆ Vilijem, 61, 304-306
 JUDIN Pavel, 114-116, 144, 162
 JUGOV, 109
 KADAR Janoš, 106
- KALABIĆ Nikola, 29
 KALINJIN Mihail, 87, 89
 KANT Emanuel, 128, 245
 KARABEGOVIĆ Osman, 262
 KARDELJ Eduard, 11-17, 21-27, 32-37, 40-42, 51, 59, 72-73, 79-82, 86-87, 110-112, 115, 121, 126, 130-40, 145-149, 156, 161-162, 167-168, 173, 176-177, 180-182, 187-188, 193, 197, 202-214, 217, 221-231, 238-239, 245, 250-253, 259-260, 263-267, 270-273, 277, 289, 303-304
 KAVRAN, ustaša, 65
 KIDRIĆ Boris, 19-20, 82, 117-118, 138, 139, 145, 148, 152, 156, 97, 200, 202, 205, 210-212, 228, 239, 241
 KIDRIĆ Zdenka, 240
 KLARK Edvard, 288
 KLARK Ketrin, 288
 KOLAROV Vasil, 89, 131-133
- KOLINS, američki general, 217
 KOLISEVSKI Lazar, 108
 KOMARECKI Mirjana, 288
 KOPERNIK Nikola, 97
 KOPINIĆ Josip, 'Vazduh', 89
 KORBEL, češoslovački ambasador, 100
 KOSANOVIĆ Savica, 25
 KOSTIĆ Dušan, 256
 KOSTOV Trajčo, 89, 121, 132-136, 200
 KOUTO Ribeiro, 223
 KOVAČEVIĆ Veljko, advokat, 36, 50, 289, 296-298, 300, 306-308
 KOVAČEVIĆ Veljko, general, 264
 KRAJACIĆ Stevo, 14-15
 KRCE, prvak HSS, 25
 KREAIČIĆ Otnar, 48, 170-171
 KRLEŽA Bela, 38
 KRLEŽA Miroslav, 38-48, 57, 179, 180, 203, 226, 256, 268
 KUKI, 215
 KUMS Ričard, 34
 KULENOVIĆ, Stender, 224
 KUPREŠANIN Milan, 121
- LAKUŠ, prvak HSS, 25
 LALIĆ Mihailo, 187, 224
 LAVRENTJEV, sovjetski ambasador, 115-116, 132, 140, 145, 162, 174
 LEBKIĆ Danilo, 181
 LENJIN Ilić Vladimir, 38, 78, 103, 128, 136, 154-155, 168, 202, 211, 270
 LESKOŠEK Luka, 274
 LI Dženi, 56, 254-255, 298
 LI Trigvi, 218
 LESAK Erih, 33
 LOHIA R., 245
 LONGO Luidji, 110-111
 LUBARDA Petar, 59-61
 LUKIĆ Vojin, 303, 305-307
- LJESKOV Semjonovič Nikolaj, 44
 LJUJIĆ Voja, 202
 LJUMOVIĆ Božo, 143, 146
- MAČEK Vladko, 25, 36
 MAKMILAN Harold, 216
 MAKNIL, britanski ministar, 205
 MAKSIMOVIĆ Desanka, 49-50, 179, 284
 MALJENKOV Georgi, 110-111, 125, 131, 229
 MALOVIĆ Josif, 31-32
 MANOLA Srećko, 212
 MANJANI, 215
 MANUIJSKIJ Dimitrij, 207
 MARINKO Miho, 276
- MARKOVIĆ, udbovac, 300
 MARKOVIĆ Brana, supruga Sime, 182
 MARKOVIĆ Moma, 176, 238
 MARKOVIĆ Sima, 182, 186
 MARKS Kari, 82, 103, 127-128, 141, 154-155, 211, 220
 MASARIK Jan, 100-102
 MASARIK Tomaš, 100, 101, 103
 MAŠELOVA Sejfula, 88
 MASLARIĆ Božidar, 276
 MDIVANI, sovjetski scenarista, 69
 MEHTA Asoka, 246
 MIČUNOVIĆ Veljko, 166-167, 208, 222-223, 297
 MIKOJAN Anastas, 129-130, 138-139
 MIKOLAJČIK Stanislav, 35, 95
 MIHAILOVIĆ Dragoljub-Draž, 13, 29-32, 168
 MIHAILOVIĆ Dragoslav, 182
 MIHAILOVIĆ-MIHIZ Borislav, 50, 55, 279, 281, 284-285, 295
 MIHAJLOVIĆ Milica, 284
 MILAKARA Mara, 49-50
 MILANOVIĆ, upravnik kaznionice, 300
 MILOŠ, ustaša, 165
 MILOŠEVIĆ Nikola, 45
 MILUNOVIĆ Milo, 60
 MILUTINOVIĆ Ivan, 144
 MINC Hilari, 110-111
 MINIĆ Miloš, 30, 276
 MITROVIĆ Ivanica, 179
 MITROVIĆ Ivo, 179
 MITROVIĆ Lepa, 178
 MITROVIĆ Niko, 178
 MITROVIĆ Ratko, 179
 MITROVIĆ Stefan, 54, 155-157, 166, 177, 178
 MITROVIĆ Veljko, 179
 MITROVIĆ Vukica, 178
 MITROVIĆ-DJILAS Mitra, 45, 60, 64, 184, 206, 224, 235-238, 256, 275, 280
 MLADENOVIĆ Tanasije, 295
 MOLOTOV Vjačeslav, 32, 81, 86, 88, 104, 105, 124-127, 131-137, 140, 144, 148-149, 152-157, 162, 168
 MONTIEL Feliks, 25
 MOŠETOV, sovjetski predstavnik, 157
 MOZER, velikoposednik, 16
 MUGOŠA Andro, 188
 MUGOŠA Dušan, 93-94
 MUSOLINI Benito, Duće, 92
- NADJ Kosta, 260
 NAGODA, 36
 NARAJAN Džajaprakaš, 246
 NEDIĆ Milan, general, 60
 NEDIĆ, major JNA, 254

NEHRU Džavaharlal, 244-246
 NEHRU Indira, viđi GANDI Indira
 NEŠKOVIĆ Blagoje, 114, 138, 158-160, 166, 175
 NIŠANI Omer, 93
 NOSEK, čehoslovački ministar, 99, 103
 NOVAKOVIĆ Kosta, 293

 NJEGOŠ Petrović Petar, 45

 OBRENOVIĆ Aleksandar, kralj, 295
 OBRENOVIĆ Mirjana, 184
 OBRENOVIĆ-DELIBAŠIĆ Vera, 184

 OLENJIN, sovjetski funkcioner, 115
 OPAČIĆ Čanica, 186
 ORIOL Vensan, 221
 OSUPKA-MORAVSKI, poljski socijalist, 95

 PANIĆ-SUREP Milorad, 295
 PAŠIĆ Nikola, 304
 PASIONARIJA La (Dolores Ibaruri), 88
 PATERNOSTER Mladen, bosanski omladinac, 237-238
 PAUKER Ana, 87, 110-111, 123
 PAVELIĆ Ante, 32-33, 40, 59, 228
 PAVLOVIĆ (TREVISAN) Desa, 281-282
 PELA, italijanski ministar, 258
 PENEZIĆ Slobodan Krcun, 286, 303-306
 PEPTOMOV, bugarski funkcioner, 110
 PEROVIĆ Dušica, 74
 PEROVIĆ Mileta, 184
 PEŠIĆ Bogdan, 195
 PETEN Filip, maršal, 104
 PETKOV Nikola, 35
 PETRIČEVIĆ Branko, 170
 PETROVIĆ, komandir zgrade, 309
 PLJADE Moša, 9, 14-15, 21, 24, 85, 138, 148, 156, 176, 209, 213, 217, 258, 260, 267, 276, 288
 PIK Vilhelm, 89
 PIRJAVEC Dušan, 180
 PIRSON Lester, 208
 PLANOJEVIĆ Mileva, 174
 PLATON, 238
 PLIŠA Branko, 285
 POLITEO Ivo, 289
 POPIVODA Krsto, 138
 POPOVIĆ Jovan, 55
 POPOVIĆ Koča, 28, 52, 114, 121-124, 129, 130, 165, 169, 185-187, 212, 217, 238, 251, 260, 264
 POPOVIĆ Mića, slikar, 285
 POPOVIĆ Miladin, 10, 93-94

 POPOVIĆ Milentije, 202, 256
 POPOVIĆ Vladimir, 124, 129, 138, 147-148
 POSKREBIŠEV, sovjetski sekretar, 131
 PRICA Ognjen, 226
 PRODANOVIĆ Jaša, 11-12, 26, 158
 PRUST Marsel, 44
 PUCAR Djuro, 143-144, 156, 254

 RADAKRISNAN Sarvepali, indijski filozof, 245
 RADOVANOVIĆ Ljuba, 186
 RADOVIĆ Djuro, 224
 RAJK Laslo, 106, 141, 173, 192, 200
 RAKOŠI Mačaš, 106, 142, 183
 RANKOVIĆ Aleksandar, 9-15, 19-22, 26-30, 36, 37, 41, 47, 51, 73, 75, 79-80, 86, 88, 93-94, 106, 109, 114, 121, 138-141, 143, 145, 148-150, 156, 161, 166, 170-177, 182, 185-188, 190, 192-193, 201-203, 209, 218-219, 225, 238, 248-249, 257, 260, 263, 265, 267, 270, 273, 279, 291, 303, 304, 306
 RANKOVIĆ Slavka, 224
 REALES Eugenio, 110, 111
 REJMOND, 288-289
 REVAJ, 110, 141
 RIBAR Ivo-Lola, 144
 RIBENTROP Joakim fon, 48
 RIBNIKAR Vladislav, 71, 258
 RISTIĆ Marko, 43, 50-52, 180, 223
 RISTIĆ Ševa, 53
 RODEN-Ogist, 224
 ROLA ŽMLJERSKI, 96
 ROM, sovjetski filmski reditelj, 69

 SADČIKOV, sovjetski ambasador, 79, 81, 115, 116, 120
 SAHAROV, sovjetski ataše, 77
 SALAJ Djuro, 145, 229
 SALIS-SEVIS, biskup, 32, 80
 SAVIĆ Pavle, 90
 SEKULIĆ Isidora, 44, 224
 SERGEJČUK Mihail, 22, 84
 SEVEROVA Sava, glumica, 180
 SIMIĆ Stanoje, 150, 181, 187
 SIMIĆ Vladimir, 276
 SIMONOV Konstantin, 127
 SIRC dr Ljubo, 36
 SLANSKI Rudolf, 110, 112
 SPIRO Naku, 93, 120-124
 STALJIN DŽUGAŠVILI Visarionovič Josif, 10, 32, 58, 62, 70, 78-82, 87-89, 95, 98, 103, 107, 110, 112, 117, 123-129, 133-135, 140, 144, 146, 147-148, 151-159, 164-168, 176, 180, 189, 192, 196-198, 211, 225, 230, 242, 249, 271, 283

 STAMBOLIĆ Petar, 225, 228, 268, 276
 STEFANOVIĆ, sudija, 308
 STEFANOVIĆ Svetislav-Čeča, 10, 179, 261
 STEPINAC Alojz, nadbiskup, 13, 22, 32-35, 43, 223
 STILINOVIĆ Marjan, 269, 290-291
 STOJADINOVIĆ Milan, 164, 309
 STOJKOVIĆ Živorad, 281, 285
 STOJINIĆ Velimir, 94
 STRINDBERG August, 44
 STUPICA Bojan, 42
 STUPICA Mira, 42, 285
 SUBOTIĆ Slobodan, 308
 SULCBERGER Sajras, 223, 283
 SUSLOV Mihail, 131

 ŠARET Moše, 247
 ŠČEPANOVIĆ Jovo, 185
 ŠČEPANOVIĆ Mileva, 185
 ŠISMANOVIĆ, osudjenik, 301
 ŠOLOHOV Mihail, 127
 ŠOPENHAUER Artur, 44
 ŠUBAŠIĆ Ivan, 23, 25-26, 28, 81, 187
 SUČAK, komandir zatvorske straže, 303
 ŠUMANOVIĆ Sava, 40
 ŠVOB Vinko, 181

 TAMSIĆ V., 143
 TERPEŠEV Dobri, 151
 TERZIĆ Velimir, general, 58
 TIMOFEJEV, sovjetski potpukovnik, 75
 TITO, Josip Broz, 10, 12-23, 25, 27, 29, 32-38, 40, 47, 57-59, 62-64, 71-75, 79-91, 93-100, 102-103, 106-107, 108-110, 115-117, 120-125, 128, 130-131, 136, 138-140, 143-147, 151-153, 153-163, 169, 170, 175, 180-182, 187-191, 198, 203, 208-209, 212-220, 224-231, 238, 240, 245, 248-254, 257-260, 263-274, 277, 279-280, 282, 287-289, 306, 308
 TODOROVIĆ Mijačko, 123-124, 129, 225
 TOLSTOJ Lav, 44
 TOLJATI Palmiro, 88, 111
 TOMASEVIĆ Stana, 275
 TOREZ Moris, 88, 104
 TROCKI Lav, 145, 272, 283
 TUČOVIĆ Dimitrije, 293

 VAJNBERGER Dragica, 41, 160, 185, 236
 VASILJEVSKI, sovjetski maršal, 129
 VASKO Tibor, 299, 301
 VELEBIT Vladimir, 27, 82, 86-87, 152-153, 260
 VESELINOV Jovan, 252, 269
 VIDMAR Josip, 180
 VIDIĆ Dobrivoje, 244
 VILDER Večeslav, 216
 VILFAN Jože, 244, 256
 VILFAN Marija, 244
 VIŠINSKI Andrej, 105, 207
 VITOROVIĆ Mile, 259
 VLAHOV Dimitri, 201
 VLAHOVIĆ Veljko, 156, 165, 667, 258, 262, 274, 276
 VOJVODIĆ Petar, 261
 VOROŠILOV Kliment, maršal, 141-143
 VOTSON S., predsednik Laburističke stranke, 215-216
 VOTSON S., 215-216
 VOZNESENSKI Nikolaj, 125-127
 VRANEŠIĆ dr Ivo, 40
 VUČO Aleksandar, 51, 53
 VUČO Lula, 53-54
 VUKMANOVIĆ Svetozar Tempo, 121, 123-124, 138-139, 145, 170, 238, 241, 250, 252, 260, 268, 276, 308

 ZAHARIJADES, 201
 ZEČEVIĆ Vlada, 27
 ZIHERL Boris, 115, 156, 166, 197
 ZLATIĆ Savo, 185
 ZOGOVIĆ Radovan, 32, 40, 45-48, 50, 52-53, 54, 56, 69-70, 87, 154-157, 165, 177, 179, 238
 ZOGOVIĆ Vera, 179
 ZORIN Valerijan, 131, 135
 ZOŠČENKO, 127

 ŽDANOV Andrej, 110-114, 124-126, 130-131
 ŽIGIĆ Rade, 186
 ŽIVANOVIĆ Milan, 295
 ŽUGIĆ Tripko, 24
 ŽUJOVIĆ Lepa, 174
 ŽUJOVIĆ Sreten, 17, 20, 79, 81-82, 96, 123, 132, 133-140, 146-150, 152-157, 172-178, 187
 ŽUJOVIĆ Zoran, 174

BIOGRAFSKI PODACI PISCA

Rodjen sam 1911. godine u selu Podbišće, kod Kolašina, Crna Gora.

Gimnaziju sam pohađao u Kolašinu i Beranima (danas Ivangrad).

Na Univerzitet (Filozofski fakultet, grupa za jugoslovensku književnost) upisao sam se 1929. godine. S dolaskom u Beograd počeo je moj intenzivniji književni rad — pesme i pripovetke po raznim časopisima. Isto tako sam se i politički aktivirao, naročito protiv diktature kralja Aleksandra, tzv. šestog januarske diktature. U jesen 1931. godine bio sam jedan od organizatora studentskih demonstracija protiv izbora s jednom listom, koje je organizovao tadašnji predsednik vlade general Petar Živković. U udruženom studentskom pokretu predstavljao sam komunističku struju, mada zvanične organizacije nije bilo na Univerzitetu, a ni u Beogradu. Organizovao sam kasnije i druge demonstracije.

Tada sam izbegao hapšenje, ali me u februaru policija uhapsila i pustila posle deset dana, u nedostatku dokaza.

1932. godine postao sam član Komunističke partije i sekretar komunističke organizacije na Univerzitetu. Tada sam uspostavio i saradnju između studentske organizacije i grupe radnika-komunista. Ova radnička grupa je otkrivena, pa je hapšenje zahvatilo i mene. U policiji su me mučili, da bih otkrio studentsku organizaciju, ali su napori policije ostali bez rezultata. Tada sam osuđen na 3 godine robjice koju sam većim delom izdržao u Sremskoj Mitrovici.

Po izlasku iz zatvora 1936. godine, najpre na mene, a zatim na Aleksandra Rankovića i mene, pao je najodgovorniji deo poslova Komunističke partije u Srbiji. Postao sam 1937. godine i član Pokrajinskog komiteta za Srbiju, a u 1938. godini, kada je na čelo partije došao Tito, i član CK Komunističke partije Jugoslavije. Na ilegalnoj konferenciji KPJ, 1940. godine, potvrđen sam i formalno kao član najužeg partijskog vodjstva — Politbiroa. U partijskom vodjstvu sam bio u stvari od 1937. do 1954. godine, kada sam se razišao s politikom partije.

U partiji sam se bavio raznim dužnostima, ali kroz čitavo vreme i agitacijom i propagandom.

Jugoslavija je okupirana aprila 1941. godine.

Posle Hitlerovog napada na SSSR, krajem juna iste godine, Centralni komitet uputio me u Crnu Goru radi pokretanja ustanaka. Tamo sam ostao sve do jeseni, kada sam pozvan u oslobođeno Užice. Tu sam preuzeo rad u listu 'Borba', sve dok nemačka ofanziva nije potisla glavninu partizana iz Srbije. Tito i ostali članovi CK su odstupili u Bosnu, dok sam ja ostao u Novoj Varoši, na granici Srbije i Crne Gore, odakle sam kasnije morao da se povlačim usred zime i pod veoma teškim uslovima. Povlačenje je uspešno izvršeno, pa

sam se pridružio Centralnom komitetu, odnosno partizanskom Vrhovnom štabu.

1942. godine bio sam urednik 'Borbe' na oslobođenoj teritoriji.

1943. godine učestvovao sam u pripremi odluka Antifašističkog veća, kojima je formalno zasnovana sadašnja Jugoslavija, a takodje sam učestvovao i na njegovom zasjedanju. Početkom 1944. godine dobio sam čin general-lajtnanta, a uskoro potom upućen na čelu vojne misije u Moskvu. U toku rata bio sam član partizanskog Vrhovnog štaba.

Ušao sam u prvu jugoslovensku vladu 1945. godine najpre kao ministar za Crnu Goru, a zatim kao ministar bez portfelja, da u njoj početkom 1953. godine zauzmem i položaj potpredsednika.

Moj posao u tim godinama odvijao se pretežno u Centralnom komitetu, dok sam se u vladi bavio pitanjima školstva i kulture.

1945. godine išao sam s Titom u Moskvu.

1946. godine učestvovao sam na preliminarnoj konferenciji mira u Parizu. Iste godine išao sam s Titom u Varšavu i Prag.

1947. godine učestvovao sam zajedno s Kardeljem u osnivanju Kominforma.

1948. godine bio sam na čelu delegacije koja je trebalo da sa sovjetskom vladom uskladi politiku dveju vlada prema Albaniji i da reši pitanja opreme za jugoslovensku armiju. Iste godine izabran sam na V kongresu za jednog od sekretara partije.

1949. godine učestvovao sam na konferenciji Organizacije ujedinjenih nacija u Njujorku, gde sam održao govor protiv sovjetskog pritiska na Jugoslaviju.

1951. godine bio sam u poseti Velikoj Britaniji, kojom sam prilikom upoznao Atilju i Čerčila. Iste godine, na zasjedanju OUN u Parizu branio sam stav Jugoslavije prema SSSR.

Početkom 1953. godine učestvovao sam na Azijskoj socijalističkoj konferenciji u Rangun, a takodje i u poseti dobre volje Burmi i Indiji.

U 1953. godini počelo je i moje ideološko razilaženje s vodjstvom partije.

U januaru 1954. optužen sam za revizionizam i isključen iz Centralnog komiteta. Ostavku na članstvo podneo sam nešto kasnije.

U januaru 1955. godine osuđen sam uslovno na 3 godine zatvora.

U novembru 1956. godine uhapšen sam i osuđen na 3 godine zatvora zbog kritike jugoslovenske politike prema revoluciji u Madjarskoj.

Oktobra 1957. godine osuđen sam na 7 godina robjice zbog knjige 'Nova klasa'. Tada sam osuđen i na gubitak svih ordena.

U zatvoru u Sremskoj Mitrovici ostao sam 4 godine i 2 meseca, odakle sam uslovno oslobođen januara 1961. godine.

Aprila 1962. godine ponovo sam uhapšen zbog knjige 'Razgovori sa Staljinom', za koju sam osuđen na 5 godina robjice — s ranijim osudama kazna mi je sabrana na 13 godina. Krajem 1966. godine oslobođen sam bez uslova.

Ukupno sam izdržao 12 godina zatvora — 3 u kraljevskoj, a 9 godina (4 + 5) u posleratnoj Jugoslaviji.

Milovan Djilas

OBJAVLJENA DELA MILOVANA DJILASA

Nova klasa, Razgovori sa Staljinom, Crna Gora, Gubavac i druge priče, Njegoš, Nesavršeno društvo, Izgubljene bitke (naslov na engleskom: *Under the Colours*), *Besudna zemlja, Kamen i ljubičice, Uspomene revolucionara, Delovi života* (izbor iz dela, uredili Michael i Deborah Milenkovitch; naslov na engleskom *Parts of a Lifetime*), *Ratno doba* (engleski naslov: *Wartime*), prevod s engleskog speva *Izgubljeni raj* Džona Miltona, *Druženje s Titom i Ideje i sistem* (na nemačkom objavljeno pod naslovom *Idee und System* a na francuskom kao *Ecrits politiques*).

Članci u američkim, engleskim, italijanskim, nemačkim, francuskim i drugim novinama i časopisima.

Povremeno objavljuje u *Našoj reči* književne priloge i političke članke.